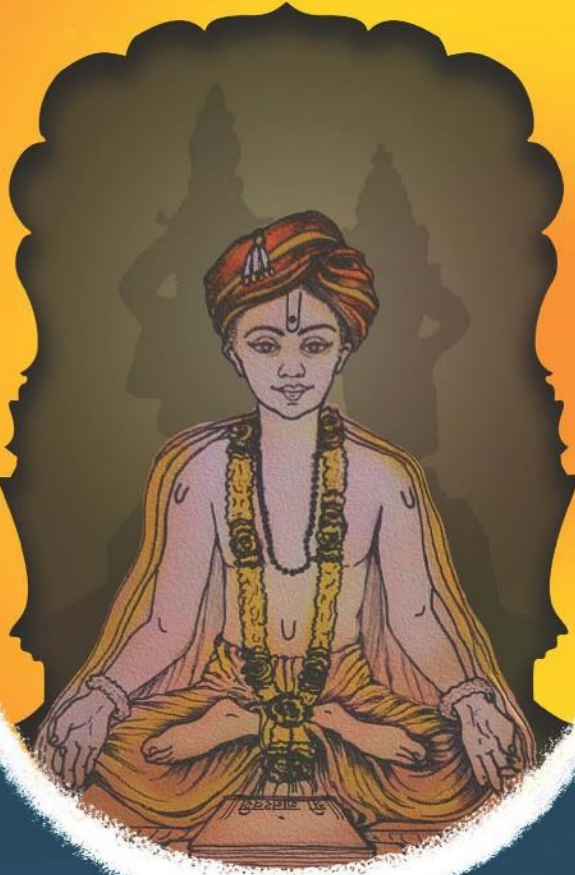

किं एकचि दिसे दुसरे...

.... मला भावलेली ज्ञानेश्वरी

पांडुरंग भागवत

प्रसाद प्रकाशन, पुणे

किं एकयि दिसे दुसरे...

.... मला भावलेली जानेश्वरी

पांडुरंग भागवत

प्रसाद प्रकाशन

प्रकाशक

डॉ. उमा बोडस

प्रसाद प्रकाशन

१८८६, सदाशिव पेठ,

पुणे ४११ ०३०.

दूरध्वनी : २४४७१४३७

© सर्व हक्क

श्री. पांडुरंग धनंजय भागवत

फ्लॅट नं. ६, वैष्णवी अपार्टमेंट

३४४, नारायण पेठ, मोदी गणपतीजवळ

पुणे, ४११ ०३०

मोबाईल क्र. - ९८९०४९२११२

e-mail -ID- bhagwatpandurang67@gmail.com

मुखपृष्ठ व आतील रेखाचित्रे

सौ. प्राची केदार बर्वे

मोबाईल क्र. ९२८४१६७४५३

e-mail -ID- chitraneartistudio@gmail.com

प्रथमावृत्ती

दि. ८ जानेवारी २०२३

मुद्रणस्थळ

प्रथमेश प्रिंटिंग सोल्युशन्स

१८८६, सदाशिव पेठ,

पुणे ४११ ०३०.

दूरध्वनी : २४४७१४३७

किंमत : /- रुपये

पांडुरंग भागवत यांच्या पूर्वपरवानगीशिवाय या पुस्तकातील मजकूर वा कव्हरचा वापर कुठल्याही स्वरूपात करण्यास मनाई आहे.

या पुस्तकाचे सर्व हक्क पांडुरंग भागवत यांच्याकडे आहेत. या पुस्तकातल्या कोणत्याही भागाची पुननिर्मिती करता येणार नाही किंवा त्याचे हस्तांतर करता येणार नाही. या प्रकाशनाचा कोणताही भाग संशोधनात्मक दृष्टीने वापरता, साठवता येणार नाही. या पुस्तकाचा इतर कोणत्याही भाषेत पूर्ण अथवा अंशतः अनुवाद करता येणार नाही. याप्रमाणेच कुठल्याही प्रकारे (इलेक्ट्रॉनिक, यांत्रिक, छायाप्रत, ध्वनिमुद्रण किंवा इतर कोणत्याही प्रकारे) प्रसारितदेखील करता येणार नाही.

किं एकचि दिसे दुसरे...

हा ज्ञानेश्वरीचे विवेचन करणाऱ्या ललित लेखांचा संग्रह ई साहित्य प्रतिष्ठानच्या वाचकांना ई स्वरूपात विनामूल्य उपलब्ध करून दिल्याबद्दल ई साहित्य प्रतिष्ठान लेखक श्री. पांडुरंग भागवत यांचे आभारी आहे.

या पुस्तकाचे ई प्रकाशन व विनामूल्य वितरण करण्यास परवानगी दिल्याबद्दल आम्ही प्रसाद प्रकाशन, पुणे यांचे आभारी आहोत.

या पुस्तकावरील आपले अभिप्राय

श्री. पांडुरंग भागवत यांना 98904 92112 या क्रमांकावर कळवावे.

धन्यवाद

सुनील सामंत

टीम ई साहित्य

esahity@gmail.com

www.esahity.com

Whatsapp: 99877 37237

ई प्रकाशन तिथी- तीस जून दोनहजार चौवीस

॥मनोगत॥

माझ्याकडे श्री. सोनोपंत दांडेकरांची 'श्रीज्ञानेश्वरी' आहे. ती उघडून सहज चाळत होतो आणि काय आश्चर्य! मला त्यात अनेक विषय मिळाले. म्हणजे झालं असं की, श्रीज्ञानेश्वरी वाचताना मला माउलींनी त्यांच्या ओव्यांमधून दिलेली अनेक रूपकं, संदर्भ, उदाहरणं ही इतकी भावली, की मला वाटलं की आपण यांतल्या ओव्यांवर, ज्या आपल्याला आवडल्या, त्यांवर आपल्याला काय वाटतं ते लिहावं आणि मग सुरुवात केली. नंतर असं लक्षात येत गेलं की, हे काम खूपच मोठं आहे. कारण पहिला अध्याय पूर्ण वाचला, त्यातच मला खूप ओव्या मिळाल्या, ज्या मला भावल्या. तशी तर 'श्रीज्ञानेश्वरी' ही खूपच अगाध आणि अनंत आहे; ती जितकी उत्तुंग आहे, तितकीच अथांगही आहे! या 'श्रीज्ञानेश्वरी'वर पीएच.डी. केलेले असंख्य विद्वान आहेत. संपूर्ण गीता पाठ असलेले तर लक्षावधी लोकं असतील. नित्यनियमाने 'श्रीज्ञानेश्वरी'चे पारायण करणारे हरिभक्तही असंख्य असतील. मी काय सांगणार 'श्रीज्ञानेश्वरी'मधल्या ओव्यांवर? माझा तसा दावाही नाही. माझी तेवढी कुवत आणि अभ्यास नाही. मग मी काय सांगणारेय! तर ज्या ओव्यांमध्ये माउलींनी वापरलेली रूपकं, दिलेले संदर्भ, उदाहरणं, जी मला भावली, ती का आवडली हे सांगण्याचा खटाटोप आणि ती आजच्या आपल्या जीवनशैलीला अजूनही कशी लागू पडतात, हे सांगण्याचा प्रयत्न आणि दुसरं असं की, मला असं वाटलं की, या ओव्या ज्ञानेश्वरांनी गीतेच्या निरुपणाच्या ओघात सांगितल्या, त्याऐवजी त्या स्वतंत्रपणे जरी वाचल्या तरी त्यातून केवढा गर्भितार्थ निघतो आणि म्हणूनच त्या मला जास्त आवडल्या.

किं एकचि दिसे दुसरे... हे नाव ह्या पुस्तकाला द्यायचे असे श्रीमती

विनिता पिंपळखरे ह्यांनी सुचविले. मलाही ते पटले कारण माऊलींची 'श्री ज्ञानेश्वरी' हा आरसा आहे. त्यात कोणीही, कधीही डोकावून बघितले तर त्याला त्याच्या अंतरंगाचे प्रतिबिंबच दिसेल. हे पुस्तक वाचल्यानंतर सर्व रसिक वाचकांनी 'श्री ज्ञानेश्वरी'चे वाचन, मनन, चिंतन करावे हाच ह्या पुस्तकाच्या निर्मितीचा उद्देश आहे.

या संपूर्ण उपक्रमात मला अनेकांचे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष सहाय्य झाले. माझ्या एकूण लेखनप्रवासातल्या मार्गदर्शक आणि सुहृद ज्येष्ठ कवयित्री श्रीमती आसावरी काकडे आणि बहुश्रुत ज्येष्ठ व्यक्तित्व श्रीमती विनिता पिंपळखरे यांच्या मोलाच्या सूचना आणि मार्गदर्शन हा उपक्रम पूर्ण करण्यासाठी लाभले, त्यांचे विशेष आभार! ह्या पुस्तकाचे मुखपृष्ठ आणि आतील रेखाचित्रे सौ. प्राची केदार बर्वे यांनी अतिशय मनःपूर्वक आणि सुबकरित्या काढून दिली त्याबद्दल त्यांचे मनापासून आभार. सरतेशवटी प्रसाद प्रकाशनच्या प्रकाशक डॉ. उमा बोडस, श्री. संदीप आठवले आणि त्यांच्या सर्व सहकाऱ्यांचे मनःपूर्वक आभार. प्रसाद प्रकाशतील सर्व सहकाऱ्यांचे मनःपूर्वक आभार!

सर्वात महत्त्वाचे की माऊलींनी हे सर्व माझ्याकडून करून घेतले. त्यांच्याच शब्दात सांगायचे तर "हे बहु असो पंडितु। धरुनी बाळकाचा हातु। वोळी लिही व्यक्तु। आपणची।"

-पांडुरंग भागवत

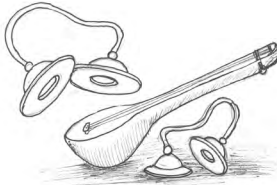
अध्याय क्र. ९ ओवी क्र. ३५

एथ चातुर्य शहाणे झाले। प्रमेय रुचीस आले। आणि सौभाग्य पोखले।
सुखाचे एथ ॥३५॥

या ओवीचा अर्थ असा दिला आहे की, या कथेपासूनच चातुर्य शहाणे झाले, तत्त्वार्थला जास्त गोडी आली आणि सुखाचे सौभाग्य वाढले आहे ॥३५॥

‘श्रीज्ञानेश्वरी’ ही ‘श्रीमद् भगवद्गीते’वर माउलींनी प्राकृत भाषेत केलेली टीका आहे. टीका म्हणजे दोष दाखवणे, असा अर्थ नाहीये. टीका म्हणजे गीतेतल्या ७०० श्लोकांवर त्यांनी विविध रूपकं, उदाहरणं देऊन प्राकृतमध्ये जवळजवळ ८,७०० ओव्या रचल्या आहेत! हे एक प्रकारचे तात्त्विक चिंतन आहे. या अध्यायाचे नाव ‘अर्जुनविषादयोग’ असे आहे. अध्यायाच्या सुरुवातीला माउलींनी बुद्धीचे आराध्यदैवत श्रीगजानन; कला, साहित्य याची आराध्यदेवता श्रीसरस्वती आणि गुरुला वंदन करून या वाग्यज्ञाचे प्रयोजन काय, ते सांगितले आहे. ही एक प्रकारची प्रस्तावनाच आहे. या प्रस्तावनेमध्ये मला या ओव्या भावल्या. या ओव्या वाचत असताना याचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी कसा संबंध येतो, हे बघण्याचा आपला प्रयत्न आहे. माउली शब्दप्रभू आहेत, यात शंकाच नाही. दोन समानार्थी शब्द एकापुढे एक ठेवून किती चपखल अर्थ त्यातून प्रगट केला. चातुर्य शहाणे झाले म्हणजे नेमके काय झाले? प्रत्येकाकडे स्वतःची अशी उपजत हुशारी असते. त्याचा वापर तो योग्य ठिकाणी करतो. आपण सगळेच तसं करतो. अगदी सामान्य बाबींपासून एखाद्या मोठ्या निर्णयापर्यंत म्हणजे उदाहरणच द्यायचं झालं तर अगदी भाजी घेताना ती ताजी आहे का? स्वस्त आहे का, वगैरे गोष्टी आपण उपजत अवगत असल्यासारखे तपासून बघतो. वास्तविक तसं बघितलं नाही तर असा काय फरक पडणार आहे? पण घरी गेल्यावर किंवा वाटेत कोणी भेटल्यावर आपल्याला त्या भाजीवाल्यानं कसं फसवलं, हे निष्पन्न होऊ नये म्हणून आपण या गोष्टी बघतो. म्हणजेच, आपण किती हुशार आहोत किंवा चतुर आहोत, हे दाखवण्याचा एक प्रयत्न असतो. पण, माउली म्हणतात, तसं हे चातुर्य शहाणं असतं का? मग विचार येतो की, हुशारी

किंवा चातुर्य, शहाणं कसं असू शकतं? माउलींनी व्यर्थ शब्दांची कारंजी उडवलेली नाहीत. मला कळलेला अर्थ असा आहे की, आपण हुशारीने भाजी पारखून तर घेतली, पण त्या भाजीवाल्याला तेवढंच पारखलं का? माणूस पारखायला जेव्हा हुशारी लागते, तेव्हा ती शहाणी होते आणि मग या विश्वात आपल्यासारखेच इतरही आहेत. ते आणि मी सारखेच आहेत. सर्वाभूती एकसारखीच हुशारी आहे. पण माझी हुशारी, चातुर्य हे माझ्यातल्या माणूसपणामुळे 'शहाणे' झाले आहे, ही भावना जेव्हा वाढीस लागते, तेव्हा या ओवीतला दुसरा भाग सुरू होतो आणि तो म्हणजे 'प्रमेय रुचीस आले'. म्हणजेच माझी जी तत्त्वं मी आजपर्यंत जपत आलो, त्याला गोडी आली. तत्त्वं म्हणजे तरी नेमके काय? एखाद्या गोष्टीबद्दल, घटनेबद्दल, प्रसंगाबद्दल मला काय वाटते? माझी त्याबद्दलची मतं म्हणजे माझं तत्त्व. आपण तत्त्वनिष्ठ आणि तत्त्वशून्य अशी दोन्ही प्रकारची माणसं आपल्या आजूबाजूला पाहतो. प्रसंगानुसार, वेळेनुसार आणि गरजेनुसार आपणच त्यांना ही 'लेबलं' देतो. आपण कसे आहोत, हे आपण तपासून बघतो का? पण, आपण एकदा आपले चातुर्य किंवा हुशारी 'शहाणी' केली की, आपले तत्त्व- जे असेल ते- त्याला गोडी येते. ते कडवट वाटत नाही. आपल्यालाही नाही आणि इतरांनाही नाही आणि मग याची परिणती काय, तर 'आणि सौभाग्य पोखले। सुखाचे एथ।।' आपण सगळेच ज्या एका सुखासाठी अखंड धडपड करत असतो, त्याला सौभाग्य येतं. म्हणजेच ते अखंड तुमच्याबरोबर असतं. जे सुख बोचत नाही, जे शाश्वत आहे. म्हणजेच मानसिक समाधान सतत आपल्याबरोबर असते. जे शोधण्यासाठी आपण काय काय करत असतो, ते असे सहजी आपल्याला सोबत करते. मला भावलेल्या वरील ओवींच्या या अर्थाचा आणि श्रीज्ञानेश्वरीत अभिप्रेत असलेल्या अर्थाचा तसा काही संबंध नाही. माउलींनी गीतेची आणि पर्यायाने ती कथन करणाऱ्या श्रीव्यासांची महती सांगण्यासाठी ही ओवी रचली आहे. पण, मी आधीच सांगितल्याप्रमाणे मला त्या ओवीतून काय जाणवलं, हे मी लिहिलं आहे. जसे जसे आपण पुढे जाऊ, तसे तसे विचारांचं मंथन सुरू होईल.

भाग २

अध्याय क्र. १ ओवी क्र. ५८,५९

हे शब्देविण संवादिजे। इंद्रिया नेणता भोगीजे। बोलाआदी झोंबिजे प्रमेयासी ॥५८॥ जैसे भ्रमर परागु नेती। परी कमलदले नेणती। तैसी परी आहे सेविती ।ग्रंथी इथे॥५९॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की -- या गीतेचे निरर्थक शब्दांशिवाय मनन करावे, इंद्रियांना नकळत अनुभव घ्यावा आणि ती ऐकण्यापूर्वी तिच्यातील रहस्य जाणून घ्यावे॥५८॥ ज्याप्रमाणे भ्रमर कमलदलांना समजू न देता त्यातील परागकणांचे सेवन करतात, त्याप्रमाणे हा ग्रंथ समजून घेण्याची पद्धत असावी॥५९॥

मागील भागात आपण एका ओवीवर चर्चा केली होती. आज आपण दोन ओव्यांवर चर्चा करणार आहोत. या दोन ओव्यांमध्ये संपूर्ण मानवजातीने किंवा एकूणच पृथ्वीवरच्या संपूर्ण सजीवाने एकमेकांशी कसा व्यवहार ठेवावा किंवा संबंध ठेवावा, याचे अतिशय योग्य विवेचन वाटते. कसे ते बघू पहिल्या ओवीतले पहिले चरण आहे- 'हे शब्देविण संवादिजे'. आपण एकमेकांशी संवाद साधतो म्हणजे नेमके काय करतो? तर शब्दांची देवाणघेवाण करतो. माझ्या मनातले विचार, भावना मी शब्दरूपाने सांगतो किंवा ऐकतो, त्याला साधारणपणे संवाद साधणे म्हणतात. पण, इथे तर माउली शब्दांशिवाय संवाद करा म्हणतायेत. म्हणजे असं की, माझ्या मनी जे प्रगटले आहे, ते समोरच्याला शब्दांशिवाय कळले पाहिजे. हे शक्य आहे का आजच्या जगात? हे शक्य होईल का? आणि झाले, तरी कसं, हे आणि असे अनेक प्रश्न आपल्या मनात येतात. आताच्या काळात जिथे बोलूनही उपयोग होत नाही, अशा या जगात 'शब्देविना संवादिजे' म्हणजे कविकल्पनाच! आणि खरंच असं असेल तर मग मौनाला भाषा असते, या म्हणण्याला काय अर्थ आहे? थोडक्यात, शब्देविना संवादिजे हे तेव्हाच शक्य आहे जेव्हा

माणसा-माणसांची मने एकाच धाग्याने जुळली जातील. माझ्या मनीचे हितगुज समोरच्या माणसाला ओळखता आले किंवा उलटपक्षी मला ओळखता आले तर संवादाची आणि पर्यायाने शब्दांची काय गरज आहे? अशा अनेक भावना असतात, ज्या शब्दाने व्यक्त करता येत नाहीत. पण, त्या जर समोरच्याला समजल्याच नाहीत तर सगळे शब्द निरर्थकच वाटतात. प्रेम, राग, वात्सल्य, करुणा, ममता, कृतज्ञता या आणि अशा कितीएक भावना सांगता येतील. आपण जर त्या ओळखू शकलो, किंबहुना असे म्हणू या की, आपण त्याच्या मनाला ओळखू शकलो की, ओवीतल्या पुढच्या चरणाला सुरुवात होते. 'इंद्रिया नेणीता भोगिजे' म्हणजेच आपल्या भावना आपल्या शरीरालाही न कळता समोरच्यापर्यंत पोहोचवता येतात. डोळ्यांतले आनंदाश्रू, खांद्यावर आपसूक पडणारा हात, पाठीवरून फिरत राहणारा थरथरता हात, नतमस्तक होणं या आणि अशा सगळ्या क्रिया या याच ओळीचा अर्थ प्रतीत करतात आणि मग 'बोलाआदी झोंबिजे प्रमेयासी' या ओवीतल्या पुढच्या चरणाचा अर्थ समोर दिसू लागतो. बोलण्याची गरजच पडत नाही; फक्त स्पर्श, अश्रू, डोळ्यांतील भाव हे त्याच्या किंवा आपल्या मनातलं सांगून जातात. डोळ्यांच्या नुसत्या हालचालीने किंवा हाताच्या बारीकशा हालचालीने आपण नकळत नाही का सांगून जातो की, काही बोलू किंवा सांगू नकोस, मला सारं काही कळलंय. बोलण्याआधीच सारं सारं कळलंय. मानवी मूल्यांचं म्हणजेच माणूसपणाचं संपूर्ण तत्त्वज्ञान यात सामावलं आहे. म्हणजेच 'बोलाआदी झोंबिजे प्रमेयासी'.

आता पुढच्या ओव्या आहेत, त्या दृष्टांतासारख्या आहेत किंवा रूपक वापरलं आहे. **जैसे भ्रमर परागु नेती। परी कमलदले नेणती।** भ्रमर किंवा भुंगा कमळातले परागकण आपल्याबरोबर वहन करतात, हा सृष्टीचा नियम आहे. पण, इथे तो उदाहरण म्हणून येतो, तेव्हा त्याचा अर्थ वेगळा होतो. मला भावलेला अर्थ असा आहे - या उदाहरणात माउलींनी कमलदलांना हळूच मनाचं रूप दिलंय. आपल्याकडचे काहीही कोणी जर काढून नेत असेल तर आपल्याला लगेच कळतं. इथे तर माउली म्हणतात, परी कमलदले नेणती. म्हणजे इथे अपेक्षित आहे तो हळुवारपणा. किती? तर

ज्याच्याकडून काढून घेतलं, त्याला ते कळलं नाही पाहिजे. मानवी भावना या अत्यंत तरल आणि नाजूक असतात. मागच्या ओवीत सांगितल्याप्रमाणे समोरच्याची भावना आपण कुठलाही संवाद न साधता ओळखली, पण त्यावरची आपली कृती ही इतकी हळुवार पाहिजे की, ती समोरच्याला कळता कामा नये. उदाहरणच द्यायचं झालं तर आपला पहिला पगार आई-बाबांच्या हातात देऊन आपण जेव्हा त्यांना नमस्कार करतो, तेव्हा कृतज्ञता व्यक्त केलेली असते, त्याला कुठल्याही शब्दांची गरज नसते. आई-बाबांच्या डोळ्यांतले आनंदाश्रू हे कृतार्थतेचे असतात; ते शब्दांनी बोलून दाखवायची गरज लागत नाही. या भावना व्यक्त होतात आणि दोघांनाही उमजतात म्हणजेच 'शब्देविण संवादु'. एखाद्या मित्राला त्याच्या संकटकाळात त्याला न सांगता केलेली मदत, 'हे परी कमलदले नेणती' याचेच उदाहरण आहे. इथे मला अमिताभ बच्चन यांच्या 'बेमिसाल' या सिनेमाची आठवण होते. त्यात अमिताभ विनोद मेहराला त्याच्या नकळत अशीच मदत करतो. आता आपण माउलीच्या शब्दप्रभुत्वाची कमाल बघू. शेवटच्या ओवीमध्ये माउलींनी 'परी' हा शब्द दोन ठिकाणी वेगवेगळ्या अर्थांनी वापरलाय. आधीच्या ओवीत 'परी कमलदले नेणती' यातल्या 'परी' या शब्दाचा अर्थ 'परंतु' असा आहे आणि 'तैसी परी आहे सेविती' या ओळीत 'परी' या शब्दाचा अर्थ 'पद्धत' असा आहे. आहेत की नाही माउली शब्दप्रभू? संपूर्ण श्रीज्ञानेश्वरीमध्ये या आणि अशा अनेक उदाहरणांनी ते आपल्याला काही सांगू पाहतायेत. प्रश्न इतकाच आहे, आपण ते कसं आत्मसात करतो आणि किती? शब्दांविना, इंद्रियांच्या नकळत, हळुवारपणे असं जर आपण इतरांना आणि इतरांनी आपल्याला समजून घेण्याचा प्रयत्न केला तर? बघा, काय अपूर्व आनंद मिळेल या जगण्यात!

भाग ३

अध्याय क्र. १ ओवी क्र. ६८,६९

कि टीटीभू चांचूवरी। माप सुये सागरी। मी नेणतु त्यापरी। प्रवर्ते येथ।।
६८ ॥ आइका आकाश गिवसावें। तरी आणिक त्याहूनि थोर होवावे।
म्हणोनि अपाडु हे आघवे। निर्धारिता ॥६९॥

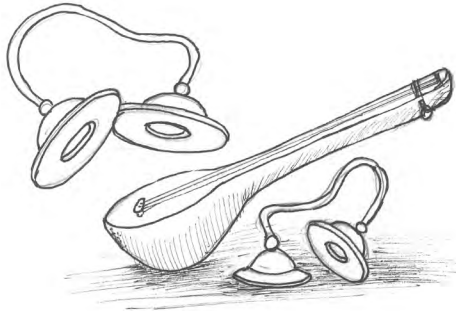
वरील ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे की – किंवा ज्याप्रमाणे टिटवीने आपल्या चोचीने समुद्र कोरडा करण्यासाठी पाणी उपसण्याचा प्रयत्न करावा, त्याप्रमाणे मी अज्ञानी, गीतेचा अर्थ सांगण्यास प्रवृत्त झालो आहे ॥६८॥ अहो, आकाशाला कवटाळायचे म्हटले म्हणजे त्याहून मोठे झाले पाहिजे, त्याप्रमाणे वास्तविक पाहता माझे हे काम अवघड आहे ॥६९॥

मागच्या भागात जसं आपण दोन ओव्यांवर चर्चा केली होती, तशीच या भागातही आपण आणखी दोन ओव्यांवर चर्चा करणार आहोत. वरच्या दोन ओव्यांमध्ये माउलींनी स्वतःकडे कमीपणा घेतला आहे. गीतेसारख्या सार्वकालिक श्रेष्ठ ग्रंथावर भाष्य करणं, हे खूप अवघड काम आहे, हे अतिशय नम्रपणे सांगताना दोन रूपकांचा मोठ्या खुबीने उपयोग केला आहे. या दोन रूपकांमधून मला काय गवसलं आणि भावलं, हे मी सांगण्याचा प्रयत्न करणार आहे. पहिल्या ओळीमध्ये माउलींनी टिटवीची उपमा देत आपल्या चोचीने हा गीतारूपी सागर उपसण्याचा प्रयत्न किती कठीण आहे, ते सांगितलंय. इथे मला माउली दोन गुणांबद्दल बोलतायेत, असं वाटतं. **‘कि टिटिभू चांचूवरी। माप सुये सागरी।’** यात त्यांनी टिटवीचे आणि सागराचे जे रूपक घेतलंय, त्यात मला असं वाटतं की, या अफाट जगात आपलं अस्तित्व किती क्षुल्लक आहे आणि आपण आपल्या अल्पमतीने आपल्या आयुष्यात येणारे प्रश्न सोडवण्याचा प्रयत्न करतो. यात माउलींना हे सांगायचे असेल का, की आपल्यासमोर येणारं काम किंवा उद्दिष्ट कितीही मोठं असू दे; आपण टिटवीसारखी चिकाटी सोडू नये. कदाचित लोक हसतील; पण

आपली जिद्द आणि चिकाटी ते काम पूर्ण करण्यासाठी खर्ची घातली तर भले ते काम पूर्ण होवो अथवा न होवो, आपल्याला त्याचा फायदाच होतो. काम पूर्ण झालं तर लोक कौतुक करतील. नाही झालं तर आपल्याला अनुभव तर येईल त्या कामाचा. पण, बहुधा असं होत नाही, असा आपल्याला अनुभव येतो. असं का होत असावं? आपण दुसऱ्याच्या चिकाटी किंवा जिद्दीबद्दल बोलतो, कधीकधी कौतुकही करतो. पण, आपल्यावर वेळ आली, की आपण गडबडतो. आपण विचार करतो की, कुठून येते त्यांच्यात ही जिद्द किंवा सतत काम करण्याची चिकाटी? खरं तर जन्मतःच कोणी जिद्दी नसतो. जिद्द वेगळी आणि हट्ट वेगळा. बहुधा आपण सगळेच हट्टी असतो. एखादे काम आपण हट्टाने तडीला नेतो. यात जिद्द नसते. कोणाला तरी दाखवण्यासाठी केलेला हा एक प्रयत्न असतो. हट्टाला मग अहंकाराची एक सूज येते. जिद्दीचं तसं नसतं. जिद्द ही छोटी छोटी ध्येयं ठेवून ती पूर्ण करण्यासाठीचे एक साधन आहे. त्याला अहंकाराची सूज येत नाही कारण जिद्दीनं केलेलं काम हे कोणाला 'इंप्रेस' करण्यासाठी केलेलं नसतं. माउली म्हणतात, 'मी नेणतु त्यापरी। प्रवर्ते येथा।' मी अज्ञानी आहे; पण त्या टिटवीच्या जिद्दीसारखी जिद्द ठेवून हा गीतारूपी समुद्र उपसण्याचा प्रयत्न करणार आहे. स्वतःमध्ये हट्ट आहे का जिद्द आहे, हे ज्याचे त्यांनीच ओळखायचे आहे.

मला कायमच माउली, तुकारामबुवा, रामदास स्वामी आणि इतर अनेक संत 'मॅनेजमेंट' किंवा 'स्ट्रेस मॅनेजमेंट'चे गुरुच वाटतात. मनाची तयारी कशी करावी, याबद्दल या सगळ्यांनी खूप काही सांगितलंय आणि तेसुद्धा आपल्या रोजच्या जगण्यातली उदाहरणे देऊन. हे सगळं किमान ४०० ते १,२०० वर्षे जुनं असूनही ते आजच्या आपल्या या अतिप्रचंड वेगवान जगाला आत्ताही लागू पडतं. मागच्या ओवीत माउलींनी सांगितलं, मी एखादे ध्येय किंवा काम जिद्दीने पूर्ण करीन; मग भले त्यात मला ज्ञान नसलं किंवा कमी असलं तरी. आणि पुढच्या ओवीत म्हणतात, 'आईका आकाश गिवसावें' म्हणजे कामाचं स्वरूप हे खूप मोठे म्हणजे आकाशाला मिठी मारण्याएवढे मोठे आहे. माउलींनी मोठ्या कामाला उपमा देतानासुद्धा सागर आणि आकाशाची उपमा दिलीये. म्हणजे उत्तुंग आणि अथांग असं दोन्ही साधलं आहे. सागर

चोचीने उपसणे किंवा आभाळाला मिठी मारणे केवढी भव्य कल्पना आहे! आपली ध्येयं खरंच एवढी मोठी असतात का? छोट्या छोट्या प्रश्नांनी आणि ताणतणावांनी आपण खचून जातो आणि या अतिप्रचंड वेगाने धावणाऱ्या जगाबरोबर आपणही त्या वेगाने धावण्याचा प्रयत्न करतो. ते चूक की बरोबर, हा वेगळा विषय आहे. पण, मला वाटते की, हा अतिप्रचंड वेगच आपल्या 'स्ट्रेस'चं कारण असू शकेल का? थोडक्यात, आपल्या प्रश्नांची, टेन्शनची जर आपण नीट मांडणी करून ती एक एक सोडवण्याचा प्रयत्न केला तर? बहुतेक जणांना आपल्या जगण्याचं अंतिम ध्येय काय आहे, या प्रश्नाचं उत्तर झटकन देता येत नाही. कारण आपण आपले 'स्ट्रेस रिलीज' करण्यातच आपली बुद्धी खर्च करतो, असं मला वाटतं. जगण्यातली सहजता आपण हळूहळू विसरत चाललोय. माउली त्यापुढे म्हणतात की, 'आणिक त्याहून थोर होवावे।' काय सुंदर कल्पना आहे की, आकाशाला मिठी मारायची तर आकाशाहून मोठं व्हावं लागेल! आपल्या अंतिम ध्येयाला मिठी मारायची असेल तर त्या ध्येयापेक्षा दुसरा कसलाच विचार आपल्या मनामध्ये येता कामा नये. किंवा असं म्हणू की, ध्येयाला मिठी मारली, की आपण आणि ध्येय हे वेगळे दिसू नये, इतकं त्याच्याशी एकरूप व्हावं! माउली म्हणतात, 'म्हणोनि अपाडु हे आघवे. निर्धारिता।' हे वाचायला, चर्चा करायला सोपं वाटतं; पण मोठं अवघड काम आहे. अवघड आहे; पण अशक्य नाहीये. तुम्हाला काय वाटतं?

भाग ४

अध्याय क्र. १ गीता श्लोक क्र. ३०

गांडीव खंसते हस्तात्वक्चैव परिदह्यते।

न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः॥३०॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की --- हातातून गाण्डीव धनुष्य गळून पडले. सर्व शरीरात दाह उत्पन्न झाला आहे, मी इथे उभा राहण्यास समर्थ नाही. जणू काही माझे मन भ्रमल्यासारखे झाले आहे. ॥३०॥

अध्याय १ - ओवी क्र. २०१,२०२

जैसा भ्रमर भेदी कोडें। भलतैसैं काष्ठ कोरडे। परि कळिकेमाजी सांपडे।
कोवळीये ॥२०१॥ तेथ उत्तीर्ण होईल प्राणे। परि ते कमलदळू चिरुं नेणे।

तैसे कठीण कोवळेपणें। स्नेह देखा ॥२०२॥

वरील ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की जसा भ्रमर कठीण लाकडासही भोंक पाडतो; परंतु तोच कोवळ्या कमळाच्या कळीमध्ये ती मिटल्यावर भोक पाडण्याचे मनातही आणत नाही, तसाच हा आसर्गाचा मोह कोमल असला तरी तोडण्यास कठीण आहे ॥२०१,२०२॥

या भागापासून आपण माउलींनी ज्या गीतेच्या श्लोकावर या ओव्या रचल्या आहेत, तो श्लोक आणि त्याचा अर्थ दिलेला आहे. आधीच्या ज्या ओव्यांवरती आपण विवेचन केले, ते माउलींनी हा ग्रंथ सुरु करताना जी प्रस्तावना केली आहे, त्यातल्या होत्या. या संपूर्ण अध्यायात अर्जुन- तो कसा युद्ध करू शकत नाही, हे सांगतोय आणि समोर सगळे आसजन पाहून त्याला अतिशय विषाद वाटला आहे. या अध्यायाचे नावच 'अर्जुनविषादयोग' असे आहे. यात आलेले बरेचसे श्लोक हे अर्जुनाच्याकडून आलेले आहेत म्हणजेच 'अर्जुन उवाच' असे आहेत. या श्लोकावर माउलींनी ज्या ओव्या रचल्या आहेत, त्यातल्या दोन ओव्या आपण आजच्या विवेचनासाठी घेतल्या आहेत. जसं आपण मागच्या भागात दोन ओव्यांचे विवेचन केले होते, तसेच याही भागात आपण

दोन ओव्यांची चर्चा करणार आहोत. वरील दोन ओव्यांमध्ये भ्रमर, लाकूड आणि कमळ यांचा परस्परसंबंध फार सुंदर रीतीने मांडला आहे. मला या दोन ओव्यांमध्ये असं जाणवलं की, माणसामाणसांमधले हितसंबंध हे भ्रमर-लाकूड आणि भ्रमर-कमळ अशा जोडीनेच येते. भ्रमराचं लाकडाशी असलेलं नातं हे कमळाप्रमाणे नाहीये. तसंच, आपलंही असतं ना? आपण सर्वांशी एकसारखे वागत नाही किंवा असं म्हणता येईल की, सगळ्या प्रसंगांत आपण एकसारखे वागत नाही. 'जैसा भ्रमर भेदी कोडें। भलतैसैं काष्ठ कोरडे।' इथे माउलींनी जे लाकडाचं रूपक वापरलं आहे, त्यात ते ओल्या लाकडाचा उल्लेख करत नाहीयेत, तर कोरड्या लाकडाचा करतायेत. म्हणजेच, जेव्हा एखाद्या कोरड्या माणसाशी आपला संबंध येतो, तेव्हा आपण त्याला छेद देऊन पुढे जातो. कारण त्यात ओलावाच नसतो. जसं माणसाचं, तसंच प्रसंग किंवा घटनेचं. मुळात माणूस म्हणजे एक कोडंच आहे, असं तर म्हणायचं नसेल माउलींना? त्यात कोरडा किंवा शुष्क माणूस म्हणजे तर काही पाहायलाच नको! आणि आपण मग तो शुष्क किंवा कोरडा आहे म्हणून तो कठीण आहे, असं साधारण समजून त्याला छेद देण्याचा किंवा भोक पाडण्याचा प्रयत्न करतो आणि त्यात सफल होतो. कारण आपल्या कुठल्याही कृतीचा किंवा बोलण्याचा त्याच्यावर काही परिणामच होत नाही. शुष्क लाकडाला भुंगा भोक पाडून त्यातून तो निघून गेला तरी लाकडावर त्याचा काही परिणाम होत नाही, अगदी तसं. आपल्या मार्गात येणारी अशी अनेक कोरडी माणसं आपल्याला कोड्यात टाकतात. पण, आपण ते कोडे सहज सोडवतो. पण, कुठल्याही कोड्याचा भेद करणं किंवा सोडवणं, हे ते कोडं किती कठीण आहे, यावर अवलंबून असतं. कधी कधी अशी कोडी सोडवता सोडवता आणि त्याला छेद देता देता निम्मं आयुष्य खर्ची पडतं, दमछाक होते. पण, ही दमछाक शारीरिक असते. आपण आपले आयुष्य जगत असताना कुठेतरी अचानक ओलावा, जिव्हाळा किंवा माउली म्हणतात तसे 'परि कळिकेमाजी सापडे। कोवळीया।' एखादं कोवळेपण आपल्या आयुष्यात येतं आणि त्यात आपण मिटून जातो. हे कोडं आपण सहज सोडवू किंवा भेदू असं आपल्याला वाटत असतं; पण आपणाला ते सोडवत नाही आपण त्याला छेद देत

नाही. हे मानसिक कोडं सोडवताना प्राण कंठाशी येतात. हे सांगण्यासाठी माउली म्हणतात, 'तेथ उत्तीर्ण होईल प्राणे।' आपल्या आयुष्यात आपण कितीतरी असे निर्णय घेतो, जे घेत असताना आपण अनेक शुष्क आणि कोरड्या माणसांची पर्वा करत नाही. त्यांना भेदून आपण पुढे जातो. मग असे कुठले कोवळेपण असते, जे आपण भेदूच शकत नाही? ते तोडणे कधीकधी प्राणावरसुद्धा बेतते. मैत्री, स्नेह, प्रेम, वात्सल्य, ममता, माया, करुणा, दया या आणि अशा अनेक भावना असतात, ज्या हळुवार असतात, कोमल असतात, कोवळ्या असतात. या आपण सहज किंवा प्रयत्नपूर्वकसुद्धा तोडू नये. प्रसंगी त्या जपण्यासाठी प्राणांची बाजी लावायला पाहिजे. म्हणून माउली इथे पुढे म्हणतात की, 'परि ते कमलदळू चिरू नेणें।' काय सुंदर कल्पना आहे आणि विशेष म्हणजे आजच्या या धावत्या जगातही ती लागू पडते. जिथे शुष्क लाकूड भेदण्याची क्षमता असलेला भ्रमर कमलदल मात्र भेदत नाही. तो त्यात अडकून पडतो, प्रसंगी प्राणत्याग करतो; पण कमलदलाला छेद देत नाही किंवा भोक पाडून त्यातून तो बाहेर पडत नाही. हा निसर्गाने घालून दिलेला नियम आहे आणि निसर्गाचे हे दोन्ही घटक म्हणजे भ्रमर आणि कमल कसोशीने पाळतात. का ते सांगण्यासाठी माउली पुढे म्हणतात, 'तैसे कठीण कोवळेपणे। स्नेह देखा।।'

आपण आज आधुनिक आणि प्रचंड गती असणाऱ्या या जीवनशैलीत हा निसर्गनियम किती पाळतो? वैभव, सामाजिक प्रतिष्ठा, उच्च जीवनमान मिळवण्यासाठी आणि आयुष्यात यशस्वी होण्यासाठी एक प्रकारची शर्यत लागलेली आहे. ती धावत असताना अशा कोवळेपणाचे अनुभव प्रत्येकाच्या आयुष्यात येतात. त्याकडे आपण सोईस्कर दुर्लक्ष करतो. ऑफिसला निघताना आपल्या लहानग्याची आपल्या पायाला पडलेली मिठी, दूरच्या ठिकाणी निघताना घरातल्या ज्येष्ठांच्या डोळ्यांत दाटलेली काळजी, रेल्वेची शेवटची शिड्डी वाजली तरी बालमित्राची ती घट्ट मारलेली मिठी, प्रेयसी किंवा बायकोच्या डोळ्यांत लुकलुकणारा विरह, आप्त-स्वकीयांच्या डोळ्यांत असणारे कौतुक या सगळ्याला डावलून आपण नाही का त्या शर्यतीत सामील होत? खरं तर या अतिशय कोमल भावना आपण सहज नाही तोडू शकत. हे

बंधच असे असतात. त्यामुळे माउलींनी किती नेमक्या शब्दांत ते पकडलंय. 'कठीण कोवळेपण.' आपण हे बंध, या कोमल भावना जपत यशस्वी होऊ शकत नाही का? कदाचित उशिरा होऊ; पण जेव्हा यशस्वी होऊ तेव्हा निसर्गनियम पाळल्यामुळे आपल्या आयुष्याच्या जडणघडणीत ज्यांचा ज्यांचा हातभार लागला, त्यांच्या ऋणात आपण आहोत, याची जाणीव तरी त्यांना होईल. तुम्हाला काय वाटतं?

भाग ५

अध्याय क्र. १ गीता श्लोक क्र. ४०, ४३

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः। धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽ
भिभवत्युत॥४०॥ दोशैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः। उत्साद्यन्ते
जातिधर्माः कुळधर्माश्च शाश्वताः ॥४३॥

या श्लोकांचा अर्थ असा दिला आहे, की -- कुलाचा क्षय झाला असता
सनातन कुलधर्माचा नाश होतो, धर्माचा नाश होतो आणि नाशाने सर्व
कुलावर अधर्माचाच पगडा बसतो ॥४०॥ तसेच कुलघातकी दुष्टांच्या या
वर्णसंकरकारक दोषांनी परंपराप्राप्त जातिधर्म आणि कुलधर्म नाश पावतात
॥४३॥

अध्याय १ - ओव्या क्र. २४३, २५८

जैसे काष्ठे काष्ठ मथिजे। तेथ वन्हि उपजे। तेणे काष्ठजात जाळिजे।

प्रज्वळेंनी ॥२४३॥ जैसा घरी आपुला। वानविसे अग्नि लागला।

तो आणिकही प्रज्वलिला। जाळुनी घाली ॥२५८॥

वरील दोन ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे की, - ज्याप्रमाणे लाकडावर
लाकूड घासले की, त्यातून अग्नी उत्पन्न होतो आणि त्याचा भडका झाला
म्हणजे सर्व लाकडे जळून जातात ॥२४३॥ ज्याप्रमाणे आपल्या घराला आग
लागली आणि ती एकाएकी भडकली तर तो अग्नी शेजारची घरेही जाळून
टाकतो ॥२५८॥

आजच्या भागाने आपला पहिला अध्याय समाप्त होतो. आज ज्या
ओव्या विवेचनासाठी घेतल्या आहेत, त्या वरील दोन ओव्यांमध्ये माउलींनी
नात्याची गुंफण आणि त्याची गुंतागुंत या दोन्हीवर प्रकाश टाकलाय, असं
मला वाटतं. मतभेद, मतांतर हे साधारणपणे आपल्या स्वजनांमध्येच होतात.
माणसं एकमेकांच्या जितकी निकट येतात, तेवढे त्यांचे मतभेद तीव्र होण्याची
शक्यता जास्त असते. आता हे मतभेद दोषारोपामुळेच असतील, असं नाही.

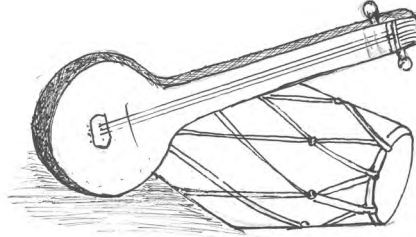
दोन सारख्या स्वभावाच्या किंवा विचारांच्या माणसांमध्येही मतभेद होतो. खरं तर त्यातून काही चांगलं निष्पन्न झाले तर छानच आहे; पण सहसा असं होत नाही. पण, तरीही हे मतभेद चालूच असतात. **‘जैसे काष्ठे काष्ठ मथिजे। तेथे वन्हि उपजे।’** या ओवीत माउली म्हणतात, लाकूड लाकडावर घासलं की अग्नी उत्पन्न होतो. यात मला आणखी एक सूक्ष्म अर्थ असा वाटतो की, स्वयंस्फूर्तीने किंवा सोप्या भाषेत सांगायचे तर आपण होऊन दोन लाकडं एकमेकांवर घासली जात नाहीत. तसं व्हायला काहीतरी कारण घडावं लागतं. म्हणजे ती एकमेकांवर घासणारा कोणीतरी तिसराच असतो. त्याचा उद्देशच मुळी अग्नी निर्माण करण्याचा असतो, दोष त्याचा नसतो. जसं जंगलात जोरदार वाऱ्यामुळे झाडं एकमेकांना घासून वणवा पेटतो. त्यात दोष वाऱ्याचा नसतो आणि झाडांचाही नसतो. असला दोष तर तो इतकाच की, ती झाडे एकमेकांच्या इतकी निकट असतात की, त्याच्या घर्षणाने वणवा पेटतो. घर्षण म्हणजे काय, तर संघर्ष! या ओवीत मला असा अर्थ समजला की, दोन स्वतंत्र लाकडे एकेकटी असतील; अगदी शेजारी शेजारी जरी ठेवली असतील तर त्यांच्यात अग्नी निर्माण होण्याचा संभव नसतो. पण, कोणीतरी तिसऱ्याने येऊन अग्नी निर्माण करण्याच्या हेतूने ती एकमेकांवर घासली तर तिथे नक्कीच अग्नी निर्माण होतो आणि याचा परिणाम काय होतो, तर **‘तेणे काष्ठजात जाळिजे। प्रज्वळेंनी।।’** त्यात ती दोन्ही लाकडे जळून भस्मसात होतात. ज्याने ती लाकडे एकमेकांवर घासली, त्याच्यावर त्याचा काहीही परिणाम होत नाही. वणव्यात झाडे जळून भस्मसात होतात, त्याचा वाऱ्यावर काहीही परिणाम होत नाही. म्हणजेच आग लागण्याचे कारण लाकडे घासणारा किंवा वारा असतो, ती लाकडे किंवा झाडे नसतात, कोणीतरी तिसराच असतो. हेच आपल्या माणसांच्या बाबतीत होत नाही का? कोणीतरी तिसऱ्याने त्याच्या स्वार्थासाठी दोघांमध्ये संघर्षाचा अग्नी पेटवून दिला की, त्याचा स्वार्थ साधतो; पण त्या संघर्षात ती दोघेही आयुष्यातून उठतात किंवा कधी कधी त्यांची आयुष्यसुद्धा संपतात. हे त्या दोघांना कळत नाही का? तर कळते, पण दोघांच्याही डोळ्यांवर अहंकाराची, गर्वाची, मीपणाची झापडं इतकी घट्ट ओढलेली असतात की, त्यांना दुसऱ्याचं

काही पटतच नाही. मित्र, हितचिंतक, आप्तस्वकीय काय सांगतायेत, याकडे ती दोघेही दुर्लक्ष करतात. मला वाटतं, माउलींना हेच सांगायचं असेल का, की मतभेद असले तरी त्याचा फायदा कोण्या तिसऱ्याला घेऊ देऊ नका आणि तिसऱ्याच्या सांगण्यावरून तर ते मतभेद इतके टोकाला तर मुळीच नेऊ नका, की ज्यामुळे आपलाच सर्वनाश होईल.

माउली तर पुढे जाऊन या संघर्षाचा, पुढे आणखी काय परिणाम होतो हे पुढल्या ओवीत सांगतात - 'जैसा घरी आपुला। वानविसे अग्नी लागला। ते आणिकही प्रज्वलीला। जाळूनी घाली।।' म्हणजे त्या दोघांच्या संघर्षात ती दोघं तर नाश पावतीलच; पण त्याची झळ शेजारच्या घराला लागून ती आग सर्वत्र पसरेल आणि ती शेजारची सर्व घरे जळून नष्ट होतील. म्हणजे बघा, किती विपरीत परिणाम होईल. आपल्या इतर आप्तांवर आणि त्यामुळे संपूर्ण समाजावर त्याचा असा परिणाम होईल. आज समाजात आपण ज्या राजकीय, धार्मिक, जातीय, वैचारिक दंगली घडताना बघतो, त्या अशाच पसरत जातात आणि मग याचं स्वरूप अक्राळविक्राळ होत होत राष्ट्राराष्ट्रांमध्ये संघर्ष होण्यास वेळ लागत नाही. आपण आठवून बघा, जी जागतिक महायुद्धे झालीत, त्याची कारणे ही दोन माणसांतल्या साध्या भांडणाने झालेली नाहीत, तर कोणीतरी तिसऱ्यानेच ती मुद्दाम घडवून आणली. मुद्दाम पेटवलेली आग होती, ज्यात संपूर्ण जग दोनदा होरपळून निघालं. माउलींनी या अशा रूपकातून विश्वशांतीचं महत्त्व किती गरजेचं आहे, ते सांगितलं. ज्या गीतेवर त्यांनी भाष्य केलं, ज्यात त्यांनी अशी अनेक रूपकं मांडली, ती गीतासुद्धा श्रीकृष्णाने भर समरांगणात सांगितलीये. महाभारतसुद्धा का घडलं, याची अनेक कारणं असतील; पण मला वाटतं की, मुख्य कारण हेच आहे की, कोणीतरी तिसऱ्याने दोन माणसांमधला अहंकार, गर्विष्ठपणा, मीपणा, स्वतःबद्दलचा वृथा अभिमान हळूहळू फुलवत नेला आणि पेटवला, ज्यात त्या दोघांनाही संघर्ष अटळ आहे, असं वाटलं आणि त्यात त्या दोघांचा सर्वनाश झाला. आजच्या गतिमान जगात कोणालाही एवढा विचार करायला वेळ नाही; पण तरीसुद्धा आपल्या नकळत आपण असं कोणाच्यातरी सांगण्यावरून आपल्या स्वकीयांशी, आप्तांशी, मित्रांशी, नातेवाइकांशी मतभेद असतील तर ते

टोकाला तर नेत नाहीयेना, हे ज्याचे त्याने तपासायचे आहे. मतभेद, भांडण, मतांतर कोणाशी आहेत आणि कशावरून आहेत, याचा विचार करण्यापेक्षा त्याच्या, म्हणजे मतभेदाच्या मुळाशी जाऊन ते कोणाच्या तरी सांगण्यावरून आपण करत नाहीयेत ना, हे तपासून बघायला हवं. आम्ही असं कोणाचं तरी ऐकून भांडण किंवा मतभेद करत नाही, असं जरी आपण म्हणत असलो तरी खरंच तसं आहे का, हे स्वतःलाच विचारून बघायला हवं. मतभेद असतात आणि ते असायलाच हवेत; नाही तर वैचारिक प्रगती होणार नाही, कारण आपण मांडत असलेल्या गोष्टीला दुसरी बाजू असते, हे आपल्याला कधीच समजणार नाही. पण, त्यावरून जन्माचं वैर तर आपण निर्माण करत नाहीये ना, याचा विचार जरूर करायला हवा. प्रेमाने, आपुलकीने जे साधतं ते इतरांच्या सांगण्यावरून केलेल्या मतभेदाने नाही साधत, असं तर माउलींना या रूपकातून सुचवायचं नसेल? बघा विचार करून...

आजच्या दोन ओव्यांबरोबर पहिला अध्याय पूर्ण झाला. प्रथेप्रमाणे अध्याय संपला की, हरिनामाचा गजर करतो. पुंडलिक वरदाऽ हरीऽऽ विड्वल, श्री ज्ञानदेवऽ तुकारामऽऽ ...पंढरीनाथ महाराज कीऽऽऽ जय!

भाग ६

अध्याय क्र. २ गीता श्लोक क्र. १२

न त्वेवाहं जातुनाऽऽसं न त्वं नेमे जनाधिपाः। न चैव न भविष्यामः सर्वे
वयमतः परम् ॥१२॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे की, --- खरोखर, मी तू व हे राजे पूर्वी नव्हतो, असे नाही; तसेच यानंतर आपण असणार नाही, असेही नाही ॥१२॥

अध्याय - २ - ओवी क्र. १०६, १०७

जैसे पवने तोय हालविले। आणि तरंगाकार जाहले। तरी कवण के
जन्मले। म्हणोय तेथ ? ॥१०६॥ तेचि वायूंचे स्फुरण ठेले। आणि उदक
सहज सपाट जाहले। तरी आता काय निमाले। विचारी पा ॥१०७॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे की, --- वाच्याने पाणी हलवले की, ते तरंगकार होते तर या ठिकाणी कोणाला कुठे जन्म आला, असे म्हणता येईल? ॥१०६॥ पुढे तीच वस्तू वायूची हालचाल बंद झाली आणि पाणी आपोआप सपाट झाले तर आता कशाचा नाश झाला? विचार कर ॥१०७॥

श्रीज्ञानेश्वरीचा आता दुसरा अध्याय सुरू झालाय. या अध्यायाचे नाव 'सांख्ययोग' असे आहे. या दोन ओव्यांमध्ये माउलींनी आत्म्याच्या स्वरूपाचं, स्थितप्रज्ञ वृत्तीचं उदाहरण देण्यासाठी या रूपकांचा वापर केलाय. भारतीय तत्त्वज्ञान हे समजायला थोडं अवघड आहे. ते सोपं करून माउलींनी सांगितलंय. त्यांच्या या रूपकातून माणसाच्या मनाच्या अवस्थेबद्दल फार सुंदर रूपक मांडलंय, असं वाटतं. माउली म्हणतात, आपल्या प्रत्येकाचं मन हे जन्माला येताना पाण्याइतकंच तरल असतं. वाच्याच्या एका झुळकेबरोबर त्याच्यावर अनेक तरंग उठतात आणि वारा थांबला की, ते पुन्हा शांत होतं. आपलं स्वतःचं मन कसं आहे, हे कुणीच ठामपणे सांगू शकत नाही. मुलीला वाढवणारा बाप तिच्याबाबतीत कधी कधी मनाने कठोर निर्णय घेतो. पण,

तीच मुलगी सासरी जाताना जेव्हा वाकून नमस्कार करते आणि भरलेल्या डोळ्यांनी “येते बाबा” म्हणते, तेव्हा त्या कठोर बापाच्या मनाला असंख्य पाझर फुटतात. तोच बाप आपल्या दूरदेशी जाणाऱ्या मुलाला सोडायला विमानतळावर जातो, तेव्हा “जपून राहा” असं सांगताना त्या कठोर बापाचं मन भरून येतं आणि त्याच दूरदेशी राहणाऱ्या मुलाने नावलौकिक कमावला की, त्याचं मन अभिमानानं उचंबळून येतं. मानवाला आईच्या मनाचे कोडे अजून उलगडलेले नाही. किती प्रकारची मनं आई जपत असते स्वतःमध्ये! अफझलखानाच्या स्वारीच्या वेळी खंबीर बनलेली, आग्र्याला निघताना आशीर्वाद देताना काळजीनं तीळ-तीळ तुटणारी आणि शिवराज्याभिषेक पाहून कृतकृत्य झालेली जिजाऊ आजही आपल्या आजच्या जगात आपण नाही का पाहत? मनाचा ठाव कधी कोणाला लागलाय? मग ते आपले असो, नाही तर दुसऱ्याचे. आपल्या मनात उठणाऱ्या भावनेचे तरंग समोरच्यांच्याही मनात उठत असतील, असा विचार करतो का आपण? **‘जैसे पवन तोय हालविले। आणि तरंगकार जाहले।’** हेच तर माउलींना इथे म्हणायचे नसेल? दुसऱ्याच्या बोलण्याने आपल्या मनात भावनांचे कल्लोळ उठतात, तसेच आपल्या बोलण्यानेही दुसऱ्याच्या मनात तसे कल्लोळ उठत असतील, हा विचार आपण करतो का? ते बोल आनंदाचे, रागाचे, काळजीचे, द्वेषाचे, प्रेमाचे, वात्सल्याचे, मत्सराचे कशाचेही असतील; त्याने मनात तरंग उठतात, हे निश्चित. हे तात्पुरते असायला हवेत. माउली म्हणतात, **‘तरी कवण के जन्मले। म्हणोय तेथ।’** म्हणजे ते तात्पुरते असावे. इथे कुठल्याही भावनेचा जन्म नको. कारण काही उद्भवलेल्या परिस्थितीमुळे ते तरंग उठतात. काही कारण घडतं म्हणून हे होतं. उदाहरणच द्यायचं झालं, तर समजा आपण एखाद्याच्या गाडीवर मागे बसून चाललोय आणि त्याने अचानक ब्रेक लावल्याने गाडी कलंडते आणि तोल जातो. तेव्हा आपण नाही का झटकन् म्हणत की, ‘अरे हळू, एवढी काय घाई आहे?’ पण तो क्षण निघून गेल्यावर आपण असेही म्हणतो की, ‘तुला काही लागलं तर नाही ना?’ म्हणजे याचंच छान वर्णन माउली पुढे करतात की, **‘तेचि वायूचे स्फुरण ठेले। आणि उदक सहज सपाट झाले।’** म्हणजे आपल्या मनात त्या अचानक घडलेल्या प्रसंगाने

रागाचे तरंग उठले, पण तो क्षण निघून गेल्यावर आपण त्याची काळजीने चौकशी केली ना? याचाच अर्थ रागाचा तरंग उठला म्हणजे त्याच्याबद्दल रागाची कायमची अढी निर्माण नाही झाली. तो प्रसंग संपला, राग संपला. म्हणजेच ज्याचा, म्हणजे रागाचा, जिथे जन्मच झाला नाही किंवा उत्पन्नच झाला नाही, तिथे तो नाश कसा पावेल, हे सांगताना माउली म्हणतात, 'तरी आता काय निमाले। विचारी पा।' मनात क्षुल्लक कारणांमुळे भावनांचा जन्मच झाला नाही तर त्या नाश पावण्याचा प्रश्नच येत नाही. हे रूपकात किती छान मांडलय!

मला असं वाटतं की, या दोन ओव्यांमध्ये माउलींना असं म्हणायचं आहे की, आपलं मन हे पाण्यासारखं तरल ठेवायला पाहिजे. प्रसंगानुरूप वेगवेगळ्या भावनांचे तरंग मनावर उठले तरी तो प्रसंग, घटना संपली की, पुन्हा पहिल्यासारखं शांत, नितळ झालं पाहिजे. हे वाचायला सोपं आहे; तितकंच ते अमलात आणायला फार अवघड आहे, नाही का? आपल्या सगळ्यांचीच मनं ही इतकी रुक्ष बनलीयेत की त्यावर प्रसंगांचे, घटनांचे, बोलाचे, माणसाच्या वागण्याचे तरंग न उठता, ओरखडे उठतात, कधी कधी जखमाही होतात. मग हे ओरखडे, जखमा आपण आयुष्यभर कुरवाळत बसतो. त्यामुळे ते सतत सलत राहतात. त्यावर मलमपट्टी केली, तर त्या तात्पुरत्या बऱ्या झाल्यासारख्या वाटतात. त्यावर खपलीही धरते. पण, कधीतरी खपली निघाली की, त्या जास्तच ठसठसायला लागतात. आपण माणसा-माणसांत असणारा आपुलकीचा ओलावा हळूहळू विसरत चाललोय. रुक्ष व्यवहार, पूर्वग्रह, आधुनिक जीवनशैलीतले ताण-तणावाचं वातावरण यांमुळे या आजच्या आधुनिक आणि गतिमान जगात आपलं मन हे पाण्यासारखं तरल करणं, हे खरं तर अवघड काम आहे; पण जाणीवपूर्वक प्रयत्न केला तर अशक्य नक्कीच नाहीये आणि एकदा असा विचार पक्का झाला की, 'जीने का मजा ही कुछ और है!'

भाग ७

अध्याय क्र. २ गीता श्लोक क्र. १४

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः।

आगमापायिनोऽनित्यास्तानस्थितीक्षस्व भारत॥१४॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे की, --- हे अर्जुना, इंद्रियांचे संयोग हे शीत-उष्ण, सुख-दुःख देणारे आहेत, ते उत्पत्ती आणि विनाश यांनी युक्त असल्यामुळे अनित्य आहेत म्हणून हे भारता, त्यांना तू सहन कर ॥१४॥

अध्याय २ - ओवी क्र. ११७, ११८

सुगंधु आणि दुर्गंधु। हा परिमलाचा भेदू। जो घ्राणसंगे विशाडू। तोषु देता ॥११७॥ तैसेचि द्विविध रसु। उपजवी प्रीती-त्रासु।

म्हणोनि हा अपभ्रंषु। विषयसंगु ॥११८॥

वरील ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे की, सुगंध आणि दुर्गंध हे गंध या विषयाचे दोन भेद आहेत, ते नाकाच्या संयोगाने सुख आणि दुःख उत्पन्न करतात ॥११७॥ त्याचप्रमाणे दोन प्रकारचा रस (कडू-गोड) आवड व नावड उत्पन्न करतो म्हणून या विषयांची संगती अधोगतीला नेणारी असते ॥११८॥

माउलींनी या ओव्यांमध्ये इंद्रियांच्या साहाय्याने जे विषय आपण उपभोगतो, त्यामुळे आपल्याला सुख किंवा दुःख प्राप्त होते, हे सांगण्यासाठी सुगंध आणि दुर्गंध या रूपकाचा मोठ्या खुबीने उपयोग केला आहे. फक्त सुगंध आणि दुर्गंधच नव्हे तर शब्द, मृदू आणि कठीण, या सगळ्यांचं ज्ञान आपल्याला आपल्या विविध इंद्रियांद्वारे होते आणि त्यातूनच सुख किंवा दुःख प्राप्त होते. खरं तर हा संपूर्ण अध्यायच तत्त्वचिंतनावर आहे. शिवाय मन, आत्मा, शरीर या सगळ्यांचा परस्परसंबंध स्थिर बुद्धी, स्थितप्रज्ञता अशा थोड्याशा कळायला अवघड असणाऱ्या विषयांशी आहे. याला गीतेत 'सांख्ययोग' असं

नाव आहे. असं असलं तरी माउलींनी विविध प्रकारची, अगदी आपल्या रोजच्या जीवनातील उदाहरणे देऊन हा विषय सोपा करून सांगितलाय. वरील दोन ओव्यांमध्ये मला काय भावलंय, ते मी सांगण्याचा प्रयत्न करणार आहे. या ओवीत माउलींनी आपण सुख-दुःखे कशा रीतीने मानतो, हे सांगण्यासाठी रूपकाचा छान उपयोग केलाय. माउली म्हणतात, **‘सुगंधु आणि दुर्गंधु। हा परिमलाचा भेदू। जो घ्राणसंगे विशाडु। तोषु देता।।’** आपल्याला गंध, चव, स्पर्श, ऐकणे, पाहणे या ज्या भावना आहेत, त्याचे विविध इंद्रियांद्वारे ज्ञान होते. त्याचं चांगलं-वाईट असं विश्लेषण आपण करतो. या ओवीत जसं सांगितलंय की, गंध नाकाद्वारे घेता येतो आणि आपण त्याचं विश्लेषण ‘सुगंध’ किंवा ‘दुर्गंध’ असं करतो. फुलांतून सुगंध येतो आणि कचरापेटीतून दुर्गंध येतो, हे आपण सगळेच मान्य करतो. पण, हे ठरवले कोणी? शब्दज्ञान, स्पर्शज्ञान, गंधज्ञान, चवीचं ज्ञान हे सगळ्या सजीवांना आहे तसं आपल्याला म्हणजेच मानवालासुद्धा आहे. पण, त्यात ज्या विविध भावना आहेत, त्या फक्त मानवाला तीव्रपणे जाणवतात. त्या कोणी तयार केल्या? आणि त्याचं चांगलं आणि वाईट हे वर्गीकरण कोणी केलं? बरं, या ज्या भावना आहेत, त्या सगळ्या मानवांना सारख्या आहेत का, तर त्याचं उत्तर नाही असं येतं. उदाहरणार्थ या ओवीपुरतं बघितलं तर सगळ्या मानवजातीला गुलाबाचा सुगंध आवडतो का? काहींना आवडतो, काहींना नाही. गुलाबाचा सुगंध आवडत नाही म्हणून गुलाबाचा सुगंध वाईट आहे का? तसंच दुर्गंधाचंही. उसाच्या मळीचा, कचरापेटीचा, रासायनिक कारखान्यातील आणि अशा अनेक ठिकाणी निर्माण होणारा दुर्गंध सगळ्या मानवजातीला सहन होतो का? बऱ्याच लोकांना नाही सहन होत, तर काहींना त्याची सवय झाल्याने त्याचे काहीही वाटत नाही. उदाहरणार्थ, आपल्याकडे महापालिकेचा ट्रक येतो कचरा गोळा करायला; त्यावर काम करणारी माणसे किंवा ड्रेनेज लाइन स्वच्छ करणारी माणसे यांना पोटापाण्यासाठी हा दुर्गंध सहन करावा लागतो. त्याची सवय होते. म्हणजे याची सवय झाली म्हणून हा दुर्गंध चांगला आहे, असे म्हणता येईल का? या सगळ्या प्रश्नांची उत्तरं आपली आपल्यापाशीच असतात. थोडक्यात, आपण स्वतःच हे ठरवतो किंवा

परिस्थिती आपल्याला तसं करायला भाग पाडते. हे जसं भावनांच्या बाबतीत होतं, तसं आपल्या सान्निध्यात येणाऱ्या माणसांच्या बाबतीतही असंच होतं का? आपण समाजात राहतो त्यामुळे विविध प्रकारच्या लोकांशी संपर्क येणं हे अपरिहार्य आहे. त्याचं मग आपण विश्लेषण करतो. त्यातून आपण आलेल्या अनुभवांमुळे किंवा पूर्वग्रहांमुळे त्या माणसांचं चांगलं आणि वाईट असं वर्गीकरण करतो. आपण नुसतं चांगलं किंवा वाईट एवढंच वर्गीकरण करून थांबत नाही, तर त्यांना वेगवेगळी 'लेबल्स'पण लावतो. चांगल्या माणसांना दयाळू, प्रेमळ, नम्र इत्यादी आणि वाईट माणसांना दुष्ट, मतलबी, गर्विष्ठ इत्यादी. आणि मग आपण आयुष्यभर त्यांना त्याच 'लेबल'वरून ओळखतो. मुळात माणूस वाईट किंवा चांगला नसतो. परिस्थिती किंवा काळ यांमुळे तो चांगला किंवा वाईट बनत जातो.

चांगली माणसं आपल्याला आवडतात आणि ती आपल्या आजूबाजूला असावीत, असं वाटतं. त्याउलट वाईट माणसं आपली नावडती असतात आणि ती आपल्या आजूबाजूलासुद्धा नको असतात. त्यामुळेच या ओवीत माउली पुढं म्हणतात, ते पटतं. माउली म्हणतात, 'तैसेचि द्विविध रसु। उपजवी प्रीती-त्रासु। म्हणोनि हा अपभ्रंषु। विषयसंगु।।' गंध, स्पर्श, चव, वाणी या प्रत्येकात दोन भेद आहेत. चांगलं आणि वाईट. त्यातूनच आवड किंवा नावड निर्माण होते. या जाणवांसारखेच माणसांचेही असते का? थोडक्यात, या ओवीतून मला असं जाणवलं की, श्वास घेणं हे जसं चांगलं किंवा वाईट नसतं कारण तो घेतल्यावर आपल्याला नाकामुळे सुगंध किंवा दुर्गंधाची जाणीव होते. तसंच आपल्या संपर्कात येणाऱ्या माणसांचं असतं. आपल्या सान्निध्यात आल्यावर परिस्थिती, प्रसंग, काळ आणि त्या माणसाची वृत्ती यांमुळे तो चांगला की वाईट, याची जाणीव आपल्याला होते. जगात कुठलीच गोष्ट शाश्वत नाही. परिवर्तन हा सृष्टीचा नियम आहे आणि या अनंत अशा अफाट सृष्टीचा आपण एक भाग आहोत. त्यामुळे मला वाटतं की, कुठलाही मनुष्य हा कायमस्वरूपी वाईट किंवा चांगला नसतो. त्याची वृत्ती- तो चांगला की वाईट ते ठरवते. माणसाची वृत्ती ही त्याच्यावर येणारी परिस्थिती, प्रसंग, वेळ यांमुळे बदलते. जसं आपण जगाशी वागू तसं जग

आपल्याशी वागतं. आपण सतत चांगलं वागण्याचा, बोलण्याचा प्रयत्न केला तर आपल्या सान्निध्यात येणाऱ्या माणसांवरही त्याचा परिणाम होऊ शकतो. आपण एवढंच सांभाळायचं की, आपण कोणाच्या दृष्टीने वाईट माणूस तर होत नाहीये ना? आपली वृत्ती कुठल्याही परिस्थितीत, प्रसंगात आणि कुठल्याही वेळेला वाईटाकडे तर झुकत नाहीये ना? चांगलं वागण्या-बोलण्यासाठी आपण जीव तोडून प्रयत्न करायचा. यासाठी आपल्यात उपजतच असलेलं माणूसपण जपायला हवं, अगदी प्राणपणाने! थोडंसं कठीण आहे कारण हा मार्ग खूप निसरडा आहे. जरा पाऊल चुकीचं पडलं की कपाळमोक्ष ठरलेला! वृत्ती बदलायला क्षणाचाही विलंब लागत नाही. आपण भाग्यवान आहोत की, निदान आपल्याला हे तरी कळलयं की, हा मार्ग निसरडा आहे त्यामुळे आपण नेहमीपेक्षा जास्त काळजी घेऊ; पण ज्यांना या मार्गाची जाणीवच नाही, त्यांचं काय? बघा, तुम्हाला पटतंय का.

अध्याय क्र. २ गीता श्लोक क्र. २१

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम्। कथं स पुरुषः पार्थ कं
घातयति हन्ति कम् ॥२१॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे की --- हे पार्था, या आत्म्याला जो नाशरहित, नित्य, जन्मरहित आणि अव्ययी समजतो, तो पुरुष कोणाला मारू शकेल आणि कोणाला कसा मारविणार? ॥२१॥

अध्याय २ - ओवी क्र. १४१,१४२

कां पूर्ण कुंभ उलंडला। तेथ बिंबिकारु दिसे भ्रंशला। परी भानू नाही नासला तयासवे।।१४१॥ ना तरी मठी आकाश जैसें। मठाकृती अवतरले असे। तो भंगलिया आपैसें। स्वरूपचि ॥१४२॥

वरील ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे की, - किंवा भरलेला घडा पालथा झाला म्हणजे त्यातील सूर्यबिंब नाहीसे झालेले दिसते. परंतु या प्रतिबिंबाबरोबर सूर्याचा नाश झालेला नसतो ॥१४१॥ किंवा आकाश ज्याप्रमाणे माठात, माठाच्या आकाराचे झालेले दिसते, पण तो माठ फुटल्यावर ते सहजच आपल्या मूळरूपाने राहते ॥१४२॥

आपण मागच्या भागात पाहिलं त्याप्रमाणे हा संपूर्ण अध्याय हा सांख्ययोगावर म्हणजेच तत्त्वज्ञानावर आहे. शरीर आणि आत्मा यांचा परस्परसंबंध दाखवताना माउलींनी किती सोपी रूपकं वापरलीय; अगदी रोजच्या पाहण्यातील आणि वापरण्यातील- कुंभ, माठ, पाणी, सूर्य, आकाश! हे सगळं आपण नित्य पाहत असतो. माउलींनी गीतेचा जो सार आहे- आत्मा अमर आहे आणि शरीर नाशवंत आहे- जो वैश्विक आहे तो किती सोप्या रूपकांतून या ओव्यांमध्ये मांडलाय. कुंभ आणि माठाला शरीराचं, तर आकाश आणि सूर्याला आत्म्याचं प्रतीक मानलंय. किती सहज पण उदात्त विचार! या ओव्या वाचताना त्यातल्या काव्याने, प्रतिभेने मला भारावून टाकले. एकूण

‘श्रीज्ञानेश्वरी’ वाचताना अशी अनेक ठिकाणं आहेत, जिथे माउलींच्या अफाट प्रतिभेचं दर्शन होतं. मी मग या दिलेल्या अर्थांमधून मला आणखी काय शोधता येईल, याचा प्रयत्न केलाय. इंग्रजीमध्ये एक वाक्य आपण सहज वापरतो- Read between lines श्रीज्ञानेश्वरी वाचताना मी पुढे जाऊन म्हणेन की- Read between words.

आपण आज दोन्ही ओव्यांचा एकत्रच विवेचन करणार आहोत. काय म्हणतात माउली, ‘कां पूर्ण कुंभ उलंडला। तेथ बिंबिकारु दिसे भ्रंशला। परी भानू नाही नासला तयासवे ॥१४१॥ ना तरी मठी आकाश जैसें। मठाकृती अवतरले असे। तो भंगलिया आपैसें। स्वरूपचि ॥१४२॥’ मला काय भावलं या ओव्यांमधून, की आपण सर्वजण कुंभ किंवा माठाचं प्रतीक आहोत. आपल्यात साठवण्याची क्षमता आहे; परंतु जे साठवलेले आहे, ते जर नितळ पाण्यासारखे पारदर्शी असेल, तरच त्यात सूर्य किंवा आकाशाचं प्रतिबिंब पडेल. म्हणजेच, आपण आपल्यामध्ये काय आणि कसं साठवतो, हा प्रश्न आलाच. आता यावर काही आपलं नियंत्रण नाही. कारण जगात वावरताना आपल्या अवतीभवती इतकं घडत-बिघडत असतं आणि त्याचा नकळत परिणाम आपल्यावर होत असतो. ते सगळंच साठत जातं. परिणामी, ते इतकं गढूळलेलं असतं, की आपल्याला तळ दिसतच नाही. पण, गढूळ पाण्यात जशी तुरटी फिरवली आणि थोडा वेळ शांत ठेवलं, की आपोआप माती, कचरा हा तळाशी बसतो आणि स्वच्छ, नितळ पाणी वर दिसायला लागतं. आपणही आपल्या मनाच्या बाबतीत असं करायला काय हरकत आहे; पण असं बहुधा होत नाही. आपण ते गढूळलेपण वागवतच आयुष्य जगत असतो. जोपर्यंत पाणी नितळ, पारदर्शी होत नाही, तोपर्यंत त्यात सूर्य किंवा आकाशाचं प्रतिबिंब पडणार नाही. सूर्य म्हणजे चैतन्य, ऊर्जेचं प्रतीक आणि आकाश म्हणजे अनंत, उत्तुंगतेचं प्रतीक. आपल्या मनाचंही तसंच आहे. जोपर्यंत ते नितळ किंवा पारदर्शी होणार नाही, तोपर्यंत ही दोन दर्शनं होणार नाहीत. आपण म्हणू की, हे तर आम्ही रोज बघतो. मला इथे हे अभिप्रेत नाही. सूर्य आणि आकाश ही दोन प्रतीकं आहेत, त्या असामान्य व्यक्तींची, ज्यांच्यामुळे अनेकांच्या जीवनात चैतन्य आणि ऊर्जा भरून राहिली आणि

ही व्यक्तिमत्त्वे इतकी अनंत आणि उत्तुंग आहेत, की त्यांच्याकडे बघणेही प्रसंगी अवघड जाते. यांची प्रतिबिंबं आपल्या मनावर पडण्यासाठी आपली मनं ही नितळ आणि पारदर्शीच असायला हवीत. एकदा हे जमलं की, त्यांचं प्रतिबिंब आपल्यावर पडतं- सूर्यासारखं, आणि आपण चैतन्याने, ऊर्जेने भरभरून जातो. ही अफाट कर्तृत्वाची माणसं इतकी लीन असतात की, त्यांच्या सान्निध्यात येणाऱ्या प्रत्येकाच्या बुद्धीप्रमाणे आणि कुवतीप्रमाणे ते त्यांना आपल्या कार्यात सहभागी करून घेतात, अगदी त्यांच्या पातळीला जाऊन, म्हणजेच त्यांचा आकार घेऊन, माठात पडणाऱ्या आकाशाच्या प्रतिबिंबासारखं!

पण, बहुधा अशी भाग्यवान माणसं फार थोडी असतात, ज्यांच्या आयुष्यात अशी देदीप्यमान व्यक्तिमत्त्वे येतात; त्यासाठी त्यांनी विशेष प्रयत्न केलेले असतात. मग प्रश्न असा पडतो की, तुमच्या-माझ्यासारख्या माणसांनी काय प्रयत्न करावे यासाठी? आपण असा विचार तरी केला आहे का? आपल्या चाकोरीबद्ध जगण्याची आपण चाकोरी सोडून काही करण्याचं धाडस दाखवू शकू का? जी माणसं असामान्य असतात, त्यांच्या आयुष्याला इस्त्री नसते आणि चाकोरीही! ते त्यांच्या ध्येयपूर्तीसाठी त्यांना योग्य वाटतं तसं आयुष्य जगतात. त्यांच्या स्वीकारलेल्या कार्यासाठी सगळे मानापमान, अधीरता, अहंकार, राग, गर्व, मोह आणि त्यांच्या कार्यात जे जे आड येईल, ते सगळं सोडलेलं असतं. महर्षी कर्वे, बाबा आमटे, निर्मलाताई लवाटे, सिंधूताई सपकाळ या आणि अशा बऱ्याच विभूतींनी त्यांचे जीवन हे वैयक्तिक ठेवलेच नव्हते. त्यांचे कार्य आणि त्याची पूर्तता हेच त्यांनी जीवन बनवून टाकले होते. आपल्यासारख्या सामान्यांना हे कसे जमेल, असा प्रश्न आपण स्वतःला जेव्हा विचारतो, तेव्हा आपण हे विसरतो की, ही सगळी माणसं आधी आपल्यासारखीच सामान्य होती. आपण त्यांच्यासारखे स्वतःचे कुटुंब, नातेवाईक, मित्रपरिवार, नोकरी, व्यवसाय या सगळ्यांचा त्याग करून एका ध्येयाने वेडं होऊ शकू का? उत्तर अगदी सोपं आहे की, सगळ्यांनाच हे जमत नाही. मग आपण आपल्याला हे शक्य नाही म्हणून शांत बसायचं का? तर मुळीच नाही. आपण त्यांच्यासारखे ध्येयवेडे होऊ शकत

नाही; पण त्यांनी जे कार्य आरंभलेले आहे, त्यात आपण आपला खारीचा वाटा तर उचलू शकतो. काही म्हणतील की, आम्ही जशी जमेल तशी मदत करतच असतो. कधी त्यांच्या कार्याला देणगी देऊन किंवा त्यांच्याविषयी सोशल मीडियावर पोस्ट टाकून. पण, ते खरंच मनाच्या आतून येऊन करत असतो का आपण? आपल्याकडे कोणीतरी देणगीसाठी येतं आणि आपण आपल्या ऐपतीप्रमाणे त्यांना देणगी देतो. आपल्या मोबाइलवर कुठून तरी पोस्ट किंवा व्हिडिओ येतो, तो आपण पुढे पाठवतो. हे कटू असलं तरी सत्य आहे. काही सन्माननीय अपवाद असतीलही. हे जे आपण करतो, ते आपण केलं काय आणि नाही केलं काय, त्यांच्या कार्यात काही फरक पडत नाही. हेच माउलींना सांगायचे असेल का, की ही जी ध्येयवादी माणसं आहेत, ती सूर्यासारखी, आकाशासारखी आहेत. त्यांची प्रतिबिंबे आपल्या जीवनावर पडू द्यायची की नाही, हे आपणच ठरवायचे आहे. आपल्या जीवनात ती प्रतिबिंबं पडली तर आपले जीवन चैतन्याने आणि ऊर्जेने भरून जाऊन त्यांनी आरंभलेल्या कार्याची व्याप्ती किती अफाट आणि अनंत आहे, याची जाणीव आपल्याला आपोआप होईल. समजा, आपण आहे तसेच राहिलो तरी त्यांचं व्यक्तिमत्त्व हे सूर्यासारखं तेजस्वीच राहणार आहे आणि त्यांचं कार्य हे आकाशासारखंच उत्तुंग राहणार आहे.

शेवटी एक सांगू का, जगणं ही एक कला आहे. त्यातही अफाट आणि असामान्य कार्य करत जगणं, हे एक आव्हान आहे. ते आव्हान हसत हसत पेलणारी माणसं पाहिली, अनुभवली तरी त्या कुंभात पडणाऱ्या सूर्याच्या प्रतिबिंबासारखे आपलेही जगणे काही काळ प्रकाशमान होईल आणि एवढं करूनही आकाशाएवढ्या त्यांच्या कार्याच्या स्वरूपात काहीही बदल होणार नाही. या ओव्यांच्या विवेचनाच्या निमित्ताने आपण एक निश्चय करूयात की या वर्षी आपण अशा अफाट कार्य करणाऱ्या एका तरी असामान्य व्यक्तीच्या संपर्कात येण्याचा प्रयत्न करून त्यांच्या कार्यात अगदी मनःपूर्वक सहभागी होऊ या; अगदी तन, मन, धनाने. मी तर निश्चय केलाय, तुमचं काय?

भाग ९

अध्याय क्र. २ गीता श्लोक क्र. ४६

यावानर्थ उदपाने सर्वतः सप्लुतोदके।

तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥४६॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे की, सर्वत्र पाणीच पाणी जरी झाले तरी आपणास जेवढी तहान असेल, तेवढेच पाणी घ्यावे. त्याप्रमाणे ज्ञानी संपूर्ण वेदाचा विचार करून त्यातील आपणास जे अपेक्षित आहे, त्याचेच ग्रहण करतो ॥४६॥

अध्याय २ - ओव्या क्र. २६०, २६१, २६२, २६३

जरी वेदे बहुत बोलीले। विविध भेद सुचिले। तऱ्ही आपण हीत आपुले तेची घेपे ॥२६०॥ जैसा प्रगटलिया गभस्ति। अशेषहि मार्ग दिसती। तरी तेतुलेही काय चालींजती सांगे मज ॥२६१॥ का उदकमय सकळ। जऱ्ही जाहले असे महितळ। तरी आपण घेपे केवळ। आर्तीचीजोगे ॥२६२॥ तैसे ज्ञानीये जी होती। ते वेदार्थातें विवीरिती। मग अपेक्षित ते स्वीकारिती। शाश्वत जें ॥२६३॥

वरील ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे की, जरी वेदांनी विविध प्रकारांनी खूप गोष्टी सांगितल्या आहेत, तरीही आपण त्यातून आपल्या हिताचे जेवढे असेल, तेवढेच घ्यावे ॥२६०॥ ज्याप्रमाणे सूर्योदय होताच सगळे मार्ग दिसू लागतात म्हणून तितक्या सगळ्याच रस्त्यांनी कोणी जाते का, ते मला सांग ॥२६१॥ किंवा या पृथ्वीवर जेवढे पाणी पसरलेले असेल, तरी आपण त्यातून आपल्या गरजेपुरतेच घेतो ॥२६२॥ त्याप्रमाणे जे ज्ञानी आहेत, ते वेदाची आज्ञा विचारात घेतात, मग त्यातील शाश्वत व जे इष्ट आहे, तेवढेच स्वीकारतात ॥२६३॥

गेल्या तीन भागांपासून आपण दुसऱ्या अध्यायाला सुरुवात केली आहे. आज आपण चार ओव्यांचे विवेचन करणार आहोत. प्रत्यक्ष भगवंताच्या मुखातून जी जीवनविषयक मूल्ये, सूत्र, स्थितप्रज्ञता, स्थिरबुद्धीची लक्षणं अर्जुन ऐकतो आहे, तेच माउली आपल्याला अगदी सोप्या भाषेत छोटे छोटे दृष्टांत देऊन सांगतायेत.

‘जरी वेदे बहुत बोलिले। विविध भेद सुचिले। तन्ही आपण हीत आपुले तेची घेपे।’ माउली म्हणतात, वेदात जरी विविध आणि खूप प्रकारांनी गोष्टी सांगितल्या असल्या तरीपण आपण आपल्या हिताचेच घ्यावे. सामान्य माणसाला वेद आणि त्यातलं तत्त्वज्ञान कळायला जरा अवघड जातं. मग आपल्या हिताचं काय आहे, हे कसं कळणार? आपलं रोजचं जीवन जगताना आपण अनेक गोष्टी करत असतो. त्या बरोबर की चूक, हे कधी कधी कळत नाही. आपण योग्य काय आणि कसं निवडायचं, हे सांगण्यासाठी माउलींनी दोन दृष्टांत फार छान दिलेत. ‘जैसा प्रगटलिया गभस्ति। अशेषहि मार्ग दिसती। तरी तेतुलेही काय चालींजती सांगे मज ॥२६१॥ का उदकमय सकळ। जन्ही जाहले असे महितळ। तरी आपण घेपे केवळ। आर्तीचीजोगे ॥२६२॥’ जेव्हा सूर्योदय होतो, तेव्हा सर्व मार्ग दिसू लागतात म्हणून आपण सगळ्या मार्गांनी जात नाही, तसेच सगळीकडे पाणीच पाणी असले तरी आपण आपल्या गरजेपुरतेच पाणी घेतो. हा या ओव्यांचा सर्वसाधारण अर्थ आहे.

आपण एकदा आपल्या आयुष्याची वाटचाल सुरू केली की, आपल्याला अनेक मार्ग दिसतात; पण आपण सगळ्याच मार्गांनी जाऊ नये, असे अपेक्षित आहे. योग्य मार्ग निवडून त्यावरून आपला प्रवास सुरू करावा. पण, आपल्यापैकी बऱ्याच जणांना योग्य मार्ग निवडताना बऱ्याच अडचणी येतात. अगदी सोप्या भाषेत सांगायचं तर आपलं आयुष्य आपण कसं जगायचं, हे बहुतेक लोकांना सुरुवातीलाच ठरवता येत नाही. त्यात अनेक अडचणी येतात. काही खऱ्या असतात तर काही कल्पनेने उभ्या राहिलेल्या असतात. म्हणजे असं की, आर्थिक अडचण ही सार्वत्रिक आणि खरी असते. पण, लोक काय म्हणतील, ही कल्पनेने उभी केलेली अडचण. आपल्यापैकी बरीच जण एक वेळ खऱ्या अडचणीतून मार्ग काढतात; पण कल्पनेने उभ्या केलेल्या अडचणीतून त्यांना बाहेर येता येत नाही. मग समोर येईल त्या आयुष्याचा स्वीकार करून मार्गक्रमण करतात. आयुष्य जगण्यासाठी आपण आपली शारीरिक आणि मानसिक गरज, या दोन्ही गरजा पूर्ण करतो का? बहुधा शारीरिक गरजा आपण भागवतो; पण मानसिक? त्या कधीच पूर्ण होत नाहीत. जन्मापासून मृत्यूपर्यंत अनेक गरजा आपणच निर्माण करतो आणि त्या पूर्ण करता करता फार थकून जातो. गरज ही शोधाची जननी आहे, असं कुणी

म्हटलंय. खरंच आहे ते. आपण गरज निर्माण झाली की, ती पूर्ण करण्यासाठी शोध घेतोच. खरं तर अन्न, वस्त्र, निवारा, ज्ञान, हवा, पाणी या आपल्या प्राथमिक गरजा भागल्या म्हणजे इतर ज्या गरजा आहेत, त्या आपणच निर्माण केलेल्या असतात. बरं, या ज्या प्राथमिक गरजा आहेत, त्या जरी पूर्ण झाल्या तरी आपण सुखी असतो का? आणखी हवं म्हणून हव्यास धरतो. हे हवेपण कधी संपतच नाही. साधं जेवण मिळालं की, पक्वान्नांच्या जेवणाची हाव. साधे कपडे मिळाले की ब्रँडेड, भरजरी कपड्यांची हाव. चांगला ऐसपैस चार खोल्यांचा फ्लॉट असला तर बंगल्याची हाव. साधं पाणी मिळालं की, फिल्टर पाण्याची हाव. मग मला सांगा, अशा अनेक पर्यायांच्या मागे आपण धावत राहिलो तर दमछाक होणारच! या प्राथमिक गरजांशिवाय पैसा, नावलौकिक, समाजात प्रतिष्ठा, मानसन्मान, नोकरीच्या ठिकाणी बढती, व्यवसायात वृद्धी या आणि अशा अनंत गरजा आपण स्वतःहून तयार करतो. म्हणजेच, सूर्योदय झाल्यावर जसे अनेक मार्ग दिसू लागतात, त्याप्रमाणेच आहे हे. आणि हे अगदी साधं लॉजिक आहे की, सगळ्याच मार्गावरून आपण जायचं ठरवलं तर आपण इच्छितस्थळी कधीच पोहोचू शकणार नाही. तेच उदाहरण पाण्याच्या बाबतीत. आपण सगळीकडे पाणीच पाणी आहे म्हणून गरज नसताना ते साठवत राहिलो किंवा पीत राहिलो तर ते धोकादायक ठरते. माउलींना हेच सांगायचे असेल का? म्हणून मग उपाय काय, तर जेवढी गरज आहे, तेवढेच घ्या, हे सांगताना माउली म्हणतात, 'तैसे ज्ञानीये जी होती। ते वेदार्थतिं विवीरिती। मग अपेक्षित ते स्वीकारिती। शाश्वत जें ॥२६३॥' आपल्या गरजेपुरतं मिळालं की थांबावं. ज्याला कुठे थांबायचं हे कळलं, त्याला सगळं कळलं. जे मिळाले, त्यात समाधान मानलं पाहिजे. कारण मनःशांती कुठेही पैसे देऊन विकत घेता येत नाही. आपल्याला या संतसाहित्यातून हेच तर शिकायचंय. माउलींनी जे आठशे वर्षांपूर्वी सांगितलंय, तेच तुकारामबुवांनी चारशे वर्षांपूर्वी सांगितलंय. 'ठेविले अनंते तैसेचि राहावे। चिती असू द्यावे समाधान।' म्हणजेच समाधान हे तुमच्या चित्तात पाहिजे, मनात पाहिजे. शांत मनाचा मनुष्य जास्त कार्यक्षमतेने काम करू शकतो, हे आजच्या विज्ञानानेसुद्धा सिद्ध केलंय. पर्यायांची निवड करता आली की, आयुष्य जगणं सोपं होतं. एवढंच नाही, तर मनाला शांतीसुद्धा मिळते. बघा, प्रयत्न करून.

अध्याय क्र. २ गीता श्लोक क्र. ७०

आपुर्यमाणमचलप्रतिष्ठम् समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्गत। तद्ब्रूकामा यं
प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥७०॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे की, ज्याप्रमाणे उदक चोहोबाजूनी भरत असतानाही जो आपली मर्यादा सोडत नाही, अशा समुद्रामध्ये उदक ज्याप्रमाणे प्रवेश करते, त्याप्रमाणे ज्या पुरुषामध्ये सर्व इच्छा प्रवेश करतात, त्याला शांती मिळते; विषयाची इच्छा करणाऱ्याला मिळत नाही. ॥७०॥

अध्याय २ - ओव्या क्र. ३५७, ३५८, ३५९

पार्था आणिकही परी। तो जाणो येईल अवधारी। जैसी अक्षोभता
सागरी। अखंडित ॥३५७॥ जन्ही सरितवोघ समस्त। परिपूर्ण होऊनि
मिळत। तन्ही अधिक नोहे ईषत। मर्यादा न संडी ॥३५८॥ ना तरी
ग्रीष्मकाळी सरिता। शोषूनि जाती समस्ता। परी न्यून नव्हे पार्था। समुदु
जैसा ॥३५९॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे की, अर्जुना, आणखी एका प्रकाराने त्याला ओळखता येईल, ते ऐक. जशी समुद्रात निरंतर शांतता असते ॥३५७॥ जरी सर्व नद्यांचे प्रवाह तुडुंब भरून त्या सागराला मिळतात तरी तो त्यामुळे जराही फुगत नाही व आपली मर्यादाही सोडत नाही ॥३५८॥ किंवा उन्हाळ्यात जरी सर्व नद्या आटून जातात तरी समुद्रात कधीच उणीव पडत नाही ॥३५९॥

माउलींनी स्थिरबुद्धी माणसाची लक्षणं सांगताना त्याला समुद्राची उपमा दिली आहे. स्थिरबुद्धी म्हणजे तरी काय? ज्या माणसाची बुद्धी आनंदाने किंवा दुःखाने बदलत नाही; म्हणजेच जो आनंदाने बेभान होत नाही किंवा दुःखाने खचून जात नाही, अशा माणसाला स्थिरबुद्धी म्हणतात, हा मला कळलेला अर्थ आहे. या ओव्यांच्या आधीही विविध रूपकांद्वारे माउलींनी

स्थिरबुद्धीची व्याख्या केली आहे. ती अजून स्पष्ट व्हावी म्हणून ते म्हणतात, 'पार्था आणिकही परी। तो जाणो येईल अवधारी। जैसी अक्षोभता सागरी। अखंडित ॥३५७॥ म्हणजेच, समुद्र वरून शांत असतो, याचा अर्थ त्याच्या आत काहीच खळबळ नसेल का? निश्चितच असते आणि ती तशी असते, हे आजच्या विज्ञानानं सिद्धही केलं आहे. पण, तरीही त्याचा पृष्ठभाग शांतच असतो. या ओव्या वाचताना मला असं जाणवलं, की याचा थेट संबंध आपल्या सगळ्यांशी आहे. आपण असे स्थिरबुद्धी आहोत का? तर उत्तर बहुधा नाही, असंच येतं. आपण वर वर अगदी दाखवायलासुद्धा शांत राहू शकत नाही. इंग्रजीमध्ये असं वाक्य आहे की, **There is always better to respond than react.** आपला आनंद, दुःख, राग, प्रेम हे लगेच आपल्या चेहऱ्यावरून, वागणुकीवरून कळून येते. पण, माउली तर म्हणतात, की माणसाने स्थिरबुद्धी असावे. म्हणजेच, आपल्या मनात त्या-त्यावेळी उमटलेल्या भावना या जगाला कुठल्याही प्रकारे दिसू नयेत. आहे की नाही अवघड? मग हे का सांगितले असेल भगवंताने गीतेत आणि पर्यायाने माउलींनी? मला असं वाटतं, की आपल्या भावना आपल्याला नियंत्रित करता आल्या पाहिजे किंवा त्या आवरता आल्या पाहिजे. त्याचा फायदा होतो का? तर निश्चितपणे होतो. कसा होतो, ते पहा. समजा, आपल्याला एखाद्या गोष्टीचा राग आला तर आपण लगेच आपल्या वागणुकीतून, बोलण्यातून, हावभावावरून तो प्रगट करतो आणि त्याचा बऱ्याचदा विपरीतच परिणाम होतो. हे आपण सगळेच मान्य करू की, आपण आपल्याही नकळत आपल्या जिवलगंांची मने दुखावतो. कधी कधी हे सल कायमचे रूतून राहतात आणि त्यामुळे ज्याच्यावर रागावलोय, त्याच्या मनात आकस निर्माण होतो. पण, याच रागावर नियंत्रण ठेवले तर कालांतराने ज्या गोष्टीसाठी आपण रागावलो होतो, ती किती क्षुल्लक होती, हे आपल्या लक्षात येतं आणि शिवाय आपण कोणावरच न रागावल्यामुळे ज्याची चूक झालेली असते, त्यालाही ती चूक कळून येते व तो मनातून खजील होतो आणि आपल्याबद्दल त्याच्या मनात आदर उत्पन्न होतो. तीच गोष्ट सुखाची. आपल्याला लौकिक गोष्टींमुळे आनंद होतो. तो आपण लगेच साजराही करतो. या आपल्या आनंदाच्या

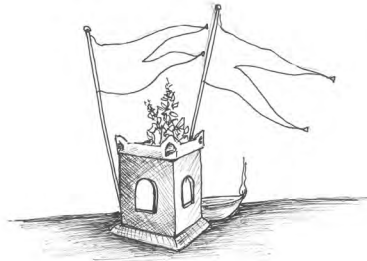
क्षणी मनापासून सामील झालेले किती असतात? तर अगदी बोटांवर मोजण्याइतके! बाकी सगळे प्रथा, टाळता येत नाही म्हणून, सगळे साजरा करतात म्हणून, असूया, मत्सर अशा विविध भावना मनात ठेवून तुमचं अभिनंदन करत असतात. यामुळे आपल्यात नकळत अहंभाव, गर्व उत्पन्न होतो. जर आपल्या आनंदाचं प्रदर्शनच आपण नाही केलं, तर या सगळ्या गोष्टी टाळता येतात.

हे अधिक स्पष्ट करण्यासाठी माउलींनी पुढच्या दोन ओव्यांत छान दृष्टांत दिलाय. ते म्हणतात, 'जन्ही सरितावोघ समस्त। परिपूर्ण होऊनि मिळत। तन्ही अधिक नोहे ईषत। मर्यादा न संडी ॥३५८॥ ना तरी ग्रीष्मकाळी सरिता। शोषूनी जाती समस्ता। परी न्यून नव्हे पार्था। समुदु जैसा ॥३५९॥' म्हणजेच स्थिरबुद्धीचा माणूस हा आनंदाने किंवा सुखाने फुगून जात नाही किंवा दुःखाने किंवा अपमानाने खचून जात नाही. आपण बघतो की, एखाद्यावर संकट आले किंवा दुःखाचा प्रसंग आला तर सांत्वन करायला बरीच मंडळी येतात. त्यातली बहुतेक जण - नक्की काय झालंय - हेच विचारायला येतात आणि त्यामुळे होतं काय की, आपण सतत त्या दुःखाच्या चक्रात फिरत राहतो आणि मग कालांतराने खचत जातो. हल्ली यालाच 'डिप्रेशन' असं म्हणतात. आपण आपला लौकिक आनंद (उदा. नोकरीत बढती, नवीन वस्तूंची खरेदी; दागिन्यांची, कपड्यांची खरेदी, नवीन घर, गाडी इ.) अनेक गोष्टींमुळे साजरा करतो. मग तुम्ही म्हणाल की, आनंद साजराच करू नये का? आनंदी होणं चूक आहे का? तर मुळीच नाही. पण आपण ही दक्षता घेतली पाहिजे की, हा जो लौकिक गोष्टींमुळे झालेला आनंद आहे, त्याचा अहंकार किंवा गर्व आपल्याला होता कामा नये. आपल्याला तो होणारच नाही, याची आपल्याला खात्री देता येते का? बहुधा नाहीच. कारण आपल्याला अहंकार किंवा गर्व झालाय, याची आपल्याला कल्पनाच येत नाही. आपलं अभिनंदन करायला आलेल्या माणसासमोर आपण अगदी विनम्रतेचा आव आणतो; पण मनात आनंदाच्या उकळ्या फुटत असतात. तीच गोष्ट दुःखाची. आपण लौकिक दुःख आयुष्यभर कवटाळत बसतो. कोणीतरी म्हटलंय की, आपण एकाच विनोदावर तो वारंवार ऐकला तर हसत नाही किंवा हसू येत

नाही, मग एकाच दुःखावर आपण वारंवार का रडावं? सांत्वन करायला कोणी आलं किंवा कोणी हळहळ व्यक्त केली तर आपल्याला मनातून बरं वाटतं; पण त्यामुळे आपल्या दुःखात काही फरक पडतो का? हे सगळं आपल्या सर्वसामान्यांच्या बाबतीत अगदी नित्याचं आणि नेहमीचं आहे. मग आपण यातून बाहेर केव्हा पडणार? म्हणूनच, माउली म्हणतात की, बुद्धी स्थिर ठेवा. हे ऐकायला सोपं आहे कारण अस्थिर आणि स्थिर बुद्धी याची सीमारेषा फारच अस्पष्ट आहे. आपण ती केव्हा ओलांडतो, ते आपल्याला कळतही नाही. पण, अगदी मनाच्या तळापासून प्रयत्न केला तर हे शक्य आहे आणि हे शक्य आहे म्हणूनच आपल्याला या संपूर्ण अध्यायात विविध दृष्टांत, रूपकं, उदाहरणं देऊन माउलींनी ते आपल्या मनावर ठसवण्याचा प्रयत्न केलाय. हे करत असताना आपल्याला सतत जागरूक राहावं लागेल. पण, हे असं जागरूक राहिल्याने तोटा काहीच नाही; उलट झाला तर फायदाच आहे. आपल्याला कुठल्याही 'स्ट्रेस मॅनेजमेंट'च्या कोर्सला जायला नको आणि सतत जागरूकतेमुळे अखंड मनःशांतीचा आनंद मिळेल, तो अवर्णनीय आहे!

आज इथे आपला दुसरा अध्याय पूर्ण झाला. प्रथेप्रमाणे हरिनामाचा गजर करतो.

पुंडलिकाऽ वरदे हरीऽऽ विठ्ठल, श्रीज्ञानदेवऽऽ तुकाऽऽराम, पंढरीनाथ महाराज कीऽऽ जय!

अध्याय क्र. ३ गीता श्लोक क्र. ५

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृता। कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः
प्रकृतिजैर्गुणेः ॥५॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे की, कारण कोणीही कर्म न करता
क्षणभरदेखील केव्हाही राहत नाही, कारण प्रत्येकजण प्रकृतिजन्य गुणांच्या अधीन
असल्याने ते गुण प्रत्येकाकडून कर्म करवीतच असते ॥५॥

अध्याय - ३ ओवी क्र. ६०, ६१, ६२, ६३

देखे रथी आरूढिजे। मग जरी निश्चळु बैसिजे। तरी चळू होऊनि हिंडिजे।
परतंत्रा ॥६०॥ का उचलले वायूवशे। चळे शुष्क पत्र जैसे। निचेष्ट आकाशे।
परिश्रमे ॥६१॥ तैसे प्रकृती आधारे कर्मेन्द्रियविकारे। नैष्कर्मही व्यापारे। निरंतर
॥६२॥ म्हणोनि संगु जंव प्रकृतीचा। तववरी त्यागु न घडे कर्माचा। ऐसीयाही
करू म्हणती तयांचा। आग्रहोची उरे ॥६३॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे की, पहा, रथावर चढून कोणी स्वस्थ जरी
बसला तरी रथाच्या गतीने त्याला हिंडणे भाग पडते ॥६०॥ अथवा वाळून खाली
पडलेले झाडाचे पान ज्याप्रमाणे वाऱ्याच्या सपाट्यात सापडून आकाशात इकडे
तिकडे फिरत असते ॥६१॥ त्याप्रमाणे कर्मातीत अवस्थेस प्राप्त झालेला पुरुषही
शरीराच्या आश्रयाने कर्मेन्द्रियांच्या द्वारा नेहमी कर्म करत असतो ॥६२॥ म्हणून
जोपर्यंत शरीर आहे, तोपर्यंत कर्माचा त्याग घडणे शक्य नाही, असे असूनही 'त्याग
करू' असे जे कोणी म्हणतील, तर त्यांचा तो हट्ट मात्र उरणार आहे ॥६३॥

आपण आता तिसऱ्या अध्यायाला सुरुवात करीत आहोत. हा संपूर्ण अध्याय
कर्मयोगावर आधारित आहे. या अध्यायाचे नाव 'कर्मयोग' असे आहे. या अध्यायाचे
वाचन करताना कर्मयोग हा पूर्णपणे, आपण ज्या गोष्टी रोज करत असतो, त्यातून
आपल्याला काय सुख-दुःखे होतात, यावर आधारित आहे. मला कळलेला
कर्मयोगाचा अर्थ असा आहे, की आपण शरीराच्या आणि मनाच्या माध्यमातून जी

रोजची कार्ये करीत असतो, त्याला कर्मयोग म्हणतात. ती कार्ये करीत असताना काही गोष्टी या आपल्या नकळत होत असतात आणि काही गोष्टी या आपण जाणीवपूर्वक करत असतो. ज्या गोष्टी नकळत होत असतात, त्या कशा होतात हे कळण्यासाठी माउलींनी दोन छान उपमा दिल्या आहेत. **‘देखे रथी आरुढिजे। मग जरी निश्चळू बैसिजे। तरी चळू होऊनि हिंडिजे। परतंत्रा ॥६०॥ का उचलले वायूवशे । चळे शुष्क पत्र जैसे। निचेष्ट आकाशे। परिश्रमे ॥६१॥’** म्हणजे समजा, आपल्याला एखाद्या गावाला जायचे आहे म्हणजे हे एक प्रकारचे कार्य, कर्म करायचे आहे, तर आपण काय करतो? आपण बस, रेल्वे किंवा विमानात बसतो आणि मग ते जे वाहन आहे, ते आपल्याला इच्छितस्थळी नेऊन सोडते. ते जे कोणते वाहन असेल, त्यात जाऊन आपण स्वस्थ बसतो. आपल्या शरीराची काही हालचाल करत नाही, तरी आपण आपले कार्य, कर्म करतो आणि जे ठरवले आहे, तसे घडते. या दोन ओव्यांचा अर्थ वाचल्यावर मला असं वाटलं की, खरंच, आपल्या रोजच्या जीवनात आपण अनेक उद्योग करत असतो. ते करत असताना अनेकदा काही लोकांशी संबंध येतो. कधी कधी असं होतं की, आपण जे मनात योजलेलं असतं, ते अचानक घडून जातं आणि ज्यांच्यामुळे हे घडतं, त्यांच्याबद्दल आपल्याला आश्चर्य, कुतूहल वाटायला लागतं की, हे यांना आधीच कसं माहिती होतं? म्हणजेच, आपण काहीही केलं नाही तरी कार्य घडून गेलं. अशी अनेक कार्ये, कर्म आपल्या नकळत आपणसुद्धा करत असतो, स्वतःच्या बाबतीत; ज्याला आधुनिक विज्ञानाने ‘प्रतिक्षिप्त क्रिया’ असं नाव दिलंय. डोळ्यांची उघडझाप, श्वासोच्छ्वास, स्पर्शज्ञान इत्यादी. इतकंच काय, हृदयाची अहोरात्र चाललेली धडधड. या सगळ्यांवर आपलं नियंत्रण नाही. ते चालू आहे, हे आपल्या लक्षातसुद्धा येत नाही, इतक्या नकळतपणे या गोष्टी घडत असतात. मग आपण स्वस्थ बसलेलो असू दे, एखादं काम करत असू दे, नाही तर झोपलेलो असू दे. हे अविरत चालू असतं. यात मला आणखी एक गोष्ट जाणवली की, गतीचा आणि बलाचा (Force) नियम माउलींनी कित्ती सोपं उदाहरण देऊन या ओवीत सांगितलाय; आणि वर याचा संबंध कर्मयोगाशी कित्ती सहजतेने जोडलाय! माउली म्हणतात, **‘तैसे प्रकृती आधारे कर्मेद्रियविकारे। नैष्कर्मही व्यापारे। निरंतर ॥६२॥’** माउली म्हणतात की, सामान्य माणसं तर ही कर्म करतच असतात; पण जी कर्मातीत असतात, त्यांचीही यातून सुटका नाही.

आता कर्मातीत म्हणजे तरी काय ? ज्यांच्यावर केलेल्या कर्माचा कुठलाच परिणाम होत नाही आणि ज्यातून ते स्वतःला अलिप्त ठेवतात, त्यांना कर्मातीत म्हणतात. सोप्या भाषेत सांगायचं तर त्यांनी केलेल्या कार्याने त्यांना आनंदही होत नाही आणि दुःखही होत नाही. अशी अवस्था बहुधा संत लोकांच्या ठिकाणी आपल्याला आढळून येते. ते शरीराने कर्म करीत असतात; पण त्या कर्माच्या फळाचे त्यांना काही वाटत नाही. आपल्यासारख्या सामान्य माणसाला हे असं राहणं अवघड आहे. कारण आपण जे कार्य करतो किंवा आपल्या हातून घडते किंवा आपल्या बाबतीत घडते, त्यामागे आपला किंवा दुसऱ्याचा काहीतरी उद्देश असतो, असं मला वाटतं आणि त्यामुळेच आपल्याला आनंद, दुःख, राग, प्रेम, मत्सर असं काही काही वाटू लागतं.

हे सगळं सोडणं शक्य आहे का आपल्याला ? जोपर्यंत जीवन आहे, तोपर्यंत हे करतच राहावं लागणार आहे. म्हणूनच, माउली म्हणतात, 'म्हणोनि संगु जंव प्रकृतीचा। तववरी त्यागु न घडे कर्माचा। ऐसीयाही करू म्हणती तयांचा। अग्रहोची उरे ॥६३॥' कर्माचा त्याग करणे, हे कर्मातीत माणसालाही शक्य नाही; तिथे आपला काय पाड लागणार! म्हणजे जोवर शरीर धारण केले आहे, तोपर्यंत कर्म काही चुकत नाहीत आणि त्याचा त्याग काही करता येत नाही. पण, तरीही कोणी म्हणेल की, आम्ही कर्माचा त्याग करू तर तो त्याचा हट्ट आहे, असे समजावे. आपल्यासारख्या सामान्य माणसाला वाटते की, आपल्या संपूर्ण आयुष्यात दुःखच येऊ नये, ही अगदी सहज भावना आहे. पण, असं कधीच होत नाही. आपण जेव्हा सुखी असतो, तेव्हा किती आनंदी असतो; आपली वृत्ती किती आनंदी असते. हे सगळं जग किती सुंदर दिसायला लागतं! हीच वृत्ती आपल्याला सदासर्वकाळ ठेवता येईल का ? दुःख वाट्याला आलं तरी आनंदी दिसणं कदाचित जनमानसात वाईट दिसेल; पण आपली वृत्ती जर आपण आनंदी ठेवू शकलो तर त्या दुःखाची तीव्रता कमी व्हायला नक्कीच मदत होईल. हे करण्यासाठी काय करावे लागेल, तर संत सांगतात की, स्वतःकडे कर्तेपणा घेऊ नका म्हणजे आपोआप त्या कर्माची सुखदुःखे आपल्याला जाणवणार नाहीत. संत सांगतात त्याप्रमाणे आपल्याला चार आणे जरी जमलं तरी पुरे. आपल्या आयुष्यात येणाऱ्या दुःखाची तीव्रता थोडी जरी कमी झाली तर आपली मनःशांती ही निश्चितच वाढायला मदत होईल.

भाग १२

अध्याय क्र. ३ गीता श्लोक क्र. ७

यस्ति त्वन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन। कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः
स विशिष्यते ॥७॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे की, हे अर्जुना, मनाने इंद्रियांचे नियमन करून जो आसक्त न होता, कर्मेन्द्रियांनी कर्मयोगाला आरंभ करतो, त्याची योग्यता विशेष होय ॥७॥

अध्याय ३ - ओव्या क्र. ६७, ७१, ७२

आता देई अवधान। प्रसंगें तुज सांगेन। त्या नैराश्याचे चिन्ह। धनुर्धरा
॥६७॥ तो कामनामात्रे न घेपे। मोहमळे न लिंपे। जैसे जळीं जळे न
शिंपे। पद्मपत्र ॥७१॥ तैसा संसर्गमाजी असे। सकळसारिखा दिसे। जैसे
तोयसंगे आभासे। भानुबिंब ॥७२॥

या ओव्यांचा अर्थ असा सांगितला आहे की, अर्जुना, प्रसंग आला आहे म्हणून तुला या निष्काम पुरुषाचे लक्षण सांगतो, ऐक ॥६७॥ ज्याप्रमाणे पाण्यातील कमळाचे पान पाण्याने लिप्त होत नाही व अविवेकरूपी मळाच्या योगाने ते मलीन होत नाही ॥७१॥ तो दिसण्यात सामान्य लोकांप्रमाणे दिसतो, कमळाच्या पानाप्रमाणे तो अलिप्तपणे संगामध्ये राहतो, जसे सूर्याचे बिंब पाण्याहून अलिप्त असूनही, प्रतिबिंबामुळे पाण्याच्या संगतीत राहताना दिसते ॥७२॥

या ओव्यांमध्ये निष्काम पुरुषाचे लक्षण सांगताना माउलींनी कमळाच्या पानाचे उदाहरण दिले आहे. कमळ आणि त्याची पाने यांच्यावर पाण्याचा किंवा चिखलाचा काहीही परिणाम होत नाही. ती पाने पाण्याने ओली होत नाहीत किंवा त्यावर पाणी टिकत नाही. निसर्गाची ही सहज प्रवृत्ती माउलींनी निष्काम पुरुषाचे वर्णन करताना तितक्याच सहजतेने जोडली आहे. तो कामनामात्रे न घेपे। मोहमळे न लिंपे। जैसे जळीं जळे न शिंपे।

पद्मपत्र ॥७१॥ या ओव्यांमधून मला असे वाटते की, अशा निष्काम माणसाला कसे ओळखावे, हे माउली आपल्याला सांगतायेत. मुळात निष्काम म्हणजे काय, हे कळलं पाहिजे. आपण मागच्या भागात पाहिले, की कर्मातीत मनुष्य आपली कर्मे इंद्रियांद्वारे करत असतो. ते तसे करणे अटळ आहे म्हणून तो ती करत असतो. तो इंद्रियांना आवरत नाही; पण त्यामुळे त्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या विकारांनी तो लिप्त होत नाही. म्हणजे काय, तर सोप्या भाषेत सांगायचे तर तो निष्काम मनुष्य अगदी आपल्यासारखेच सामान्य आयुष्य जगत असतो. अगदी आपल्या अवतीभवती तो वावरत असतो. त्यालाही आपल्यासारखेच राग, लोभ, मत्सर, प्रेम या भावना असतात आणि त्या-त्यावेळेस तो त्या प्रगटही करतो. म्हणून तो आपल्याला सहज ओळखू येत नाही. आहे की नाही पंचाईत? मग त्याचं नेमकं वैशिष्ट्य काय? तर त्याचं उत्तर असं आहे की, या ज्या भावना तो प्रगट करतो, त्यामुळे उत्पन्न होणारा राग, दुःख, उद्वेग, द्वेष या सगळ्यांचा त्याच्या मनावर काहीही परिणाम होत नाही. त्याचे मन निश्चल असते. छत्रपती शिवाजी महाराजांबद्दल समर्थांनी लिहिलंय, 'अखंड स्थितीचा निर्धारू...' म्हणजे कसलीही परिस्थिती येऊ दे, हा मनुष्य निश्चल असतो. तो तसा आहे, हे कसं ओळखायचं? आपण आपलं आपल्या रोजच्या जीवनातील उदाहरण घेऊ. समजा, आपलं सकाळीच कोणाशी तरी कशावरून तरी जोरदार भांडण झालं तर त्याचा परिणाम आपल्यावर दिवसभर राहतो, कामात लक्ष लागत नाही, छोट्या छोट्या गोष्टींवरून चीड चीड होते. पण, निष्काम माणसाचं असं होत नाही. त्याचं, अगदी आपल्याइतकंच कडाक्याचं भांडण झालं असलं तरी तो दिवसभर शांत असतो. इतर कुठल्याही प्रसंगात आणि इतरांमध्ये तो सहजपणे वावरतो. सकाळच्या भांडणाचा मागमूसही नसतो. हाच 'बेसिक' फरक आहे आपल्यात आणि निष्काम माणसात. हे कसं शक्य आहे, असा प्रश्न तुमच्या-माझ्यासारख्या सामान्य माणसांच्या मनात साहजिकच येतो. काय असेल याच उत्तर? मला वाटतं की, त्याच्या मनाची जी निश्चल अवस्था असते, त्यामुळे त्याला चिरंतन शांती मिळालेली असते. त्यामुळे त्याचं मन आपल्यासारखं भलत्या ठिकाणी अडकत नाही किंवा भरकटत

जात नाही आणि कुठे फार काळ रमतही नाही. दुसरं कारण असं की, तो एकाच गोष्टीचा फार काळ विचार करत नाही. जी भावना प्रगट झाली, ही तात्पुरत्या स्वरूपाची आहे, अशी त्याची दृढ समजूत असते. मग आपल्याला असं का जमत नाही? आपण त्याच त्या विचारात का बुडून जातो? मला असं वाटतं की, या ज्या सगळ्या भावना आहेत, म्हणजे राग, लोभ, मत्सर, द्वेष या म्हणजेच 'मी' आहे, अशी आपली दृढ समजूत असते. 'अरे'ला 'काऽ रे' केलंच पाहिजे का? आपला अपमान, निर्भत्सना केलेली आपल्याला सहन होत नाही. मुळात आपल्याला सोडून देणं जमत नाही. हे फक्त राग, अपमान यांबाबतीतच नाही तर आपलं कोणी कौतुक केलं, गौरव केला तर आपण दिवसभर त्यातच असतो. जो भेटेल त्याने आपल्याशी त्या कौतुकाबद्दलच बोलावं, अशी आपली अपेक्षा असते आणि तो तसं बोलला नाही तर आपणच सांगत बसतो. मग मला सांगा, अशा परिस्थितीत आपण या सगळ्यांतून अलिप्त कसे राहू शकू?

माउली तर म्हणतात की, 'तैसा संसर्गमाजी असे। सकळसारिखा दिसे। जैसे तोयसंगे आभासे। भानुबिंब ॥७२॥' खरं सांगू का, व्यक्त होणं हे माणूस असण्याचं लक्षण आहे; परंतु व्यक्त झाल्यानंतरही अलिप्त राहणं, हे निष्काम मनुष्याचं लक्षण आहे. तुम्ही म्हणाल, आम्ही आमचा आनंद, राग व्यक्त केल्या नंतर त्यातून अलिप्त कसं राहणार? तेच तर माउलींनी या ओवीत सांगितलंय. सूर्याचं प्रतिबिंब पाण्यात पडतं, ते पाण्यावर असल्यासारखंच दिसतं; पण सूर्य पाण्यात आहे का? आपणही या भावनांचं प्रगटीकरण करायचं; पण त्याचा परिणाम आपल्या मनावर होऊ द्यायचा नाही. या बाबतीत मला कविवर्य सुरेश भटांच्या एका कवितेतल्या ओळी आठवतात— 'गुंतून गुंत्यात साऱ्या पाय माझा मोकळा...' आपण स्वतः, आपले आसगण, मित्रमंडळी या सगळ्यांच्या आयुष्याची एक न सोडवता येणारी गुंफण तयार झालेली असते. यात आपण सगळे इतके गुंतलेले आहोत, की त्यामुळेच या भावना कधी कधी तीव्र, धारदार बनतात. आपले आपणच आठवून पहा, की काहीजणांवरचा राग, मत्सर आपण किती तरी वर्षे मनात ठेवून असतो; पण याच्या उलट दुसऱ्याचं कौतुक, अभिमान फार काळ आपल्या मनात

राहत नाही; आदर तर आपण फारच थोड्यांचा करतो. मग विचार करा, की राग, मत्सर जसा दीर्घ काळ मनात राहतो, तसं कौतुक, अभिमान का राहत नाही? माउलींना हेच सांगायचे असेल का? शेवटी एक सांगू का, निष्काम व्यक्ती ओळखणं, हे इतकं सोप्यं नाहीये आणि निष्काम व्यक्ती बनणं, हे तर त्याहून अवघड! आपला प्रयत्न असा आहे की, या आपल्या चर्चेतून, विवेचनातून आपण आपल्या स्वतःच्या आत डोकावून पाहू शकतो का? एवढे तर आपण नक्कीच करू शकतो. निष्काम होण्यासाठीची ही कदाचित पहिली पायरी असेल. ती पायरी चढून बघायला काय हरकत आहे?

अध्याय क्र. ३ गीता श्लोक क्र. २६

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम्। जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः
समाचरन् ॥२६॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे की, कर्माच्या ठिकाणी आसक्त असलेल्या अज्ञानी लोकांचा बुद्धिभेद करू नये, अवधानपूर्वक स्वतः कर्म करून ज्ञानी पुरुषाने स्वतः निष्काम राहून अज्ञानी लोकांकडून सर्व कर्मे करवावीत ॥२६॥

अध्याय ३ - ओव्या क्र. १६८, १७५, १७६

म्हणोनि समर्थु जो वेथे। आथिला सर्वज्ञते। तेणे सविशेष कर्मातें।
त्याजावे ना ॥१६८॥ तया लोकसंग्रहालागी। वर्तता कर्मसंगी। तो
कर्मबंधु आंगी। वाजैलना ॥१७५॥ जैसी बहुरुपियांची राव राणी। स्त्री
पुरुष भावो नाही मनी । परी लोकसंपादणी। तैशीच करिती ॥१७६॥

वरील ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे की, म्हणून या लोकात जो समर्थ असेल आणि सर्वज्ञतेने युक्त असेल, त्याने तर विशेष करून कर्माचा त्याग करू नये ॥१६८॥ लोकांच्या कल्याणासाठी जरी त्यांनी कर्माचे आचरण केले तरी कर्माचे बंधन त्यांना प्राप्त होणार नाही ॥१७५॥ जसा बहुरूपी हा राजा, राणीचे सोंग घेतो; पण त्याच्या मनात स्त्री-पुरुषाची भावना नसते, परंतु त्या सोंगाची बतावणी मात्र यथास्थितपणे करतो ॥१७६॥

आपण मागच्या भागात निष्काम म्हणजे कोण आणि त्याला कसे ओळखावे, याचे विवेचन केले. माउली आता पुढे जाऊन म्हणतात की, ज्याचे मन निश्चल झाले आहे आणि त्यामुळे ते निष्काम पुरुष म्हणून ओळखले जातात, त्यांनीसुद्धा कर्म करीतच राहावे. एवढेच नाही तर जे समर्थ आणि सर्वज्ञ असतील त्यांनी तर कर्माचा त्याग कधीच करू नये. माउली म्हणतात, 'म्हणोनि समर्थु जो वेथे। आथिला सर्वज्ञते। तेणे सविशेष कर्मातें। त्याजावे

ना ॥१९६८॥' आता माउलींनी असे का म्हटले असावे? त्यांना असे वाटते की, समाजात अशा व्यक्ती असतात, ज्यांचा आदर्श घेऊन म्हणजे त्यांचं चालणं, बोलणं, वागणं, याचं समाज आपोआप अनुकरण करतो आणि त्यामुळे आपोआपच सगळा समाज निष्काम बनण्यात मदत होते. सोप्या भाषेत सांगायचे तर समाजातल्या काही व्यक्ती या हिरो, 'आयडॉल' असतात. त्याची नक्कल समाजाकडून आपोआप होते. शेवटी समाज म्हणजे कोण तर तुम्ही-आम्हीच! समाजात अनेक व्यक्ती असतात, त्यामुळे तितक्याच प्रकृती किंवा वृत्ती असतात. यात ढोबळ दोन प्रकार - चांगला आणि वाईट. वाईट वृत्तीच्या व्यक्तींना हिरो मानलं तर समाज हळूहळू रसातळाला जातो. निष्काम, चांगल्या वृत्तीच्या व्यक्तीने- समाजाचे समाज बघून घेईल, ही वृत्ती ठेवली तर आधीच रसातळाला चाललेला समाज पूर्ण खच्ची होईल. म्हणून माउली इथे आग्रहाने सांगतात, **'तया लोकसंग्रहालागी। वर्तता कर्मसंगी। तो कर्मबंधु आंगी । वाजेलना ॥१७५॥'** समाज वाईट वृत्तीकडे लवकर खेचला जातो. त्यामुळे चांगल्या वृत्तीच्या माणसांनी पुढे येऊन समाजाचं नेतृत्व करावं. त्यासाठी त्यांना विविध कर्मे करावी लागली तरी त्याचे बंधन त्यांना बाधक होणार नाही. हा ऊहापोह करत असताना मी पुन्हा स्वतःशी येऊन थांबतो. मी काय किंवा आपल्यापैकी सगळेच जण, ज्यांची वृत्ती चांगली आहे, असा विचार करतो का? बऱ्याचदा नाही करत. समाजसुधारणेचं काम दुसरा कोणी तरी करेल; आपल्याला काय त्याचं? आणि ठरवलं तरी आपल्याला जमणार आहे का हे? आपला शेजारचा आपलं ऐकत नाही तर समाज काय सुधारणार आपण, असे प्रश्न माझ्यासकट सगळ्यांनाच पडतात. असं का वाटतं आपल्याला? याचं उत्तर शोधण्याचा प्रयत्न मी या विवेचनातून करणार आहे. ज्ञानेश्वरीतल्या ओव्यांवर चाललेली आपली ही जी काही चर्चा आहे, ती केवळ आपण आपल्या स्वतःच्या मनामध्ये डोकावून पाहण्यासाठी चालली आहे. मी जेव्हा उत्तर शोधण्याचा प्रयत्न केला, तेव्हा असं लक्षात आलं की, आपण फार आत्मकेंद्रित झालो आहोत. म्हणजे हल्लीच्या भाषेत 'सेल्फ सेंटर्ड'. मी आणि माझं यातच आपण गुरफटलेले असतो. आपल्याला हे जमणार नाही, अशी आपण आपल्या मनाची पक्की खात्री करून ठेवलेली

असते. एका कोशात राहायला आपल्याला आवडतं. मग विचार आला की, जे थोर समाजसेवक होऊन गेले किंवा सध्या कार्य करतायेत, त्यांनी जर असंच कोशात राहायचं ठरवलं असतं तर? हा समाज किंचितही पुढे सरकला नसता. सतीची प्रथा बंद करणारे राजा राममोहन रॉय, स्त्री शिक्षणासाठी प्रसंगी अंगावर चिखल, दगड झेलणाऱ्या सावित्रीबाई फुले, कुष्ठरुणांना नवजीवन देणारे बाबा आमटे, व्यसनमुक्तीसाठी जीवाचं रान करणारे डॉ. अनिल अवचट, आदिवासींसाठी अहोरात्र धडपडणारे डॉ. बंग आणि त्यांच्या पत्नी, अशी कितीतरी महनीय व्यक्ती आहेत, की ज्यांनी कधीच – मी आणि माझ – असं मानलं नाही. त्यांनाही समाजाकडून सुरुवातीला उपेक्षा, अपमान, अवहेलनाच मिळाली; पण त्यांनी प्रयत्न सोडला नाही. ही सगळी थोर असलेली माणसं आपल्यासारखीच सर्वसामान्य कुटुंबातूनच आली. ते आधीही वैभवात नव्हते आणि कार्याला चालना मिळाल्यावर ते कार्य पूर्णत्वास गेलं, तरीही ते साधेच राहिले. आपल्यासारखंच रोजचं जीवन जगत राहिले. माउली म्हणतात, त्याप्रमाणेच ही माणसं निश्चल आणि निष्काम आहेत. पण आपल्यात आणि त्यांच्यात नक्कीच फरक आहे. तो कोणता? आपण त्यांच्यासारखे कोणत्याही परिस्थितीत सदैव आनंदी राहू शकत नाही. आपल्याला आयुष्यात जशी दुःखं येतात, तशी त्यांच्या वाट्याला दुःखं आली नाहीत का? आलीच असतील; पण त्याचे त्यांनी कधी प्रदर्शन केले नाही, आपले कार्य ते निष्ठेने करत राहिले.

हे त्यांना कसं जमलं? हे सांगण्यासाठीच माउलींनी त्यांना बहुरुप्याची उपमा दिलीये. माउली म्हणतात, **‘जैसी बहुरुपियांची राव राणी। स्त्री पुरुष भावो नाही मनी। परी लोकसंपादणी। तैशीच करिती ॥१७६॥’** पूर्वीच्या काळी बहुरुपी म्हणजे एकच मनुष्य अनेक सोंग घायचा- राजा, राणी, शिपाई! बहुधा पुरुषच स्त्रियांच्या वेशात यायचे. पण, ही सगळी सोंगं घेताना त्यांना आपण खरे राजा, राणी किंवा शिपाई आहोत, असं कधीच वाटलं नाही. माउलींनी हेच सांगितलंय या ओवीत आणि ते निष्काम माणसांसाठी. त्यांनी कर्म करण्याचं सोंग धरावं; पण ते तात्पुरतं. मग असा विचार आला की, वर उल्लेख केलेल्या समाजसुधारकांनी अशी सोंगं घेतली असतील

का? त्याचं उत्तर 'हो' असंच येतं. या लोकांनी किती चांगली सोंगं घेतली. समाज सुधारावा म्हणून भाषण देणारा वक्ता, पीडितांची सेवा करणारा सेवक, कार्यासाठी पैसे उभे करणारा फंड मॅनेजर, पत्रकं लिहिणारा लेखक, वर्तमानपत्र चालवणारा पत्रकार, वाड्या-वस्त्यांमध्ये जाऊन रुग्णसेवा करणारा डॉक्टर, विविध प्रयोग करणारा वैज्ञानिक, अशा कितीतरी भूमिका त्यांनी सहज केल्या. हे सगळं करून त्यांनी प्रचंड कार्य उभं केलं; पण ते त्यातच मशगुल झाले नाहीत. कुठलाही बडेजाव नाही. हिन्दीत एक म्हण म्हणजे कहावत आहे - 'नेकी कर, दर्या में डाला'. हा सगळा विचार माझ्याप्रमाणेच तुमच्यासारखे बरेच जण करत असतात. पण, प्रत्यक्ष कृती करायला आपण धजावत नाही. काय कारण असेल? खरं सांगू का, आपण आपला 'कम्फर्ट झोन' सोडायला तयार नसतो. छान चाललंय ना आपलं, मग कशाला नको त्या फंदात पडा, असा बहुतेकांचा विचार असतो. मग असं असेल तर आपण समाजासाठी कसं काहीतरी करणार? प्रयत्न करूनही माझ्यासकट बऱ्याच जणांना हे जमणार नाही कारण माझ्यासकट आपण सगळेच अपमान, अवहेलना, अपयश, समाजाचा रोष याला घाबरतो. मग याला उपाय काहीच नाही का? उपाय आहे. एक करता आलं तर आपण सगळ्यांनीच प्रयत्न करून बघायला हरकत नाही. आपण सगळ्यांनी आपल्याला झेपेल, सहज जमेल असं एखादं समाजकार्याचं एक ध्येय ठरवायचं आणि ते पूर्ण करण्यासाठी, आपला सगळा व्याप सांभाळून, सतत प्रयत्न करत राहायचं. ते पूर्ण होईल किंवा नाही; पण आपण प्रयत्न तर केला, हे समाधान मिळेल. समाधान ही बाजारात विकत मिळणारी किंवा शोधून सापडणारी गोष्ट नाही; ती आपल्यातच असते. ती आपणच दडवून ठेवलेली असते, बहुरूप्याच्या कपड्यासारखी. एकदा ती काढून अंगावर पांघरली आणि बहुरूपी झालो, की आपण निष्कामतेकडे वाटचाल करू लागतो आणि तेही समाजाला आपल्याबरोबर घेऊन.

अध्याय क्र. ३ गीता श्लोक क्र. ३२

य त्वेतदभ्यसुर्यंतो नानुतिष्ठन्ति मे मतम्।सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि
नष्टानचेतसः ॥३२॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे की, पण जे मत्सरी लोक हे माझे मत अनुसरत नाहीत, ते सर्वप्रकारच्या ज्ञानाविषयी मूढ, अविवेकी व नष्ट आहेत, असे समज ॥३२॥

अध्याय ३ - ओवी क्र. १९६, १९८, २००

ते मोहमदिरा भुलले। विषयविखें घारले। अज्ञानपंकी बुडाले। निभ्रांत मानी ॥१९६॥ का चंद्राचा उदयो जैसा। उपयोगा नवचे वायसा। मूर्ख विवेकु हा तैसा। रूचेल ना ॥१९८॥ म्हणोनि ते न मानिती। आणि निंदाही करू लागती। सांगै पतंगू काय साहती। प्रकाशाते? ॥२००॥

वरील ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे की, ते लोक अविवेकरूपी दारूने मत्त झाले आहेत व विषयरूपी विषाने व्यापले आहेत व अज्ञानरूपी चिखलात फसलेले आहेत ॥१९६॥ अथवा चंद्राच्या उदयामुळे कावळ्यांना लाभ वाटत नाही, त्याप्रमाणे विवेकाचे हे भाषण मूर्खांना पटणार नाही ॥१९८॥ ते हा उपदेश मानत नाहीत, उलट त्याची ते निंदाच करतात. मला सांग, पतंगाला कधी प्रकाश सहन होतो का? ॥२००॥

आपण मागच्या दोन भागांपासून पाहतोय की, माउली आपल्याला निष्काम कर्मयोग म्हणजे काय? निष्काम मनुष्य कसा ओळखावा? कर्तेपण स्वतःकडे न घेता कर्म कसं करीत जावं, या बाबतीत सांगताना दिसतात. गीतेतील तिसाव्या आणि एकतिसाव्या श्लोकांचं विवेचन करताना भगवंतांनी सांगितलंय, की अर्जुना, जी कर्म तू करशील, ती मला अर्पण कर आणि संशयरहित होऊन युद्ध कर. पण, जे लोक माझं हे मत अनुसरत नाही, ते सर्वजण अविवेकी आणि मूढ आहेत. त्याचं विश्लेषण करताना माउलींनी ज्या

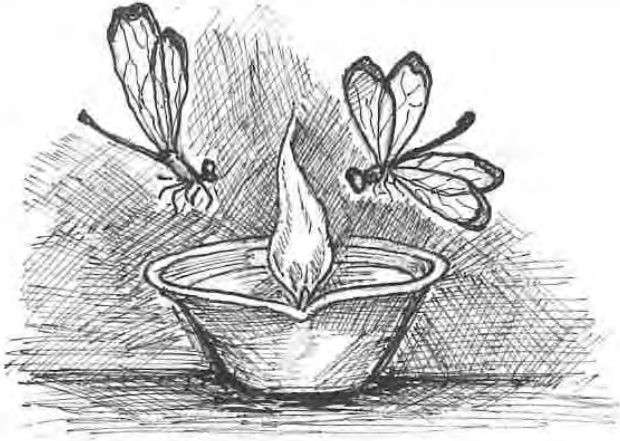
विविध ओव्या दिल्या आहेत, त्यातल्या काही ओव्या आज आपण चर्चेला घेतल्या आहेत. दासबोधात मूर्खांची लक्षणे यावर समर्थांनी एक संपूर्ण समासच लिहिला आहे. पण, समर्थांच्याही आधी चार-पाचशे वर्षे माउलींनी अशा मूर्खांची लक्षणे शेलक्या उपमा देऊन सांगितली आहेत. माउली म्हणतात, 'ते मोहमदिरा भुलले। विषयविखें धारले। अज्ञानपंकी बुडाले। निभ्रांत मानी ॥१९६॥' हे झाले आध्यात्मिक. आपल्या रोजच्या जगण्याशी याचा संबंध आपण कसा लावायचा? अविवेकरूपी दारू, विषयरूपी विष, अज्ञानरूपी चिखल अशी रूपकं माउली देतात, तेव्हा त्यांना काय सांगायचं आहे? अविवेक म्हणजे तरी काय? आपलं रोजचं जगणं अगदी 'रुटीन' होऊन बसलंय. सकाळी उठून रात्री झोपेपर्यंत रोज त्याच त्याच क्रिया करायच्या; तथाकथित 'विकेंड'सुद्धा त्याच पठडीत घालवायचा. रोजची धावपळ, ताण-तणाव, मतभेद, वादावादी, अपमान, कामाचं 'प्रेशर' यांमुळे मनावर प्रचंड ताण येतो. यातून बाहेर पडण्यासाठी प्रत्येकजण त्याच्या-त्याच्या पद्धतीने आटोकाट प्रयत्न करतो. मग कधीतरी याचा स्फोट होतो आणि आपण आपला विवेक, संयम सगळं गुंडाळून ठेवतो. विवेक म्हणजे सारासार विचार. पण, कुठल्याही प्रसंगाला, घटनेला, विचाराला, व्यक्तीला दुसरी बाजू असू शकते, या विचारापासून दूर जाणं, एकमार्गी विचार करणं, पूर्वग्रह, आधीचा अनुभव यांवरून अनुमान काढणं, याला माउली 'अविवेक' म्हणतात. यासाठी माउली दारूड्या माणसाचं उदाहरण देतात. दारूचा म्हणजेच अविवेकाचा त्याच्यावर एवढा अंमल असतो, की तो काय बोलतोय, कसा वागतोय याचं त्याला भान राहत नाही. असा अविवेक का निर्माण होतो? आजच्या या प्रचंड गतिमान आणि धावत्या जगात जो तो धावतोय. याला इंग्रजीमध्ये 'रॅट रेस' म्हणतात. प्रत्येकालाच पहिलं यायचंय. शिक्षण, नोकरी-व्यवसायातील प्रचंड स्पर्धा, सत्तेसाठी चाललेली जीवघेणी पळापळ, 'क्विक मनी'साठी चोऱ्या, दरोडे, सायबर क्राइम, बकाली, बेरोजगारी, संस्कृतीचा विसर यांमुळे होणारे स्त्रियांवरील अत्याचार, हे सगळं लोभ, मोह, नैराश्य, राग, द्वेष, मत्सर या सगळ्या भावनांना जन्म देतात. या सगळ्या भावनांना माउली 'विषय' म्हणतात. ते 'विष' आहे, असेही म्हणतात आणि या विषाच्या विळख्यात

आपण सगळे घट्ट आवळलेले असतो आणि हे सगळं अज्ञानापोटी होतं. अज्ञानी म्हणजे अशिक्षित नव्हे! ज्ञान म्हणजे सत्य. सत्यापासून दूर जाणं, सत्य दडवणं म्हणजे अज्ञान. आपण त्यापासून अलिप्त आहोत का, हा ज्याचा त्याने विचार करायचाय.

मग अशा अविवेकाने वागणाऱ्या, विषयामध्येच राहणाऱ्या अज्ञानी माणसाला काय म्हणणार! मूर्खच म्हणणार, दुसरं काय? आपण जर या सगळ्यांपासून अलिप्त असू तर अशा अविवेकी, विषयी, अज्ञानी माणसाला उपदेश करायला जाऊच नये. त्यांना ते पटत नाही, उलट ते आपलीच निंदा करतात, हे सांगताना माउली म्हणतात, 'का चंद्राचा उदयो जैसा। उपयोगा नवचे वायसा। मूर्ख विवेकु हा तैसा। रूचेल ना ॥१९८॥ म्हणोनि ते न मानिती। आणि निंदाही करू लागती। सांगै पतंगू काय साहती। प्रकाशाते? ॥२००॥' माउलींनी अशा माणसांना कावळ्याची आणि ज्योतीवर झडप घालणाऱ्या पतंगांची उपमा दिलीये. चंद्रोदयाचा अनुभव किती जणांनी घेतलाय? लख्खं चांदणं पडलेलं असताना रात्रीच्या निरव शांततेचा भंग न करता अगदी हळुवारपणे होणारा चंद्रोदय पाहण्याचा आनंद अवर्णीय आहे! पण, माउलींनी ज्यांना कावळ्याची उपमा दिली आहे, अशांना हे वर्णन सांगून उपयोग नाही; तेही कावळ्याप्रमाणे झोपलेले असतात. अशांना निसर्गातल्या या रोज घडणाऱ्या अद्वितीय घटनेशी काही देणं-घेणं नसतं. बरं, आपण सांगायला जावं तर ते आपलीच निंदा, चेष्टा करतात. त्यांना अंधारातच राहण्याची सवय झालेली असते. माउलींनी त्यांना दिव्यावर झडप घालणाऱ्या पतंगाचीही उपमा दिली आहे. यांना प्रकाशाचं वावडंच! प्रकाश म्हणजे सत्य, प्रेम, अलिप्तता. पण, कोणी असा प्रकाश देणारा दिवा लावायचा प्रयत्न केला, की ही लोकं त्यावर झडप घालून तो विझवायला बघणार. पण, त्यांचा हा प्रयत्न मात्र असफल होतो आणि दिव्याच्या प्रखर उष्णतेमुळे ही लोकं स्वतः जळून जातात.

थोडक्यात काय, तर माउली म्हणतात, कुठल्याही अविवेकी माणसाला समजावण्याचा, उपदेश करण्याचा प्रयत्न करू नका. मग प्रश्न पडतो की, अशा माणसांना आपण विवेकाच्या, सत्याच्या मार्गाला कधीच नेऊ शकणार

नाही का? तर दुर्दैवाने 'नाही' असं उत्तर येतं. मग यावर उपाय काय? तर भगवंतांनी गीतेत सांगितल्याप्रमाणे आपण सगळ्यांनी स्वतः अविवेकी, विषयाधीन, अज्ञानी बनणारच नाही, यासाठी सदासर्वकाळ सावध असलं पाहिजे. आजच्या या आधुनिक जगात याची सीमारेषा इतकी पुसट आहे, की आपण नकळतपणे ती कधी ओलांडू, याचा नेम नाही. कारण स्पर्धा, महत्वाकांक्षा, ईर्ष्या, मान-सन्मान, सामाजिक प्रतिष्ठा, अशी वेगवेगळी रंगीबेरंगी आमिषं आपल्याला खुणावत असतात. याचं वेष्टन खूप आकर्षक असतं. आपण त्यालाच भुलतो आणि नकळतपणे त्यात ओढले जातो. पुन्हा मुद्दा आत्मिक समाधानाशी येऊन ठेपतो. ते जर असेल तर आपण या सगळ्यांपासून अलिप्त राहतो आणि अनिर्वचनीय शांतता अनुभवू शकतो.

अध्याय क्र. ३ गीता श्लोक क्र. ३८

धुमेनाऽऽत्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च। यथोल्बेनाऽऽवृतो गर्भस्थता
तेनेदमावृत्तम् ॥३८॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे की, ज्याप्रमाणे धुराने अग्नी, मळाने आरसा व वेष्टनाने गर्भ झाकलेला असतो, त्याप्रमाणे या कामाने हे ज्ञान झाकलेले असते ॥३८॥

अध्याय ३ - ओव्या क्र. २६१, २६२

कां प्रभावीण भानू। धुमेंविण हुताशनु। जैसा दर्पण मळहिन्नु। काहीच नसे ॥२६१॥ तैसे इहींवीण एकले। आम्ही ज्ञान नाही देखिलें। जैसे कोंडेनी पां गुतले। बीज निपजे ॥२६२॥

वरील ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे की, अथवा प्रकाशावाचून सूर्य, धुरावाचून अग्नी किंवा मळाशिवाय आरसा कधीच नसतो ॥२६१॥ ज्याप्रमाणे बी कोंड्यामध्ये गुंतलेले असते (ज्याप्रमाणे बी कोंड्यासकट उत्पन्न होते) तसे कामक्रोधाशिवाय एकटे असलेले ज्ञान आम्ही पाहिलेले नाही ॥२६२॥

आजच्या ओव्यांमध्ये माउलींनी सांगितलंय, की ज्ञान कधीच एकटे नसते. त्याच्याबरोबर काम-क्रोध चिकटलेलेच असतात. हे सांगताना त्यांनी सूर्य, अग्नी, आरसा, धान्याचं बी या रूपकांचा उपयोग ज्ञानासाठी, तर प्रकाश, धूर, मळ आणि धान्याचा कोंडा (फोलपट) या रूपकांचा उपयोग काम-क्रोधासाठी केलाय. माउली म्हणतात, 'कां प्रभावीण भानू। धुमेंविण हुताशनु। जैसा दर्पण मळहिन्नु। काहीच नसे ॥२६१॥ तैसे इहींवीण एकले। आम्ही ज्ञान नाही देखिलें। जैसे कोंडेनी पां गुतले। बीज निपजे ॥२६२॥' मी ज्यावेळेस या ओव्या पुन्हा पुन्हा वाचल्या, तेव्हा त्याचा अर्थ हळूहळू मला समजत गेला. ज्ञान हे काम-क्रोधसकटच येते किंवा असं म्हणूयात- ज्याला आजच्या भाषेत 'पॅकिंग' म्हणतात, तसं ज्ञान हे काम-

क्रोधाच्या 'पॅकिंग'मध्येच असतं. माउलींनी यासाठी ज्या सुंदर उपमा दिल्या आहेत, असं ज्यावेळेला आपण म्हणतो, तेव्हा या महापुरुषाच्या अफाट निरीक्षणशक्तीचा आपल्याला प्रत्यय येतो. धुराशिवाय अग्नी, प्रकाशाशिवाय सूर्य किंवा फोलपटाशिवाय (कोंड्याशिवाय) धान्य असूच शकत नाही. धूर अग्नीतच असतो, प्रकाश सूर्यातच असतो आणि धान्याचं बी हे कोंड्यातच असतं. धुरामुळेच आपल्याला अग्नीचं अस्तित्व जाणवतं, तसंच प्रकाशामुळे सूर्याचं. फोलपट किंवा कोंडा पाखडून घेतला किंवा सोप्या भाषेत साफ करून घेतला, की त्यातच धान्य मिळतं. माउलींनी या उपमा थेट ज्ञान आणि कामक्रोधादि विकारांना लावल्या. याचा संदर्भ आजच्या आपल्या जगण्याशी कसा लावता येईल, असा विचार करताना पहिला प्रश्न पडला की, ज्ञान म्हणजे तरी काय? याचं उत्तर आपल्याला 'नेट'वर सहज मिळेल. अनेक विद्वानांनी ज्ञानाच्या अनेक व्याख्या केल्या आहेत. आपल्याला त्याच्या खोलात जायचं नाही. मला जे समजलं, ते असं, की साधारणपणे याचे दोन भाग असतात. एक - भौतिक किंवा लौकिक ज्ञान आणि दोन - आध्यात्मिक किंवा पारमार्थिक ज्ञान. भौतिक ज्ञान म्हणजे आपण लौकिक अर्थाने जे शिक्षण घेतो ते. आध्यात्मिक ज्ञानाची व्याप्ती फारच मोठी आहे. ती शब्दांत पकडता येण्यासारखी नाही आणि आपल्यासारख्या सामान्य माणसाच्या आवाक्यापलीकडचं आहे ते सगळं. त्यामुळे सर्वसाधारणपणे आपण भौतिक ज्ञान मिळवण्याचा प्रयत्न करतो आणि माउली म्हणतात तसं कुठलंही ज्ञान हे काम-क्रोधाच्या आवरणात लपेटलेले असते. आजच्या या विज्ञान युगात हे कळायला थोडं जड जातं. म्हणून आपण सोपा विचार करूयात. राग, द्वेष, लोभ, मत्सर, मोह, अहंकार या विविध भावना आपल्या सगळ्यांना असतात. या सगळ्यांचं मूळ काम-क्रोध हे आहे. म्हणजे 'बेस' हा आहे. यातले सगळेच आपल्यामध्ये कमी-जास्त प्रमाणात वस्तीला असतात. त्यामुळे कोणी रागीट असते, तर कोणी लोभी, कोणी मत्सरी असते, तर कोणी गर्विष्ठ. मग अशी जी असतात ती ज्ञानी नसतात का? त्यांनी भौतिक किंवा लौकिक ज्ञान घेतलेले नसते का? इथेच खरी मेख आहे. माणूस जितका ज्ञानी, तितक्या त्याच्या या भावना अधिक तीव्र. कारण या भावना ज्ञानाला इतक्या चिकटून

असतात की, त्या आपल्यात आहेत, हे कळतसुद्धा नाही. पहा ना, रागीट माणसाला 'तो रागीट नाहीये', असंच वाटत असतं, तेच गर्विष्ठ, लोभी, अहंकारी माणसाबाबतीत म्हणता येईल. आपल्याजवळ असलेल्या ज्ञानाचा उपयोग करून ही माणसं पैसे, मानमरातब, सामाजिक प्रतिष्ठा, नावलौकिक हवे; म्हणून ते मिळवण्यासाठी जीवाचं रान करतात. पण, गंमत अशी आहे, की या माणसांचं हे 'हवेपण' काही संपत नाही. अगदी प्रकांड पंडित असलेली व्यक्तीही आपण अहंकारी किंवा गर्विष्ठ असल्याचं पाहतो. थोडक्यात, ज्ञान हे या अशा विविध भावनांच्या अतिशय आकर्षक 'पॅकिंग'मध्येच असतं.

मग प्रश्न असा पडतो, की हे भौतिक ज्ञान या 'पॅकिंग'शिवाय सुटं मिळत नाही का? मिळतं, पण त्याची किंमत जास्त मोजावी लागते. जी आपल्यासारख्या सामान्य माणसाच्या आवाक्यापलीकडची आहे. काय आहे ती किंमत? त्यासाठी तुम्हाला आध्यात्मिक, पारमार्थिक ज्ञानाची जाण असणं खूप आवश्यक आहे. त्यासाठी तुम्ही निःस्पृह, निरपेक्ष, निरिच्छ, निर्मोही असायला हवं. तुम्हा-आम्हाला हे सहज शक्य होत नाही. आपापल्या क्षेत्रात प्रचंड यश मिळाल्यानंतर राग न येणं, पैशांचा मोह नसणं, बुद्धीचा गर्व नसणं, आपल्यात असलेल्या नैपुण्याचा अहंकार नसणं, या गोष्टी सामान्य माणसाला शक्य होत नाही. मग यावर उपाय काय? की नाहीचये यावर उपाय? 'हे असंच चालायचं' असं म्हणून स्वस्थ बसायचं का? विचार केल्यावर असं लक्षात येतं, की अगदी पूर्ण उपाय नाही; पण थोडंसं तरी यातून बाहेर पडता येईल. तेवढी फट आहे. कसं, ते बघा. मला असं वाटतं, की आपण आपल्या क्षेत्रात अत्युच्च ठिकाणी जाण्यासाठी प्रयत्न करत असतो, तेव्हाच वेळोवेळी आपले पाय जमिनीवरच आहेत ना, याची सारखी खात्री करून घ्यावी. इंग्रजीत ज्याला DOWN TO EARTH असं म्हणतात, तसं राहण्याचा प्रयत्न केला तर कदाचित आपण थोडं तरी त्यातून बाहेर पडू. मी 'कदाचित' म्हणालो कारण भगवंतांनीच गीतेत सांगितलंय, की या काम-क्रोधापासून वाचणं फार मुश्किल! त्यासाठी तुमची सगळी इंद्रियं तुमच्या ताब्यात पाहिजे, त्यांचं दमन केलं पाहिजे म्हणजे कर्म केल्याचं सुख-दुःख त्याला बाधणार नाही. हे आपल्याला शक्य होईल का? कठीण आहे. पण मग एक करता

येईल, आपल्या क्षेत्रात आपण योजलेलं ध्येय प्राप्त करण्यासाठी आपण जे जीवापाड प्रयत्न करतो, त्या प्रयत्नांचा आनंद मनमुराद घेता आला पाहिजे. इंग्रजीमध्ये एक प्रसिद्ध वाक्य आहे- JOURNEY GIVES MORE PLEASURE THAN DESTINATION. ध्येयपूर्तीपर्यंतच्या प्रवासाचा आनंद हा ध्येयपूर्तीपेक्षा जास्त असतो. आपली वृत्ती एकदा का आनंदी बनली, की बाकीच्या भावनांना बराचसा आळा बसतो. अनुभव घेऊन बघायला काय हरकत आहे ?

आज आपला तिसरा अध्याय पूर्ण झाला. प्रथेप्रमाणे हरिनामाचा गजर करतो.

पुंडलिकाऽ वरदे हरीऽऽ विठ्ठल, श्रीज्ञानदेवऽऽ तुकाऽऽराम, पंढरीनाथ महाराज कीऽऽ जय!

भाग १६

अध्याय क्र. ४ गीता श्लोक क्र. ६

अजोऽपि सन्नाव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन। प्रकृति स्वामधिष्ठाय
संभवाम्यात्ममायया ॥६॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे की, मी जन्मरहित, नाशरहित आणि सर्व भूतांचा नियंता असूनही, स्वतःच्याच मायेला वश करून आपल्या मायेने जन्म घेतो ॥६॥

अध्याय ४ - ओव्या क्र. ४५, ४७, ४८

माझे अव्यवत्व तरी न नसे। परी होणे जाणे एक दिसे। ते प्रतिबिंबे
मायावशे। माझ्याच ठायी ॥४५॥ कीं एकचि दिसे दुसरे। ते दर्पणाचेनि
आधारे। एरवी काय वस्तू विचारे। दुजें आहे? ॥४७॥ तैसा अमूर्तचि
मी किरीटी। परी प्रकृती जै अधिष्ठी। तें साकारपणे नटनटी। कार्यालागी
॥४८॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की माझा अविनाशीपणा कधीही नाहीसा होत नाही; पण अवतार घेणे व संपवणे, या क्रिया मी योगमायेने दाखवतो ॥४५॥ किंवा एकाच वस्तूची दोन रूपे दिसतात, ती आरशामुळे; परंतु त्या मूळ वस्तूला दुसरे रूप असते का? ॥४७॥ तसा अर्जुना, मी निराकारच आहे; पण जेव्हा मायेचा आश्रय घेतो, तेव्हा काही विशेष कार्यासाठी मी सगुणरूपाने नटतो ॥४८॥

आज आपण चौथ्या अध्यायाला सुरुवात करत आहोत. या अध्यायाला 'ज्ञानसंन्यास योग' असे नाव दिले आहे. या संपूर्ण अध्यायात ज्ञानसंन्यास योगाचं विवेचन केलं आहे. भगवंतांनी जी अजरामर घोषणा ज्या श्लोकात (यदा यदा ही धर्मस्य...) केली आहे, त्याच्या आधीचा हा श्लोक आहे. माउली या श्लोकावर भाष्य करताना म्हणतात, की तो परमेश्वर निराकार आहे, एकच आहे; परंतु धर्मरक्षणासाठी तो विविध रूपे, अवतार घेतो

म्हणून आपण त्याला विविध नावांनी ओळखतो. पण, अंतिमतः तो एकच आहे. माउली म्हणतात, 'माझे अव्यवत्व तरी न नसे। परी होणे जाणे एक दिसे। ते प्रतिबिंबे मायावशे। माझ्याच ठायी ॥४५॥' हे थोडे आध्यात्मिक आहे. पण, ते समजून घेता घेता आपल्या रोजच्या जीवनात त्याचा कसा प्रत्यय येतो, असा विचार माझ्या मनात आला. प्रत्यक्ष भगवंत सांगतायेत, की माझे अविनाशी रूप कधीही विनाश पावत नाही; पण वेगवेगळी रूपं, अवतार मी घेतो आणि ते योग्य मायेने दाखवतो. म्हणजे नेमके काय? आपल्या सगळ्यांना श्रीविष्णूंनी दहा अवतार घेतले आहेत, हे ऐकून किंवा टीव्हीवर पाहून माहिती असेल. तशीच त्यांनी विविध रूपंही घेतली आहेत. आपल्या सगळ्यांना त्यांचं मोहिनी रूपही ऐकून माहिती असेल; परंतु तरीही श्रीविष्णू एकच आहेत, हे तर मान्य आहे? जगातील सर्व शास्त्रज्ञ या संपूर्ण विश्वाच्या उत्पत्तीचा शोध घेतायेत. 'बिग बॅंग थेअरी'सारख्या संशोधनात्मक 'थेअरी' मांडल्या जाताहेत. जगभरातील शास्त्रज्ञ सजीवांच्या आणि पर्यायाने मानवाच्या उत्क्रांतीचासुद्धा शोध घेतायेत. पण, हा झाला वैश्विक विचार. आपण या अफाट विश्वात एक कण आहोत. आपलं विश्व हे आपण स्वतः, आपलं कुटुंब, मित्रमंडळी, नातेवाईक, आस्रगण एवढंच सीमित आहे. या सीमित विश्वाचा विचार करताना माउलींच्या या ओव्या कुठे उपयोगी पडतात, असा आपण सोप्या पद्धतीने विचार करू. मग असं लक्षात येतं, की आपल्या सगळ्यांमध्ये असणारा आत्मा एकच आहे आणि त्या आत्म्याने विविध शरीरं धारण केलेली आहेत. त्या शरीरांनाच आपण मी स्वतः, माझे कुटुंब, मित्रमंडळ, नातेवाईक, आस्रगण अशी विविध नावं देऊन विभागणी करतो. म्हणजेच, आपण सगळे तसे एकच आहोत. प्रश्न हा आहे, की आपण असं मानतो का? नाही मानत. कारण भौतिकदृष्ट्या म्हणजेच इंद्रजीत ज्याला physically म्हणतो तसे, आपण वेगवेगळे आहोत. आपलं दिसणं, वागणं, बोलणं, सवयी या पूर्णतः वेगवेगळ्या आहेत. इतकंच काय, आपले विचारही भिन्न आहेत. मग 'सर्वाभूती आत्मा एक आहे,' असं जे म्हटलं जातं, त्याचं काय? खरं तर हा एक फार सुंदर विचार आहे. एक तत्त्व आहे. हे तत्त्व आपण थोडा वेळ मान्य केलं तर विचार करा, काय होईल?

आपण आणि समोरची व्यक्ती एकच आहेत, असं म्हटल्यावर आपल्याला समोरच्याचा राग आला तर आपण आपल्यावरच रागावल्यासारखे नाही का होणार? किंवा समोरच्या व्यक्तीबद्दल आपल्या मनात ईर्ष्या निर्माण झाली तर आपणच आपल्याशी स्पर्धा केल्यासारखे नाही का होणार? असं कधीच घडत नाही, की आपण स्वतःवरच रागावलोय किंवा स्वतःचाच द्वेष करतोय, स्वतःचाच अपमान करतोय, मत्सर करतोय. म्हणजे याचा अर्थ असा झाला, की आपल्या स्वतःव्यतिरिक्त आपण इतर सर्वांच्या बाबतीत असं करतो. आपल्या हे लक्षातसुद्धा येत नाही, की आपल्या संपर्कात येणाऱ्या दुसऱ्याला आपल्यासारखेच मन आहे, भावना आहेत. आपल्याला दुसऱ्याने दुखावले तर आपल्यावर जो परिणाम होतो, तसाच परिणाम आपण दुसऱ्याला दुखावल्याने होतो, हे आपण सोईस्करपणे विसरतो.

हे लक्षात केव्हा राहिल, जेव्हा आपण हे तत्त्व मान्य करू, की सर्वाभूती आत्मा एक आहे. त्यासाठी माउलींनी फार सुंदर रूपक दिलंय. माउली म्हणतात, 'कीं एकचि दिसे दुसरे। ते दर्पणाचेनि आधारे। एरवी काय वस्तू विचारे। दुजें आहे? ॥४७॥' आरशामुळे एकाच वस्तूची दोन रूपे दिसतात; पण मुळात वस्तू एकच आहे. आरशात आपल्याला आपलं प्रतिबिंब दिसतं, ते आपलंच आहे, याची आपल्याला मनोमन खात्री असते. पण, विचार करा की, स्वतःचा चेहरा आपण आरशाशिवाय पाहू शकतो का? आपण कसे दिसतो, हे आपण आरशात पाहून किंवा फोटो काढून सांगू शकतो. आपण आपल्या मनाशी स्वतःच जुळवलेली एक प्रतिमा असते, त्यालाच आपण 'मी' असं म्हणतो. दुसऱ्याचं दिसणं, वागणं-बोलणं आपण सांगू शकतो; पण स्वतःचं? ते आपल्या मानण्यावरच आहे. आपल्यासारखाच समोरचा आहे, हे आपण का मान्य करत नाही? आपण समोरच्याला दुखवताना आपल्या डोक्यात हा विचार का येत नाही, की आपण आपल्यालाच दुखावतोय. त्याचं कारण बहुधा असं असेल, की जे आपल्या डोळ्यांना दिसतं, तेच खरं आहे असं आपण मानतो. आपल्याला समोरचा दिसतो; पण आपण स्वतः कुठे दिसतो? त्यासाठी 'सर्वाभूती आत्मा एक आहे', हे तत्त्व आपल्या मनावर उमटावं लागतं. माउली पुढे जाऊन म्हणतात, 'तैसा अमूर्तचि मी किरीटी।

परी प्रकृती जै अधिष्ठी। तैं साकारपणे नटनटी। कार्यालागी ॥४८॥' या जगात आपण प्रत्येकजण एखादं विशिष्ट कार्य करायला आलेले आहेत, असं जर मानलं तर मग मी वेगळा आणि माझा मित्र, भाऊ, बहीण, नातेवाईक वेगळे असं आपण कसं म्हणतो? सगळे जण काहीतरी कार्यच करायला आले आहेत ना? आपण सगळे एक आहोत, असा नारा आपण बऱ्याचदा देतो किंवा देताना ऐकतो; पण प्रत्यक्षात तसे वागतो का? समाज, राष्ट्र, विश्व हे राहू द्या, निदान आपण आपल्या कुटुंबाला तरी, आपण सारे एक आहोत, असं म्हणतो का? तसं असतं तर भाऊबंदकीतून होणारे वाद, वृद्धाश्रम, विभक्त कुटुंबपद्धती या गोष्टी अस्तित्वातच आल्या नसत्या! हे आपल्याला बदलता येईल का? नक्कीच येईल. समाज बदलणं, राष्ट्र बदलणं एवढा आपला घासपल्ला नाही, हे आपण सगळेच जाणतो. मग CHARITY BEGINS AT HOME असं जे म्हटलंय, त्याप्रमाणे आपण आपल्या कुटुंबापासून सुरुवात करू. आपल्या कुटुंबातल्या सदस्यांची शरीरे वेगवेगळी असली तरी त्या सर्वांचा आत्मा एक आहे, हे तत्त्व आपल्यासकट आपल्या कुटुंबाने एकदा मनःपूर्वक मान्य केलं, की हे तुझं - हे माझं, असा भेदभाव उरत नाही. जे काही आहे, ते आपल्या सर्वांचं आहे, हे एकदा दृढ झालं, की काम झालं. मग ही साखळी जोडत जायला वेळ लागणार नाही आणि मग 'वसुधैव कुटुम्बकम्' ही संकल्पना सहजच साकार होईल.

अध्याय क्र. ४ गीता श्लोक क्र. १०

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः। बहवो ज्ञानतपसापूता
मद्भवमागताः ॥१०॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की ज्यांचे प्रीती, भय व क्रोध हे दोष गेलेले आहेत, जे मत्परायण झालेले आहेत, जे माझा आश्रय करून राहिले आहेत, असे तप व ज्ञान यांनी शुद्ध झालेले अनेक लोक माझ्या स्वरूपाला येऊन मिळालेले आहेत ॥१०॥

अध्याय ४ - ओव्या क्र. ६४, ६५

सांगें पितळेची गंधीकाळीक। जै फिटली होऊ निःशेख। तें सुवर्ण
काई आणिक। जोडूं जाईजे ॥६४॥ तैसे यमनियमी कडसले। जे
तपोज्ञाने चोखाळले। मी तेचि ते जाहले। एथ संशयो कायसा? ॥६५॥

या ओव्यांचा अर्थ असा सांगितला आहे, की - गंज (कळकविण्याचा) व काळिमा (काळसरपणा) हे पितळेचे दोन दोष जर पूर्णपणे नाहीसे झाले, तर मग सोने प्राप्त करून घेण्याची निराळी गरजच काय? ॥६४॥ त्याप्रमाणे जे यमनियमांनी कढवून निघाले, तपाने व ज्ञानाने शुद्ध झाले, ते मद्रूप झाले, यात संशय कसला? ॥६५॥

आजच्या या ओव्यांमध्ये माउलींनी गीतेच्या चवथ्या अध्यायातील दहाव्या श्लोकाचा अर्थ सांगताना हे रूपक वापरलंय. 'सांगें पितळेची गंधीकाळीक। जै फिटली होऊ निःशेख। तें सुवर्ण काई आणिक। जोडूं जाईजे ॥६४॥' याचा अर्थ साधारणपणे मला असा वाटला, की पितळ आणि सोने या दोन धातूंच्या गुण-दोषांचा संदर्भ सामान्य आणि ज्ञानी माणसाबद्दल जोडला आहे. याचा विचार करताना असं लक्षात आलं, की पितळ आणि त्यापासून बनवलेल्या वस्तू तसेच सोनं आणि त्यापासून बनवलेल्या वस्तू यात खूपच फरक आहे. पितळ हे तांब्यापासून बनवतात, तर सोनं हे शुद्ध स्वरूपातच

मिळतं. पितळ आणि सोनं हे सारख्याच म्हणजे पिवळ्या रंगाचे असतात. इथे आपण या दोन धातूंची चिकित्सा करित नाहीये. मी हे संदर्भ यासाठी दिले, की याचा आपल्या रोजच्या जीवनाशी काय आणि कसा संबंध येतो? या रूपकातून माऊलींनी संत-सत्पुरुषांना सोन्याची आणि आपल्यासारख्या सामान्य माणसांना पितळेची उपमा दिलीये. आपल्यामध्ये अनेक गुण-दोष असतात; तरीही आपण सर्वज्ञ आहोत, सर्वश्रेष्ठ आहोत, सर्वसत्ताधीश आहोत, असा आपल्यापैकी बऱ्याच जणांचा समज असतो. काही गुणांमुळे आपल्यापैकी काही जण निश्चितच तळपतात आणि नेमकं त्याच वेळेला आपल्या दोषांचा आपल्याला विसर पडतो किंवा सोईस्करपणे विसरले जातात. पण, काही काळ गेला, की जेव्हा दोष दिसायला लागतात, तेव्हा आपण किती सामान्य आहोत, याची आपल्याला जाणीव होते. त्यासाठीच माऊलींनी जी पितळेची उपमा दिलीये, ती अगदी समर्पक आहे. हल्लीच्या स्टेनलेस स्टीलच्या जमान्यात पितळेची भांडी कोणी वापरत नाही. आपल्या आजीच्या वेळचं एखादं पातेलं, तांब्या, कढई अशी जुनी भांडी आपण माळ्यावर ठेवून दिलेली असतात कारण त्याला 'मेन्टेनन्स' खूप असतो. स्टीलची भांडी साध्या साबणाच्या पाण्याने चकचकीत निघतात, तर पितळ्याच्या भांड्यांना चिंच लागते. बरं, ही भांडी न वापरता तशीच ठेवून दिली तरी कालांतराने ती काळी पडतात आणि जर कल्हई न करता तशीच वापरली तर ती कळकतात आणि त्यात शिजवलेले अन्न कळकतं म्हणजे खराब होतं. हेच दोन दोष पितळाचे आहेत. आपल्या पूर्वजांनी हे दोष बरोबबर ओळखले आणि त्यांनी भांडी, अवजारे, कुलपं अशासाठी पितळाचा वापर केला. हे सगळं विस्तारानं सांगण्याचं कारण असं, की हे सगळं मानवी स्वभावाला लागू पडतं. कसं ते पहा. आपण सहज म्हणतो, की 'काय चोख माणूस आहे सोन्यासारखा!' किंवा 'आमची ही सोनपावलांनी आमच्या घरात आली.' आपण यात सोन्याऐवजी पितळेचा उल्लेख का करत नाही? त्याचं कारण सोनं शुद्ध असतं. त्यात भेसळ नाहीये. पितळ हे तांब्यापासून बनवतात. ज्याची वाणी, वागणूक, वर्तन हे शुद्ध असतं, त्यालाच तर आपण सोन्याची उपमा देतो. ज्याप्रमाणे सोनं लवचिक असतं, तशीच ही माणसं असतात. सोनं तापवल्यावर जास्त तेजस्वी होतं.

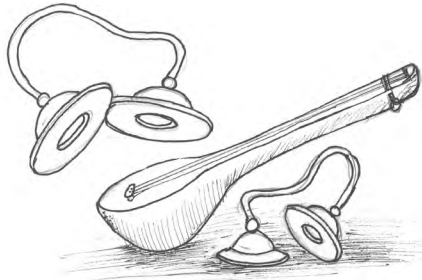
तशीच ही माणसं तावून-सुलाखून निघालेली असल्यामुळे जास्त तेजस्वी असतात. म्हणून सोन्याचे दागिने करतात आणि पितळेची भांडी, अवजारे करतात. आपल्याला भेटणारी बहुतांश माणसं ही आपल्यासारखीच असतात. दोष कोणात नसतो? प्रत्येकात तो असतो. किंबहुना गुणापेक्षा आपल्याला दोषच ठळकपणे जाणवतो. याचं कारण बहुधा असं असेल, की 'जे पिंडी, तेच ब्रह्मांडी' या उक्तीप्रमाणे माझ्यात जे आहे, तसंच जग मला दिसतं.

मग प्रश्न हा येतो, की आपण सोन्यासारखे होऊ शकत नाही का? का नाही होऊ शकणार, नक्की होऊ शकू. यासाठी काय करावे लागेल, ते माउलींनी या ओवीत सांगितलंय. 'तैसे यमनियमी कडसले। जे तपोज्ञाने चोखाळले। मी तेचि ते जाहले। एथ संशयो कायसा? ॥६५॥' या ओवीचा अर्थ मला असा वाटतो, की प्रत्येक धर्मांमध्ये आपलं रोजचं जीवन हे अतिशय आनंदी, शांत आणि समाधानाने कसं जगता येईल, यासाठी काही नियम सांगितले आहेत. त्या नियमांप्रमाणे वागलं तर आपणही होऊ सोन्यासारखे निष्कलंक! आता प्रश्न असा आहे, की मुळात हे नीतिनियम काय आहेत, हेच माहीत नसतात; मग ते आचरणात आणणं हे तर दूरच राहिलं! पण एक सांगू का, अगदी धर्मग्रंथांत दिले आहेत, ते नियम माहीत नसेना का; पण जर का प्रत्येकाने आपल्या बालपणात डोकावून पाहिलं तर असं जाणवेल, की आपण बालपणी किती आनंदी, उत्साही, निष्पाप होतो. मग या मधल्या काळात असं काय घडलं? लहानपणी वडीलधारी मंडळी जे सांगतील, त्याप्रमाणेच आपली वागणूक असायची. सकाळी उठल्यापासून ते रात्री झोपेपर्यंतची आपली दिनचर्या त्यांनीच ठरवलेली असायची आणि त्यामुळेच असेल कदाचित, की आपण निर्धास्तपणे आपलं आयुष्य जगायचो. मग आता काय झालंय? त्यांनी घालून दिलेल्या दिनचर्येत फरक पडला का? की आपण ती दिनचर्याच झुगारून दिली आणि आपली आपण स्वतंत्र तयार केली. हो, तसंच झालंय आपल्या प्रत्येकाचं. पण, त्यामुळे आपण किती तरी गोष्टी गमावून बसलो. छोट्या छोट्या गोष्टींतला आनंद, सततचा उत्साह आणि वागण्या-बोलण्यातली सहजता हरवून बसलोय. आपल्याला वाटले, आपण आता मोठे झालो. वडीलधाऱ्यांनी आखून दिलेली दिनचर्या आपल्याला

बालिशपणाची वाटायला लागली. तसं बघायला गेलं तर बालपणीचा काळ आणि आत्ताचा काळ, यात काही फार फरक नसतो. तो तसा आहे, असं आपणच म्हणतो. उदाहरणच द्यायचं झालं तर असं देता येईल, की आत्ता आपण सकाळची काम आटोपून 'ब्रेक फास्ट' करून ऑफिसला जातो. लहानपणीसुद्धा आपल्यापैकी बरेच जण आई-वडिलांना त्यांच्या कामात मदत करून न्याहारी करून शाळेत जायचो. शाळेऐवजी ऑफिस एवढाच फरक झालाय. ऑफिसच्या कामाचं टेन्शन असतं, तसं शाळेतल्या अभ्यासाचंसुद्धा टेन्शन असायचं. आता आपण ऑफिसच्या कामाचं टेन्शन घरी घेऊन येतो. पण, लहानपणी मात्र शाळेतल्या अभ्यासाचं टेन्शन घरी आणत नव्हतो. घरी आलं, की दफ्तर टाकून खेळायला पळणं, तिन्हीसांज झाली, की देवासमोर बसून प्रार्थना म्हणणं, तुडुंब जेवणं आणि गाढ झोपी जाणं, असं होतं. आता आपण ऑफिसमधून घरी आल्यावर दमलेलो आहोत, असं आपणच ठरवतो. महिला मंडळींना संध्याकाळच्या स्वैपाकाची चिंता असते. ही सगळी मी ढोबळ उदाहरणं देतो आहे. पण, खरंच आपण दमलेले असतो का? चिंता करावी इतका स्वैपाक करायचा असतो का? बहुधा नसतोच. मग असं का होतं? आणि या सगळ्यांतून संध्याकाळी देवापुढे दिवा लावून प्रार्थना वगैरे म्हणणं तर लांबच! आजच्या या आधुनिक जगात हे मागासलेपणाचं मानलं जातं. एकत्र बसून जेवणं हे तर दुर्मिळ दृश्य झालंय आणि क्वचित असं कधी घडलं तर त्याचा फोटो, सेल्फी काढून तो सोशल मीडियावर टाकण्यापर्यंत आपली मजल गेली आहे. मग मला सांगा, जे साधे जीवन आपण लहानपणी सहज जगत होतो, तेसुद्धा आपल्याला आता अवघड वाटू लागलं तर बाकीचे नियम पाळणं तर फार दूरची गोष्ट झाली! मग हे आपल्याला शक्यच होणार नाही का?

शक्य होईल. कारण म्हटलंच आहे- 'प्रयत्ने वाळूचे कण रगडिता तेलही गाळे.' प्रयत्न करायचा; पण कुठल्या दिशेने? मला वाटतं, आपण प्रत्येकाने आपल्या बालपणात डोकावून बघितलं पाहिजे. कधी कधी नाही का आपण जुन्या फोटोचं अल्बम उघडून बघत बसतो, तसं. आता लहानपणीच्या फोटोचे अल्बम सगळ्यांकडे असतीलच, असं नाही. मग काय करायचं?

तर त्याला उत्तम उपाय म्हणजे आपले वडीलधारी, ज्येष्ठ नातेवाईक, आप्तेष्ट यांच्याबरोबर रात्रीच्या जेवणाच्या वेळी गप्पांची मैफल जमवायची आणि त्यांना आपल्या लहानपणीच्या आठवणी सांगण्यासाठी प्रेमळ हट्ट धरायचा. हे तर जमू शकेल ना? आणि हे जर आपण जमवलं तर मग बघा, ही सगळीजणं कशी अलगदपणे तुमच्यासमोर अल्बम्सारखी उलगडत जातात. यातून हळूहळू आपली लहानपणीची आनंदी, उत्साही दिनचर्या आपोआप उलगडत जाते. आनंद हा शब्दच असा आहे, की त्याच्या नुसत्या उच्चारानेसुद्धा एक सकारात्मक ऊर्जा आपल्याला चहूबाजूने वेढून टाकते. काहींची बालपणं दुःखातच गेली, असं काही जण म्हणतील; पण मी खरं सांगू का, की त्यांच्यावर बालपणी दुःखाचे प्रसंग आले असतील, पण लहानपण कधीच दुःखी नसतं. संतांनीच म्हटलंय, 'लहानपण देगा देवा, मुंगी साखरेचा रवा.' इतिउप्पर मी म्हणतो, की जी गोष्ट घडून गेली, ती आपण बदलू शकत नाही मग तेच तेच कशाला उगाळीत बसायचं? ज्यांना लहानपणी मुक्तपणे जगता आलं नाही; आनंदाने, उत्साहाने, निष्पापपणे बागडता आलं नाही, त्यांनी ते आता करायला काय हरकत आहे? का जगायचं, हे ज्याचं त्याचं ठरलेलं असतं. पण, कसं जगायचं म्हणजे आनंदी, उत्साही, निष्पापपणे, सहजतेने हे आपण सगळ्यांनी ठरवलं, तर हे संपूर्ण जग आपल्याला आपोआपच आनंदी वाटायला लागेल. माउली म्हणतात तसं तप आणि ज्ञानाने जे शुद्ध झाले, ते मद्रूप झाले. आजच्या जगात या ओवीतील अर्थ शब्दशः घेणं अवघड आहे; पण वर म्हटल्याप्रमाणे वागून बघायला काय हरकत आहे?

अध्याय क्र. ४ गीता श्लोक क्र. १२

कांक्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः। क्षिप्रम हि मानुषे लोके
सिद्धिर्भवती कर्मजा ॥१२॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की कर्माच्या फळाची इच्छा करणारे या लोकी देवतांची उपासना करतात, कारण या मनुष्यलोकी कर्मापासून फळाची सिद्धी लवकर प्राप्त होते ॥१२॥

अध्याय क्र. ४ - ओव्या क्र. ७४, ७५, ७६

जैसे क्षेत्री जे पेरिजे। ते वांचुनी आन न निपजे। का पाहिजे तेचि
देखिजे दर्पणाधारे ॥७४॥ ना तरी कडेयातळवटी। जैसा आपुलाची बोलू
किरीटी। पडीसादु होऊनि उठी। निमित्तयोगे ॥७५॥ तैसा समस्ता या
भजना। मी साक्षीभूतू पै अर्जुना। एथ प्रतिफळे भावना। आपुलालीं ॥७६॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की जसे शेतात जे पेरावे, तेच तसे उगवून येते किंवा जे आरशात पाहावे, तेच त्यात दिसते ॥७४॥ किंवा डोंगराच्या कड्याजवळ उभे राहून आपण बोललेला शब्द प्रतिध्वनीच्या रूपाने तसाच उमटतो ॥७५॥ त्याप्रमाणे अर्जुना, या सर्व उपासनांचा मी केवळ साक्षी आहे. उपासकाची जी भावना असते, तीच त्याला फळ देते ॥७६॥

आज जो श्लोक आणि त्यावरच्या काही ओव्या आपण विवेचनाला घेतल्या आहेत, त्यात असं म्हटलंय, की मनुष्य जे जे कर्म करतो, त्याचेच ते ते फळ त्याला मिळतं. म्हणजेच, विशिष्ट फळाची अपेक्षा धरून आपण त्याप्रमाणे कर्म करतो त्यामुळे आपल्याला ते फळ मिळते आणि ते फळ मिळावे म्हणून आपण निरनिराळ्या देवतांची उपासना करतो. पण, भगवंत म्हणतात, की हे देवतांचे भेद, नामाची विविध रूपे, ही या मनुष्यलोकाने निर्माण केली आहेत. मला एकातून अनेकांत त्यांनीच नेले आहे. कर्म करताना जे उपासना करतात, त्यांची जशी भावना असेल, तसे त्याला फळ मिळते; मी फक्त त्याला साक्षी

असतो. हे जास्त स्पष्ट करण्यासाठी माउलींनी तीन रूपकांचा फार छान वापर केलाय. पहिल्या दोन ओव्यांत माउली म्हणतात, 'जैसे क्षेत्री जे पेरिजे। ते वांचुनी आन न निपजे। का पाहिजे तेचि देखिजे दर्पणाधारे ॥७४॥' हा जो संदर्भ दिला आहे, तो आपल्यापैकी बऱ्याच जणांना माहित आहे. 'जसे पेशावे, तसे उगवते.' आपण जी इच्छा धरून एखादं कार्य करतो, त्याप्रमाणेच त्याचं फळ मिळतं. या ओव्यांमधून मला काय जाणवलं, की हे अगदी खरंय, की शेतात आपण गहू पेरले तर गहूच उगवतात; ज्वारी उगवत नाही. पण, आश्चर्याची गोष्ट अशी, की चिमूटभर पेरले तर मूठभर उगवतं, तिथे मात्र हा नियम लागू होत नाही, की चिमूटभर पेरले तर चिमूटभरच उगवेल. म्हणजे मला असं वाटतं, की निसर्ग आपल्याला आपण जे देऊ, त्याच्या दसपटीने परत करतो. हा निसर्गाचा गुण आपण कधी लक्षात घेतलाय का? आपल्याला इतरांच्याकडून जे मिळतं, त्याच्या दसपटीने राहू दे; पण तेवढं तरी आपण परत करतो का? भौतिक गोष्टी म्हणजे पैसे, वस्तू या आपण कदाचित घेतल्या, तेवढ्या परत करत असू; पण प्रेम, आपुलकी, उपकार या गोष्टींची आपण परतफेड करतो का? घेणं आपल्याला सहज जमतं; पण देताना आपण हात आखडता घेतो. मग ते भौतिक असो, नाही तर भावनिक. निसर्गात राहून आपल्याला त्याच्यासारखं वागता येईल का? उदाहरणच द्यायचं झालं तर... असं म्हणताना माझं पेन अडखळलं. आपण, म्हणजे मीपण आलो त्यात, स्वतः हून दुसऱ्याला काही देतो का, हा प्रश्न उभा राहिला. बरं, समजा दुसऱ्यानं काही दिलं, तर त्यानं जेवढं दिलं आहे, त्यापेक्षा जास्त आपण त्याला परत करतो का? अगदी रोजच्या जीवनातलं उदाहरण द्यायचं झालं, तर असं देता येईल, की समजा, आपण आपल्या मित्राकडून 'इमर्जन्सी' म्हणून काही रुपये उसने घेतले; पण ते परत करताना जास्तीची भर घालून त्याला ते परत करतो का? सहसा नाहीच. त्याला ते कसं वाटेल? तो जास्तीचे पैसे घेणारच नाही, 'इमर्जन्सी' म्हणून घेतले होते, मग मित्र कशाला म्हणायचे? यांसारखी अनेक कारणं आपल्याजवळ तयार असतात. पैशांच्या मदतीचं राहू द्या; पण समजा, आपल्याला अपघात झालाय आणि आपण रस्त्यावर पडलो. त्यावेळेस आपली रस्त्यावर पडलेली गाडी कोणीतरी अनोळखी माणूस उचलून रस्त्याच्या

कडेला लावतो, तेव्हा त्याला आपण किंचित हसून थॅक्स म्हणतही असू. पण तो कोण आहे, कुठला आहे, त्याचं नाव काय आहे, याचीसुद्धा आपण चौकशी करत नाही. त्याने आपल्याला जे दिलेले असते (मदतीच्या स्वरूपात) ते त्याने आपण त्याला काहीही दिलेले नसतानाही निरपेक्ष बुद्धीने दिलेले असते. आपण किती वेळा इतरांच्या अपघाताच्या ठिकाणी थांबतो? मदतीसाठी धावून जातो? तुम्ही म्हणाल, हे आजच्या धावपळीच्या जगात शक्य नाहीये; शिवाय पोलिसांची झिगझिग कुठे मागे लावून घ्या? माउलींना आपल्याला हेच सांगायचे असेल का, आपण जे घेतो, त्यापेक्षा जास्त देता आलं पाहिजे. हेच तर निसर्ग आपल्याला शिकवतो. असं वागणं आपल्यालाही पटतं, पण सहसा जमत नाही. मग काय करावं यासाठी? त्यासाठी आपल्याला स्वतःला ओळखता आलं पाहिजे. आपण कोण आहोत, कसे आहोत, हे आपलं आपल्याला पक्कं माहिती पाहिजे. मगच आपल्या अवतीभवती असणाऱ्यांची आपल्याला योग्य ओळख होईल. म्हणून माउली म्हणतात, 'का पाहिजे तेचि देखिजे दर्पणाधारे.' आपण ज्याला पाहतो, त्याचं प्रतिबिंब आपल्या डोळ्यांत पडलेलं असतं आणि मेंदूच्या मदतीने आपण त्याला ओळखतो. पण, म्हणजे आपण त्याला खरेच ओळखतो का? त्याला अजून जाणून घ्यावा, असं आपल्याला का नाही वाटत?

आपल्या संपर्कात येणाऱ्या आणि ज्यांना आपण पूर्णतः ओळखतो, अशा माणसांची यादी करायची ठरवली तर ती यादी अगदी हाताच्या बोटांवर मोजण्याएवढी होईल. माउलींनी आरशाचं रूपक अनेक ठिकाणी वेगवेगळ्या संदर्भाने वापरलंय. आपण जेव्हा आरशात बघतो, तेव्हा आपलेच प्रतिबिंब आपल्याला दिसेल आणि ते छानच असेल, ही भावना आपल्या मनात दृढ असते. मग हीच भावना आपल्या संबंदात येणाऱ्या माणसांबाबतीत लावतो का? आपल्या अपेक्षेप्रमाणे समोरच्याने वागावे, दिसावे असे वाटते; तसे झाले तर तो माणूस आपल्याला आपला वाटतो आणि नाही झालं तर मनात त्याच्याबद्दल उगीचच अढी निर्माण होते. प्रत्येक व्यक्ती, त्याचे विचार, ते प्रगट करण्याची त्याची शैली ही स्वतंत्र असते, असे आपण नेहमी ऐकतो; प्रसंगी ऐकवतोसुद्धा! पण, आपल्यावर जेव्हा ही वेळ येते, तेव्हा आपण ते सोईस्कर विसरतो. त्यावेळेस आपण अनेक कारण देतो, जसं की, त्याच्या भल्यासाठीच सांगतोय, माझा

काय फायदा आहे त्यात, त्याचा तो वागायला मुखत्यार आहे. असं म्हणताना आपण दुसऱ्याच्या मताचा आदर तर राहूच द्या ; पण ते त्याचं मत आहे, हेसुद्धा आपण मानायला तयार नसतो. म्हणून माउली म्हणतात, जे आपण आरशात पाहू, तेच दिसतं. आपण जसं वागू, तसं जग आपल्याशी वागतं, हे सांगताना माउलींनी छान उपमा दिलीये. ते म्हणतात, **‘ना तरी कडेयातळवटी। जैसा आपुलाची बोलू किरीटी। पडीसादु होऊनि उठी। निमित्तयोगे।’** आपल्यापैकी बहुतेकांनी महाबळेश्वरातला ‘इको पॉइंट’ बघितला असेल. तिथे आपण जो ध्वनी करतो, त्याचा प्रतिध्वनी आपल्याला ऐकू येतो. माउलींनी हे रूपक यासाठी वापरले असेल का, की जे आपण इतरांना देऊ, तेच आपल्याला परत मिळेल. अजून एका ओवीतून माउली ते अधिक स्पष्ट करतात. माउली म्हणतात, **‘तैसा समस्ता या भजना। मी साक्षीभूतू पै अर्जुना।’** एथ प्रतिफळे भावना। **आपुलालीं ॥७६॥** म्हणजेच तुम्ही जसे जगाशी वागाल, तसे जग तुमच्याशी वागेल. क्रूरता, दुष्टपणा, स्वार्थीपणा, लोभीपणा, राग हे जेव्हा तुम्ही समोरच्या जगाला देता ; तरीसुद्धा तुम्ही त्यांच्याकडून प्रेम, बंधुता, आपुलकी अपेक्षित करता आणि मग त्यातूनच समाजात तेढ निर्माण होते. हा समाज म्हणजे तरी कोण ? आपणच ना ? एकमेकांविषयी अढी, कटुता ठेवण्यापेक्षा प्रेमाने वागलं तर याच प्रेमाचा गुणाकार होत जातो. प्रेमाने जग जिंकता येतं, युद्धाने नाही, हे अनेकांनी सांगितलंय आणि प्रसंगी सिद्धही करून दाखवलंय. सहृदय असणं, हे केव्हाही कठोर असण्यापेक्षा चांगलं आणि सोपं आहे. दया, करुणा, ममत्व या भावना आपल्या माणसांबद्दल असतातच ; पण हा सगळा समाज आपला आहे ; या समाजात जे उपेक्षित, पीडित, गरजवंत आहेत, त्यांना आपण उपयोगी पडलो तर कदाचित आपल्या संकटकाळात आपण जोडलेली, म्हणजेच पेरलेली आणि आरशात पाहिलेली माणसं आपल्या मदतीसाठी नक्कीच उभी राहतील आणि असं झालं, तरच आपल्याला आजच्या ओव्यांचा अर्थ पक्का कळला आहे, असं म्हणता येईल.

अध्याय क्र. ४ गीता श्लोक क्र. १८

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः। स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः
कृत्स्नकर्मकृत ॥१८॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की जो कर्मात अकर्म पाहतो व अकर्मात कर्म पाहतो, तो सर्व लोकांत बुद्धिमान योगी व सर्व कर्म करणारा होय ॥१८॥

अध्याय ४ – ओव्या क्र. ९७, ९९, १००

अथवा नावे हन जो रिगे। तो थडीचीये रुख जात देखें वेगे। तेचि सोचोकारे जो पाहे लागे। तव रुख म्हणे अचळ ॥९७॥ आणि उदोअस्तोचेनि प्रमाणें। जैसे न चालता सूर्याचे चालणे। तैसे नैष्कम्यरत्व जाणे। कर्मीची असता ॥९९॥ तो मनुष्यसारिखा तरी आवडे। परी मनुष्यत्व तया न घडे। जैसे जळामाजी न बुडे भानुबिंब ॥१००॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की ...अथवा नावेत बसून जाताना नदीच्या काठावरील झाडे धावताना दिसतात; पण खरे पाहिले, तर ती झाडे स्थिर आहेत, असे जो जाणतो ॥९७॥ तसेच सूर्य उगवतो आणि मावळतो, एवढ्याच पुराव्यावरून तो चालतो, असे वाटते. तो स्थिरच आहे; तसे कर्मात राहून कर्म करीत असता आपण ते करीत नाही, असे जो जाणतो ॥९९॥ तो माणसासारखाच जरी दिसतो तरी तो मनुष्य नसून परब्रह्मच आहे, असे समजावे. ज्याप्रमाणे सूर्याचे प्रतिबिंब पाण्यात पडले तरी तो त्यात नसतो ॥१००॥

आज ज्या ओव्या आपण विवेचनासाठी घेतल्या आहेत, त्यातील रूपकाप्रमाणेच मागेपण असं एक रूपक येऊन गेलं आहे. माउली चल-अचल, गती-स्थिरता यांबद्दलची रूपकं देताना रथ, नाव, सूर्य, झाडे अशी रोजच्या पाहण्यातली उदाहरणे देतात. गतीचा नियम, आभास निर्मिती, सापेक्षवाद अशा बऱ्याच आधुनिक संज्ञांना स्पर्श करतात. आता या दोन ओव्यांतच पहा - 'अथवा नावे हन जो रिगे। तो थडीचीये रुख जात देखें वेगे। तेचि सोचोकारे जो पाहे लागे। तव रुख म्हणे

अचळ ॥९७॥' आणि 'उदोअस्तोचेनि प्रमाणें। जैसे न चालता सूर्याचे चालणे। तैसे नैष्कर्म्यरत्व जाणे। कर्मीची असता ॥९९॥' काय म्हणतात माउली, की नावेतून जाताना आपल्याला किनाऱ्यावरची झाडे गतिमान दिसतात; पण ती स्थिर आहेत - येथे सापेक्षवादाचा सिद्धांत थोडक्यात सांगितलाय, तर दुसऱ्या ओवीत ते म्हणतात, सूर्य उगवतो आणि मावळतो, यावरून तो चालतो, असं वाटतं; पण प्रत्यक्षात तो स्थिरच आहे - इथे पृथ्वीच्या गतीचा नियम सांगितलाय. म्हणजे माउली फक्त अध्यात्मामध्येच सर्वोच्च स्थानावर नव्हते, तर त्यांचे विचार हे काळाच्या कितीतरी पुढे होते. ते एक प्रकारे शास्त्रज्ञच होते. तरीपण हा विचार माउलींनी उदाहरण म्हणून का मांडला असावा? संपूर्ण गीता आणि त्यामुळे संपूर्ण ज्ञानेश्वरी आपल्याला जीवन जगण्यासाठी आणि ते नितांत सुंदर बनवण्यासाठी, आपल्या वागण्या-बोलण्यात सहजता यावी म्हणून मार्गदर्शक आहे, हे तर आपल्या सगळ्यांनाच मान्य आहे. मला वाटतं, की आपल्या बुद्धीला आणि मनाला विविध उदाहरणांद्वारे माउली हेच सांगण्याचा प्रयत्न करतायेत. आपण त्या उदाहरणांना किंवा रूपकांना आपल्या आजच्या जीवनशैलीत कसे जोडून घेता येईल, हा आपला प्रयत्न चालला आहे. त्यादृष्टीने विचार करताना आजच्या ओव्यांबाबतीत मला असं वाटतं, की या ज्या दोन ओव्या आहेत, त्यात एका ओवीत आपण गतिमान असताना बाकीचं जग उलट्या दिशेनं गतिमान होताना दिसतं; पण प्रत्यक्षात ते स्थिर असतं तर दुसऱ्या ओवीत समोरचं जग गतिमान आहे आणि आपण स्थिर आहोत, असं वाटतं; पण प्रत्यक्षात आपण गतिमान असतो. थोडंसं 'कन्फ्युझिंग' आहे. आपण सोपं करायचा प्रयत्न करू. रोज आपण ऑफिसला जेव्हा गाडीवर वेगात जातो, त्यावेळेला आपोआपच आजूबाजूच्या इमारती, झाडे विरुद्ध दिशेने गतिमान होताना दिसतात, असं आपल्याला वाटत असतं आणि गंमत अशी, की आपल्याला हे माहीत असतं, की त्या गोष्टी स्थिर आहेत. आपल्या संबंधात येणाऱ्या माणसांच्या बाबतीत असं होत का कधी कधी? किंवा आपल्या स्वतःच्या बाबतीत होतं का असं कधी? आपण जगण्याची गती पकडलेली असते, त्यावेळेला इतर जण आपल्याविरुद्ध दिशेला जाताना दिसतात; पण प्रत्यक्षात ती आहे, तिथेच असतात. 'दीवार' सिनेमामधील बच्चन आणि शशीकपूर यांच्यातील तो पुलाखालचा प्रसिद्ध संवाद आठवतो. बच्चन म्हणतो, "हम दोनों इसी फूटपाथ से ऊठे थे और अब

मैं देख, कहाँ से कहाँ पोहोच गया...' - वगैरे वगैरे. तात्पर्य काय, आपल्याला वाटतं की, आपण जगण्याचा 'स्पीड' पकडलाय. घडीभर मानू, की आपण 'स्पीड' पकडलाय; पण त्यामुळे आपल्या आजूबाजूचे आपल्याविरुद्ध दिशेने का जाताना दिसतायेत? गतिमान जीवनशैलीमुळे आपण काही हरवत तर नाहीये ना? पण समजा, असा विचार करून आपण आहे तिथेच थांबलो (प्रॅक्टिकली हे शक्य नाही) तर असं जाणवतं, की सगळं जग धावतंय आणि आपण स्वस्थ बसून आहोत. मग नेमकं करायचं काय?

जीवन जगताना आपल्याला रोजच अनेक प्रश्न पडत असतात. त्या सगळ्यांची उत्तरं गीता आणि पर्यायाने 'ज्ञानेश्वरी'त दिली आहेत, असे विद्वान, संतमंडळी सांगतात. आपण आत्तापर्यंत अठरा भागांतून विविध प्रश्नांची उत्तरं शोधण्याचा प्रयत्न केला आणि पुढेही करत राहू. वर जे प्रश्न उपस्थित झाले आहेत, त्यांचीही उत्तरे माउलींनी दिली आहेत. ते म्हणतात, '**तो मनुष्यसारखा तरी आवडे। परी मनुष्यत्व तया न घडे। जैसे जळामाजी न बुडे भानुबिंब।**' आपण नित्यकर्म करत असतो, ते आपल्या जगण्याचा एक भाग आहे म्हणून करतो. सकाळी उठल्यापासून ते रात्री झोपेपर्यंत आपण अशा अनेक गोष्टी करत असतो, ज्या आपण का करतो, हे विचारलं तर आपल्याकडे समर्पक उत्तर नसतं. बऱ्याच गोष्टी अशा आहेत, उदाहरणार्थ दात घासणे, केस कितीही विरळ असले तरी भांग पाडणे, लंचटाइम झाले की जेवणे, झोपताना गादीवर बेडशीट घालणे, अशा कितीतरी गोष्टी आपण केवळ सवय किंवा आपल्याला कोणीतरी सांगितले असते म्हणून करतो. लॉजिक काय, असं विचारलं तर आपण सांगतोही काहीबाही कारणं. पण, मला विचाराल तर हे आपण का करतो आणि रोज तेच तेच का करतो, याचं उत्तर काही देता येणार नाही. कदाचित मी म्हणालो तसं सवयीचा भाग असेल किंवा या धावत्या जगात एवढा विचार करायला वेळ नसतो. म्हणूनच, याचा विचार करताना असं जाणवलं, की माउली म्हणतात, की कर्मात राहून कर्म करत असता आपण ती कर्म करत नाहीये, असं जो जाणतो, तो कृतकृत्य आहे, असं समजावं. त्यासाठी त्यांनी पुन्हा सूर्याचं उदाहरण दिलंय. आपण सर्वांनी कधीतरी समुद्रावरचा सूर्यास्त पाहिला असेल. तेव्हा काय दिसतं, की सूर्य हळूहळू पाण्यात बुडताना दिसतो. पण, खरंच असं असतं का? ते तसं नाहीये, हे आपल्यालाही माहीत असतं; पण समोर जे

आपल्याला डोळ्यांना दिसतं, तेही आपण नाकारू शकत नाही. आपल्या रोजच्या जगण्यात असे प्रसंग आपल्या डोळ्यांदेखत घडतात. ते तसे नाही, हे आपल्याला माहीत असतं; पण डोळ्यांसमोर घडलं तर आपण ते नाकारूही शकत नाही. इतरांनाही आपल्याबाबतीत असं वाटू शकतं, नाही का? पट्टीचा पोहणारा माणूस पाण्यात बुडून मरतो, एरवी शांत असणारा माणूस अचानक 'हायपर' होतो, प्रेमात आकंठ बुडालेल्या जोडप्यांचा घटस्फोट होतो, अशा घटना ऐकल्या, पाहिल्या म्हणजे मी काय म्हणतो, ते कळेल. या तिन्ही ओळ्यांचा एकत्रित विचार केला, की मला असं जाणवलं, की माउलींनी किती पुढचा विचार करून आपण या सगळ्यांपासून कसं अलिप्त राहिलं पाहिजे, हे सांगितलंय. अलिप्त राहायचं म्हणजे असं नाही की जाऊ दे आपल्याला काय करायचंय! तर आपण जे कार्य करतोय, ते आपण करत नाहीये, मी अमुक केलं, माझ्यामुळे हे घडू शकलं, मी नसतो तर काय झालं असतं, हे जे आपले गैरसमज आहेत, ते आधी मनातून दूर केले पाहिजे. कारण आपण या जगात नव्हतो, तेव्हाही हे जग होतंच आणि आपण या जगात नसू, तेव्हाही हे जग असणारच आहे. आपल्या असण्यामुळे किंवा नसण्यामुळे या जगाच्या दैनंदिनीत काहीही फरक पडणार नाही. मग आपण निष्क्रिय राहायचं का? तर तसं नाही, आपल्या रोजच्या जगण्याचं जे वेळापत्रक आपण आखून घेतलं आहे, त्याप्रमाणेच चाललं पाहिजे, असं नाही. थोडंसं पटायला अवघड आहे. पण, विचार करून बघा, की आपण रविवारी आपलं रोजचं वेळापत्रक पाळतो का? कुठल्या लग्नसमारंभाला गेलो किंवा बाहेरगावी गेलो, की हे वेळापत्रक पाळतो का? इतरांनी आपल्याला वेळ द्यावा, त्यांनी जरा चाकोरीतून बाहेर पडावं, असं आपल्याला वाटतं; पण आपल्या स्वतःच्या बाबतीत आपण तसं का करत नाही? उत्तर या ओळ्यांमध्येच आहे, की आपण गतिमान असतो, तेव्हा आपल्याला हे जाणवत असतं, की बाकीचे सगळे स्थिर आहेत आणि आपण स्थिर असतो, तेव्हा आपल्याला वाटतं, की बाकीचे गतिमान आहेत. सूर्य पाण्यात बुडताना आपण पाहत असतो; पण आपल्याला माहीत असतं, की ते तसं नाहीये. म्हणजेच इतरांकडून आपण ज्या अपेक्षा करतो किंवा इतर आपल्याकडून ज्या अपेक्षा करतात, त्या परस्परविरोधी असतात. त्या एकसारख्या होण्यासाठी इतरांचं जाऊ दे; पण आपण स्वतः काय प्रयत्न करतो, हे महत्त्वाचं आहे.

अध्याय क्र. ४ गीता श्लोक क्र. ४०

अज्ञाश्रचश्रद्धधानश्च संशयात्मा विनश्यति। नायं लोकोऽस्ति न परो न
सुखं संशयात्मनः ॥४०॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की अज्ञानी, श्रद्धाहीन व संशयी मनुष्य नाश पावतो आणि संशयी पुरुषाला इहलोक, परलोक साधत नाही व सुखही मिळत नाही ॥४०॥

अध्याय क्र. ४ - ओव्या क्र. १९९, २००, २०१

जया काळज्वरु आंगी बाणे। तो शितोषणे जैसी नेणे। आगी आणि
चांदिणे । सरिसेंचि मानी ॥१९९॥ तैसे साच लटिके। विरुद्ध आणि
निके। संशये तो नोळखे। हिताहित ॥२००॥ हा रात्रदिवसु पाही। जैसा
जात्यंधा ठावुवा नाही। तैसे संशयी असता काही। मना नये ॥२०१॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की ज्याला विषमज्वर झालेला असतो, त्याला जसे शीत-उष्ण कळत नाही, तो अग्नी आणि चांदणे दोन्ही सारखीच मानतो ॥१९९॥ त्याप्रमाणे खरे आणि खोटे, अनुकूल-प्रतिकूल, हित-अहित ही संशयग्रस्त मनुष्याला ओळखू येत नाही ॥२००॥ ज्याप्रमाणे जन्मांधाला रात्र आणि दिवस ठाऊक नसतात, त्याप्रमाणे संशयी पुरुषाला कशाचीच ओळख नसते ॥२०१॥

आपल्याला आत्तापर्यंत ज्ञानी, निष्काम, कर्मातीत, कृतकृत्य आणि सिद्ध पुरुषांची लक्षणे आणि त्यांना कसे ओळखावे, हे माउलींनी अनेक उदाहरणांनी, उपमांनी आपल्याला सांगितलंय. आजच्या ओव्यांमधून माउली संशयी पुरुषाबद्दल बोलताना दिसतात. ज्ञानाचा, श्रद्धेचा अभाव म्हणजे संशयी, असा अर्थ इथे घेतलेला आहे. म्हणजे मला असा जाणवला. जसे की, प्रकाशाचा अभाव म्हणजे अंधार किंवा सुखाचा अभाव म्हणजे दुःख. माउलींनी हे सगळं सांगितलंय, ते पुन्हा रूपकातच. माउली म्हणतात, 'जया

काळज्वरु आंगी बाणे। तो शितोषणे जैसी नेणे। आगी आणि चांदिणे। सरिसेंचि मानी ॥१९९॥' काय म्हणतात माउली, की ज्याला विषमज्वर झाला आहे, त्याला शीत-उष्ण काही कळत नाही, अग्नी आणि चांदणे त्याला सारखेच वाटतात. या ओव्यांना आपल्या रोजच्या जगण्याशी कसे जोडून घेता येईल? मुळात आपल्याला संशयी पुरुषाची व्याख्या- ज्याला प्रत्येक गोष्टीत संशय येतो तो, एवढीच माहिती आहे. हा एक अर्थ तर आहेच; पण जो अज्ञानी, श्रद्धाहीन असतो, तोसुद्धा संशयी असतो, असा अर्थ माउलींना अभिप्रेत आहे. मग याचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी काय संबंध? प्रत्येकालाच, अगदी माझ्यासकट सगळ्यांना असं वाटतं, की आपण ज्ञानी आहोत, श्रद्धावान आहोत, निःसंशय आहोत. माउलींच्या ओव्यांवर विवेचन करताना आपण आपल्या आत डोकावून पाहायचे आहे, असे ठरवले आहे तर मग आपल्याला आपल्या आत काय दिसते? विचार करताना असे जाणवले, की आपण ज्ञानी आहोत म्हणजे नेमके काय आहोत? श्रद्धावान आहोत म्हणजे आपली श्रद्धा नेमकी कुठे आणि कशावर आहे? आपण नक्की निःसंशयी आहोत का? ज्ञान, श्रद्धा, निःसंशयीपणा हे गुण आहेत हे खरे; पण म्हणजे नेमके काय, हे काही आपल्याला सांगता येत नाही. यासंबंधी माउलींच्या इतर ओव्या वाचता वाचता मला थोडं थोडं असं लक्षात आलं, की आपण फार फार तर उदाहरण देऊ शकतो. म्हणजे साखर गोड आहे, हे चाखल्याशिवाय कळत नाही. पाणी प्यायल्यावर तहान भागली, असे आपण म्हणतो; पण तहान म्हणजे काय, हे सांगता येत नाही. एखाद्या गोष्टीची आवड आहे म्हणजे नेमके काय आहे, हेही सांगता येणार नाही; यांसारख्या अनेक गोष्टींची व्याख्या आपल्याला नेमकेपणाने करता येत नाही. त्यांपैकीच हे ज्ञान, श्रद्धा आणि निःसंशयीपणा. मला जे इतर ओव्यांमुळे असं असू शकेल, असं वाटलं ते असं, की जे आपल्याला इतरांकडून, परिस्थितीमुळे, गुरूंकडून जे अनुभवायला मिळतं- ते म्हणजे ज्ञान. ज्ञान अफाट आणि अनंत आहे, असे विद्वान लोकं म्हणताना आपण ऐकतो. आपल्यासारख्या सामान्यांना या अनंताला गवसणी घालणं शक्य नाही. जे अनुभव आणि लौकिक शिक्षण आपण घेतो, त्यालाच आपण ज्ञान असे म्हणतो. श्रद्धा कोणाची, कोणावर

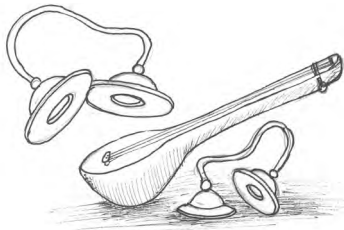
आणि कशावर असावी, याला काही ठराविक नियम नाहीत. पण, श्रद्धा असणं महत्त्वाचं. काही जणांची कशावरच श्रद्धा नसते, असं ते मानतात. मुळात श्रद्धा देवावरच ठेवली पाहिजे, असं काही नाही. एकलव्याने द्रोणाचार्यांच्या पुतळ्यावर श्रद्धा ठेवून धनुर्विद्येत प्रावीण्य मिळवलं. अनेक थोर समाजसेवकांनी आपल्या कार्यावर श्रद्धा ठेवली. नामवंत उद्योजक, खेळाडू, कलावंत हे अनुक्रमे त्यांच्या कामावर, खेळावर आणि कलेवर निस्सीम श्रद्धा ठेवूनच यशस्वी झालेत. आपल्यासारख्या सामान्यांचं निम्मं आयुष्य- कशावर आणि कुणावर श्रद्धा ठेवावी, हे समजण्यातच जातं. मग कधी आपण देवावर श्रद्धा ठेवतो, तर कधी एखाद्या सत्पुरुषावर तर कोणी आपल्या एखाद्या अगदी जवळच्या व्यक्तीवर श्रद्धा ठेवतो. अशी श्रद्धा असणं चुकीचं नाहीये. पण, आपल्याला वेगवेगळ्या पद्धतींनी मिळालेले ज्ञान आपण श्रद्धेने आचरणात आणलं तरच आपणही नक्कीच निःसंशयी होऊ शकतो. आपण सगळेच जण सर्वसामान्य आहोत म्हणूनच आपल्याला शंका फार. यालाच माउली 'संशय' म्हणतात. छोट्या छोट्या गोष्टी करताना आपल्याला शंकाच आधी येतात. काहींचा तर तो स्वभावच असतो. त्यांनाच 'संशयी' किंवा 'शंकेखोर' असं म्हणतात. अशांसाठी माउली म्हणतात, 'तैसे साच लटिके। विरुद्ध आणि निके । संशये तो नोळखे। हिताहित ॥२००॥' अशा माणसांना खरं-खोटं, अनुकूल-प्रतिकूल, हित-अहित यांतला फरकच ओळखू येत नाही. बरं, कोणी सांगायला गेलं तर त्याचा विश्वासही बसत नाही. सोप्यं उदाहरण द्यायचं झालं तर समजा, आपण एखाद्या अशा माणसाला सांगितलं, की त्या पाण्यात हात घालू नको, ते खूप गरम आहे तर त्याचा विश्वास बसत नाही. तो ते पाणी खरंच गरम आहे की नाही, हे तपासून बघतो. पाडगावकरांची एक अतिशय सुंदर कविता आपण सगळ्यांनी फेसबुकवर ऐकली असेल, 'यांचं असं का होतं ते कळत नाही किंवा त्यांना कळतं पण वळत नाही', अशा माणसांना कितीही खरं सांगितलं तरी खोटं वाटतं. जगाने मान्य केलेले नियम न पाळता ते नेमके उलटे वागतात.

अशी उदाहरणं आणि माणसं आपण आपल्या आजूबाजूला तर बघतोच ; पण प्रांजळपणे कबूल करायला पाहिजे, की आपणही कधी कधी असं

वागतो. आपल्या डोळ्यांवर कसलीतरी धुंदी चढलेली असते. त्यामुळे आपली आंधळ्यासारखी अवस्था होते. माउली म्हणतात, 'हा रात्रदिवसु पाही। जैसा जात्यंधा ठावुवा नाही। तैसे संशयी असता काही। मना नये ॥२०१॥'

अशा वेळेला आपले जिवलग आपले डोळे उघडण्याचा प्रयत्न करतात, पण आपल्याला ते पटत नाही. शंकेने आणि संश्याने आपण पार पोखरून गेलेलो असतो. हे सगळं इतक्या नकळतपणे घडतं, की आपल्याला काहीच कळत नाही. अतिसावधपणा, शक्यतो अंगाला काही लावून घ्यायचं नाही, ही वृत्ती, जबाबदारी अंगावर पडेल ही भीती, या सगळ्यांमुळे असं होत असेल कदाचित. मग प्रश्न येतो, की मग कशात शंका काढायचीच नाही का? कधी कधी आपण काढलेली शंका खरीपण ठरते. प्रश्न अगदी बरोबर आहे. शंका काढलीच पाहिजे. पण ती शंका, जे काम आपल्याला करायचं आहे, त्यात खो घालणारी नको; तर ते काम अधिक चांगल्या पद्धतीनं कसं होईल, यासाठी हवी. म्हणजे मग अशा शंकांचं नक्कीच स्वागत होतं. आपल्या मनात शंका येते कारण समोरचा जो सांगतोय, त्याच्याबद्दलच आपल्याला खात्री नसते, विश्वास नसतो. आपण इतरांवर विश्वास तेव्हाच ठेवू शकू, जेव्हा आपला स्वतःवर विश्वास असेल. 'आत्मविश्वास' हा ज्ञान मिळवण्यासाठी, मिळालेल्या ज्ञानावर श्रद्धा ठेवण्यासाठी आणि मग पर्यायाने निःसंशय होण्यासाठी नक्कीच उपयोगी पडतो. संशयी मनुष्याची लक्षणं माउलींनी आपल्याला यासाठी तर सांगितली आहेत.

आज आपला चवथा अध्याय पूर्ण झाला. प्रथेप्रमाणे हरिनामाचा गजर करतो आणि थांबतो. पुंडलिकाऽ वरदे हरीऽऽ विठ्ठल, श्रीज्ञानदेवऽऽ तुकाऽऽ राम, पंढरीनाथ महाराज कीऽऽ जय.

अध्याय क्र. ५ गीता श्लोक क्र. ७

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेंद्रियः। सर्वभूतात्मभूतात्मा
कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥७॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की निष्काम कर्मयोग आचरणारा, शुद्धचित्त, जितेंद्रिय, ज्याने देह ताब्यात ठेवला व ज्याचा आत्मा सर्व भुतांच्या आत्म्याशी एकरूप झाला आहे, असा मनुष्य कर्म करीत असला तरी त्यापासून अलिप्त असतो ॥७॥

अध्याय ५ - ओव्या क्र. ३५, ३६

जैसे समुद्री लवण न पडे। तवं वेगळे अल्प आवडे। मग होय सिंधूची
एवढे । मिळे तेव्हां ॥३५॥ तैसे संकल्पोनि काढिले। जयाचें मनचि
चैतन्य जाहले। तेणे एकदेशिये परी व्यापिले। लोकत्रय ॥३६॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की जसे, समुद्रात मीठ घातले नाही तोपर्यंत ते वेगळे व अल्प दिसते; पण तेच समुद्रात घातले म्हणजे समुद्रभर पसरते ॥३५॥ त्याप्रमाणे ज्याचे मन संकल्पापासून वेगळे केल्यामुळे ब्रह्मरूप झाले आहे, त्याचे मन एकदेशीय खरे; पण त्याने त्रिभुवन व्यापले आहे, असे समज ॥३६॥

आज आपण पाचव्या अध्यायाला सुरुवात करीत आहोत. या अध्यायाला 'कर्मसंन्यासयोग' असे नाव दिले आहे. कर्मयोग, कर्मसंन्यास, ज्ञानयोग अशा विविध मार्गांनी आपण केलेल्या कर्मांचे फळ आपल्याला मिळते, असे भगवंतांनी अर्जुनाला सांगितले त्यामुळे तो संभ्रमात पडला, की मग योग्य आणि सोपा मार्ग कुठला? याचं उत्तर म्हणजे हा पाचवा अध्याय. भगवंत म्हणतात, कर्मसंन्यास, ज्ञानयोग किंवा सांख्ययोग हा अवघड आहे. त्याचे नीतिनियम क्लिष्ट आहेत. त्यामानाने कर्मयोग हा सोपा व प्रपंच न सोडता करता येण्यासारखा आहे. पण, यामध्ये केलेल्या कर्मांचे कर्तेपण

स्वतःकडे न घेणं, ही खरी मेख आहे. हे झालं आध्यात्मिक विवेचन. आत्ताच्या आधुनिक आणि वेगवान जगात वावरताना याचा आपल्या जगण्याशी कसा संदर्भ लावता येईल, हा आपल्या विवेचनाचा खरा विषय आहे. माउलींची रूपकं ही अतिशय चपखल असतात आणि ती आत्ताच्या परिस्थितीतही तितकीच चपखल बसतात, हे आत्तापर्यंत आपण पहात आलोय. अध्यात्मात जे सांगतात, ते रोजच्या जगण्यात कसं आचरता येईल, हेच तर आपल्याला बघायचंय. आपण अध्यात्मात सांगितलेल्या बऱ्याचशा गोष्टी नकळतपणे करतच असतो; पण त्याला योग्य किंवा निश्चित दिशा नसते. ती कशी ठरवावी, हे आपल्याला कळत नाही. अनेक वाटा, संधी आपल्यासमोर येतात. त्यातली कुठली निवडावी, हे कळत नाही किंवा अगदी उलट, कधी कधी सर्व रस्ते बंद होतात, तिथे आपण अडतो आणि काय करावं सुचत नाही, निर्णय घेऊ शकत नाही. आपल्याभोवती आपल्यासारखीच सगळे जण असतात. कोणाला विचारावं, असं आपल्याला वाटतं. हेच स्पष्ट करण्यासाठी माउलींनी मिठाचं उदाहरण दिलंय आणि मला त्यातून जो अर्थ भावला, त्याचीच आपण आज चर्चा करणार आहोत. माउली म्हणतात, **‘जैसे समुद्री लवण न पड़े। तवं वेगळे अल्प आवडे। मग होय सिंधूची एवढे। मिळे तेव्हां ॥३५॥’** काय म्हणतात माउली, की मीठ जोपर्यंत स्वतंत्र, वेगळे आहे, तोपर्यंत ते मर्यादित दिसते; पण समुद्रात मिसळले तर ते समुद्राएवढे होते. आपल्यापैकी बऱ्याच जणांनी समुद्रावरची मिठागरे पाहिली असतील. तिथे समुद्राच्या पाण्यापासून मीठ तयार करतात. मिठाचं स्थान हे आपल्या जेवणात नगण्यही आहे आणि अनिवार्यही आहे. सोप्या भाषेत सांगायचं तर आपण आपल्या जेवणाच्या पानात मीठ काही भाजीएवढं वाढून घेत नाही, अगदी चिमूटभर घेतो. पण, ते नसेल तर सगळं जेवणच अळणी होतं. चवच येत नाही जेवणाला. जुनी लोकं मिठाची उपमा देऊन माणसांच्या स्वभावाचं उदाहरण देताना आपण ऐकलं असेल. चांगल्यासाठी आणि वाईटासाठीसुद्धा. त्याचा थोडक्यात अर्थ असा, की कुठलीही गोष्ट प्रमाणात असेल तर त्याचा अंतिम परिणाम चांगला होतो, नाही तर सगळंच बिनसतं. मग माउली म्हणतात, की मीठ मर्यादित स्वरूपात असते, तेव्हा ते वेगळे दिसते आणि तेच समुद्रात घातले तर समुद्रभर पसरते,

याचा अर्थ काय? मला जो अर्थ कळला, तो असा, की आपण आपलं आयुष्य जगताना आपण स्वतः आपलं कुटुंब एवढ्यापुरताच, म्हणजे मी आणि माझं एवढाच मर्यादित विचार करतो आणि ते साहजिकच आहे. त्यात गैर काही नाही. सगळेच जण, अगदी माझ्यासकट तसाच विचार करतात. माझा स्वतःचा, माझ्या कुटुंबाचा उत्कर्ष कसा होईल, यासाठी आपण आणि आपले कुटुंबीय सतत प्रयत्न करत असतो. पण, हे करत असताना आपण संकुचित मनोवृत्तीचे होत जातोय का, असा विचार मात्र आपल्या मनात कधीच येत नाही. कारण आजच्या या आधुनिक आणि प्रचंड वेगवान जगात एवढा विचार करायला वेळ कोणाकडे आहे? आणि जरी वेळ असला तर तो असा विचार करण्यात कोण घालवील? आपण बरं नि आपलं काम बरं, अशीच वृत्ती हल्ली वाढू लागली आहे. इतरांशी आपल्याला काय करायचंय, याला आजची परिस्थिती कारणीभूत आहे. बरं, एखाद्याने तसा विचार केला तरी मी मगाशी म्हणालो तसं आपल्या आजूबाजूला आपल्यासारखीच माणसं असतात. त्यांना त्यांच्या आयुष्यात आपण केलेली ढवळाढवळ आवडेल का? त्यांचं राहू द्या आपल्याला स्वतःला तरी इतर कोणी आपल्या आयुष्यात डोकावलेलं चालेल का? खाजगी आयुष्य पाहिजे, असं प्रत्येकालाच वाटत असतं. चूक काय त्यात? ज्याला त्याला स्वतःची 'स्पेस' हवी असते, इतरांच्या बाबतीत सोडा, इथे तर कुटुंबातल्या प्रत्येक सदस्याला स्वतःची वेगळी 'स्पेस' हवी असते. तसं पाहिलं तर प्रत्येक व्यक्ती आणि त्याची मतंही स्वतंत्र आहेत आणि ती पाहिजेच. हेच तर माउली मिठाचं उदाहरण देऊन सांगतायेत. मीठ स्वतंत्र असते; तेव्हा त्याचे स्वरूप मर्यादित असते. तसेच प्रत्येकाचं स्वतःचं विश्व हे त्याच्यापुरतं मर्यादितच असतं.

इथे ओवीचा जो अर्धा भाग आहे, तो आजच्या चर्चेच्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे. आपण मागे ठरवलं आहे, की या चर्चेतून आपल्याला आपल्या स्वतःच्या आत डोकावून बघता यायला पाहिजे. काय म्हणतात माउली ओवीच्या अर्ध्या भागात, 'मग होय सिंधूची एवढे। मिळे तेव्हां।।' आपले वैयक्तिक प्रश्न, अडी-अडचणी, दुःख हे आपण शक्यतो दुसऱ्यांबरोबर 'शेअर' करत नाही. त्याची कारणं काय असतील? संकोच वाटतो, लाज

वाटते, दुसरा ऐकून घेईलच, याची खात्री नसते, आपल्या अडचणींचं भांडवल करून दुसरा कोणी त्याचा फायदा घेईल, बदनामी होईल, अशी अनेक कारणं असतील; पण मथितार्थ काय, तर आपण ते 'शेअर' करायला घाबरतो. आनंदाच्या बाबतीत मात्र असं होत नाही; ते मात्र आपण जो दिसेल, त्याच्याबरोबर 'शेअर' करतो. खरं तर असं मानलं जातं, की दुःख वाटल्याने कमी होतं तर आनंद वाटल्याने वाढतो. आपण आनंदाचे सूत्र दुःखाला लावतो का? त्यामुळे दुःख उगाच वाढेल म्हणून आपण ते वाटत नाही. अडचणी, टेन्शन खूप प्रकारच्या असतात. त्या कोणाशी तरी बोलल्या तर त्यावर चटकन 'सोल्युशन' मिळेल, असं नाही. पण, त्यामुळे एक होईल, की तुमचं टेन्शन, दुःख, अडचणी तुम्ही एकट्यानेच सोसण्याचे प्रमाण थोडे तरी कमी होईल. म्हणूनच, माउली दुसऱ्या ओवीत म्हणतात, 'तैसे संकल्पोनि काढिले। जयाचें मनचि चैतन्य जाहले। तेणे एकदेशिये परी व्यापिले। लोकत्रय।।' तुकारामबुवांनी म्हटलेच आहे, 'सुख पाहता जवाएवढे, दुःख पर्वताएवढे' आणि खरं सांगू का, प्रत्येकाला स्वतःचं दुःख हे पर्वताएवढंच वाटतं. आपण जर हे 'शेअर' केलं आणि दुसऱ्याचंही ऐकलं तर आपल्या अडचणी, टेन्शन काहीच नाही, असं वाटायला लागेल. म्हणजे मग सतत रडगाणीच ऐकायची किंवा ऐकायची का? तर तसं नाही कारण समर्थानीच म्हटलंय, 'जगी सर्व सुखी असा कोण आहे, विचारे मना तूंचि शोधोनी पाहे.' जगात मला काहीच दुःख, टेन्शन, अडचणी नाहीत, असं म्हणणारा माणूस शोधून सापडणार नाही. खरं तर ताण-तणाव, प्रेशर, टेन्शन खूप वाढलीयेत, या आधुनिक आणि प्रचंड गतिमान जगात. माझे प्रॉब्लेम काय आहेत, ते माझे मलाच माहीत; इतरांना सांगून त्यावर काय 'सोल्युशन' निघणार आहे? मग कशाला फालतू चर्चा करायची, अशी आपल्या सगळ्यांची पक्की धारणा झालेली असते. मग यातूनच डिप्रेशन, मानसिक ताण; त्यामुळे लागणारी व्यसनं आणि परिणामी होणारे गंभीर आजार, ही साखळी वाढतच जाते. मी म्हणतो, की चला, नसेल समोरच्याला आपल्या प्रॉब्लेमबद्दल तेवढी समज; पण निदान आपण आतल्या आत कुढत, चडफडत बसण्यापेक्षा सांगून टाकलं तर मन हलकं होतं, रिकामं होतं आणि त्यामुळे दुसरा विचार

करायला मनाला जागा उपलब्ध होते आणि कोणास ठारूक, आपलं मन रिकामं झाल्यामुळे आपण नकारात्मकतेकडून सकारात्मक विचार करायला लागू आणि आपलं आपल्यालाच 'सोल्युशन' सापडेल आणि महत्वाचं म्हणजे आपल्याला हा जो 'शेअर' करण्यामुळे आलेला सकारात्मक अनुभव आहे, तो आपण इतरांना सांगू आणि दुसऱ्यांचं दुःखं कमी करण्यासाठी त्याला ते 'शेअर' करायला प्रवृत्त करू आणि मग याचा गुणाकार कित्येक पटीने होत राहिल. हे वाचायला आणि लिहायला जेवढं सोपं वाटतंय, तेवढंच ते आचरणात आणायला अवघड आहे, हे मलाही कळतंय. पण, एखादा प्रयत्न करायला काय हरकत आहे! अहो, प्रत्येकाच्या आयुष्यात दुःखाचे डोंगर असतात. त्यातलाच एक टक्का काढून हा प्रयोग करून बघितला तर? जमलं तर जो आपल्याला डोंगर वाटतोय, तो भुईसपाट व्हायला वेळ लागणार नाही आणि नाही जमलं तर निदान आपलं दुःख कोणाला तरी वाटल्याने आपल्या मनात सकारात्मक विचार करायला एक जागा तर होईल! तेच माउली म्हणतात, की आपल्या मनात चैतन्य जागं झालं, की ते लोकांमध्ये पसरायला वेळ लागणार नाही. मिठाचं स्वतंत्र अस्तित्व आणि समुद्रातील एकरूपता, या रूपकातून माउलींना हेच सांगायचे असेल का ?

अध्याय क्र. ५ गीता श्लोक क्र. १७

तदबुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणः। गच्छन्त्यपुनरावृत्ति
ज्ञाननिर्धुतकल्मषाः ॥१७॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की त्या परब्रह्माच्या ठिकाणी ज्याची बुद्धी रममाण झाली आहे, ते परब्रह्मच ज्यांचा आत्मा आहे, त्याच्याच ठिकाणी ज्यांची पूर्ण निष्ठा आहे आणि जे तत्परायण झाले आहेत, ते जन्ममरणाच्या येरझाऱ्या करीत नाहीत. कारण आत्मज्ञानामुळे त्यांची पातके धुऊन गेलेली असतात ॥१७॥

अध्याय - ५ - ओव्या क्र. ९१, ९२

नातरी अंधकाराची वानी। जैसा सूर्यो न देखे स्वप्नी। अमृत नायके कानी।
मृत्यूकथा ॥९१॥ हे असो संतापु कैसा। चंद्र न स्मरे जैसा। भूती भेदू नेणती
तैसा। ज्ञानिये ते ॥९२॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की अथवा सूर्य स्वप्नातदेखील जसे अंधाराचे स्वरूप पाहत नाही किंवा अमृत जसे कानानेदेखील मृत्यूची वार्ता ऐकत नाही ॥९१॥ ज्याप्रमाणे चंद्र हा उष्मा कसा आहे, हे जाणत नाही, त्याचप्रमाणे जे ज्ञानी आहेत, त्यांना प्राणिमात्रात भेद दिसत नाही ॥९२॥

आपण मागच्या भागात पाहिले, की अर्जुन संभ्रमात पडला की कर्मयोग, ज्ञानयोग, कर्मसंन्यास यांतले योग्य आणि सोपं काय? त्याचं उत्तर म्हणजे हा पाचवा अध्याय. कर्मयोग हा सहज सोपा आहे आणि कोणालाही तो सहज आचरता येण्यासारखा आहे, असं सांगताना कर्तेपणाचा त्याग करावा लागेल, असंही भगवंत सांगतात. पुढे जाऊन त्यांनी 'कर्मयोगी' आणि 'आत्मनिष्ठ' हे दोन शब्दप्रयोग वापरले आहेत. कर्मयोगी हा शब्द आपण साधारणपणे ऐकलेला असतो; पण आत्मनिष्ठ म्हणजे काय? मला कळलेला अर्थ असा आहे, की आपला आत्मा हाच परब्रह्म आहे, अशी ज्याची निष्ठा आहे तो. म्हणजे नेमकं काय, असा विचार केल्यावर असं लक्षात आलं, की आपल्या आत्म्यासकट इतरांच्यामध्ये जो आत्मा

आहे; ते सगळेच परब्रह्म आहेत, अशी ज्याची पक्की धारणा असते, तो सगळ्यांच्या ठिकाणी समदृष्टी ठेवतो. हे स्पष्ट करण्यासाठी माउलींनी ज्या ओव्यांमधून रूपक दिली आहेत, ती आज आपण विवेचनाला घेतली आहेत. माउली म्हणतात, 'नातरी अंधकाराची वानी। जैसा सूर्यो न देखे स्वप्नी। अमृत नायके कानी। मृत्यूकथा ॥११॥ हे असो संतापु कैसा। चंद्र न स्मरे जैसा। भूती भेदू नेणती तैसा। ज्ञानिये ते ॥१२॥' या ओव्या वाचताना मला माउलींच्या अफाट कल्पनाशक्तीची प्रचिती आली. सूर्याला स्वप्न पडणं, ही कल्पनाच विलक्षण आहे! स्वप्नं पडण्यासाठी आधी झोपावं लागतं आणि ज्याच्या उदयास्तावर या सृष्टीचं चलनवलन चालू आहे, तो झोपलाय आणि त्याला स्वप्न पडलयं, ही कल्पनाच आपल्याला सुचणार नाही. मग माउलींनी असं का म्हटलं असावं? तर मला असं वाटतं, की आपण नाही का म्हणत, की मी असा विचार स्वप्नातदेखील करू शकत नाही, तसेच काहीसे असावे. साधारणपणे जागेपणी जे आपण पाहतो, ऐकतो, त्याचंच प्रतिबिंब आपल्याला स्वप्नात दिसतं, असा सर्वसाधारण समज आहे. मग मला सांगा, सूर्याने जर कधी अंधार पाहिलाच नाही, तर त्याला स्वप्नात तरी तो कसा दिसेल, असं माउली म्हणतात, म्हणजे बघा, माउलींच्या कल्पनाशक्तीची झेप! आणि ते एवढंच सांगून थांबत नाहीत, तर अजून दोन रूपकं देतात. त्यात ते अमृताला कान आहेत, अशी कल्पना करून अमृत त्या कानाने मृत्युवार्ता ऐकत नाही, असं म्हणतात. कारण अमृत म्हणजे अमरत्व. जो अमर आहे, त्याला मृत्यू नाही आणि साहजिकच मृत्युवार्ताही नाही. आणखी एक उपमा देतात, ते त्या चंद्राची. चंद्र हा शीतल आहे, शांत आहे, हे आपण सगळेच जाणतो; पण त्या चंद्राला उष्मा म्हणजे काय, हे माहीतच नाही, ही कल्पना फक्त आणि फक्त माउलींनाच सुचू शकते. माऊलींनी हे कवित्व थेट अध्यात्माला जोडत त्याचा संबंध ज्ञानी माणसाशी लावला. काय म्हणतात माउली? ज्याप्रमाणे सूर्य स्वप्नातसुद्धा अंधार पाहू शकत नाही, अमृत आपल्या कानांनी मृत्युवार्ता ऐकत नाही आणि चंद्राला उष्मा माहीत नाही, त्याप्रमाणे ज्ञानी पुरुष सर्व प्राणिमात्रात भेद करत नाही. म्हणजे नेमकं काय? आणि याचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी काय संबंध आहे? अंधार, मृत्युवार्ता, उष्मा या उपमा वाईट वृत्तीसाठी वापरल्या आहेत, असं मला वाटतं. आपलं रोजचं जीवन जगताना आपली अनेक स्वप्नं आहेत, असं जे आपण

म्हणतो, त्याचा असा अर्थ असतो, की माझा सगळ्या बाजूंनी उत्कर्ष व्हावा. तशी स्वप्न आपल्याला झोपेत असतानाही पडतात. याचाच अर्थ 'मनी वसे, ते स्वप्नी दिसे.' पण, आपली सगळीच स्वप्न पूर्ण होतात का?

आजच्या स्पर्धेच्या युगात सगळीजण ऊर फुटेस्तोवर धावत असतात. सगळ्यांनाच पहिल्या क्रमांकावर राहायचं असतं. संधी, जागा कमी आहेत म्हणूनच शर्यत लागलेली आहे. ही शर्यत जिंकण्यासाठी आपण सगळेच जण सर्व उपाय अवलंबत असतो. यात कोणी जिंकतो, तर कोणी हरतो. हरलेल्यांमध्ये मग ईर्ष्या, द्वेष, मत्सर या भावना नकळत वाढायला लागतात आणि मग ध्यानी, मनी, स्वप्नी आपल्याला यश कसं मिळेल, हाच विचार येत राहतो. त्यासाठी नकळत आपण गैरप्रकारसुद्धा करतो. हेच तर माउली सांगतायत, की अमंगल चिंतणं, वाईट ऐकणं, संताप होणं हे स्वाभाविकपणे होतं, ते टाळणं आपल्यासारख्या सामान्य माणसाला अवघडच आहे! स्पर्धेमुळे ईर्ष्या निर्माण होते आणि त्यातूनच द्वेष निर्माण होतो म्हणजे हे वाईट चिंतणंच आहे. ज्या व्यक्तीबद्दल आपल्या मनात द्वेष निर्माण होतो, त्याचं उणं-दुणं काढून त्याबद्दल चर्चा म्हणजे आजच्या भाषेत 'गॉसिपिंग' करणं म्हणजे वाईट ऐकणं आणि एवढं करूनही ती व्यक्ती आपल्यापुढे गेली, त्याचा उत्कर्ष झाला, की आपला संताप होतो. या सगळ्यांनं होतं काय तर आपण आपली मनःशांती घालवून बसतो. यावर उपाय काय? हे सगळं टाळणं सहज शक्य नाहीये, हे मलाही कळतंय; पण थोड्याशा प्रयत्नाने हे शक्य होण्याची आशा तरी आहे. थोडा संयम, तारतम्य, विवेकबुद्धी जर आपण बाळगली तर हळूहळू आपल्यालाही ते सहज जमेल. त्यासाठी वागण्या-बोलण्यात सहजता हवी. आपण उगाचच स्वतःला आत्मकेंद्रित करून घेतो. पाण्यासारखं अंतर्बाह्य नितळ आणि पारदर्शी राहता आलं पाहिजे. दाद आणि शिवी मोकळेपणाने देता आली पाहिजे. म्हणजे माउली म्हणतात तसं, आपल्याला अंधाराची स्वप्न पडणार नाहीत, मृत्युवार्तेसारख्या वाईटसाईट गोष्टी आपण ऐकणार नाही आणि संतापाने आपला भडकाही उडणार नाही. आपण सवयीमुळे बऱ्याच गोष्टी सहज करत असतो. स्वभावात सहजता आणायची सवय लावायला काय हरकत आहे? ते जमलं की बघा, आपलं आपल्यालाच किती 'फ्रेश' वाटेल!

अध्याय क्र. ५ गीता श्लोक क्र. १९

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः। निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रम्हणी
ते स्थितः ॥१९॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की ज्यांचे मन समदृष्टीमध्ये स्थिर झाले आहेत. त्यांनी या लोकीच जन्म आणि मरण जिंकले आहे. कारण ब्रह्म दोषरहित व सम आहे, म्हणून ते पुरुष ब्रह्माचे ठिकाणी स्थिर झालेले असतात ॥१९॥

अध्याय - ५ - ओव्या क्र. ९९, १००, १०१

जैसा जनामाजी खेचरु। असतुचि जना नोहे गोचरु। तैसा शरीरी परी
संसारु। नोळखे तयांते ॥१९॥ हे असो पवनाचेनि मेळे। जैसे जळीची जळ
लोळे। ते आणिक म्हणती वेगळे। कल्लोळ हे ॥१००॥ तैसे नामरूप तयाचे।
एरवी ब्रह्माचि तो साचे। मन साम्या आले जयाचे। सर्वत्र गा ॥१०१॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की तो पुरुष- पिशाच ज्याप्रमाणे सर्व लोकांत असून दिसत नाही, त्याप्रमाणे शरीरधारी असूनही तो संसाराला ओळखत नाही (संसारी लोक त्याला ओळखत नाही) ॥१९॥ हे असो, वाच्यामुळे पाण्यात पाणी उसळते; पण त्याला इतर लोक पाणी न म्हणता 'लाटा' म्हणतात ॥१००॥ त्याप्रमाणे याचे शरीर आणि नाव ही जरी जगाप्रमाणेच आहेत, तथापि तो साक्षात ब्रह्मच आहे आणि त्याचे मन सर्व ठिकाणी समतेला पावले आहे ॥१०१॥

मागच्या भागात आपण पाहिले, की ज्ञानी मनुष्य प्राणिमात्रात भेद करत नाहीत आणि ते कर्मयोगी आहेत. तोच धागा पुढे नेऊन माउली म्हणतात, की ते समदृष्टी असतात आणि आपल्यासारखीच शरीर आणि नाव धारण केलेले असतात; पण आपल्याला ते ओळखू येत नाहीत. त्यासाठी माउलींनी पुन्हा पाण्यावरच्या वाच्यामुळे निर्माण होणाऱ्या लाटांचं रूपक वेगळ्या अर्थानं मांडलंय. माउली म्हणतात, 'जैसा जनामाजी खेचरु। असतुचि जना नोहे गोचरु। तैसा शरीरी परी संसारु। नोळखे तयांते ॥१९॥ हे असो पवनाचेनि मेळे। जैसे

जळीची जळ लोळे। ते आणिक म्हणती वेगळे। कल्लोळ हे ॥१००॥' माउली खरोखरच शब्दप्रभू आहेत! एकच उपमा त्यांनी दोन वेगळ्या अर्थांनी, दोन वेगळ्या ठिकाणी वापरलीये. या ओव्यांमध्ये माउली म्हणतात, की वाऱ्यामुळे पाणी उसळते, ते पाणीच असते; पण आपण त्याला लाटा म्हणतो. काय असेल याचा अर्थ? वर वर पाहता हे साधं-सोपं शास्त्र आहे, की वाऱ्यामुळे पाण्यावर लाटा तयार होतात; पण प्रत्यक्षात ते पाणीच असते. मग याचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी काय संबंध? याचा विचार करताना जाणवलं, की माउली म्हणतात, की समदृष्टी असणारी माणसं ही आपल्यासारखीच दिसतात आणि त्यांना नावही असतात. पण, आपल्याला ती ओळखू येत नाहीत. थोडक्यात, त्यांच्यासकट माउली आपल्या सगळ्यांना पाण्याची उपमा देतात आणि वारा आल्यावर पाण्यावर लाटा तयार होतात, असं आपण म्हणतो. माउली म्हणतात, ते पिशाच्च जसं आपल्याला दिसत नाही, त्याप्रमाणे आपल्यात असून, आपण त्यांना ओळखू शकत नाही. हे थोडंसं लहानपणी आपण 'गाऱ्या गाऱ्या भिंगोऱ्या' म्हणत स्वतःभोवती फिरायचो, तसं वाटतंय ना? त्याला कारणही तसेच आहे. माउलींच्या ओव्यांचा अर्थ अजूनही नव्याने लावला जातोय. अनेक अर्थ यापूर्वी निघालेत आणि अजून नवीन नवीन अर्थ निघताहेत. मुळात गीता हीसुद्धा सहजसाध्य नाही आणि आपल्यासारख्या सर्वसामान्यांना तर असाध्यच! म्हणून आपल्याला या ओव्या वाचून काय वाटतं, त्यासाठीच तर हे विवेचन आणि ते आपल्या रोजच्या जगण्याशी कसं निगडित आहे, हे पाहण्याचा छोटासा प्रयत्न. तर पुन्हा मूळ विषयाकडे वळू. मला असं वाटतं, की मागच्या भागात आपण पाहिलं, की ज्ञानी माणसं सर्वांच्या ठिकाणी समदृष्टी ठेवतात आणि भेदभाव करत नाहीत. त्याच्या पुढे जाऊन माउली म्हणतात, ते आपल्यासारखेच दिसतात आणि त्यांना नावही असते; पण आपण त्यांना ओळखू शकत नाही. आपल्या या रोजच्या धकाधकीच्या जीवनात अशी माणसं आपल्या अवतीभवती असतील किंवा नसतील, याने आपल्याला काय फरक पडतो? खरं तर आपल्याला कशानेच फरक पडत नाही. जोपर्यंत आपलं रोजचं 'रुटीन' व्यवस्थित चालू आहे, तोपर्यंत आपण आपल्या अवतीभवती कोण आहेत? जगात काय घडतंय? हे सगळं आपण सकाळी नाष्ट्याबरोबर एक 'बातमी' म्हणून बघतो. इंटरनेटमुळे प्रचंड माहितीचा खजिना चुटकीसरशी आपल्यासमोर येतो. सध्या

सगळं जग कोरोनाच्या भयंकर संकटातून चाललयं. मधेच कोंकणात वादळ येऊन गेलं. साऊथ कोरिया आणि नॉर्थ कोरिया यांच्यात पुन्हा युद्ध होण्याची शक्यता. चीनने लडाखमध्ये घुसखोरी केली. या सगळ्यांमुळे आपल्या रोजच्या जगण्यात काय फरक पडला? कोरोनामुळे ऑफिसऐवजी घरी बसून काम करत होतो. दुकानात जायच्या ऐवजी घरच्या घरी काही उद्योग करत होतो. आता हळूहळू तेही शिथिल होत चाललयं. बरीचशी दुकानं आणि ऑफिसेस उघडलीयेत. या सारख्या असंख्य घटना या अफाट जगात नित्य घडत असतात आणि घडतायेत. पण, मला काय करायचंय त्याच्याशी? माझं व्यवस्थित चाललयं ना, ही मनोवृत्ती आपल्यापैकी बऱ्याच जणांची असते. हेच माउली या रूपकातून सांगत असतील का? आपल्याला कोणी सांगितले, की अरे! ते बघ, पाणी उसळतंय तर आपण म्हणू की, त्यात काय एवढं, वाऱ्यामुळे पाण्यावर लाटा तयार झाल्यात. पाणी उसळलं, ही घटना आपल्याला फार अद्भुत वगैरे वाटत नाही. 'अतिपरीचयात अवज्ञा' असं काहीसं झालंय का आपलं? की आपल्या मनाची जाणीवच बोधट होत चाललीये? हेच तत्त्व माणसांबाबतीतही आपण लावतो का?

डॉ. बाबा आमटे यांनी एका कुष्ठरुग्णाला कचरापेटीतून उचलून घरी आणलं आणि त्याच्यावर उपचार केले. कुष्ठरुग्णाची सेवा करणे, हा त्यांनी आपल्या जगण्याचा उद्देशच बनवला. तेव्हाही आपल्यासारख्याच असणाऱ्या समाजाने त्यांना वेडं ठरवलं; प्रसंगी वाळीतही टाकलं. कुष्ठरोग झाल्याने एका 'माणसाला' कोणीतरी कचरापेटीत टाकलयं, हे बाबांना 'अद्भुत' वाटलं; जसं पाणी उसळलं, हे एखाद्याला वाटेल तसं आणि ते त्यांनी समाजाला जेव्हा सांगितलं, तेव्हा समाजाने 'हे तर काय नित्याचंय आहे', असं समजून कानाडोळा केला. कचरापेटीत टाकलेला, शरीराला व्याधी झालेला असा एक 'माणूस' आहे, ही संवेदनाच आम्ही हरवून बसलो आहोत. नित्य घडणारे उदाहरण द्यायचे झाले तर रस्त्यावर, रेल्वे प्लॅटफॉर्मवर, बसस्टँडवर फिरणारी अर्धनग्न लहान लहान मुलं-मुली, रस्त्यावर अपघात झाल्याबरोबर गाडीतून बाहेर फेकली गेलेली किंवा गाडीत अडकून पडलेली माणसं, पैसा नसल्यामुळे सरकारी दवाखान्याच्या लाइनमध्ये उभी असलेली म्हातारी माणसं या सगळ्यांकडे पाहून आता आपल्याला काहीच वाटेनासं झालंय! आपल्यासारखीच तीही माणसंच आहेत. आपण जे सुखासीन आयुष्य जगतो, तसं

त्यांनाही जगण्याचा अधिकार आहे. पण, परिस्थितीच्या प्रचंड वादळवाऱ्यामुळे त्यांच्या जीवनातलं 'पाणी उसळलं' तर आपण त्यांना फक्त 'लाटा' म्हणणार. त्यांच्या शांत जीवनात जी प्रचंड उलथापालथ झाली, त्याला आपण काय करणार, असं म्हणून त्याच्याकडे कानाडोळा करणार. आपण इतके का बोथट झालोय? सगळेच असं म्हणतात, असं नाही; पण त्यांच्यासाठी जे काहीतरी करतात, त्यांचं प्रमाण फारच कमी. त्या थोड्या लोकांसाठीच माउली म्हणतात, 'तैसे नामरूप त्याचे। एरवी ब्रह्मचि तो साचे। मन साम्या आले जयाचे। सर्वत्र गा ॥१०१॥' त्याप्रमाणे याचे शरीर आणि नाव ही जरी जगाप्रमाणेच आहेत, तथापि तो साक्षात ब्रह्मच आहे आणि त्याचे मन सर्व ठिकाणी समतेला पावले आहे. या लोकांच्या जाणिवा अजून जिवंत आहेत. त्यांना आपल्यासारखाच एक जीव हाल-अपेष्टा सहन करतोय, शारीरिक व्यर्थींवर उपचार होत नसल्यामुळे कणाकणाने मरतोय, हे पाहवत नाही. आपल्यालाही कधी कधी अशी करुणा, वगैरे येते. पण, आपण एकटे काही जगाचे तारणहार होऊ शकत नाही, अशी आपण आपल्या मनाची समजूत घालतो किंवा आपली समजूत काढली जाते. मग काय करायचं? काही कुठे मदत द्यावी तर त्याचा योग्य विनियोग होईल का, याचीच आपल्याला शंका. अशी शंका येणं साहजिक आहे. कारण सध्याच्या भ्रष्ट वातावरणात विश्वास कोणावर ठेवायचा, हेच कळेनासं झालंय. मला इतकंच वाटतं, की जी आपण मदत देतो, त्याचा आपण हिशेब मागतो. हे चूक की बरोबर, हा वादाचा मुद्दा आहे. पण एक सांगू का, पूर्वी दानधर्माबद्दल असं सांगितलं जायचं, की उजव्या हाताने दिलेले दान डाव्या हाताला कळता कामा नये आणि इथे तर आपण हिशेब मागतो, दिलेल्या दानाचा योग्य विनियोग होईल की नाही, याची चिंता. मदत, मग ती कुठल्याही स्वरूपात आणि कोणालाही केलेली असेल, ती निरपेक्ष बुद्धीने आणि दयाबुद्धीने केली, की माउली म्हणतात तसं आपल्याला जगात जी समदृष्टी, कर्मयोगी, ज्ञानी माणसं आहेत, त्यांना ओळखायला थोडीतरी मदत होईल आणि इतरांच्या आयुष्यात 'वाऱ्यामुळे पाणी उसळलं' तर आपण त्याला फक्त 'लाटा' म्हणून सोडून देणार नाही, तर एक 'अद्भुत' घडलंय, असं आपण मानू.

अध्याय क्र. ५ गीता श्लोक क्र. २२

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते। आद्यन्तवन्तः कौंतेय न तेषु रमते
बुधाः ॥२२॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की विषय व इंद्रिये यांच्या योगाने उत्पन्न होणारे भोग दुःखालाच कारण होतात; कारण त्यांना आदी आहे, अंत आहे. हे कौंतेया, ज्ञानी पुरुष त्यांच्या ठिकाणी रममाण होत नाही ॥२२॥

अध्याय - ५ - ओव्या क्र. १११, ११३, ११४

नातरी मृगे तृषापीडिते। संप्रमे विसरुनी जळाते। मग तोयबुद्धी बरडीते।
ठाकून येती ॥१११॥ एरवी विषयी सुख आहे। हे बोलणेंचि सारखे नोहे। तरी
विद्युतस्फुरणे का न पाहे। जगामाजी ॥११३॥ सांगें वात वर्ष आतपु धरे। ऐसे
अभ्राच्छायाची जरी सरे। तरी त्रिमाळीके धवळारे। करावी का ॥११४॥

वरील ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की - किंवा खऱ्या पाण्याला विसरून भ्रमाने मृगजळाला पाणी असे समजून तहानेने व्याकुळ झालेली हरणे माळरानावरच येऊन पोहोचतात ॥१११॥ एरवी विषयात सुख आहे, असे म्हणणे योग्य नाही; नाही तर विजेच्या चमकण्याने जगामध्ये का उजाडत नाही? ॥११३॥ सांग, वारा, पाऊस आणि ऊन यांपासून बचाव करण्याचे काम जर ढगांच्या सावलीनेच होईल तर तीन मजली घरे बांधण्याचे कारणच काय? ॥११४॥

या अध्यायाचं वैशिष्ट्यच असं आहे, की भगवंतांनी अर्जुनाचा भ्रम दूर करण्याचा यात प्रयत्न केलाय आणि म्हणून पर्यायाने माउलींनीही अनेक सुंदर सुंदर रूपकं, उपमा, उदाहरणं देऊन आपल्यासाठी ते अधिक स्पष्ट केलंय. ज्ञानी, कर्मयोगी, समदृष्टी माणसं ही इंद्रिये आणि विषयाधीन जात नाहीत. कारण यातून फक्त दुःखच निर्माण होतं, याची त्यांना खात्री असते. आपल्यासारख्या सर्वसामान्य माणसांना विषय म्हणजे काय, कुठला आणि आपण कुठल्या इंद्रियाधीन केव्हा झालोय, हे कळतसुद्धा नाही आणि पर्यायाने आपल्याला दुःख भोगावं लागतं.

हे स्पष्ट करण्यासाठी माउलींनी फार सुंदर रूपक वापरलंय. माउली म्हणतात, 'नातरी मृगे तृषापीडिते। संप्रमे विसरुनी जळाते। मग तोयबुद्धी बरडीते। ठाकून येती।।' याचा अर्थ असा, की तहान लागल्यामुळे हरणे मृगजळाच्या पाठीमागे, ते पाणीच आहे असे समजून धावत जातात आणि नेमके माळरानावर येतात, जिथे हिंस्र पशू दबा धरून बसलेले असतात आणि मग ही हरणे सहज त्यांची शिकार होतात. मृगजळाचे उदाहरण आपण अनेकदा अनेकांकडून दिलेले ऐकतो. मग प्रश्न असा येतो, की ते मृगजळ आहे, हे सल्ला देणाऱ्याला समजलंय, मग आपल्याला का नाही समजत? सल्ला न ऐकता आपण का त्याच्यामागे धावतो? कारण आपल्या मनाची अशी पक्की समजूत झालेली असते, की ज्याच्यामागे आपण धावतो आहोत, ते आपल्याला मिळाले, की आपण निश्चितपणे सुखी होऊ आणि जे आपल्याला त्याच्यामागे न जाण्याचा सल्ला देतायेत, ते एक तर आपल्यावर जळत असतील किंवा त्यांना ते मिळवता आले नाही म्हणून आपल्यालाही ते मिळू नये म्हणून आपली दिशाभूल करत असतील. सुख कशात आहे? कशामुळं ते मिळतं? सुख म्हणजे नेमकं काय, हे जर आपण विचारात घ्यायला गेलो तर प्रत्येक व्यक्तीची सुखाची व्याख्या निरनिराळी असते. आपण सुख-समाधान हे अनावधानाने एकत्र वापरतो. मला वाटतं, की सुख वेगळं आणि समाधान वेगळं. गीतेच्या आजच्या श्लोकात सांगितलंय, तसं विषय आणि इंद्रियांद्वारे उत्पन्न होतात ती सुख-दुःखे. आणि मनात, अंतःकरणात उत्पन्न होतं ते समाधान. अगदी रोजचं उदाहरण द्यायचं झालं तर असं देता येईल, दर हिवाळ्यात आपण एखादा स्वेटर, मफलर, जॅकेट, पुलओव्हर अगदी काही नाही तर एखादी कानटोपी तरी विकत घेतोच. नवीन गोष्टीचं जे अप्रूप असतं, त्याला म्हणतात सुख. पण, जर आपण आपला जुना स्वेटर, कानटोपी, शाल ही कधी कारमधून जाताना रस्त्याच्या कडेला शेकोटीसमोर बसलेल्या गरीब माणसाच्या अंगावर पांघरली, तर त्याच्या चेहऱ्यावर जे दिसतं, ते समाधान. नवीन स्वेटर घालून आपल्या इंद्रियांना जी ऊब मिळते, ते सुख आणि आपल्या छोट्याशा मदतीने समोरच्या माणसाच्या चेहऱ्यावर हसू फुटल्यामुळे आपल्या मनावर जे उमटतं, ते समाधान. स्वेटर घालण्याचं सुख हे मर्यादित असतं, थंडीपुरतं. पण, समोरच्या माणसाच्या चेहऱ्यावरचे समाधानाचे हसू हे चिरकाल टिकणारे असते. त्यापासून दुःख निर्माण होण्याची शक्यता फारच

कमी. मर्यादित सुख म्हणजे काय, हे सांगण्यासाठी माउली अजून एक उपमा देतात. ते म्हणतात, 'एरवी विषयी सुख आहे। हे बोलणेंचि सारखे नोहे। तरी विद्युतस्फुरणे का न पाहे। जगामाजी।' माउलींच्या कल्पनाशक्तीचा विस्तार एवढा प्रगल्भ आणि प्रचंड आहे, की त्याच्यापुढे आपली कल्पनाशक्ती म्हणजे अगदी खसखशीचा दाणा वाटतो! माउली म्हणतात, आकाशात वीज चमकली, की सगळा आसमंत प्रकाशाने उजळून निघतो. पण, म्हणून कोणी उजाडले, असं म्हणत नाही. कारण ते मर्यादित आहे, अल्पकाळ आहे. आपल्या रोजच्या जगण्यातही असं होतं का? एखादी घटना, प्रसंग, व्यक्ती ही काही वेळपुरती झगमगती दिसते आणि आपण त्या झगमगाटाने दिपून जाऊन त्याच्यामागे धावत सुटतो. हेच सुख आहे, यश आहे असे आपण मानतो; पण ते खरे नसते, हे आपल्याला नंतर कळते. कधी कधी पश्चात्ताप करायची वेळ येते.

आता याचे सोपे उदाहरण म्हणजे मल्टिलेव्हल मार्केटिंग (MLM), सोनं दुप्पट करणं, विविध चिट फंड्स, जास्त व्याजदराची लालूच, लकी नंबर, फॉरेन ट्रिपच्या आमिषाने घातले गेलेले गंडे. ही सगळी अशी उदाहरणं आहेत, की ज्यात सुरुवाती-सुरुवातीला आपल्याला फारच आकर्षक ऑफर्स दिल्या जातात. त्यांच्या त्या चक्रव्यूहात आपण अडकलो, की आपल्याला कळतं, की आता बाहेर पडता येणार नाही, ते म्हणजे 'धरलं तर चावतंय आणि सोडलं तर पळतंय', अशी अवस्था होते. कशाला या फंदात पडलो, असा पश्चात्ताप होतो. विजेचं उदाहरण देऊन माउलींना हेच सांगायचं असेल का? अशा उदाहरणांत आपण बघतो, की आपल्याला फसवणारी ही मंडळी सुरुवातीला खूप झगमगाटात आपल्यासमोर येतात. हीच मंडळी कशाला, आपण बघतो, की अशी बरीच माणसं आपल्या आजूबाजूला असतात, ज्यांचं चालणं, वागणं, बोलणं अगदी ऐटबाज, 'स्टायलिश' असते. अशी माणसं त्यांना मिळालेल्या यशाने हुरळून गेलेली असतात आणि हे साहजिक आहे. त्यांना मिळालेल्या यशाने, प्रतिष्ठेने, खुर्चीने त्यांच्या आजूबाजूला बरीच माणसं दिसायला लागतात आणि मग नकळत तो प्रभाव आपल्यावर पडत जातो. त्यांनी हा पैसा, यश, मानमरातब कसा मिळवला असेल, हे आपण शोधायला लागतो. आपणही असेच व्हावे, असे आपल्याला वाटायला लागते. थोडक्यात, खोट्या सुखाच्या मागे, ते मृगजळ आहे हे न समजल्यामुळे, आपण धावायला लागतो.

बरं, त्यांचा प्रभाव एवढा असतो, की आपल्याला वाटते, की आपले तारणहार हेच आहेत. आपलं हित, आपलं भलं-बुरं हेच बघणार आहेत. सगळी सुखं हेच मिळवून देणार आहेत. म्हणून अशा माणसांना ओळखण्यासाठी माउली एक छान रूपक देतात आणि आपल्याला सावध करण्याचा प्रयत्न करतायेत, असं मला वाटतं. माउली म्हणतात, **‘सांगै वात वर्ष आतपु धरे। ऐसे अश्राच्छायाची जरी सरे। तरी त्रिमाळीके धवळारे। करावी का।।’** ढगांनी सावली धरली म्हणून उन्हापासून कदाचित बचाव होईल; पण वारा, ऊन, पाऊस यांपासून ढग आपल्याला वाचवू शकणार नाहीत; त्यासाठी आपल्याला घराचाच आधार घेतला पाहिजे. काय सुंदर, सोपी आणि समर्पक उपमा माउलींनी दिली आहे! आधी बघितल्याप्रमाणे जी माणसं आपल्याला आभाळाएवढी वाटतात, त्यांचा आधार आहे, असं आपल्याला वाटतं; तो काही सदासर्वकाळ आणि सगळ्याच प्रसंगांत नसतो. आपलं घरचं असं असतं, की कुठल्याही प्रसंगांत ते आपल्याला आधार देतं. आपलं घर, आपली माणसं इथेच आपल्याला खरा आश्रय मिळतो. कुठलाही प्रसंग आपल्यावर आला; अगदी सगळं संपलं, असं जेव्हा वाटतं, तेव्हा तोंड लपवण्याकरिता आपल्या घरासारखी दुसरी जागा नाही आणि आपल्या पराकोटीच्या दुःखाला वाट करून देण्यासाठी आपल्या माणसांखेरीज दुसरं कोणी नाही. आपल्यासारख्या सामान्य माणसांचं जगही छोटंसं असतं. काहीही भव्य-दिव्य करण्याची, पाहण्याची, वागण्याची आपली मानसिक, शारीरिक, आर्थिक ताकद नसते; प्रयत्नाने ती मिळवता येते. पण या रोजच्या ‘किमान जगण्याच्या’ शर्यतीतून तेवढा वेळ मिळत नाही. त्यामुळे बहुतेक मंडळी ते करणं शक्यतो टाळतात किंवा टाळण्यासाठी विविध कारणं देतात आणि त्यामुळेच या ‘इझी मनी’च्या मागे जातात आणि म्हणूनच, मग आपलं जे छोटंसं विश्व आहे, त्यात समाधानाने कसं जगता येईल त्यासाठीच विवेचनाचा हा छोटासा प्रयत्न किंवा प्रपंच म्हणू हवं तर! तुकडोजी महाराजांची एक कविता आपल्या लहानपणी आपण वाचली किंवा ऐकली असेल. त्या कवितेचं शीर्षक होतं - ‘या झोपडीत माझ्या...’ त्यातल्या या दोन ओळी आजच्या विवेचनेला समर्पक आहेत. तुकडोजी महाराज म्हणतात, **‘पाहोनि सौख्य माझे, देवेंद्र तोही लाजे। शांती सदा विराजे, या झोपडीत माझ्या।।’** माउलींना हेच अपेक्षित असेल का?

अध्याय क्र. ५ गीता श्लोक क्र. २८

यतेंद्रियमनोबुद्धिमुनिर्मोक्षपरायणाः। विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त
एव सः ॥२८॥

या श्लोकाचा अर्थ असा सांगितला आहे, की इंद्रिये, मन व बुद्धी यांचे नियमन करून जो कुणी मोक्ष हेच आपले अंतिम ध्येय ठेवतो व इच्छा, भय आणि क्रोध ही ज्याची नाश पावली आहेत, तो सर्वदा मुक्त समजावा ॥२८॥

अध्याय - ५ - ओव्या क्र. ५४, ५६, ५७

तेथ जैसी रथोदके सकळें। घेऊनि गंगा समुद्री मिळे। मग एकेक वेगळे।
निवडू नये ॥५४॥ जेथ हे संसारचित्र उमटे। तो मनोरूप पटू फाटे। जैसे
सरोवर आटे। मग प्रतिमा नाही ॥५६॥ तैसे मन एथ मुद्दल जाये। मग
अहंभावादीक के आहे। म्हणोनि शरीरेंची ब्रह्म होये। अनुभवी तो ॥५७॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिलाय, की तेथे ज्याप्रमाणे रस्त्यावरून वाहणारे पाणी घेऊन गंगा समुद्राला मिळाल्यावर ते वेगवेगळे करता येत नाही ॥५४॥ ज्याप्रमाणे मनरूपी वस्त्रावर संसाररूपी चित्र उमटते, तो मनोरूपी पडदा फाटून जातो. ज्याप्रमाणे सरोवर आटले, की प्रतिबिंब नाहीसे होते ॥५६॥ त्याप्रमाणे मनाचे मनपण नाहीसे झाल्यावर 'मी देह' वगैरे अहंकार कसे राहतील? म्हणूनच, ब्रह्मस्वरूपाचा अनुभव घेणारा पुरुष देहधारी असतानाच ब्रह्म बनतो ॥५७॥

मागच्या भागात आपण पाहिले की, जे ज्ञानी असतात, ते विषय आणि इंद्रियाच्या योगाने जे सुखदुःख उत्पन्न होतात, त्यात रममाण होत नाहीत. पुढे जाऊन या ओवी-श्लोकांमध्ये असं म्हटलंय, की ते ज्ञानी लोक मोक्ष हेच आपलं अंतिम ध्येय ठेवतात. इच्छा, भय, क्रोध हे ज्यांचे नाश पावलेले आहेत, तेच मुक्त आहेत, असं समजावं. हे अधिक स्पष्ट करण्यासाठी माउली वेगवेगळी रूपकं देतात. माउली म्हणतात, 'तेथ जैसी रथोदके सकळें। घेऊनि गंगा समुद्री मिळे। मग एकेक वेगळे। निवडू नये।।' या उपमेमुळे माउलींनी

दोन-तीन गोष्टी साधल्या आहेत. गंगेचं सर्वसमावेशक रूप, गंगा आणि समुद्र यांचा होणारा संगम, समुद्राचा भव्यपणा, अथांगपणा. या सगळ्यांचा आपल्या रोजच्या जीवनाशी कसा संदर्भ लावता येईल, असा विचार करताना असं जाणवलं, की माउलींनी गीतेवर भाष्य केलं आहे, हे त्याचं सर्वमान्य प्राथमिक स्वरूप आहे. पण, बारकाईने अभ्यास केला, की जाणवतं, यात संपूर्ण भारतीय तत्त्वज्ञान अगदी परिपूर्णतेने भरलंय. त्यांच्या एक एक उपमा, अलंकार, रूपक म्हणजे तत्त्वज्ञानाचं एक एक अंगच आहे; तसं पाहिलं तर तत्त्वज्ञान हा विषय मुळातच किचकट; पण माउलींनी तो अगदी सोपा करून दाखवलाय. आजच्या ओव्यांचा विचार करताना सर्वसमावेशकता हे तत्त्व माउलींनी किती सहजपणे सांगितलंय. रस्त्यावरून वाहणारं पाणी हे साहजिकच रस्त्यावरची घाण, कचरा आपल्याबरोबर वाहून नेतं आणि शेवटी नदीला, गंगेला जाऊन मिळतं. गंगेत किंवा नदीत किती प्रकारची घाण, कचरा, दूषित पाणी येऊन मिळत असेल! ते सर्व शेवटी समुद्रात जाऊन मिळतं. म्हणजेच क्षुद्रातून भव्यतेकडे होणारा हा प्रवास किती सहजपणे उलगडून दाखवलाय. शेवटी तर समुद्राचा सर्वसमावेशकपणा इतका पराकोटीचा आहे, की नदीतून आलेलं पाणी आणि समुद्राचं पाणी हे इतकं एकरूप होतं, की ते वेगळं काढता येत नाही. इथे आपल्याला आपल्या रोजच्या जगण्याचा संदर्भ लावता येतो. आपल्यापैकी किती जणांना त्यांच्या अवतीभवती जी माणसं असतात, त्यांना सामावून घेणं जमतं? फारच थोड्या! साधारणपणे तीन वर्तुळं असतात प्रत्येकाची. सर्वांत बाहेरच्या वर्तुळात नोकरी, व्यवसायाच्या ठिकाणची माणसं, ओळखीची माणसं असतात. त्यांच्या आतल्या वर्तुळात नातेवाईक, मित्र-मैत्रिणी, वगैरे असतात. आणि सर्वांत आतल्या वर्तुळात आपले कुटुंबीय असते. वर्तुळाच्या केंद्रस्थानी आपण असतो. आपणच ही वलयं निर्माण करतो. त्यात काही माणसांच्या जागा आपण येणाऱ्या अनुभवांप्रमाणे बदलतो. म्हणजे कामाच्या ठिकाणचा एखादा माणूस आपण मित्र म्हणून अजून आतल्या वर्तुळात घेतो किंवा उलटही होऊ शकतं. शक्यतो सगळ्यात आतील वर्तुळ असतं, त्यात काही फरक होत नाही. अगदी टोकाचे मतभेद झाले तरच ते दुसऱ्या वर्तुळात आपण घालतो. का करतो आपण हे असं? मुद्दाम करतो की आपोआप होतं हे सगळं? मला वाटतं,

आपोआप होत असेल कारण हे असं करणं ही प्रत्येकाची सहज प्रवृत्ती आहे. जन्माला आल्यापासून ते मृत्यूपर्यंत आपण ही वर्तुळं आपल्याभोवती निर्माण करतो. उदाहरणच द्यायचं झालं तर लहानपणी काहीही कळत नसतं, तेव्हासुद्धा लहान मूल आईच्या कडेवरून दुसऱ्याकडे सहजासहजी जात नाही. बळजबरीनं दिलं तर रडून गोंधळ घालतं. म्हणजे त्याने त्याचं पहिलं वर्तुळ आपोआप आखून घेतलेलं असतं. हे आपोआप घडतं. तरुणपणी आई-वडील, भाऊ-बहीण, बायको-मुलं यांचं मिळून आतलं वर्तुळ तयार होतं. आयुष्याच्या शेवटी यातली फार कमी लोक आतल्या वर्तुळात उरतात. जे या ओवीत सांगितलंय की, जो आपल्या संपर्कात येतो, त्याला आपण आपलं मानून त्याच्याशी एकरूप व्हायला हवं. आपण आणि तो वेगळे दिसू नये, वेगळे काढता येऊ नये. मुळात ही दोन-तीन वर्तुळं कशाला हवीत? माझ्याभोवती एकच वर्तुळ असेल, ज्यात सगळे सामावलेले असतील आणि सगळे माझ्यासाठी सारखे असतील. सगळ्यांवर मी सारखाच जीव लावतो आणि ती सगळी माझ्या कुटुंबासारखीच आहेत. असं होऊ शकेल का? हे सहजासहजी शक्य नाही, हे मलाही कळतंय.

अशी जी माणसं असतात, त्यांना माउली 'ज्ञानी' म्हणतात. यासाठी माउली सुंदर रूपक देतात. माउली म्हणतात, '**जेथ हे संसारचित्र उमटे। तो मनोरूप पटू फाटे। जैसे सरोवर आटे। मग प्रतिमा नाही।।'** यांचं एकच कुटुंब असतं. वेगळा संसार नसतो. त्यांच्या मनात डोकावलं तर आपलं प्रतिबिंब दिसत नाही; त्यांचंच दिसतं. म्हणजेच, त्यांच्या मनाचं सरोवर आटलंय म्हणून आपली प्रतिमा दिसत नाही. हे सरोवर का आटलंय, तर त्यांना ते स्वतः आणि त्यांच्या संपर्कात येणारे वेगळे वाटतच नाहीत. हे समजायला आणि पर्यायाने आचरणात आणायला कठीण आहे. मग काय करता येईल? सर्वसमावेशकता हे तत्त्वज्ञान आत्मसात करण्यासाठी समुद्रासारखं भव्य आणि अथांग मन तयार करावं लागेल. याचा सोपा उपाय सांगू का? आपल्या संपर्कात येणाऱ्या कोणत्याही माणसात गुण आणि दोष दोन्ही असतात. आपल्यातही असतात. आपले दोष जो दाखवून देतो, त्याच्यावर आपण नाराज होतो आणि जो गुणांची तारीफ करतो, तो आपलासा वाटतो. हेच तत्त्व समोरचाही वापरत असतो, हे आपल्या लक्षात येत नाही. दोष दाखवून देणं, हे चूक की बरोबर

हा वादाचा मुद्दा होईल. पण, आपल्याला समुद्रासारखं सर्वसमावेशक व्हायचं असेल, तर दोष न दाखवणं जास्त श्रेयस्कर. समोरच्याच्या गुणांचं कौतुक केलं, की तो आपोआप आपल्याला त्याचा जिवलग समजायला लागतो. पण, आपण यात एक पथ्य पाळलं पाहिजे, ते हे की गुणांचं कौतुक करणं म्हणजे खोटी स्तुती करणं नव्हे. त्याचे गुण पारखूनच त्याचं कौतुक केलं पाहिजे. ते तोंडदेखलंही नको. हल्ली व्हॉट्स अॅप, एफबी यांमुळे अंगठा, टाळ्या, छानचं इमोजी आपण सर्रास वापरतो. मनात त्याचं कौतुक करायचं असो, की नसो. त्याच्या पाठीवर आपली थाप पडली, की त्यालाही असं वाटलं पाहिजे, की खरंच यांनी मनापासून कौतुक केलंय. यामुळे काय होईल, आपण सगळ्यांनाच हवेहवेसे वाटू आणि त्यांची दुःखे, त्यांना वाटणारे त्यांचे स्वतःचे दोष ते तुमच्याकडे उघडपणे सांगतील. माउली म्हणतात त्याप्रमाणे गंगेचं पाणी आणि रस्त्यावर वाहणारं पाणी हे समुद्रात मिसळल्यावर जसं वेगळं काढून दाखवता येत नाही, तसं एकदा आपण सर्वसमावेशक तत्त्व अवलंबलं, की जो आपल्याला त्याचे दुःख, दोष सांगेल, ते त्याच्या गुणात मिसळूनच आपल्यापर्यंत पोहोचेल आणि मग त्यातले गुण आणि दोष वेगळे काढून दाखवता येणार नाही आणि एकदा हे जमलं, की बघा तुमच्याकडे किती गुणवान लोकांची यादी तयार होते ते. शिवाय माणसामध्ये किती प्रकारचे गुण असतात, हेही आपल्याला वेगळा अभ्यास न करता आपोआप कळेल. हे शक्य आहे का? तर सहज नाही; पण प्रयत्न केला तर नक्की शक्य आहे. त्यासाठी एक मात्र करवं लागेल, की या सगळ्यात आपल्याला स्वतःकडे दुय्यम स्थान घ्यावे लागेल आणि हेच तर मोठं कठीण काम आहे. अहंभाव, मीपणा, अहंकार आपल्यात इतका भिनलेला असतो, की साध्या साध्या गोष्टींत तो दिसतो आणि इथे तर दुय्यम स्थान घ्यायचंय म्हणजे, आहे की नाही कठीण? अशी स्वतःकडे दुय्यम स्थान घेतलेली पण जगाला वंद्य असलेली कितीतरी माणसं आपण ऐकतो, पाहतो आणि कधी कधी अनुभवतोसुद्धा. संतांची उदाहरण द्यायचं झालं तर स्वतः माउली, तुकोबाराय, समर्थ रामदास ही आणि अशी सगळीच संतमंडळी स्वतःला गुरुचा दास म्हणवून घेत. आजच्या जमान्यातील उदाहरण द्यायचं झालं तर महान फलंदाज आणि 'क्रिकेटचा देव' सचिन तेंडुलकरने भारतीय

संघाचे कर्णधारपद आपण होऊन सोडलं आणि शेवटपर्यंत एक फलंदाज म्हणून खेळला म्हणजेच दुय्यम स्थानावर राहिला. कुठलाही कलाकार आपली कला सादर करताना गुरुमुळे आज आपण या ठिकाणी आहोत, असं कानाला हात लावून आवर्जून सांगताना स्वतःकडे दुय्यम स्थान घेतो. पुलंंच्या व्यक्तिचित्रणात तुम्ही बारकाईने पाहिलं तर त्या सगळ्यात त्यांनी स्वतःकडे दुय्यम स्थान घेतलंय. ही सगळी मंडळी जगद्वंद्यच आहेत. असे केल्याने काय होईल, यासाठी माउली म्हणतात, 'तैसे मन एथ मुद्दल जाये। मग अहंभावादीक के आहे। म्हणोनि शरीरेंची ब्रह्म होये। अनुभवी तो।।' मनाचे मनपण गेल्यावर 'मी देह' हा अहंकार राहत नाही आणि तो पुरुष देहधारी असून ब्रह्मच आहे, असे समजावे. आपल्या दृष्टीने ब्रह्म म्हणजे जगद्वंद्य. आपण इतके मोठे ध्येय ठेवू शकत नाही. आपण आपल्या आयुष्याची पटरी अगोदरच आखून घेतली आहे. ती सोडून आता आपल्याला इकडे तिकडे जाता येणार नाही, हे मला माहित आहे. म्हणूनच, या ओव्यांमधून आपल्यामध्ये काय गुण-दोष आहेत, हे आपल्या आत डोकावून पाहणे, हाच आपला उद्देश आहे. माझे दोष काय आहेत, ते सांगा, असा प्रश्न तुम्ही व्हॉट्स अॅप किंवा फेसबुकवर टाकून बघा. शेकडो कॉमेंट येतील. काही बोचऱ्या असतील, तर काही हळव्या. दुसऱ्यांचे दोष चटकन दिसणं, ही माणसाची सहज प्रवृत्ती आहे. दुसऱ्यांच्या डोळ्यांतलं कुसळं दिसतं; पण स्वतःच्या डोळ्यांतलं मुसळ दिसत नाही, अशी म्हणच आहे. या विवेचनाचा उद्देशच हा आहे, की यायोगे आपल्यात जे सूक्ष्म किंवा ढोबळ दोष आहेत, ते काही प्रमाणात का होईना, कमी करता आले तर माउली म्हणतात तसं आपण दुसऱ्यांच्या दोषांवर बोट न ठेवता गुणांचं कौतुक करू. आपण ब्रह्म किंवा ज्ञानी होऊ शकणार नाही कदाचित; पण आपल्याभोवती आपण जी वर्तुळांची वलयं निर्माण केली आहेत, ती कमी करून आपण सगळे एक आहोत, ही भावना तर दृढ व्हायला मदत होईल.

आज आपला पाचवा अध्याय पूर्ण झाला. प्रथेप्रमाणे अध्याय समाप्तीनंतर हरिनामाचा गजर करतो पुंडलिकाऽ वरदे हरीऽऽ विठ्ठल, श्रीज्ञानदेवऽऽ तुकाऽऽ राम, पंढरीनाथ महाराज कीऽऽ जय. नमस्कार!

भाग २६

अध्याय क्र. ६ गीता श्लोक क्र. ६

बंधुरात्मात्मनस्तस्य येनात्माईवात्मना जितः। अनात्मनस्तु शत्रुत्वे
वर्तेतात्मईव शत्रुवत ॥६॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की ज्याने स्वतः स्वतःला जिंकले,
तो स्वतः स्वतःचा मित्र होय; पण ज्याचा स्वतःवर ताबा नाही, तो स्वतःच
स्वतःचा शत्रू होतो ॥६॥

अध्याय -६ - ओव्या क्र. ७६, ७९, ८०

जैसी ते शुकाचेनि आंगभारे। नलिका भोविन्नली एरी मोहरे। तेणे
उडावे परी न पुरे। मनशंका ॥७६॥ ऐसा काजेविना आतुण्डला। तो
सांग पा काय आणिकें बांधिला। मग न सोडीच जन्ही नेला। तोडूनी अर्धा
॥७९॥ म्हणोनिया आपणया आपणाचि रिपु। जेणे वाढविला हा संकल्पू।
येर स्वयंबुद्धी म्हणे बापू। जो नाथिले ने घे ॥८०॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की.. किंवा पोपटाला आधारासाठी
टांगलेली नळी त्याच्या अंगाच्या वजनाने उलटी फिरली तर तो उडून न जाता
आपणच फिरलो, अशी शंका येऊन ती नळी तो जसा सोडत नाही ॥७६॥
असा जो व्यर्थ भ्रमात सापडला, त्याला दुसरे कोणी बांधायला आले होते
का सांग? नंतर त्याला अर्धा तोडून नेला तरी तो नळी सोडत नाही ॥७९॥
म्हणून ज्याने आपला देहाभिमान वाढविला आहे, तो स्वतःच स्वतःचा शत्रू
होय. श्रीकृष्ण म्हणतात, जो खोट्याचा अभिमान धरत नाही, तो आत्मज्ञानी
समजावा ॥८०॥

आपण आजपासून सहाव्या अध्यायाला सुरुवात करीत आहोत.
या अध्यायाला 'आत्मसंयमयोग' असे नाव दिले आहे. योग, योगीपुरुष,
योगनिष्णात पुरुषांची लक्षणं या सगळ्यांचं विवेचन माउलींनी या अध्यायात
केलं आहे. आज जो श्लोक आणि ओव्या विवेचनासाठी घेतल्या आहेत,

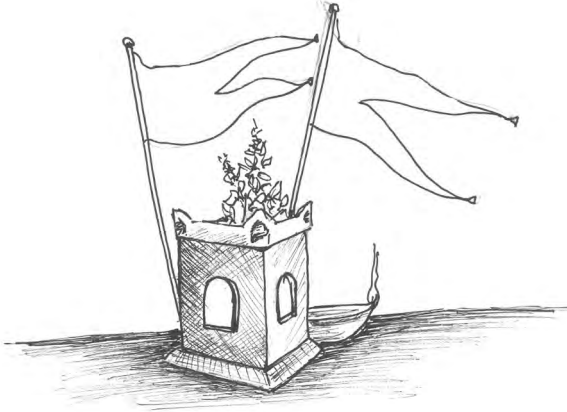
त्यात भारतीय तत्त्वज्ञानाचं सार आहे. या जगात आपण येतो, मिसळतो आणि एक दिवस हे जग सोडून जातो. आपल्याला वाटतं की, आपल्या आयुष्यात आपण खूप मित्र जोडले किंवा आपल्याला बरेच शत्रू आहेत. वास्तविक, कोणीही कोणाचा मित्र वा शत्रू नसतो; आपले मन हाच आपला मित्र किंवा शत्रू असतो. मनावर ताबा मिळवला, की तो आपला मित्र होतो आणि मनाने आपल्यावर ताबा मिळवला किंवा आपले मन आपल्या ताब्यात नसेल तर तो आपला शत्रू होतो. गीतेवरच्या आज घेतलेल्या श्लोकांसाठी माउलींनी दहा ओव्या रचल्या आहेत. त्यातलं एक रूपक आपण आज विवेचनासाठी घेतलं आहे. माउली म्हणतात, **‘जैसी ते शुकाचेनि आंगभारे। नलिका भोविन्नीली एरी मोहरे। तेणे उडावे परी न पुरे। मनशंका।।’** सुंदर उपमा आणि अप्रतिम निरीक्षणशक्ती आहे माउलींची! पिंजऱ्यात असलेल्या पोपटाचे उदाहरण देताना माउली म्हणतात, की पोपट जेव्हा दांडीवर बसतो, तेव्हा त्याच्या वजनाने ती दांडी फिरते आणि पोपट उलटा होतो. पोपट उडू शकतो; पण तो तसे न करता, ती दांडी पायात पक्की धरून ठेवतो आणि पुन्हा पुन्हा दांडीवर सरळ बसण्याचा प्रयत्न करतो. हे रूपक म्हणजे आपल्या सगळ्यांच्या डोळ्यांत एक झणझणीत अंजन आहे. आपल्या आजच्या धावपळीच्या जगात आपण पोपटासारखंच वागतो का? आपल्या क्षमता आपण ओळखतंच नाही. बंदिस्त, चाकोरीबद्ध आयुष्य हेच आपलं जगणं आहे, असं वाटतं का आपल्याला? नक्कीच वाटतं, कारण वेगळं काय करणार आपण? फार तर विचार करू शकतो. याचं सोपं उदाहरण द्यायचं झालं तर असं देता येईल, की नोकरी-व्यवसायाच्या ठिकाणी आपल्याला नवीन संधी येतात; परंतु आपण सहसा त्या स्वीकारत नाही कारण आपली मानसिकता किंवा जडणघडण अशी झालेली असते, की आपल्या हातात जे आहे, ते आपण न सोडण्याच्या जास्त ‘फेवर’मध्ये असतो. ‘जॉब सिक्युरिटी’ किंवा व्यवसायात कमीत कमी ‘रिस्क’ घेण्याकडेच आपला कल असतो. हे चूक नाहीये. पण, ज्या ठिकाणी आपण जॉब करत असतो, तिथे तरी स्थिरता असते का? सरकारी नोकऱ्या सोडा; पण प्रायव्हेट जॉबचं काय? व्यवसाय तर मुळात अस्थिरच असतो. हे झालं शहरी भागातलं, ग्रामीण भागामध्ये नोकऱ्या तर

नसतातच, असली तर शेती, दूध, कोंबडीपालन इत्यादी व्यवसाय. सगळंच बेभरवशी. पण, गमतीचा भाग असा, की तरीही बहुतांश लोकं आहे त्यापेक्षा नवीन काही करायला धजावत नाही. म्हणजेच, त्या पोपटासारखं आपण दांडी सोडत नाही, उडण्याची क्षमता असूनही आभाळात भरारी घेत नाही. नवीन पिढी या बाबतीत पुढारलेली आहे. ती नोकऱ्यांमध्ये पटकन 'स्विच' करतात. (हा नवीन पिढीचा शब्द) नवनवीन व्यवसाय शोधून काढून तो करण्याचा प्रयत्न करतात, याला हल्ली 'स्टार्टअप' म्हणतात. पण, हे 'स्विच' करणं किंवा नवीन व्यवसाय शोधणं, हे जास्त पगार किंवा जास्तीच्या नफ्यासाठी असतं बहुतेकवेळा. नोकरी-व्यवसाय स्थिर नाही म्हणून केलं जात नाही. यात अपवाद असू शकतात. हेच उदाहरण दुसऱ्या बाजूनेही बघता येईल. आपल्या नातेसंबंधांबाबतीत. आपल्यापैकी बऱ्याच जणांचं असं कोणीतरी असतं, ज्यावर आपण डोळे झाकून विश्वास ठेवतो. तो एवढा दृढ असतो, की ज्याच्यावर विश्वास ठेवलाय, तो काही कारणांनी अस्थिर झाला तरीसुद्धा आपल्याला असं वाटतं, की आपलंच काहीतरी चुकलं म्हणून त्याला जास्तीत जास्त पकडून ठेवण्याचा प्रयत्न करतो. आपल्या हेही लक्षात येत नाही, की आपल्या बोज्यामुळेच तो आधार अस्थिर होतो आहे. यासाठी आपण जर तो आधार सोडला, तर त्याच्यावरचा बोजा कमी होईल, आणि आपणही आधाराशिवाय सहज वावरू शकतो, हा विश्वास आपल्यात निर्माण होईल.

आपल्या क्षमता या आपणच जाणतो, म्हणजेच माउली म्हणतात, की **'ऐसा काजेविना आतुण्डला। तो सांग पा काय आणिकें बांधिला। मग न सोडीच जन्ही नेला। तोडूनी अर्धा।'** आपल्या क्षमतांचा आपल्यालाच अंदाज नसेल तर दुसरा कोणीही सांगून आपल्यावर त्याचा काहीही परिणाम होत नाही. आपले आपल्यालाच ते समजले पाहिजे. मग आपल्याला समजत नाही, असं आहे का? तर तसं नसावं; मला वाटतं, की आपण अपयशाला घाबरतो आणि ते साहजिक आहे. सामान्य माणसाला अपयश झटकन पचवता येत नाही. कधी कधी त्याने खचून जायला होतं. पहिल्याच, किंबहुना एका प्रयत्नात अपयश आलं म्हणून, आपण ती गोष्ट करायला सर्वथा नालायक आहोत, ही जी आपल्या मनाची समजूत होते, ती कोणी दुसरा करून देत

नाही, आपले आपणच ते ठरवतो. कधी कधी अपयशापेक्षा सतत मिळणाऱ्या यशाने आपण आपल्या क्षमता विसरत जातो. एकाच फॉर्म्युल्यानं यश मिळतंय, मग अजून नवीन काहीतरी कशाला करायचं? ही माणसाची सहज प्रवृत्ती आहे. यालाच चाकोरीबद्ध आयुष्य जगणं म्हणतात. ही आपण सहसा सोडत नाही, मग आपण शहरी भागात असो, नाही तर ग्रामीण; काही वेगळं करून बघत नाही. नोकरीच्या ठिकाणी बदली होते म्हणून बदली नाकारणारे अनेक जण आपण बघतो. चालू व्यवसायाव्यतिरिक्त दुसरा एखादा व्यवसाय करून बघावा, असा विचार सहसा मनात येत नाही. नवीन गावी बिऱ्हाड हलवा, नवीन गाव, नवीन माणसं, सगळंच नवीन. हे नको वाटतं. नवीन व्यवसाय करायचा तर भांडवलाची जुळवाजुळव, जागा, मनुष्यबळ हे पुन्हा नव्या उमेदीनं करायला मन कचरतं. म्हणून आपण आहे ते बरं आहे, असंच मानतो. असाच आपण मित्रपरिवार, नातेसंबंधांबाबतीत विचार करतो का? हे जग अफाट आहे. यात आपण नवीन ओळखी, नवीन संबंध जोडायला सहसा टाळतो. आपल्या चौकटीबाहेर आपण जात नाही. खरं तर यात वावगं काही नाही; पण आपलं मन आपल्याला तसं करू देत नाही म्हणूनच माउली म्हणतात, आपलं मनच आपला मित्र किंवा शत्रू असतो. हे स्पष्ट करण्यासाठी माउली पुढे म्हणतात, 'म्हणोनिया आपणया आपणाचि रिपु। जेणे वाढविला हा संकल्पू। येर स्वयंबुद्धी म्हणे बापू। जो नाथिले ने घे।।' थोडक्यात काय, तर आपण आपल्या क्षमता ओळखल्या आणि त्या पूर्णपणे वापरल्या तर आपण आभाळात भरान्या मारू शकतो. पण, हे शक्य आहे का? आपल्यासारख्या सामान्यांचं आयुष्य इतक्या बदलांना आणि विविधतेला सहज सामोरं जायला तयार नसतं. वर जी चर्चा केली ती ऐकायला, वाचायला, दुसऱ्याला सांगायला सोपी आहे. पण, प्रत्यक्षात आचरणात आणायला फारच अवघड आहे, असं आपल्याला वाटतं, कारण आपला असा समज झालेला असतो, की उद्या नवीन काही करताना नुकसान झालं तर आपल्या कुटुंबाचं कसं होईल? मीच बुडालो तर माझा प्रपंच, संसार बुडेल; शिवाय लोकं हसतील, चेष्टा करतील, ते निराळंच. याचा अर्थ आपल्याला असं वाटतं, की माझ्यामुळे सगळं चाललं आहे. म्हणजेच अहंकार, देहाभिमान आपल्यात असतो.

तेच तर माउली सांगतायेत, की तुमचा देहाभिमान हा स्वतः स्वतःचा शत्रू होण्यास कारणीभूत होतो. आपला आपल्यावरच विश्वास नसतो. नवीन काही करायचं तर सुरुवातीला अवघडच असतं. आठवून पहा, आपला नोकरी-व्यवसायातला पहिला दिवस, सायकल शिकण्याचा पहिला दिवस, पोहण्याचा पहिला दिवस. ते आपण केलं, न डगमगता, का? तर गरज होती म्हणून. गरजा पूर्ण होऊन स्थैर्य आले, की आपलं मन नवीन काही करायला घाबरतं. मग काय करता येईल? सोपा उपाय म्हणजे येणाऱ्या चार-पाच संधींमधून आपल्या स्थैर्याला धक्का न लागता आपल्यात असलेल्या क्षमतेची कसोटी लागेल, अशी संधी आपण घ्यायची आणि नवं काहीतरी करून बघायचं. याचा आनंद स्थैर्यापेक्षा खूप असतो. सरळ रस्त्याने मैलोनमैल जात असताना मधेच नागमोडी वळणाचा, चढ-उताराचा रस्ता आला, की आपण कसे सावध होऊन गाडी चालवतो, तसंच हे आहे. सरळ रस्ता कंटाळवाणा होतो; प्रसंगी डुलकी लागून अपघात होण्याचा संभव असतो. म्हणून थोडा नागमोडी, खाचखळग्यांचा, चढ-उताराचा, घाटाचा रस्ता असेल तर प्रवास आनंददायी आणि सावधानतेने होतो. तसंच आयुष्याचं आहे, असं मला वाटतं. यासाठी बाबूजींचं (सुधीर फडके) 'आकाशी झेप घे रे पाखरा, तोडी सोन्याचा पिंजरा' हे गाणं गुणगुणायला आणि त्याप्रमाणे वागायला काय हरकत आहे?

अध्याय क्र. ६ गीता श्लोक क्र. ७

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः। शीतोष्ण सुखदुःखेषु तथा
मानापमानयोः ॥७॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की - ज्याने आपले मन जिकले आहे,
जो अत्यंत शांत आहे, तोच जीव परमात्मस्वरूप बनतो. शीत-उष्ण, सुख-दुःख,
मान-अपमान प्राप्त झाल्यावरही तो निश्चल असतो ॥७॥

अध्याय क्र. ६ - ओव्या क्र. ८६, ८७

जे जिये वाटा सूर्य जाये। तेउते तेजाचे विश्व होये। तैसे तथा पावे ते आहे।
तोचि म्हणोनि ॥८६॥ देखै मेघोनि सुटती धारा। तियां न रूपती जैसिया
सागरा। तैशी शुभाशुभे योगिश्वरा। नव्हती आने ॥८७॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की - कारण की, सूर्य ज्या मार्गाने जातो,
जगाचा तितका भाग प्रकाशित होतो. त्याप्रमाणे त्याला जे जे प्राप्त होईल, ते ते
त्याचेच स्वरूप आहे म्हणून (त्यात तो ब्रह्मरूपच पाहतो) ॥८६॥ पहा, ढगातून
पडणाऱ्या पावसाच्या धारा जशा समुद्राला बोचत नाहीत, त्याप्रमाणे जो ब्रह्मरूप
बनला आहे, त्याला शुभाशुभ कर्मेही भिन्न वाटत नाहीत. ॥८७॥

या संपूर्ण अध्यायात भगवंतांनी योगी पुरुषाची लक्षणं आणि त्याने पाळावयाचे
नीतिनियम सांगितले आहेत. योगाभ्यास हा तसा अवघड प्रकार आहे. योगसाधनेतून
ईश्वरप्राप्ती, मोक्ष हे त्याहून कठीण आहे. भगवंत म्हणतात, योगी पुरुष हा शांत,
आत्मसंयमी व समदृष्टी असतो. हे स्पष्ट करण्यासाठी माउलींनी पुन्हा एकदा सूर्य
आणि समुद्राची उपमा वापरलीये. मला माउलींचं आश्चर्य यासाठी वाटतं, की जेव्हा
जेव्हा त्यांना भव्यतेचे, अथांगतेचे, तेजःपुंजाचे उदाहरण द्यायचे असते, तेव्हा तेव्हा
ते सूर्य, सागर, आकाश अशा निसर्गातल्या उत्तुंग, अनंत, अथांग गोष्टींच्या उपमा
देतात, पण दरवेळेस वेगवेगळ्या स्वरूपांत. आपण आत्तापर्यंत सहा अध्यायांचे मिळून
सव्वीस भागांत विविध विषयांवर चर्चा, विवेचन केलं, तर त्यातल्या जवळजवळ आठ

ते दहा भागांत या उपमांचा वापर माउलींनी विविध अंगांनी केलाय. यावरून त्यांची भाषेवरील पकड, ज्ञा, अतिशय सूक्ष्म निरीक्षण जाणवते. या ओव्यांमध्ये माउली याचा उपयोग वेगवेगळ्या पद्धतींनी आपल्यासमोर मांडतात. माउली म्हणतात, 'जे जिये वाटा सूर्य जाये. तेउते तेजाचे विश्व होये। तैसे तया पावे ते आहे। तोचि म्हणोनि ॥८६॥ देखै मेघोनि सुटती धारा। तियां न रुपती जैसिया सागरा। तैशी शुभाशुभे योगिश्वरा। नव्हती आने ॥८७॥' मला वाटतं, की योगी पुरुषांची लक्षणं सांगताना त्यांच्या ठायी असलेल्या समदृष्टी, प्रेम, शांती यांचं वर्णन करण्यासाठी माउलींनी या उपमा वापरल्या आहेत. सूर्य जसा, जिथे जाईल तिथे प्रकाश देतो (पडतो), ऊर्जा देतो, त्यामुळे सृष्टी उजळून निघते, प्रकाशमान दिसते, त्याप्रमाणे योगी पुरुष जिथे जातील, तिथलं वातावरण ऊर्जनं भरून जातं, त्यांना तिथे त्यांचेच स्वरूप दिसते. म्हणजे तू-मी हा भेदभाव नाहीच. तसेच, दुसरे अप्रतिम उदाहरण देताना माउली म्हणतात, पावसाच्या धारा या कितीतरी उंचावरून येऊन समुद्रावर आदळतात; पण तरीही त्या समुद्राला बोचत नाहीत. काय अलौकिक कल्पना आहे! माउली पुढे म्हणतात त्याप्रमाणे योगी पुरुषांना मान-अपमान, सुख-दुःखे बोचत नाहीत. मी मगाशी म्हणालो त्याप्रमाणे सूर्याचं तेज आणि समुद्राची अथांगता यांची उपमा म्हणून निवड करणं, हेच मुळी प्रचंड बुद्धिमत्तेचं लक्षण आहे. आता इतक्या भव्य संकल्पनेचा आपल्या तोकड्या, रोजच्या जीवनाशी कसा संदर्भ लावता येईल? इतकं भव्य, अथांग, शांत आणि तेजःपुंज व्यक्तित्व आपल्या परिचयातील असतं का? माझ्या तरी नाहीये. मग, माझ्यासकट बरीच जणं भगवंतांशिवाय कोणातरी सत्पुरुषाला आपला गुरु मानतो. त्यांच्या ठिकाणी वर सांगितली तशी सगळी लक्षणं आपल्याला दिसतात, मग ते देहात असोत वा नसोत. आपण त्यांना साक्षी ठेवून आपल्या दैनंदिन आयुष्यात येणाऱ्या प्रापंचिक अडी-अडचणी सोडवण्याचा प्रयत्न करतो. आता ही जी भगवंतांनी सांगितलेली लक्षणं आहेत, त्याप्रमाणे आपण सगळे वागू लागलो तर जग किती सुंदर, प्रेममय आणि सदासुखी होईल. पण, असं घडत नाही कारण माणूस म्हटला, की त्यात सत्प्रवृत्ती आणि दुष्टप्रवृत्ती या ओघाने आल्याच. जगात काही सत्प्रवृत्तीची माणसं आहेत म्हणून जगात अजून थोडी तरी माणुसकी शिल्लक आहे. पण, जेव्हा जेव्हा दुष्टप्रवृत्तीचा उद्रेक होतो, तेव्हा तेव्हा महायुद्धे, महामारी (जी आता चालू आहे),

नैसर्गिक आपत्ती येतात आणि माणसांच्या बुद्धीला ताळ्यावर आणतात. हे अनादि कालापासून चालू आहे. आपली प्रवृत्ती ही सत्प्रवृत्ती आहे की नाही, हे आपल्याला कसे ओळखता येईल ?

सामान्यतः माणूस दुष्टप्रवृत्तीचा नसतो, यावर माझा विश्वास आहे; अन्यथा काहीही कारण नसताना आपण एकमेकांचे खून पाडले असते, दरवडे घातले असते, स्त्रिया-मुलांना जगणं मुश्किल झालं असतं! पण, ज्यांच्या ठिकाणी दुष्टप्रवृत्तीचा उद्रेक होतो, अशा माणसांचा विवेक, सदसद्विवेक बुद्धी नष्ट झालेली असते आणि ही प्रवृत्ती समाजात वाढीला लागली, की सगळा समाज पोखरला जातो. असा समाज किंवा जग बदलण्यासाठी युगपुरुषाची गरज असते. मग यात आपण काय करू शकतो, असं तुम्ही म्हणाल. आपण सामान्य माणसं काहीही करू शकत नाही, हतबल आहोत, हा विचार प्रत्येकाच्या मनात येणं साहजिक आहे. अहो, साधं आपलं कुटुंब, नातेवाईक, मित्रमंडळी यामध्येसुद्धा एकमत, एकवाक्यता, सामंजस्य होऊ शकत नाही, तिथे संपूर्ण समाज आणि पर्यायाने जग बदलणं ही तर फारच दूरची गोष्ट! मग काय, हातावर हात धरून बसायचं आणि आहे ते बघत बसायचं? यावर एक म्हटलं तर सोपा; पण आचरणात आणायला थोडा विचित्र वाटेल, असा उपाय आहे. तो म्हणजे स्वतःचे स्वतः बदलणे. हे ऐकायला सोपं; पण प्रत्यक्षात आणायला थोडडं कठीण आहे. पण, इतरांना सुधारायच्या भानगडीपेक्षा हे बरं. माउली म्हणतात तसं आपण जिथे जिथे जाऊ, ज्या ज्या लोकांच्या सान्निध्यात येऊ, तिथे तिथे सूर्यासारखा आनंद, ऊर्जा आणि समाधान देण्याचा प्रयत्न केला तर काय हरकत आहे? यासाठी सुरुवातीला जो आपल्या ओळखीचा भेटेल, अगदी सकाळी उठल्यापासून ते रात्री झोपेपर्यंत, त्याच्याकडे पाहून अगदी मनमोकळं नाही; पण नुसतं स्मितहास्य म्हणजे सोप्या भाषेत 'स्माइल' द्यायला काय हरकत आहे? घरातून बाहेर पडलं, की लिफ्टमध्ये भेटणारे, वॉचमन, भाजीवाले, किराणा दुकानदार, सोसायटीतले, गावातले, नोकरी-व्यवसायाच्या ठिकाणचे 'कलिंग', वरिष्ठ आणि शिवाय असे भेटणारे अनेक. या आपल्या रोजच्या नुसत्या 'स्माइल'ने पुढे कदाचित एखादं वाक्य बोललं जाईल, ख्याली-खुशाली विचारली जाईल, एखादा 'कलिंग' तुमच्याशी अजून काहीतरी बोलण्याचा प्रयत्न करील आणि पुढे पुढे तर लोक आपण होऊन तूम्हाला 'स्माइल' द्यायला लागतील.

तुम्ही हा अनुभव घेऊन पहा. हा 'वर्क आउट' होतो. मी स्वतः हा प्रयोग पंधरा दिवस करून बघितला आणि मला आश्चर्यकारक परिणाम मिळाले. आता सतत 'स्माइल' दिल्याने काहीजण आपल्याला वेडा म्हणतील, काही संशयाने बघतील, काही हिंमत करून जाबही विचारतील. इथे माउलींनी जे दुसऱ्या ओवीत म्हटलंय, की समुद्रात पावसाचं पाणी कितीही जोरात आदळलं तरी ते समुद्राला बोचत नाही, तसं या सगळ्या 'रिँक्शन्स' आपल्याला बोचून घ्यायच्या नाहीत. आपण धो-धो कोसळणाऱ्या पावसात बिना छत्री-रेनकोटचे सापडलो तर त्या पावसाचा मारा आपल्याला सहन होत नाही, मग समुद्राला त्या कशा सहन होतात? कारण आपण बाहेरून आणि आतून कठीण (रिजिड) झालेलो असतो आणि समुद्र हा आतून-बाहेरून लवचिक असतो. अजून एक सूक्ष्म सांगू का? पाण्याने पाण्यावर कितीही मारा केला तरी त्याचा काहीही परिणाम होत नाही, प्रचंड वारा आला तर फार तर लाटा उठतात आणि अग्नी जर पाण्याच्या सान्निध्यात आला तर तो शांत होतो. ही ताकद पाण्याची आहे. माउलींना हेच सांगायचे असेल का? तुमच्या सान्निध्यात येणाऱ्या कोणालाही - तुम्ही सूर्यासारखे सदोदित ऊर्जेने, आनंदाने भारलेले दिसले पाहिजे आणि कोणी मान-अपमान केला तरी समुद्राच्या पाण्यासारखं आपल्याला ते सहज न बोचता झेलता आलं पाहिजे. आता प्रश्न असा आहे, की हे जमेल का? आपण सगळ्यांनी 'आनंद' हा सिनेमा नक्कीच बघितला असेल. त्यात राजेश खन्ना जसा कोणाच्याही पाठीवर थाप मारून "अरे मुरारीलाल, यहाँ कैसे?" असं विचारतो, तेव्हा काही जण काहीच उत्तर न देता निघून जातात, काही आपण मुरारीलाल नसल्याचं सांगतात. पण, जॉनी वॉकर मुरारीलाल असल्याचं सोंग घेऊन बोलतो, तेव्हा राजेश खन्ना त्याला गुरू मानतो. हे सगळं बघून अमिताभ बच्चन जेव्हा राजेश खन्नाला "ये क्या हो रहा हैं?" असं विचारतो, तेव्हा जे उत्तर राजेश खन्ना देतो, मला वाटतं, तेच आजच्या विवेचनाचं सार आहे. राजेश खन्ना म्हणतो, "कुछ नहीं, इस आदमी से बात करने को दिल चाहा, उससे बातचीत की, खुशी मिली, बस और क्या चाहिये?" आपण 'आनंद' बनण्याचा प्रयत्न तर करू शकतो?

अध्याय क्र. ६ गीता श्लोक क्र. ३१

सर्वभूतास्थितं यो मां भगवत्येकतवमास्थितः। सर्वथा वर्तमानाऽपि स योगी मयि वर्तते ॥३१॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की - जो योगी एकत्व भावनेने सर्व भूतांत असलेल्या मला भजतो तो (देह, नाम इत्यादी) सर्व उपाधींनी युक्त असला तरी मत्स्वरूपच झालेला असतो ॥३१॥

अध्याय - ६ - ओव्या क्र. ३९७, ३९८, ४००

जैसा उदकाचेनि आयुष्य रसू। का गगनाचेनि मानू अवकाशु। तैसा माझेनि रूपे रूपसु। पुरुष तो गा ॥३९७॥ जेणे ऐक्याचिया दिठी। सर्वत्र मातेचि किरीटी। देखिला जैसा पटी। तंतू एकु ॥३९८॥ नातरी वृक्षांची पाने जेतुली। तेतुली रोपे नाही लाविली। ऐसी अद्वैत दिवसे पाहिली। रात्री जया ॥४००॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की - ज्याप्रमाणे पाणी म्हटलं, की ओलावा, अथवा आकाश म्हटलं, की पोकळी आहेच; त्याप्रमाणे माझ्या रूपाने तो पुरुष रूपवान आहेच ॥३९७॥ जसे वस्त्रामध्ये केवळ एक सुतच असते, तसे ज्याने अद्वैत बोधाने सर्व ठिकाणी केवळ मलाच पाहिले आहे ॥३९८॥ अथवा जितकी झाडाची पाने, तितकी झाडाची रोपे लावलेली नसतात, अशा अद्वैत प्रकाशाने ज्याची अज्ञान रात्र उजाडली आहे ॥४००॥

आपण मागच्या भागात पाहिलं, की भगवंतांनी योगी पुरुषाची लक्षणं सांगितली आहेत. हा योगी पुरुष कसा असतो, कसा दिसतो, कसा वागतो, कसा भासतो, हे विस्ताराने सांगण्यासाठी ४७ विविध श्लोकांनी किंबहुना हा संपूर्ण सहावा अध्यायच नटलेला आहे. त्यामुळे माउलींनीसुद्धा त्यासाठी तब्बल ४९७ ओव्या रचल्या आहेत! योगी पुरुषाच्या आसनापासून त्याच्या आहार-विहारापर्यंत, एवढेच नाही तर या योगसाधनेने त्याच्या शरीरावर आणि अंतर्गत काय काय बदल होत जातात आणि त्यामुळे पर्यायाने त्याच्या मनावर त्याचा काय परिणाम होतो, हे माउलींनी

अतिशय विस्ताराने या अध्यायात सांगितलंय. त्यामुळे असेल कदाचित, माउलींनी या अध्यायात रूपकांचा आणि उदाहरणांचा वापर थोड्या कमी प्रमाणात केला आहे. आज ज्या ओव्या आपण विवेचनासाठी घेतल्या आहेत, त्यात योगीपुरुष हा योगसाधनेमुळे कसा भगवंतस्वरूप होतो, हे सांगण्यासाठी काही रूपकांचा वापर केलाय. माउली म्हणतात, **‘जैसा उदकाचेनि आयुष्य रसू। का गगनाचेनि मानू अवकाशु। तैसा माझेनि रूपे रूपसु। पुरुष तो गा ॥३९७॥’** याचा अर्थ असा दिला आहे, की जिथे जिथे पाणी आहे, तिथे तिथे ओलावा असणारच आणि आकाश म्हटले, की पोकळी आलीच, तसं भगवंताच्या रूपासारखंच योगी पुरुषाचं रूप आहे किंबहुना भगवंताच्या रूपातूनच त्याचं रूप साकारलं आहे. माउलींची निरीक्षणशक्ती इतकी अफाट आहे आणि बुद्धीचं भांडार एवढं विशाल आहे, की कधीतरी अनुभवलेली, पाहिलेली छोट्यातली छोटी गोष्ट ते रूपक किंवा उदाहरण म्हणून सहज वापरतात (जैसा उदकाचेनि आयुष्य रसू) एवढंच नव्हे तर या अफाट पसरलेल्या विश्वातली अनाकलनीय गूढही ते रूपक म्हणून ओव्यांमध्ये चपखल बसवतात (का गगनाचेनि मानू अवकाशु). या रूपकांमुळेच मला त्यात आपलं रोजचं जगणं दिसायला लागतं आणि ते सहज सोपं कसं होईल, यावर विचार करायला प्रवृत्त करतं. काय म्हणतात माउली ओवीच्या पहिल्या भागात, की जिथे पाणी आहे, तिथे ओलावा आहेच. बघा, किती छोटी गोष्ट आहे आणि त्यांची सूक्ष्म निरीक्षणशक्ती तर त्याहून अफाट आणि त्यामुळंच ते आजच्या घडीलाही सुसंगत वाटतं. पाणी हे आपलं जीवन आहे आणि त्यामुळे आपल्या जीवनाला ओलावा असायलाच पाहिजे. मी नेहमी म्हणतो किंवा मला नेहमी असं जाणवतं, की त्यांच्या प्रत्येक रूपकात एक तत्त्व सांगितलेलं असतं. आपल्या वागण्या-बोलण्यात, स्वभावात ओलावा असलाच पाहिजे, हे तत्त्व माउलींनी किती सहज-सोप्या उदाहरणांतून सांगितलंय. असा ओलावा खरंच आपल्यात असतो का? ओलावा असणं म्हणजे तरी काय? प्रेम, आपुलकी, माया, जिव्हाळा, वात्सल्य, ममत्व हे या ओलाव्याचेच विविध प्रकार आहेत. या भावना आपल्या सगळ्यांच्या ठायी असतात; पण आपण त्या ठळकपणे प्रदर्शित करायला लाजतो किंवा टाळतो. हल्ली सगळ्या नात्यांमध्ये एक रुक्षपणा येत चालला आहे. प्रत्येकजण फक्त स्वतःपुरता विचार करताना दिसतोय. काही अपवाद असतीलही. पण, ते किती?

फारच थोडे. बहुतेकजण आधी स्वतःचा विचार करतो. 'जान है तो जहाँ है' असं म्हणून स्वतःचीच समजूत काढतो. आपलं भागलं, की झालं. दुसऱ्याचा विचार मी का करू? दुसरा कोणी माझा विचार करतंय का, हा सर्वांमध्ये असलेला सार्वत्रिक कल आहे. आपण भलं आणि आपलं काम भलं, इथपर्यंत आपली वृत्ती आपण संकुचित करत आणलीये. मग अशा परिस्थितीत ओलावा, जिव्हाळा या भावना जपणं आणि तेसुद्धा दुसऱ्यासाठी, केवळ अशक्यच आहे! बरं, आपण ढीग या भावना जपू. पण जग आपल्याशी तसं वागेलच, याची खात्री नाही. हे असं का होत असावं? का आपण सगळेच असं वागतोय? मला वाटतं, की भावनांपेक्षा व्यवहार जास्त महत्त्वाचा झालाय. भावनेपेक्षा कर्तव्य श्रेष्ठ, वगैरे गोष्टी आता भंपकपणाच्या वाटू लागल्यात. आता सगळ्या गोष्टींचा विचार व्यवहारिकपणाने केला जातो. ज्याला इंग्लिशमध्ये 'प्रॅक्टिकल व्ह्यू' म्हणतात. भावनिकतेला इथे थारा नाहीये. सोपं उदाहरण द्यायचं झालं, तर हल्लीच्या व्हर्चुअल जगात भाऊबीज, राखीपौर्णिमा हे सण आता 'इव्हेंट' मानले जातात. भावाला बहिणीबद्दल किंवा बहिणीला भावाबद्दल किती प्रेम आहे, हे सोशल मीडियावर टाकलेल्या फोटोला लाइक, कमेंट किती मिळाल्या, यावर ठरतं. जी गोष्ट या बहिण-भावाच्या प्रेमाची, तीच गोष्ट एखाद्याच्या दुःखद निधनाची. ही वार्ता सोशल मीडियामध्ये जेव्हा फिरते, तेव्हा हात जोडलेला इमोजी आणि भावपूर्ण श्रद्धांजली तसेच फारसा संबंध नसेल तर 'शॉर्टकट' म्हणजे 'RIP'. बस, झालं आपलं काम. आपली मनचं पार मरून गेलीयेत, तिथे गेलेल्या व्यक्तीबद्दल काय वाटणार? जीवनच रुक्ष झालाय, तिथे ओलावा कुठून येणार? पण, यावर विचार केला तर आपल्यातल्या या ओलाव्याच्या भावना पुन्हा जागृत करणं, हे इतकं अवघड आहे का? आपल्या मनात या भावना येत नाहीत, असं नाहीये, फक्त त्या आपण प्रगट करत नाही. शिक्षाचाराच्या घडीत आपण स्वतःला झाकून टाकलंय. ही घडी थोडी विस्कटून बघायला काय हरकत आहे?

आपल्याला हे जमावावंच लागेल कारण आपलं कसंतरी निभावून जाईल; पण येणाऱ्या नव्या पिढीला ही नाती आणि त्यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या या भावना याचाच विसर पडेल. एक निर्वात पोकळी असते ना अवकाशात, तसं होईल आपल्या पुढल्या पिढ्यांचं आयुष्य. माउलींच्या उपमा या फक्त पारमार्थिक नाहीयेत. अवकाशात पोकळी असते, हा सिद्धांत आपल्याला आता आता कळलाय;

माउलींनी तो बाराव्या शतकात सांगितलाय (का गगनाचेनि मानू अवकाशु). याचा आपल्या या आधुनिक जगातल्या जगण्याशी खूप संबंध आहे. अवकाशात वातावरण नाही, प्रकाश नाही, वायू नाही, गुरुत्वाकर्षण नाही; थोडक्यात, कसलंही चैतन्य किंवा आकर्षण नाही. त्या अवकाशात आता आपण आपले उपग्रह सोडलेले आहेत. त्याद्वारे पृथ्वीचं निरीक्षण करून, मानवी जीवन कसं सुसह्य होईल, याचा अभ्यास करतो. त्या पोकळीतून प्रवास करणारे ते उपग्रह, ते अवकाश आणि आपली मनं ही त्याप्रमाणेच होत चालली आहेत का? जिथं कसलंच चैतन्य नाही, आकर्षण नाही. आपण मानवाकडून यंत्रमानवाकडे वाटचाल करतो आहोत का? पशूचा माणूस व्हायला; मानवी सभ्यता, संस्कृती आपल्यात रुजायला, हजारो वर्षे गेली. अनेक ऋषिमुनी, तत्त्वज्ञ, विद्वान, संत-महात्मे यांनी आपली आयुष्ये या संस्कृतीच्या विकासासाठी आणि विस्तारासाठी खर्ची घातली. पण, आता माणसाकडून यंत्रमानवाकडे आपण फारच झपाट्याने चाललो आहोत, असं मला वाटतं. आपल्या रोजच्या दिनक्रमात आपण शेकडो यंत्रांवर अवलंबून आहोत. यंत्रांवर आपलं नियंत्रण असण्यापेक्षा यंत्रांचं आपल्यावर नियंत्रण येत चाललं आहे. आपण याच्यात पार गुंतून गेलोय. जगण्याच्या उभ्या-आडव्या कपड्यांतील आपण एक सूत आहोत, हे सांगताना माउली म्हणतात, 'जेणे ऐक्याचिया दिठी। सर्वत्र मातेचि किरीटी। देखिला जैसा पटी। तंतू एकु ॥३९८॥' म्हणजे या अतिशय निराशमयी वातावरणात योगी पुरुष असे वागतात, की त्यांना सर्वांच्या ठिकाणी भगवंतच दिसतो. जसं संपूर्ण वस्त्रामध्ये एकच धागा असतो. बघा, माउलींचं आणखी एक सूक्ष्म निरीक्षण. एकाच धाग्यानं सगळं वस्त्र विणलेलं असतं. एकाच सूत्रात ते बांधलेलं असतं. आपले नातेसंबंध हे असेच एका सूत्रात, एका सुतात बांधलेले असतात. नातेसंबंधांच्या या वस्त्रात आपण त्या सुतासारखे असतो, हे माहीत असूनही कधी कधी एखादा तणाव फारच ताणला जातो आणि मग वस्त्र फाटतं. हे टाळणं आपल्याला सहज शक्य असतं; पण मीच माघार का घ्यायची? चूक नसताना माफी का मागायची? मला जे नियम लागू आहेत, ते त्यालाही आहेत ना, असे प्रश्न सगळ्यांनाच पडतात आणि ते स्वाभाविक आहे. इथेच तर खरी कसोटी आहे. आपल्याला सोडून देणं जमत नाही. त्याने ताणलं की, आपणही ताणायचं. समजा, आपण सोडून दिलं तर काय होईल? त्या वेळेपुरतं त्याला

जिंकल्यासारखं वाटेलही; पण प्रत्यक्षात तुम्ही तो विषय सोडून दिल्याने तुम्हाला मोकळं मोकळं वाटतं, याउलट त्याला जिंकल्याचा आभास झाल्यामुळे तो अजूनही त्याच विषयात गुरफटून राहतो. तुमच्या या वागण्याचा तुमच्या नकळत अनेकांच्या मनावर परिणाम होतो. एका कृतीचे अनेक परिणाम. हे स्पष्ट करण्यासाठी माउली आणखी एक छान रूपक देतात. माउली म्हणतात, 'नातरी वृक्षांची पाने जेतुली। तेतुली रोपे नाही लाविली। ऐसी अद्वैत दिवसे पाहिली। रात्री जया ॥४००॥'

तुमच्या अशा एका वागण्याने तुम्ही अनेकांच्या मनावर फार चांगला परिणाम करू शकता. अत्तराची छोटीशी कुपी खोलीतल्या कुठल्याही कोपऱ्यात उघडली, तरी त्याचा सुगंध सगळ्या खोलीभर पसरतो, तसंच आहे हे. माउली म्हणतात, झाडाला जेवढी पानं आहेत, तेवढी काही रोपं लावलेली नसतात. रोप एकच असतं; पण त्यातून प्रचंड वृक्ष तयार होऊन त्याला हजारो पानं येतात. माउलींना निसर्गातल्या या अद्भुत चमत्काराचं उदाहरण देताना हेच सांगायचं असेल का? आपल्यातही त्या वृक्षाच्या पानांसारख्या असंख्य भावना असतात; पण त्या आपण प्रगट करत नाही. माउलींनी दिलेली रूपकं आपल्या रोजच्या जीवनाशी ताडून बघण्याचा आपला हा प्रयत्न आहे. आपण माणूस म्हणून जगताना आपल्यातच असलेल्या असंख्य भाव-भावना काळाच्या ओघात आणि प्रचंड गतिमान जगात हळूहळू विसरत चाललो आहोत आणि तेच तर शोधण्याचा आपण प्रयत्न करतोय. मानवी भाव-भावना हा मोठा गुंतागुंतीचा विषय आहे. आपण हा गुंता थोडा थोडा सोडवला तर त्यात अडकलेल्या आपल्याच असंख्य भावना आपल्याला अलगद सोडवता येतील. आणि आपलं जगणं, जे असह्य होत चाललं आहे, थोडं तरी सुसह्य होईल.

सहावा अध्याय इथे समाप्त होतो. प्रथेप्रमाणे हरिनामाचा गजर करतो पुंडलिकाऽ वरदे हरीऽऽ विठ्ठल, श्रीज्ञानदेवऽऽ तुकाऽऽराम, पंढरीनाथ महाराज कीऽऽ जय.'!

भाग २९

अध्याय क्र. ७ गीता श्लोक क्र. ७

मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय। मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा
इव ॥७॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की - हे धनंजया, माझ्याहून वेगळे
असे दुसरे काही नाही. सोन्याच्या दोऱ्यात जसे सोन्याचे मणी गुंफावेंत, तसे
हे सर्व जग माझ्यामध्ये गुंफलेले आहे ॥७॥

अध्याय - ७ - ओव्या क्र. २९, ३१, ३२

हे राहिणीचे जळं। तयाचे येईजे मूळ। तै रश्मी नव्हती केवळ। होय ते
भानू ॥२९॥ ऐसे होय दिसे न दिसे। हे मजसी माजी असे। मियां विश्व
धरिजे जैसे। सूत्रेमधि ॥३१॥ सुवर्णाचे मणी केले। ते सोनीयाचे सुती
वोवीले। तैसे म्यां जग धरिले। सबाह्याभ्यंतरीं ॥३२॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की - मृगजळाचे मूळ पाहू गेले
असता, ती सूर्यकिरणे नसून केवळ सूर्यच आहे ॥२९॥ याप्रमाणे जगाची
उत्पत्ती, स्थिती आणि लय माझ्याच ठिकाणी होतात, जसा दोरा मण्याला
धारण करतो, तसा मी जगाला धारण करतो ॥३१॥ सोन्याचे मणी करून
सोन्याच्या तारेत ओवावेत, त्याप्रमाणे आत-बाहेर जग मीच धरले आहे
॥३२॥

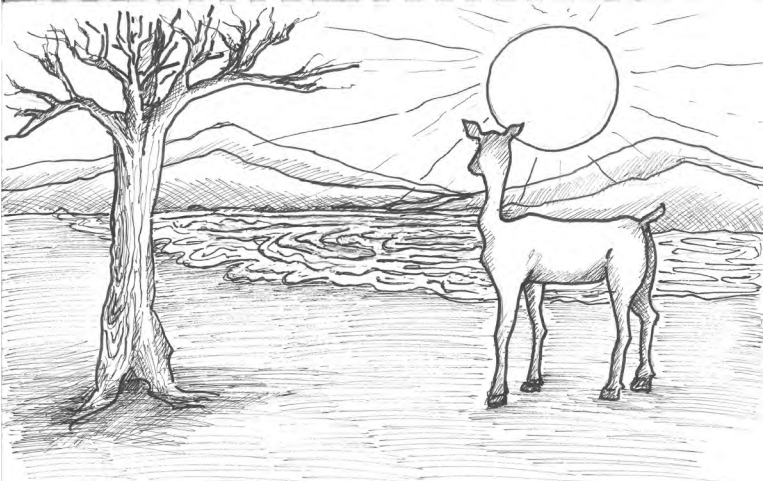
आजच्या भागापासून आपण सातव्या अध्यायाला सुरुवात करत आहोत.
या अध्यायाला 'विज्ञानयोग' असं नाव दिलं आहे. या अध्यायात भगवंतांनी
ज्ञान, अज्ञान आणि विज्ञान यांचं विश्लेषण केलं आहे. प्रपंच म्हणजे विज्ञान.
प्रपंच सत्य नाही, हे जाणणं म्हणजे ज्ञान आणि प्रपंचच खरा आहे, याची
खात्री असणं म्हणजे अज्ञान. या तीनही गोष्टींचा साक्षी मीच आहे, हे अर्जुनाला
सांगताना भगवंतांनी विविध उदाहरणे दिली आहेत. त्यांचं विश्लेषण करताना
माउलींनी विविध रूपकं वापरून ओव्या रचल्या आहेत. आज विवेचनासाठी

ज्या ओव्या घेतल्या आहेत, त्यातील रूपकंही आपल्या नित्य पाहण्यातील आहेत. पहिल्या ओवीत माउली म्हणतात, 'हे राहिणीचे जळं। तयाचे येईजे मूळ। तै रश्मी नव्हती केवळ। होय ते भानू ॥२९॥' म्हणजे मृगजळाचें मूळ हे सूर्यकिरण नसून सूर्यच आहे. मृगजळाची उपमा आपण बऱ्याचदा वापरतो; पण मृगजळाचे मूळ काय, हे आपल्याला कधी लक्षातच येत नाही किंवा आपण तसा विचारही करत नाही. मृगजळ हे नेहमी लख्ख आणि स्वच्छ सूर्यप्रकाशातच दिसते. सर्वत्र रखरखाट आहे, फुफाटा उडतोय, वारा अलगद वाहतोय, अशा वेळी हमखास मृगजळ दिसतं. शहरी भागात राहणाऱ्यांना याचा अनुभव क्वचितच येत असेल. आता याचा आपल्या रोजच्या जीवनाशी कसा संबंध येतो? आपलं रोजचं जगणं हे आयुष्यात काहीतरी इप्सित ठेवूनच आपण जगत असतो. निरपेक्ष, निरीच्छ जगणं हे आपल्याला कल्पनेनेसुद्धा शक्य नाही. कितीतरी इच्छा, आकांशा आणि महत्वाकांक्षा मनाशी बाळगून आपल्या जगण्याची वाटचाल आपण जन्मापासून करत असतो. आहे ते ठीक आहे, अजून काहीही नको, असं आपलं कधीच होत नाही. आपला सतत हवेपणा जागा असतो. ज्या इच्छा मनात आणू, त्या पूर्ण करण्यासाठी आपण सतत धडपडत असतो. या इच्छा खूप मोठ्या असतात, असं नाही. त्या खूप तीव्र असतात, असंही नाही. अगदी उदाहरणच द्यायचं झालं, तर मस्त पाऊस पडतोय. आपण निवांत घरात बसलोय आणि खिडकीतून बाहेर पडणारा पाऊस बघत असताना मनात गरमागरम भजी खावीशी वाटणं म्हणजे इच्छा. या इच्छेचं पुढचं रूप म्हणजे आकांक्षा. आजच्या भाषेत सांगायचं तर 'नेक्स्ट व्हर्जन'. आता हाच धागा पकडून आकांक्षाचं उदाहरण पाहू. हा पाऊस पाहून तरुणाईच्या मनात येतं, की मस्त बाइकवरून चिंब भिजत लांब चक्कर मारून यावी आणि एखाद्या निवांत टपरीवर चहा आणि भजी खावीत; सोबत सखा किंवा सखी असेल तर मग काय अवर्णनीय आनंद! या इच्छा, आकांक्षा पूर्ण व्हायलाच पाहिजे, असा आग्रह नसतो; पण धडपड मात्र चालू असते. महत्वाकांक्षा म्हणजे प्रदीर्घ काळ चालणारी 'प्रोसेस' आहे. शास्त्रीय संगीतातल्या बड्या ख्यालाप्रमाणे त्याला वेळेचं, काळाचं बंधन नाही आणि मुख्य म्हणजे ती (महत्वाकांक्षा) असलीच

पाहिजे, असा अट्टहासही नाही. मृगजळ हे इच्छा आणि फार फार तर आकांक्षापर्यंत मर्यादित असतं; तरीही माउलींनी त्याचं (मृगजळाचं) मूळ हे सूर्यकिरण नसून सूर्यच आहे, असं का बरं म्हटलं असेल? मला असं वाटतं, की इच्छा, आकांक्षाच्या मुळाशी जाऊन आपण विचार केला पाहिजे, असं तर माउलींना सांगायचं नसेल? आयुष्यात महत्त्वाकांक्षा ठेवायला पाहिजे; जी मृगजळ नसते तर सूर्यासारखी लख्ख, प्रकाशमान, देदीप्यमान आणि प्रखर असते. भगवंत या संपूर्ण अध्यायात सर्वांसाठी मीच वसलेला आहे, हे सांगताना वेगवेगळी उदाहरणे देतात. तेच माउली आपल्याला विविध रूपकांतून, जी आपल्या नित्य उपयोगातल्या असतात, त्यातून देतात. भगवंताचं जे म्हणणं आहे, ते माउलींनी पुढल्या ओव्यांमध्ये माळेतले मणी आणि त्याला धरून ठेवणारा धागा, हे रूपक वापरून सांगितलंय. माउली म्हणतात, 'ऐसे होय दिसे न दिसे। हे मजसी माजी असे। मियां विश्व धरिजे जैसे। सूत्रेमधि ॥३१॥' इथे माउली आपल्याला मण्यांची उपमा देतात आणि भगवंताला धाग्याची. तो (धागा) जसा मण्यांना बांधून ठेवतो, त्याप्रमाणे भगवंत सगळ्यांना बांधून ठेवतात (धारण करतात). हे करताना दुजाभाव नाही. कधी कधी तर भगवंत आणि आपण एकच आहोत, अशी परिस्थिती निर्माण होते. अंतर्बाह्य एकरूप होतो, हे सांगताना माउली आणखी एका रूपकाचा मोठ्या खुबीने उपयोग करतात. माउली म्हणतात, 'सुवर्णाचे मणी केले। ते सोनीयाचे सुती वोविले। तैसे म्यां जग धरिले। सबाह्याभ्यंतरीं ॥३२॥' मणीही सोन्याचे आणि ते ज्यात गुंफले आहेत, तो धागाही (तार) सोन्याचा. म्हणजे आत-बाहेर एकच. काय अलौकिक रूपक आहे! काय घेता येईल आपल्याला या रूपकातून? जगात वावरताना किंबहुना घराचा उंबरा ओलांडल्यावर आपण गर्दीत मिसळतो. त्या गर्दीचेच एक होऊन जातो; तरीही या आधुनिक युगातला माणूस एकटेपणाची भावना घेऊन जगत असतो. काय कारण असेल? रोजचं उदाहरण द्यायचं तर माणसाला कुटुंबाबरोबर असताना एकटेपणाची जाणीव होत नाही; पण एकदा का घरातून बाहेर पडलं, की या अफाट विश्वात आपण एकटे आहोत, एकाकी आहोत, याची सतत जाणीव होते. बालपणीचे मित्र, सवंगडी आता नोकरी-व्यवसायानिमित्त विखुरलेले

असतात. भेटणं तर लांब, साधं फोनवर बोलणंसुद्धा होत नाही. कधी आपण बिझी असतो, तर कधी ते. नातेवाईक, आसगण यांनासुद्धा त्यांच्या त्यांच्या विवंचना असतात. केवळ आपण नातलग आहोत म्हणून शिष्टाचाराची घडी सांभाळून बोलणं होतं आणि म्हणूनच त्यात आत्मीयता नसते. खरं सांगू, आपण सगळेच आता 'प्रोफेशनल' वागायला शिकलोय. नव्हे, ते आपल्या अंगवळणी पडलंय आणि आता तर तीच उच्च जीवनशैली बनत चाललीय. पुष्कळदा आपण बघतो, लग्नकार्यात बरीच माणसं एकत्र जमलेली असतात (आत्ताचा कोरोनाचा काळ सोडला तर). पण, बहुतांश जण आपापल्या मोबाइलमध्ये 'बिझी' असतात. मैफल जमवणं, गप्पांचा फड रंगवणं, खळाळून हसणं, मोठ्याने हाक मारणं किंवा बोलणं, पंगतीत आग्रह करणं, वरातीत नाचवंसं वाटणं, ही सगळी आताशा असभ्यपणाची लक्षणं मानली जातात. यंत्रयुगाच्या काळात आपणही हळूहळू यंत्रच होत चाललोय. सर्वांना धरून राहणं, आपलंसं करून घेणं, हे आता 'विशेष गुण' म्हणून ओळखले जाऊ लागलेत. लहान मुलांशी काय बोलायचं, ज्येष्ठांशी कसं बोलायचं, नवीन पिढीच्या वेगाशी कसं जमवून घ्यायचं, हे प्रश्न आता आपल्याला मोठे वाटायला लागलेत. का होत असावं असं? इतकं अवघड आहे का हे सगळं? भाईसारखं (पुलं) आयुष्याचा मनमुराद आनंद घेणं आपल्याला शक्य नाही; पण त्यांच्यासारखं निदान २-५ टक्के तरी जगण्याचा प्रयत्न करायला काय हरकत आहे? शिष्टाचार, औपचारिकता या सभ्यपणाच्या धुवट कल्पना कशाकरिता? साधं, सोप्यं, मुक्त आणि महत्वाचं म्हणजे आनंदी आपण जगूच शकणार नाही का? बायकोला काहीही कारण नसताना ऑफिसमधून येताना गजरा किंवा साधा वडापाव आणणं, मुलांनी सांगितलेल्या गोष्टींमध्ये रमून गोष्टीतला राक्षस होणं आणि खोटं खोटं धारातीर्थी पडणं, आपल्या ऑफिसमधल्या बॉसने केलेल्या विनोदाव्यतिरिक्त कोणीही केलेल्या विनोदावर पोट धरून हसणे, ऑफिसमधल्या कुठल्याही 'कलिंग'च्या डब्यावर बिनदिककतपणे ताव मारणे आणि त्या पदार्थाच्या उत्तम चवीची चर्चा ऑफिसभर करणे, आई-वडिलांना एखाद्या नाटकाची किंवा गाण्याच्या कार्यक्रमाची तिकिटं अचानकपणे आणून देणे आणि त्यांना तिथे स्वतःच्या गाडीतून सोडणे, यांसारखे कितीतरी सोनेरी

क्षण आपण वाया घालवत नाही का? मला वाटतं, हे सोनेरी क्षण म्हणजेच सोन्याचे मणी आणि ते ज्या सोनेरी धाग्यात गुंफले जातात, तो धागा म्हणजे मैत्रीचा, प्रेमाचा, आपुलकीचा, जिव्हाळ्याचा, वात्सल्याचा. एकदा या सोनेरी क्षणांचा स्पर्श आपल्या आयुष्याला झाला, की माउली म्हणतात तसं आपण अंतर्बाह्य सोनेरी होऊन जाऊ आणि चिरकाल टिकणारं जे समाधान आहे, ते अगदी विनासायास आपल्याला मिळेल. त्यासाठी एकच करावं लागेल, ते म्हणजे आपण अकारण पांघरलेला शिष्टाचाराचा, खोट्या अभिमानाचा आणि बेगडी सभ्यपणाचा बुरखा काढून ठेवावा लागेल आणि आपल्या आत डोकावून बघावं लागेल. आपल्या या विवेचनाचा, चर्चेचा हाच तर उद्देश आहे आणि मला खात्री आहे, आपल्याला हे नक्की जमेल.

अध्याय क्र. ७ गीता श्लोक क्र. १२

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये। मत्त एवेती तान्विद्धी न त्वहं तेषु ते मयि ॥१२॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की - आणि सात्त्विक, राजस आणि तामस असे जे पदार्थ आहेत, ते सर्व माझ्यापासून उत्पन्न झाले आहेत; ते माझ्यामध्ये आहेत, पण मी त्यांच्यामध्ये नाही, असे समज ॥१२॥

अध्याय क्र. ७ - ओव्या क्र. ५४, ५५, ५६

हे जाले तरी माझ्या ठायी। परी तयामाजी मी नाही। जैसी स्वप्नीच्या डोही। जागृती न बुडे ॥५४॥ जैसी रसाचीच सुघट। बीजकणिका घनवट। परी तिथेस्तव होय काष्ठ। अंकुरद्वारे ॥५५॥ मग त्या काष्ठाच्या ठायी। सांग पां बीजपण असे काई?। तैसा मी विकारी नाही। जरी विकारला दिसे ॥५६॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की - जसा स्वप्नातल्या डोहात जागृती (जागेपण) बुडत नाही, तसे हे सर्व पदार्थ (सात्त्विक, राजस, तामस) माझ्यापासून उत्पन्न झाले, पण यात मी मात्र नाही ॥५४॥ अथवा, जसे बी रसाने भरलेले असते, त्यातून अंकुर उत्पन्न होऊन पुढे लाकूड तयार होते. ॥५५॥ मग त्या लाकडात बी राहते का सांग? तसे मी विकारलेला दिसतो तरी त्या विकारात मी नाही ॥५६॥

भगवंतांनी आणि पर्यायाने माउलींनी या अध्यायात अनेक श्लोक आणि ओव्यांद्वारे असं सांगितलंय, की मी सर्वत्र आहे; पण सर्वांमध्ये मी नाही. हे थोडंसं 'ट्रिकी' आहे. याचं विश्लेषण करण्यासाठी माउलींनी कितीतरी उदाहरणं, रूपकं, उपमा दिलेल्या आहेत. या चराचरामध्ये भगवंत भरलेला आहे, हे स्पष्ट करण्यासाठी माउलींनी दिलेल्या दोन उपमांचं आज आपण विवेचन करणार आहोत. त्या उपमांचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी कसा

संदर्भ आहे, याची चर्चा करणार आहोत. पैकी एक उपमा ही संकल्पना आहे आणि दुसरी उपमा ही आपल्या रोजच्या बघण्यातली आहे. काय म्हणतात माउली पहिल्या उदाहरणात, 'हे जाले तरी माझ्या ठायी। परी तयामाजी मी नाही। जैसी स्वप्नीच्या डोही। जागृती न बुडे ॥५४॥' म्हणजे काय, तर स्वप्न या संकल्पनेला माउली अजून मोठं करून डोहाची उपमा देतात. जागृतीला मानवी रूप देतात आणि ती या स्वप्नाच्या डोहात कधीच बुडत नाही कारण जागृत अवस्थेमध्ये स्वप्न कधीच पडत नाहीत, तर त्याचा डोह तयार होणं तर लांबच! काय सुंदर आणि विलक्षण उपमा दिलीये! आपल्याला पाण्याचा डोह माहिती आहे, कार्हीनी तो पाहिलाही असेल. हा डोह नेहमीच खोल असतो, यात भोवरे तयार होतात, यात मोठाले खडक असतात आणि बहुतांशी डोह हे अपारदर्शी असतात, त्यामुळे त्याचा अंत लागत नाही. हे सगळं सांगण्याचं खरं तर काही कारण नाही, सगळ्यांना हे माहिती आहे; पण माउलींनी स्वप्न या संकल्पनेला डोहाची उपमा देऊन किती विस्तृत केलंय, हे कळावं म्हणून हे 'डिटेल' दिले. स्वप्न ही संकल्पना आहे, हे आधुनिक शास्त्रानेही मान्य केलं आहे. पण, तो डोह आहे, हे माउलींमुळे आपल्याला कळलं आणि त्याचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी कसा संबंध येतो, तेच तर आपण बघणार आहोत. मला या ओवीचा अर्थ असा वाटतो, की जो स्वप्नरंजन करतो म्हणजेच स्वप्नाच्या डोहात उतरतो, तो जागरूक किंवा जागृत नसतो. म्हणजे काय? स्वप्न बघणं, स्वप्न पडणं, स्वप्नाळू असणं, स्वप्नरंजन करणं या सगळ्या स्वप्नांशी निगडित असलेल्या गोष्टी आहेत; पण प्रत्येकाचे अर्थ निरनिराळे आहेत. निद्रावस्थेत असताना मनातल्या सुप्त इच्छा तसेच दिवसभरात घडलेल्या घटनांचे पडसाद म्हणजे स्वप्न, अशी आधुनिक शास्त्रातली ढोबळ व्याख्या. स्वप्न हे नेहमी वास्तवापेक्षा मोठं असतं. उदाहरण द्यायचं झालं तर, मी जर तीन खोल्यांच्या फ्लॉटमध्ये राहत असेल, तर माझं स्वप्न असतं, की मी एक दिवस नक्की बंगला बांधेन, याला स्वप्न बघणं असं म्हणतात आणि त्यामुळे कधी कधी आपण एखाद्या बंगल्यात राहायला गेलोय, असं स्वप्नात दिसतं, याला स्वप्न पडणं म्हणतात. हे चुकीचं मुळीच नाही. पण, माउली म्हणतात, की जागृत असलेले यात कधी बुडत नाहीत. म्हणजेच

अखंड जागरूकता ठेवली तर उराशी बाळगलेली स्वप्ने पूर्ण होण्यास वेळ लागत नाही; अन्यथा त्या स्वप्नाच्या डोहात आपण बुडून जातो आणि मूळ स्वप्न काय होतं, हेच विसरून जातो. आता जागरूकता म्हणजे काय? वास्तवाचं भान असणं म्हणजे जागरूकता. आपली शारीरिक, मानसिक, आर्थिक, सामाजिक शक्तीचं भान असणं आणि ती अचूक ओळखता येणं म्हणजे जागरूकता. स्वप्नरंजनामुळे नुकसान झालेली कितीतरी माणसं आपल्या अवतीभवती आपण बघतो. आपण स्वप्न उराशी बाळगतो म्हणजे एक ध्येय आपण ठरवून घेतो आणि त्यासाठी सतत परिश्रम करतो. प्रत्येक क्षेत्रातल्या अत्यंत यशस्वी लोकांनी अशीच स्वप्नं उराशी बाळगून आपल्या आयुष्याची वाटचाल केली आणि ती स्वप्नं वास्तवात आणून दाखवली. आपल्यासारख्या सामान्य माणसांची स्वप्नंही सामान्यच असतात. गाडी, बंगला, पैसा, सोनं-नाणं, प्रतिष्ठा, मानसन्मान असली स्वप्नं आपण बघतो. पण एखादं उच्च ध्येय उराशी बाळगून वाटचाल केली तर त्या ध्येयपूर्तीबरोबर हे सगळं आपोआप येतं, हे आपल्या सारख्यांच्या लक्षात येत नाही. म्हणजेच या सगळ्यांचं बीज किंवा मूळ काय आहे, हे आपल्याला समजत नाही. मुळात स्वप्न हे अस्पर्शी म्हणजे इंग्रजीमध्ये ज्याला intangible म्हणतात, तसं आहे. त्यात त्याच्या बीजापर्यंत पोहोचायचं म्हणजे अजूनच कठीण!

हे समजण्यासाठी माउली आपल्या रोजच्या पाहण्यातलं एक उदाहरण देतात. माउली म्हणतात, 'जैसी रसाचीच सुघट। बीजकणिका घनवट। परी तियेस्तव होय काष्ठ। अंकुरद्वारे ॥५५॥ मग तया काष्ठाच्या ठायी। सांग पां बीजपण असे काई?। तैसा मी विकारी नाही। जर्री विकारला दिसे ॥५६॥' माऊलींची निरीक्षणशक्ती किती विलक्षण आहे! या रूपकात माउली म्हणतात, एक रसदार बीज जमिनीत रुजते, त्याला अंकुर फुटतो आणि पुढे त्याचा मोठा वृक्ष होतो आणि त्या वृक्षाच्या फांद्यांपासून लाकूड तयार होतं. इथपर्यंत आपलंही निरीक्षण असतं. खरं निरीक्षण पुढे आहे. माउली म्हणतात, त्या लाकडामध्ये, जे बी जमिनीत रुजले, ते आहे का? असं कधी होत नाही, हे आपल्यालाही माहितीये. मग माउलींनी हेच रूपक का वापरलं? त्यांना असं तर म्हणायचं नसेल, की त्या लाकडाचं मूळस्वरूप

बी आहे. पण, लाकडात ते मूळ स्वरूप दिसत नाही. याचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी कसा संबंध येतो? आपण सगळेच एक सामान्य आयुष्य जगत असतो. अगदी जन्मापासून आता ज्या वयात आपण आहोत, तिथपर्यंत जगलेल्या आयुष्याचा जर आलेख काढला तर त्यात अनेक वळणं, चढ-उतार, उंचवटे-खळगे लागले, ते आपण कधी सहज तर कधी प्रयत्नपूर्वक पार केले. आपल्यावर घडणारे संस्कार कधी कधी आपल्याला आपल्या मूळ बीजापासून दूर नेतात. इतकं की, त्यांचं नामोनिशाण राहत नाही. एक स्वतंत्र अस्तित्व उभं राहतं. लहानपणापासून आपल्या अवतीभवती जी माणसं असतात, त्यांचा प्रभाव आपल्यावर नकळतपणे पडत जातो. त्यांचं वागणं, बोलणं, चालणं, त्यांच्या लकबी, सवयी या नकळतपणे उचलल्या जातात. इथे मला 'परवरिश' या हिन्दी सिनेमाची आठवण झाली. यात डाकूचा मुलगा अमिताभ हा पोलीस अधिकाऱ्याच्या घरी वाढल्यामुळे पोलीस इन्स्पेक्टर बनतो. अजून एक आठवण या ठिकाणी चपखल बसते, ती म्हणजे ग्रेट शोमन राजकपूर यांच्या 'आवारा' या संपूर्ण सिनेमाची थीमच यावर आहे. मला वाटतं, वृक्ष आणि आपण यात हाच फरक आहे. आंब्याचं झाड जरी नारळाच्या वाडीत लावलं तरी त्याला नारळ येत नाहीत, आंबेच येतात. हे थोडं विषयांतर झालं खरं; पण पूरक आहे. खरं तर या तिन्ही ओव्या आणि श्लोक हे पारमार्थिकदृष्ट्या भगवंताचं स्वरूप स्पष्ट करण्यासाठी रचल्या गेल्या आहेत. सर्व भावभावनांचा कर्ता भगवंत असूनही तो त्यामध्ये कधीच नसतो, हे स्पष्ट करण्यासाठी या ओव्या आणि गीतेतील श्लोक रचलाय. पण एक सांगू का, आपल्याला काही भगवंत किंवा संत होणं शक्य नाही. भगवंतांनी जे अगाध ज्ञान गीतेतून आणि पर्यायाने माउलींनी ज्ञानेश्वरीतून दिलंय, त्यातलं आपल्याला किती झेपेल आणि पचेल तेवढ्यावर जरी आपल्यापरीने चर्चा केली, तरी थोडी तरी ज्ञानेश्वरी आपल्याला कळली, असं म्हणता येईल. या चर्चेतून आपल्या आत थोडं जरी डोकावून बघता आलं तर आपण आपल्या मूळ बीजाकडे जाऊ किंवा निदान त्यावर विचार तरी करायला लागू.

अध्याय क्र. ७ गीता श्लोक क्र. १३

त्रिभिर्गूणमयैभारवैरेभिः सर्वमिदं जगतं। मोहित नाभिजानाति मामेभ्याः
परमव्ययम् ॥१३॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की - (सात्त्विक, राजस आणि तामस) या तीन गुणांनी मोहित झालेले हे सर्व जग आहे; या गुणांहून वेगळ्या व विकाररहित असलेल्या अशा मला जाणत नाहीत ॥१३॥

अध्याय - ७ - ओव्या क्र. ६०, ६५, ६६

परी उदकीं झाली बाबुळी। ते उदकाते जैसी झाकोळी। का वायाची
आभाळी आकाश लोपे ॥६०॥ पें पृथ्वीयेचा घट्ट कीजे। सर्वेचि पृथ्वीसी
मिळे तरी मेळविजे। एरव्ही तोचि अग्निसंगे सिजें। तरी वेगळा होय
॥६५॥ तैसे भूतजात सर्व। हे माझेचे किर अवयव। परी मायायोगे जीव।
दशे आले ॥६६॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की - पाण्यात उत्पन्न झालेले शेवाळ जसे पाण्याला झाकून टाकते किंवा ढगांनी आकाश खोटेच झाकलेले दिसते ॥६०॥ मातीचे कच्चे मडके फोडले की ते मातीत मिसळते; पण आगीत भाजलेले पक्के मडके फोडले तरी ते मातिरूप होत नाही, ते (खापररूपाने) वेगळेच राहते ॥६५॥ तसे हे सर्व प्राणिमात्र माझेच (अवयव) असून, मी नाही, माझेच असून ते मला ओळखत नाहीत, कारण ते 'मी' आणि 'माझे' या भ्रांतीने विषयांध झाले आहेत ॥६६॥

आपण आत्तापर्यंत पाहिलं, की माउली गीतेतल्या एका श्लोकावर किमान आठ ते दहा ओव्या लिहितात. त्यात बऱ्याचदा उपमा, रूपके, उदाहरणे देऊन त्याचा अर्थ स्पष्ट करून सांगतात. हे सगळं पारमार्थिक अंगानं बघितलं तर भगवंत, त्याचं स्वरूप, भक्तियोग, कर्मयोग वगैरे गोष्टी समजायला थोड्या सोप्या जातात. पण, आपण या विवेचनाच्या माध्यमातून त्या ओव्या

व्यावहारिक दृष्टीने बघण्याचा प्रयत्न करतो आहोत. रोजच्या व्यवहारात त्या ओव्यांमधून निघणारा अर्थ आपल्या जगण्याशी जोडण्याचा प्रयत्न करतो आहोत. माउलींनी जी रूपकं वापरलीयेत किंवा जी उदाहरणे दिली आहेत, तीसुद्धा आपल्या नेहमीच्या पाहण्यातली व आजूबाजूला दिसणारी आहेत. फक्त ती दृष्टी आपल्याला नसल्याने आपल्याला ती प्रतीत होत नाहीत. आज चर्चेला घेतलेल्या ओव्यांबाबतीतही असेच म्हणता येईल. माउली म्हणतात, 'परी उदकीं झाली बाबुळी। ते उदकाते जैसी झाकोळी। का वायाची आभाळी आकाश लोपे ॥६०॥' भगवंतांनी जे श्लोकातून सांगितलय, त्याचं उदाहरण देऊन माउलींनी इथं स्पष्ट केलंय, शेवाळ पाण्यावर तयार होतं आणि पाण्यावर तरंगतं त्यामुळे खाली जे पाणी असतं, ते डोळ्यांना दिसत नाही किंवा अनंत आकाशात जेव्हा ढग निर्माण होतात, तेव्हा त्या ढगांमुळे त्याच्यावर असलेलं आकाश दिसत नाही. दोन्ही उपमांवरून माउली हेच सांगतायेत, की त्या परमेश्वराचं अस्तित्व निरंतर आहेच; पण केवळ आपल्याला ते दिसत नाही. आपल्याला शेवाळ किंवा ढगच दिसतात. यात आपला दोष आहे की नाही, हे बघायला गेलं तर असं दिसतं, की सर्वसामान्य माणसांचं आयुष्य हे वर वर दिसणाऱ्या गोष्टींवरच अवलंबून असतं. त्यालाच तो खरे मानतो. हेच माउलींना सांगायचे असेल का? आपल्या रोजच्या जगण्याशी याचा संदर्भ कसा लावता येईल? रोजचं उदाहरण घेऊ. आपल्या अवतीभवती असणारी माणसं, जी आपल्याला माहीत आहेत, असे आपण म्हणतो, त्या माणसांबद्दल आपल्याला कितपत माहिती असते? नोकरी-व्यवसायाच्या ठिकाणी असणारी माणसं, आपले शेजारी, गल्लीतले, गावातले. खरं सांगायचं तर आपली ओळख ही वरवरची असते. त्या माणसांबद्दलची इत्थंभूत माहिती, त्या माणसांची खरी ओळख आपल्याला नसते. काय कारण असेल? मला वाटतं, की आपण सगळेचजण सगळ्यांशी हात राखूनच संबंध ठेवतो. कोण माणूस कसा आहे, याचा आपल्याला अंदाज नसतो. माणसातली माणुसकी किंवा माणूसपण किंवा विश्वास हरवत चालला आहे, असं म्हणू हवं तर. माउली म्हणतात तसं शेवाळ्याच्या आतलं निर्मळ पाणी आपल्याला दिसतच नाही. प्रत्येकानेच स्वतःवर एक कृत्रिम आवरण लपेटून

घेतलेलं असतं. जे आपण नाही, ते आपण आहोत हे दाखवण्याचा प्रत्येकाचा प्रयत्न असतो. आपलं खरं स्वरूप जगापुढे येऊ नये, असं का वाटतं आपल्याला ? मला वाटतं, की आपल्या सगळ्यांनाच एक प्रकारचा न्यूनगंड असतो. आपण साहसी, शूर नसलो तरी साहसी, शूर असल्याची खोटी उदाहरणे नाही तर दाखले देत बसतो. गरीब माणूस आपण पैसेवाले असल्याचं सोंग आणतो, श्रीमंत माणूस आपण दानशूर असल्याचा आव आणतो, काळा माणूस गोरा असल्याचे दाखवण्यासाठी धडपडतो. आपण स्वतः हे आवरण ओढलेले असल्याने आपल्यासारखंच जग आहे, याची आपल्याला खात्री असते. म्हणजेच, आपल्यासमोर जो आहे, ते त्याचं सोंग आहे, ढोंग आहे हा विश्वास आपल्याला असतो. थोडक्यात, आपण सगळेच वेगवेगळी सोंगं घेऊन ढोंगीपणाने वागतो का, याचा विचार करताना असं आढळून आलं, की बहुतांश लोकं ही अशीच असतात. आकाशात ढग येण्याआधी आकाश किती निळंशार आणि निरभ्र दिसतं. त्याच्या अनंताची ओळख चटकन पटते. पण, तेच जर ढग जमा झाले तर, त्या निळाईला आणि अनंताला तात्पुरतं झाकोळून टाकतं. आपल्याही आयुष्यात अशी माणसं येतात, जी अनंत, निरभ्र आणि स्वच्छ असतात. कधी कधी त्यांच्या या निळाईवर, निरभ्रतेवर आरोपांचे, आक्षेपांचे ढग जमा होतात. आपण त्यांच्याकडे ज्या आदराने इतक्या दिवस बघत होतो, तो आदर कायम राहतो का ? त्यांच्यावरचे आरोपांचे, आक्षेपांचे हे ढग तात्पुरते आहेत, हे आपण मानतो का ? बहुधा नाही. यात गैर काही नाही. हा मानवी स्वभाव आहे. आपण सगळेच जण वारा येईल त्याप्रमाणे पाठ फिरवणारी सामान्य माणसं आहोत. पण, तरीही मला असं वाटतं, की त्या परिस्थितीत आपण त्यांच्याकडे संशयाने पाहिलं नाही तरी त्यांना तेवढं पुरतं. आपल्याला वाटलं तर फार तर आपण त्यांच्या आयुष्यातून निघून जाऊ किंवा त्यांच्या कृतीची चिकित्सा करू. पण, इतरांनी त्यांच्यावर आक्षेप घेतला किंवा आरोप ठेवला तर आपणही तसेच वागणे बरोबर नाही, असं मला वाटतं. ज्यांच्या आयुष्यात अशी आभाळाएवढी अनंत आणि निरभ्र माणसं येतात, ते भाग्यवानच ! एखाद्या अत्यंत उच्च ध्येयाने प्रेरित होऊन ही माणसं काम करत असतात. मग ते ध्येय सामाजिक

असेल, आध्यात्मिक असेल, वैचारिक असेल. मग या ध्येयवेड्या माणसांच्या त्या ध्येयपूर्तीमध्ये आपला खारीचा वाटा असला तर काय हरकत आहे? इतिहासात असे अनेक प्रसंग आणि घटना आहेत. इथे मला एका सामान्य माणसाच्या धैर्याची गोष्ट आठवते. त्यानं दाखवलेल्या अतुलनीय धाडसाने आणि निरपेक्ष प्रेमाने असामान्य मनुष्य गहिवरला. मी गोष्ट सांगतोय ती नेताजी सुभाषचंद्र बोसांच्या वादळी आयुष्यात आलेल्या रूपचंद नावाच्या, अफगाणिस्तानातल्या एका छोट्या व्यापाऱ्याची. नेताजी कलकत्याहून ब्रिटिशांच्या नजरकैदेतून जे निसटले, ते थेट काबूलला जाऊन पोहोचले. तिथल्या सराईत म्हणजे धर्मशाळेत राहणं धोक्याचं आहे, हे ओळखून त्यांच्या सहकाऱ्याने म्हणजे भगत रामने रूपचंदजींना विनंती केली, की नेताजींना त्यांच्या घरी काही दिवस राहण्यास परवानगी द्यावी. काबूलमधून बाहेर पडून नेताजी पुढे जर्मनीला गेले; पण तोपर्यंत ते रूपचंदजींच्याच घरात राहिले. या ठिकाणी गुप्तहेर, पोलीस यांचा ससेमिरा असतानाही रूपचंदजींनी जे धैर्य दाखवलं, त्याला तोड नाही. नेताजींसारख्या असामान्य, अद्वितीय माणसांच्या अतुलनीय ध्येयपूर्तीसाठी रूपचंदजींनी- जो त्यांच्या वाट्याला खारीचा वाटा आला, तो त्यांनी मोठ्या धीराने उचलला. नेताजींसारखं वादळ आपल्या घरात लपवून ठेवलं, एवढं सांगितलं तरी पुरे. हे सगळं वाचताना आपल्याला उत्साहित व्हायला होतं; पण काही काळच! पुन्हा आपलं मन आपल्याला मागे ओढतं, तेवढं मात्र सांभाळायला हवं. अशी संधी कोणाच्या आयुष्यात आली तर आपण रूपचंदजींचा आदर्श ठेवणार की नाही, एवढाच प्रश्न आहे.

एरव्ही आपण जगताना समाजाच्या विरोधात जात नाही. समाजाशी एकरूप होण्यातच आपल्याला सुरक्षित वाटतं. ही सहजप्रवृत्ती आहे. म्हणूनच माउली पुढच्या ओव्यांमध्ये म्हणतात, 'पें पृथ्वीयेचा घट्ट कीजे। सर्वेचि पृथ्वीसी मिळे तरी मेळविजे। एरव्ही तोचि अग्निसे सजें। तरी वेगळा होय ॥६५॥ तैसे भूतजात सर्व। हे माझे किर अवयव। परी मायायोगे जीव। दशे आले ॥६६॥' ओल्या मातीचे मडके फोडले आणि ते ओल्या मातीत मिसळले तर ते सहज मिसळते; पण तेच जर आगीत भाजले तर ते पक्के होते आणि ते फोडून ओल्या मातीत मिसळायचा प्रयत्न केला

तरी ते मिसळत नाही. म्हणून भगवंत, माउली म्हणतात, हे सगळे प्राणिमात्र माझेच आहेत; पण मला ते ओळखत नाहीत. 'मी' आणि 'माझं' यात ते अंध झालेले आहेत. पारमार्थिक दृष्टीनं बघितलं तर भगवंत सांगतायेत की, मी तुमच्यातलाच एक आहे, तुमच्यासारखाच आहे. पण, तुम्ही 'मी' आणि 'माझं' यात इतके गुरफटले आहात, की मला ओळखत नाही. हे तर आपल्या रोजच्या जगण्याशी थेट जोडलं जातं. आपण सगळेजण सकाळी उठल्यापासून रात्री झोपेपर्यंत मी, माझं कुटुंब, माझी नोकरी, माझी मुलं, माझे नातेवाईक, माझा व्यवसाय, माझी गाडी, माझं घर, चरितार्थ, मुलांचे शिक्षण, त्यांची व स्वतःची करिअर, यांव्यतिरिक्त आपण दुसरा कसलाच विचार करत नाही. जगात अनेक गोष्टी घडत असतात, त्याचा आपल्याशी थेट संबंध येत नाही तोपर्यंत हळहळ, कौतुक, आश्चर्य यांव्यतिरिक्त व्यक्त होत नाही. नाहीतरी आपण सामान्य माणसं वेगळं काय करणार? पण, एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे, की माणसाच्या उत्क्रांतीपासून ते आत्ताच्या आधुनिक मानवापर्यंत जी स्थित्यंतरे झाली, जी काही उलथापालथ झाली, ती सर्वच्या सर्व आपल्यासारख्याच काही सामान्य माणसांनीच केलीये. अगदी प्राचीन काळातले ऋषिमुनी, योद्धे, संत, रणधुरंधर ते आत्ताच्या काळातले शास्त्रज्ञ, सीमेवरचे जवान, डॉक्टर, नेते, अभिनेते, खेळाडू यांनी जे असामान्य कार्य केलं, ती सगळीच सामान्य माणसं होती आणि आहेत. या सगळ्यांना एकट्यानं कुठलंही असामान्य कार्य उभं करता आलं नाही. त्यासाठी तुमच्या-आमच्यासारखी सामान्य माणसंच मदतीला आली. पण, ज्यांनी कोणी त्यांना मदत केली असेल, त्यांपैकी बऱ्याच जणांची नावंही इतिहासाला माहीत नाहीत आणि पर्यायाने आपल्यालासुद्धा! शिवछत्रपतींच्या स्वराज्य स्थापनेत असंख्य मावळ्यांचं रक्त सांडलं, स्वातंत्र्यलढ्यात अनेक अज्ञात व्यक्तींनी अपरोक्षपणे क्रांतिकारक आणि सत्याग्रहींना मदत केली, चंद्रमोहीम असेल नाही तर 'सर्जिकल स्ट्राइक' त्यासाठी असंख्य अज्ञात व्यक्तींचं साहाय्य अप्रत्यक्षपणे झालं असेल; पण त्यांची नावेही आपल्याला ठाऊक नाहीत, इतकी ही मदत निरपेक्षपणे केली गेली. त्यांना मदत करणारी ही सगळीजण आपल्यासारखी सामान्य माणसंच होती. फरक इतकाच, की

भगवंत म्हणतात तशी ती सगळी 'मी' आणि 'माझं' यात गुरफटलेली नव्हती. कुठल्याही प्रसिद्धीसाठी किंवा नावासाठी त्यांनी ही मदत केली नाही. आपण छोट्या प्रसंगात किंवा घटनेतसुद्धा आपलं नाव आलं पाहिजे म्हणून धडपडत असतो. इतकंच कशाला, लग्नाच्या आहेराच्या पाकिटावरसुद्धा आपण आपलं नाव घालतो. आपण सामान्य आहोत, आपली बुद्धी, शक्ती, क्षमता सामान्य आहे, हे मान्य आहे; पण प्रसंग आला तर त्यावेळेला स्वतःपुरता विचार न करता आपण निरपेक्षपणे आणि निरलसपणे साहाय्य करू शकतो की नाही, एवढाच मुद्दा आहे.

भाग ३२

अध्याय क्र. ७ गीता श्लोक क्र. १७

तेषां ज्ञानी नित्यमुक्त एकभक्तिर्वीशिष्यते। प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स
च मम प्रियः ॥१७॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की - यात नित्य व माझ्याशी
अनन्य होऊन भक्ती करणारा ज्ञानी श्रेष्ठ होय, कारण त्याला मी अत्यंत प्रिय
आहे आणि तो मला अत्यंत प्रिय आहे ॥१७॥

अध्याय - ७ - ओव्या क्र. ११३, ११४, ११५

परी आणिकांचीये दिठी नावेक। जसा स्पटिकुची आभासे उदक।
तैसा ज्ञानी नव्हे कौतुक। सांगता तो ॥११३॥ जैसा वर का गगनी विरे।
मग वारेपण वेगळे नुरे। तेवी भक्त हे पैज न सरे। जरी ऐक्या आला
॥११४॥ जरी पवनु हालवुनी पाहिजे। तरी गगना वेगळा देखिजे। एरवी
गगन तो सहजे। असे जैसे ॥११५॥

वरील ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की - जसा स्पटिक क्षणभर
पाण्यासारखाच भासतो, तसा इतरांच्या दृष्टीला ज्ञानी हा माझ्याहून वेगळा
दिसतो; पण ज्ञानी तसा नाही. त्याचे वर्णन करण्यास मोठे कौतुक वाटते
॥११३॥ ज्याप्रमाणे वारा आकाशात विरला, म्हणजे त्याचे वारेपण वेगळे
राहत नाही, त्याप्रमाणे ज्ञानी जरी माझ्याशी ऐक्याला पावला, तरी त्याची
भक्त ही प्रतिज्ञा जात नाही ॥११४॥ जर वारा हलवून पाहिला, तर तो
आकाशाहून भिन्नदेखील दिसतो; एरव्ही तो वारा स्वभावतःच आकाशरूप
असतो ॥११५॥

आजच्या या भागात आपण समजायला जरा कठीण; पण आजच्या
आपल्या जगण्याशी अतिशय जवळच्या अशा ओव्या घेतल्या आहेत.
भगवंतांनी अनन्यभावे भक्ती करणारा ज्ञानी मनुष्य हा त्यांचा अत्यंत आवडता
(प्रिय) आहे आणि तो श्रेष्ठ आहे, असं म्हटलंय. ज्ञान आणि भक्तिमार्ग हे

पारमार्थिकदृष्ट्या भिन्न आहे. भक्तिमार्गाने ईश्वरप्राप्ती करणारा हा ज्ञानी असेलच, असं नाही आणि ज्ञानी मनुष्य भक्तिमार्ग अनुसरलेच, असंही नाही. मी हे विधान सर्वसाधारणपणे (जनरल) करतो आहे. माझा अधिकार नाही, याची मला पूर्ण जाणीव आहे. कारण बऱ्याच वेळा या ओव्या आणि त्याचा अर्थ वाचल्यानंतर मला समजलेला अर्थ असा असावा, असं मला वाटतं. आपण इथे चर्चा करणार आहोत, ती या ओव्यांमधून आपल्या रोजच्या जगण्याशी त्याचा कसा संबंध येतो याची. आजच्या ओव्या आणि त्याचा अर्थ थोडा क्लिष्ट आहे; त्यामुळेच तो सोप्या उदाहरणाने स्पष्ट करण्याचा माझा प्रयत्न आहे. पहिल्या ओवीत माउली म्हणतात, **‘परी आणिकांचीये दिठी नावेक। जसा स्पटिकुची आभासे उदक। तैसा ज्ञानी नव्हे कौतुक। सांगता तो ॥११३॥’** इतरांना स्फटिक हा क्षणभर पाण्यासारखा भासतो, तसा ज्ञानी मनुष्य माझ्याहून वेगळा दिसतो. पण, ज्ञानी हा तसा नाही. मला वाटतं, की माउलींना असं सांगायचंय, की ज्ञानी मनुष्य हा स्फटिकासारखा नितळ, निर्मळ असतो आणि म्हणून तो क्षणभर पाण्यासारखा भासतो. तो ज्ञानी असूनही भक्तिमार्गाचे आचरण करतो, त्यामुळे तो इतरांना वेगळा दिसतो; पण तो वेगळा नाही, कारण मी त्याला प्रिय आहे आणि तो मला. या ओवीचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी संबंध जोडताना मला भावलं, की माउली ज्ञानी माणसांसाठी- पाणी आणि स्फटिक या उपमा वापरतात. पाणी हे पारदर्शी असते, त्यात जो रंग घालू तो रंग त्या पाण्याला येतो. त्या पारदर्शी पाण्यात डोकावून पाहिलं तर आपलंच प्रतिबिंब दिसतं. त्यातून प्रकाश आरपार जाऊ शकतो. प्रसंगी इंद्रधनुष्याचं रंग दाखवंतं. पाण्याचे असे कितीतरी गुण स्फटिकातही आढळतात. भगवंत हे पाण्यासारखे आहेत आणि ज्ञानी मनुष्य स्फटिकासारखा. त्यामुळे इतरांना तो क्षणभर पाण्यासारखा दिसतो. आपल्या रोजच्या जगण्यात आपल्याला कधी असा अनुभव आलाय का किंवा आपण कधी कोणाला असा अनुभव दिलाय का? पाण्यासारखं किंवा स्फटिकासारखं आपण वागू शकतो का? उत्तर बहुधा नाही, असंच येईल. काय कारण असेल? निर्मळ, पारदर्शी, अंतर्बाह्य एकसमान, दुसऱ्याचा आनंद सातपटीने परावर्तित करणारा, असा पाण्याचा किंवा स्फटिकाचा

गुणधर्म आपल्यात आहे का? किंवा आपल्या संपर्कात असा कोणी आलाय का? दोन्हीची उत्तरं या आत्ताच्या काळात नाही, अशीच येतील. किंबहुना हल्ली अशा माणसांना संत किंवा कविकल्पना म्हणतात. आपण अंतर्बाह्य इतके गढूळलेले आहोत, की जगात अशी माणसंसुद्धा असतील, असा विश्वास राहिलेला नाही. इथे मी फक्त वस्तुस्थिती सांगतोय; नकारात्मक विचार नाही. कारण या विवेचनाचा किंवा चर्चेचा हेतूच हा आहे, की स्वतःच्या आत डोकावून पाहता यायला हवं. आपल्या अवतीभवती असंख्य प्रकारची आणि स्वभावाची माणसं वावरत असतात. काहींशी आपला प्रत्यक्ष संबंध येतो, तर काहींशी अप्रत्यक्ष. कसाही संबंध आला तरी आपण पारदर्शी किंवा अंतर्बाह्य एकसमान त्यांच्याशी वागतो का? असं वागणं शक्य नाही, याचीच आपल्याला का खात्री असते? याला अनेक जण अनेक कारणं देतील. आपण जे व्यवस्थित चाललं आहे, ते मोडायला आणि नवीन काही करून बघायला सहसा तयार नसतो. मग स्वतःचा स्वभावदोष बदलणं तर लांबच राहिलं! बरं, आपला स्वभावदोष कोणी दाखवला तरी तो आपल्याला रुचत नाही. त्याचे आभार मानणं तर सोडूनच द्या, आपण त्यांच्याशी फटकून वागायला लागतो. आपले स्वतःचे दोष आपल्याला दिसत नाहीत, हे 'युनिव्हर्सल ट्रूथ' आहे. मी तर म्हणेन, की प्रत्येकाला अशी खात्री असते, की आपल्यात काही दोष नाहीयेत. आपल्यातले दोष फार मोठे असतात, असंही नाही. पण, ते कोणी दाखवले तर खिलाडूपणे स्वीकारायला आपण तयार झालो, तर एक प्रयोग करून बघायला हरकत नाही. आपल्या संपर्कात येणाऱ्या प्रत्येकाला जर असं सांगितलं, की तू माझ्यातला एक स्वभावदोष मला सांग आणि त्याने तो सांगताच आपण त्याची नोंद करून ठेवायची. हा प्रयोग किमान आठ दिवस करून बघूयात. मला खात्री आहे, की 'कॉमन' दोष जरी एकत्र केले तरी किमान पन्नास ते पंचाहत्तर दोषांची नोंद आपल्याजवळ तयार असेल. या सगळ्यांचा आपण सुज्ञपणे, न चिडता आणि दोष आहे हे मान्य करून जर त्यावर चिंतन केलं तर कुठल्याही 'पर्सनॅलिटी डेव्हलपमेंट कोर्स' किंवा 'कौन्सिलिंग'ची गरज भासणार नाही. फक्त हे दोष घालवण्यासाठी आपण स्वतः काय प्रयत्न करणार, हा मुद्दा आहे.

आणि एकदा हे जमलं, की 'जे पिंडी ते ब्रह्मांडी' या न्यायाने आपण निर्मळ, पारदर्शी आणि अंतर्बाह्य एकसमान झाल्यामुळे हे जग आपल्याला सुंदर दिसायला लागेल. म्हणजेच, आयुष्य जगण्याचा जो निर्भळ आनंद या जगात भरून राहिला आहे, जो आपल्याला एरवी जाणवत नाही, तो जाणवायला लागेल. आपल्या जाणवा अधिक प्रगल्भ होतील. यासाठी माउली पुढच्या ओव्यांमध्ये म्हणतात, 'जैसा वर का गगनी विरे। मग वारेपण वेगळे नुरे। तेवी भक्त हे पैज न सरे। जरी ऐक्या आला ॥११४॥ जरी पवनु हालवुनी पाहिजे। तरी गगना वेगळा देखिजे। एरवी गगन तो सहजे। असे जैसे ॥११५॥' ज्याप्रमाणे वारा आकाशात विरला म्हणजे त्याचे वारेपण वेगळे राहत नाही, त्याप्रमाणे ज्ञानी जरी माझ्याशी ऐक्याला पावला, तरी त्याची भक्त ही प्रतिज्ञा जात नाही. जर वारा हलवून पाहिला तर तो आकाशाहून भिन्न दिसतो; पण तो स्वभावतःच आकाशरूप असतो. या ओव्या, मागच्या ओव्यांसंदर्भातच आलेल्या आहेत. माउलींची कल्पनाशक्ती किती विलक्षण आणि अफाट आहे, हे आपण पाहतोच आहोत. त्यांची उदाहरणेदेखील कधी सूक्ष्म असतात (उदा. स्फटिक, जे कधीतरीच आपल्याला दिसतं) तर कधी भव्य, विशाल असतात (उदा. वारा, आकाश, वगैरे). वारा वाहतो हे आपल्याला डोळ्यांनी दिसत नाही; पण त्याची जाणीव होते. तसाच तो एके ठिकाणी थांबत नाही. हल्ली पंखा, कुलर, एयर-कंडिशन यांमुळे आपण कृत्रिम वारा तयार करतो; पण तोदेखील दिसत नाही. आपण वेगवेगळ्या साधनांनी कृत्रिम वारा तयार करतो म्हणजे तरी काय, तर आपण हवा हलवतो. हेच माउलींनी सात-आठशे वर्षांपूर्वी सांगितलंय, म्हणजेच माउली किती द्रष्टे होते, याचा प्रत्यय येतो. माउलींनी या ओव्यांमध्ये वारा आणि आकाश ही जी रूपकं वापरलीयत, त्याचा आपल्या जगण्याशी थेट संबंध कसा येतो, याचा विचार करताना मगाशी जो आपण एक प्रयोग करून बघणार आहोत, असं जे म्हणालो, तो करत असताना अशीही माणसं आपल्याला भेटतील, की ज्यांना आपल्यात काहीही दोष आढळणार नाही. अशी माणसं बहुधा तीच असतील, ज्यांचा आपला फारसा परिचय नाही. फक्त ओळख असते, एवढंच. मग आपण त्यांची अधिक ओळख व्हावी

म्हणून प्रयत्न करणार, की यात आनंद मानणार, की असा एक तरी माणूस निघाला ज्याला आपल्यात काहीही दोष आढळला नाही. अशा माणसांनाच माउली वाऱ्याची उपमा देतात. अशी माणसं सर्वत्र असतात. आपण त्यांच्या संपर्कात नसल्यामुळे आपल्याला त्यांची जाणीव होत नाही. काही माणसांच्या नुसत्या अस्तित्वानेसुद्धा आपण अतिशय आनंदी होतो. त्यावेळेला थंडगार वाऱ्याच्या झुळकेने जसे प्रसन्न वाटते, तसेच अशा लोकांच्या अवतीभवतीच्या वावराने वाटते. पण, अशी माणसं एका जागी स्थिर नसतात, गर्दीत मिसळून जातात; विरून जातात त्या अफाट, अनंत आकाशासारख्या विश्वात! आपण जेव्हा आकाशाखाली एकटे उभे राहून, मानउंच करून त्याच्याकडे बघण्याचा प्रयत्न करतो, तेव्हा आपल्याला त्या अफाट आणि अनंत आकाशाची जाणीव होते. कोजागिरीला चांदण्यांनी गच्च भरलेल्या आकाशाखाली आपण उभे राहिलो, की नकळत येणाऱ्या थंडगार वाऱ्याच्या झुळकेने, स्पर्शाने आपण उल्हासित होतो. आकाश आणि वारं यांचं हे अतूट नातं आपल्याला आपल्या रोजच्या धबडग्यात जाणवतही नाही. पण, कधी कधी अशी माणसं आपल्या आयुष्यात येतात आणि त्या सुखाचा आनंद देऊन जातात. हे जर त्यांना जमू शकतं, तर आपल्याला का जमू शकणार नाही? प्रयत्न करायला काय हरकत आहे? आपल्या अवतीभवती असणारी असंख्य माणसं आणि संपूर्ण आयुष्य आहेच आपल्या मदतीला. आपल्या या प्रयत्नाने कोणाच्या दुःखाचा भार हलका करू शकू की नाही, हे सांगता यायचं नाही; पण त्यांच्या त्या दुःखावर हळुवार फुंकर तर मारता येईल आणि फुंकर म्हणजे तरी काय शेवटी, आल्हाददायक वाऱ्याची झुळूकच ना? बघूयात प्रयत्न करून?

अध्याय क्र. ७ गीता श्लोक क्र. १८

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मेव मे मतम। आस्थितः स हि युक्तात्मा
मामेवानुत्तमा गतिम ॥१८॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की - हे चारही भक्त उत्कृष्ट असले तरी त्यातील ज्ञानी भक्त माझा आत्माच आहे. कारण 'मीच ब्रह्म आहे' या बोधाने माझ्या ठिकाणी स्थिर झालेला तो ज्ञानी, अत्यंत श्रेष्ठ प्राप्तव्य जोगी, त्या मलाच प्राप्त झालेला असतो ॥१८॥

अध्याय क्र. ७ - ओव्या क्र. १२०, १२१, १२२

पाहे पां दुभतयाचिया आशा। जागची धेनूसी करीतसे फासा। परी दोरेवीण कैसा। वत्साचा बळी ॥१२०॥ का जे तनुमनूप्रमाणे। ते आणिक काहीचि नेणें। देखे तयाते म्हणे। हे माय माझी ॥१२१॥ ते येणे माने अनन्यगती। म्हणऊनि धेनूही तैसीचि प्रीती। यालागी लक्ष्मीपती। बोलिले साचे ॥१२२॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की - पहा, दुधाच्या आशेने गाईला दोरा (भाला) घालतात, पण दोरावाचून वासराचा पाश कसा बळकट आहे ॥१२०॥ याचे कारण एवढेच आहे, की ते काया-वाचा-मनाने आपल्या आईशिवाय काहीच जाणत नाही, जे त्याच्या पुढे येईल, त्यालाही माझी आईच आहे, असे समजते ॥१२१॥ ते वासरू इतके अनन्यगती असते, म्हणून गाईचीही त्याच्यावर तशीच प्रीती असते म्हणून श्रीकृष्ण जे बोलले, ते खरेच आहे (असे ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात) ॥१२२॥

माउलींच्या आत्तापर्यंतच्या रूपकांमध्ये आज आपण चर्चेसाठी घेतलेले रूपक हे संपूर्णपणे वेगळे आणि नवीन आहे. माउलींनी या रूपकात भगवंताला गाईची, तर ज्ञानी भक्ताला वासराची उपमा दिली आहे. दुभत्याच्या आशेने गाईला ज्याप्रमाणे जखडून ठेवतात, त्याप्रमाणे इतर भक्त कोणत्या तरी

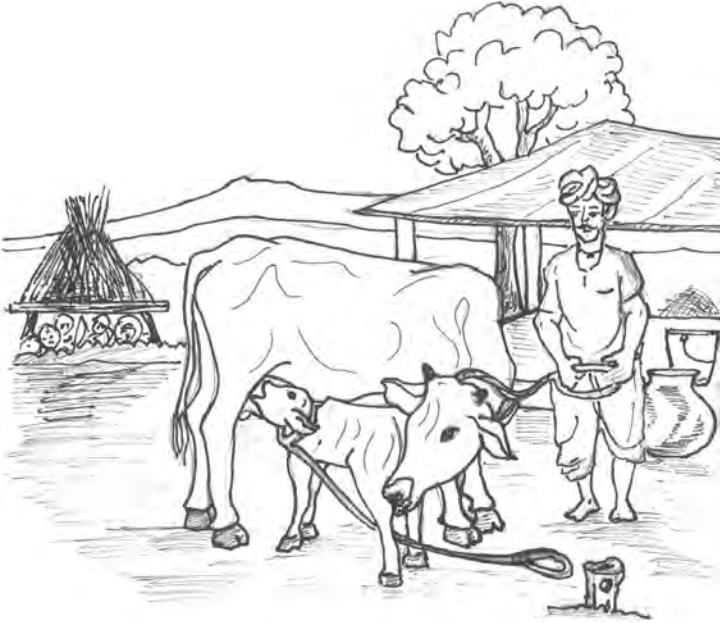
अपेक्षेने भगवंताला भक्तीने जखडून ठेवण्याचा प्रयत्न करतात. ज्ञानी भक्त भगवंताशी इतका अनन्य (एकरूप) झालेला असतो, की त्याला या गोष्टीची गरज भासत नाही. जे जे समोर येईल, त्यालाच तो भगवंत मानत असतो. त्यामुळे साहजिकच भगवंताला तो अत्यंत प्रिय आहे; इतका की, भगवंत म्हणतात, तो माझा आत्माच आहे. गाय-वासराची उपमा माउलींनी इतकी चपखल बसवली आहे, की त्यांच्या निरीक्षणशक्तीचा प्रत्यय तर येतोच; शिवाय त्यांच्या अफाट प्रतिभेचाही साक्षात्कार होतो. आजच्या ओवीतून माणसाची स्वार्थी वृत्ती, गाईची वात्सल्याची भावना आणि वासराची अनन्यता (एकरूपता) या सगळ्यांची एक विलक्षण गुंफण केलेली दिसते. गाय जेव्हा गोठ्यात (दावणीला) बांधायची असते, तेव्हा तिच्या गळ्यात दोरी अडकवून ओढत न्यावे लागते. थोडक्यात, बळजबरीने बांधावे लागते आणि मग धारा काढल्या जातात. पण, तीच गाय वासराच्या ओढीने जेव्हा संध्याकाळी घरी येते आणि ते वासरू तिच्या आचळाला बिलगते (लुचते), तेव्हा अपार वात्सल्याने त्या गाईला आपोआप पान्हा फुटतो. आपल्या रोजच्या शहरी जीवनात या रूपकात वापरलेली गाय-वासराची उपमा ही ऐकून माहिती असते त्यावरून कल्पना करू शकतो. ज्यांनी कधी काळी एखाद्या खेड्यात काही दिवस घालवले असतील, त्यांना साधारण हे पटेल. आता या रूपकाचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी कसा संबंध येतो, याचा विचार करताना असं लक्षात आलं, की माउली वेगवेगळ्या रूपकांतून मानवाठायी असलेल्या वेगवेगळ्या भावनाच उलगडून दाखवतायेत. आज नेहमीच्या शिरस्त्याप्रमाणे एक एक ओवी घेऊन त्यावर चर्चा न करता तिन्ही ओव्यांचा एकत्रित विचार करणार आहोत. वात्सल्य ही भावना स्त्रियांमध्ये असते, असा एक सर्वसाधारण समज आहे. तो बहुतांशी खराही आहे. मी पुढे जाऊन असंही म्हणून, की प्रत्येक स्त्रीमध्ये वात्सल्य ही भावना जन्मापासूनच असते. या आधुनिक युगात मानवी भावभावना हळूहळू लुप्त होत असताना, या धकाधकीच्या आणि प्रचंड गतिमान जगात ही भावना अजूनही प्रभावीपणे टिकून आहे, याचं कारण काय असेल? या भावनेवर स्त्रियांची मिरासदारी आहे, हे जरी खरं असलं तरी वात्सल्य, ममत्व हे पुरुषांच्या ठायीसुद्धा आढळते. या भावना शिकवून येत नाहीत. त्या

अंतःकरणातून निर्माण होतात. या भावनेला भाषेची गरज लागत नाही. एखादी कृती, देहबोली यांतूनही ती प्रगट होते. स्त्रियांचे प्रगटीकरण उत्कट तर पुरुषांचे संयत असते. मुलांच्या यशाने आईचे मन उचंबळून येते आणि अश्रूंच्या रूपाने बाहेर पडते तर बाप मुलांच्या पाठीवर हलकेच थोपटून शाबासकी देतो आणि सगळ्यांच्या नकळत डोळ्यांतली आसवं पुसतो. इथे वात्सल्य, ममत्व दोघांच्याही ठिकाणी असते, फक्त ते प्रगट करण्याची पद्धत निराळी. यात कोणाचाच दोष नाही. निसर्गानेच रचना करताना हा भेद ठेवला आहे. पण, हे सगळं खरं असलं तरी आपण हल्ली बघतो, की नात्यांमध्ये दुरावा येत चालला आहे. आई-वडिलांना मुलांना घायला वेळ नाही. मुलं मग 'व्हर्चुअल' प्रेम शोधायचा प्रयत्न करतात. एकूण काय, कोणालाच कोणासाठी वेळ नाही. करिअर, पैसा, नावलौकिक, मानमरातब या गोष्टी आजच्या जगण्यात अतिशय महत्त्वाच्या आहेतच; पण हे करत असताना आपण माणसाच्या या मूळ भावना विसरत तर चाललेलो नाहीये ना? या आजच्या जगात सगळ्या भावनांचा गुंता होऊन बसलाय. आपण तो सोडवण्याचा प्रयत्न न करता उलट त्यात अजून अजून गुंतत चाललो आहोत. कोणाशी प्रेमानं बोलायला जावं तर त्याला तो आपला स्वार्थीपणा वाटतो. प्रेमाची, मैत्रीची, स्नेहाची व्याख्याच बदलत चालली आहे. वात्सल्य, ममत्व यांचं उघड प्रगटीकरण हे हल्ली 'बॅकवर्ड' समजतात. याच भावना कशाला, अहो, साधं खळाळून हसणं आणि दुःखानं डोळ्यांत अश्रू येणं, हे बावळटपणाचं लक्षण समजतात हल्ली.

मैत्री, प्रेम, स्नेह, वात्सल्य, ममत्व या भावना नसून सोशल मीडियावर टाकण्याच्या पोस्ट आहेत, इथपर्यंत मजल गेलीये आपली! सोशल मीडियावर वेगवेगळे 'डे' साजरे करताना या शब्दांची कडबोळी करून कविता, चारोळी, लेख, अनुभव (काल्पनिक), व्हिडिओ, थोर पुरुषांची (संदर्भ सोडून घेतलेली) वचने यांचा धुमाकूळ घालण्यात आपल्याला धन्यता वाटते. का होत असावं असं? माणसा-माणसांमधला आपलेपणा कमी होत चालला आहे. नातेवाइकांच्या मेळाव्यात, सोसायटीच्या लिफ्टमध्ये, सिग्नलला दुचाकी थांबवल्यानंतर शेजारी खेटून उभ्या असलेल्या माणसाकडे बघून आपण साधं

स्मितहास्य (स्माइल) करत नाही, तर त्याला 'हॅलो' करणं तर दूरच! एक विचित्र अवघडलेपण (ऑकवर्डनेस) येत चालला आहे आपल्या सगळ्यांमध्ये. त्यामुळेच निखळ मैत्री, दाट स्नेह, निर्वाज्य प्रेम, निरपेक्ष वात्सल्य, ममत्व हे त्यामुळेच आपल्या आवाक्याबाहेरचं झालंय. मला असं वाटतं, की हल्ली संपर्क वाढवणं, याला स्वार्थाचा दुर्गंध येत चालला आहे. काहीतरी अपेक्षा, स्वार्थ, लाभ यासाठी हल्ली संपर्क वाढवतात. आजच्या भाषेत याला 'कॉन्टॅक्ट' वाढवणे म्हणतात. आपण स्वतः किंवा आपलं कुटुंब सोडलं तर जगात आपल्या संपर्कात येऊन 'कॉन्टॅक्ट' वाढवणारा हा काहीतरी स्वार्थ मनात ठेवून आहे, अशी आपली ठाम समजूत असते. खायचे दात वेगळे आणि दाखवायचे दात वेगळे आहेत, असंच त्यांच्या बाबतीत वाटत राहतं. बरं, असं न समजता आपण त्यांच्याशी मोकळेपणाने संपर्क आणि संवाद वाढवला तर ते त्याचा गैरफायदा तर घेणार नाहीत, याचीसुद्धा शाश्वती उरली नाही. हे मी नकारात्मकतेतून बोलत नाहीये, तर ही वस्तुस्थिती आहे व हे मला मान्य आहे म्हणून बोलतोय आणि आपण सगळ्यांनी आपल्या स्वतःच्या आत डोकावून पाहायचं ठरवलं आहे म्हणून तर हा लेखनप्रपंच. या सगळ्याला उपाय काय, हे आपलं आपणच ठरवायचं. मला एक उपाय सुचतोय. बघा, पटतोय का? स्वतःपासून सुरुवात करू कारण म्हटलंच आहे, की CHARITY BEGINS AT HOME आपण स्वतःवर निरपेक्षपणे प्रेम करतो का? स्वतःशी मैत्री करतो का? स्वतःवर प्रेम करणं म्हणजे स्वतःच्या शरीरावर नव्हे तर मनावर प्रेम करणं. स्वतःच्या मनाशी पक्की; पण निरिच्छ मैत्री करणं. हे वाचायला थोडं विचित्र वाटेल. पण, विचार करा, स्वतःवर निरपेक्ष प्रेम करणारा आणि निरिच्छ मैत्री करणारा कधी खोटं वागणार नाही. द्वेष, मत्सर, राग, संशय या भावना त्याच्या ठिकाणी आढळणार नाहीत. आपलाच आपल्याला कधी कधी राग येतो. काही लोकं स्वतःलाच दोष देत बसतात. काहीजण तर स्वतःशीच खोटं बोलतात आणि वागतात. प्रेम, स्नेह, मैत्री म्हणजे विश्वास. मी जर स्वतःवर प्रेम करत असेल आणि स्वतःच्या मनाशी मैत्री केली असेल, तर हा विश्वास मी नक्कीच त्याला देईन. यालाच आत्मविश्वास म्हणत असावेत आणि एकदा

हा आत्मविश्वास आला, की स्वतःवर चिडणं, रागावणं, खोटं बोलणं आणि वागणं आपोआप नाहीसं होईल आणि एकदा हे साधलं, की आपल्यात आनंद आणि समाधान याशिवाय दुसरी कुठलीच भावना उरणार नाही. साहजिकच तो आनंद आणि समाधान निखळ असेल. याचा परिणाम असा होईल, की जो मनाच्या मुळापासून आनंदी आणि समाधानी आहे, अगदी पारमार्थिक भाषेत सांगायचं तर जो आत्मानंदात मग्न आहे, तोच इतरांवर निरपेक्ष प्रेम करू शकतो, दाट स्नेह जुळवू शकतो आणि दृढ मैत्रीही करू शकतो. स्वतःवर हा प्रयोग करून बघायला काय हरकत आहे? जमलं तर त्यासारखा आनंद नाही आणि कदाचित नाही जमलं तर निदान प्रयत्न केल्याचा आनंद तर निश्चितच मिळेल.

भाग ३४

अध्याय क्र. ७ गीता श्लोक क्र. १९

बहुनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मा प्रपद्यते। वासुदेवः सर्वमिती स महात्मा
सुदर्लभः ॥१९॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की - अनेक जन्म घेतल्यानंतर
'सर्व विश्व वासुदेव होय' असे ज्ञान प्राप्त करून तो ज्ञानी मला शरण येतो.
असा महात्मा अत्यंत दुर्लभ आहे ॥१९॥

अध्याय - ७ - ओव्या क्र. १३३, १३४

हे असो आणिक काही। तया सर्वत्र मीवाचुनी नाही। जैसे सबाह्य
जल डोही। बुडालिया घटा ॥१३३॥ तैसा तो मजभितरीं मी तया आंतु
बाहेरी। हे सांगिजेल बोलवरी। तैसे नव्हे ॥१३४॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की- असो, त्याला सर्वत्र माझ्यावाचून
अन्य काहीच नसते. जसे डोहात घट बुडाला तर त्याच्या आत-बाहेर पाणीच
असते ॥१३३॥ त्याप्रमाणे तो माझ्यात असतो व त्याच्या आत-बाहेर मीच
असतो. ही स्थिती शब्दाने सांगण्याजोगी नाही ॥१३४॥

आज आपण दोनच ओव्या चर्चला घेतल्या आहेत. या अध्यायात माउलींनी
ज्ञान, अज्ञान, ज्ञानी पुरुषाची लक्षणं, भक्तिमार्ग अशा विविध विषयांवर
अनेक ओव्यांमधून निरूपण केले आहे. आजच्या ओव्यांमधली रूपकं किंवा
उदाहरणं ही नेहमीप्रमाणेच आपल्या नित्याच्या पाहण्यातली आहेत. ज्ञानी
मनुष्याची भगवंताकडे पाहण्याची दृष्टी कशी असते, हे स्पष्ट करण्यासाठीच या
दोन ओव्या माउलींनी रचल्या आहेत. माउली म्हणतात, 'हे असो आणिक
काही। तया सर्वत्र मीवाचुनी नाही। जैसे सबाह्य जल डोही। बुडालिया
घटा ॥१३३॥ तैसा तो मजभितरीं मी तया आंतु बाहेरी। हे सांगिजेल
बोलवरी। तैसे नव्हे ॥१३४॥' ज्याला भगवंताशिवाय काहीच दिसत नाही,
अशा स्थितीला आलेल्या माणसांनी परमार्थात फारच उच्च पातळी गाठलेली

असते. हे स्पष्ट करण्यासाठी माउली पाण्यात बुडालेल्या घटाची उपमा देतात. ज्याप्रमाणे पाण्यात घट बुडवला, की तो तळाशी जातो, त्यावेळेला त्या घटाच्या आतमध्ये आणि बाहेरसुद्धा पाणीच असते, त्याप्रमाणे ज्ञानी मनुष्याला स्वतःच्या आतमध्ये आणि बाहेरसुद्धा फक्त भगवंतच दिसतो. इथे माउलींनी भगवंताला पाण्याची आणि ज्ञानी माणसाला घटाची उपमा दिली आहे. या ओवीतल्या उपमेचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी कसा संबंध येतो, असा विचार करताना मला असं जाणवलं, की या अफाट विश्वात आपण एखाद्या धूलिकणाएवढेसुद्धा नाही. या सृष्टीमध्ये नित्य नवे काहीतरी जन्म घेत असते आणि काहीतरी नष्ट होत असते. अव्याहतपणे या गोष्टी चालू असतात. निसर्ग आपलं काम अखंड करतच असतो. माणूसही या बदलांचा घटक असतो. पण, माणसाला असं वाटतं, की आपण वेगळे आहोत. पृथ्वीवर अस्तित्वात असलेल्या या जीवसृष्टीत माणूस वेगळा आहे. अनेक संशोधक माणूस हा पृथ्वीवरचा आहे की नाही, यावर संशोधन करतायेत. इतर जीवसृष्टीचा दिनक्रम, वागणं, सवयी या माणसांपेक्षा कशा वेगळ्या आहेत, हे सप्रमाण सिद्ध करतायेत. तो वेगळा विषय आहे. आपण सोपं बघू. मला असं वाटतं, की आपल्यात आणि इतर जीवसृष्टीत एक महत्त्वाचा फरक हा आहे, की माणसाला विचार करण्याची अमूल्य देणगी आहे. निसर्गात, सृष्टीत होणाऱ्या बदलांचा संशोधक, शास्त्रज्ञ विचार करत असतात. आपल्यासारख्या सामान्य माणसांची ती झेप नाही. तुम्ही-आम्ही विचार करतो तो आपल्यापुरता मर्यादित असतो. कधी कधी सायन्सविषयी आलेल्या बातमीने, टीव्ही वर बघितलेल्या एखाद्या कार्यक्रमाने आपल्याही मनात आपण या पृथ्वीवर किती क्षुद्र आहोत, असा विचार येतो. आपल्यापैकी बऱ्याच जणांना ट्रेकिंगची, निसर्गात हिंडण्याची आवड आणि हौस असते. एखाद्या पर्वताच्या उत्तुंग शिखरावरून सभोवती पाहताना किंवा खोल समुद्रात जहाजाच्या डेकवर उभं राहून सभोवातलचं अथांग पाणी आणि डोक्यावरचं निरभ्र आकाश पाहताना आपल्या क्षुद्रपणाची प्रकर्षाने जाणीव होते. पण, ती जाणीव कायम टिकणारी नसते. कारण आपण आपल्या छोट्या विश्वात परतलो, की परत स्वतःला मोठं समजायला लागतो. आपल्या या छोट्या विश्वात आपल्या सभोवतालची

माणसंही आपल्यासारखीच असतात. अगदी एका विचारांची नसतील; पण समांतर विचारांची नक्कीच असतात. काहींना आपण अपरिहार्य म्हणून स्वीकारतो, तर काहींचा सहवास आनंददायी असतो. साधारणतः आपल्या सगळ्यांनाच गर्दीत मिसळायला आवडतं, त्याचं एक आणि मुख्य कारण म्हणजे सुरक्षित वाटतं. एकटेपणा आपल्या सगळ्यांनाच नकोसा वाटतो. यातही काहीजणांना एकांतात राहायला आवडतं. एकटेपणा आणि एकांत यात फरक आहे. एकटेपणा आपल्या वागणुकीने येतो, तर एकांत आपल्या इच्छेने.

एकटेपणात आपण रिकाम्या घटाप्रमाणे असतो. माणसांमध्ये राहूनही आपण कोरडेच राहतो, अगदी अंतर्बाह्य! एकांतात आपल्या सभोवती माणसं नसली तरी ती अंतर्मनात सदैव असतात. एकटेपणा कायमस्वरूपी येऊ शकतो; पण एकांत आपल्या इच्छेवर अवलंबून असल्याने आपण केव्हाही आपल्या लोकांच्यात मिसळून जातो. यालाच लोकांत म्हणतात. घट पाण्यात बुडवेपर्यंत कोरडा असतो. पण, एकदा का तो पाण्यात बुडवला आणि तळाशी गेला, की पाणी त्याला चहूबाजूने व्यापून टाकते, चिंब भिजवून टाकते. पाण्याचं वैशिष्ट्यच आहे ते. त्याच्या संपर्कात येणारा कोरडा राहूच शकत नाही. ओलावा हा तर अंगभूत गुणच आहे पाण्याचा. आजच्या ओव्यांमध्ये वापरलेली घट आणि पाणी या उपमा आपल्यालाही लागू पडतात. प्रश्न एवढाच आहे, की आपण कोण आहोत, हे ज्याचे त्यानेच ठरवायचे. म्हणजेच घटासारखे आपण या जगाच्या आणि आपल्या अवतीभवती सतत वावरणाऱ्या माणसांमध्ये मिसळून एकरूप व्हायचे, की पाण्यासारखे आपल्या संपर्कात येणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीला अंतर्बाह्य व्यापून टाकायचे! हे व्यक्ती-व्यक्तींवर अवलंबून असते. सामान्य जगणं जगताना आपण हे सगळं नकळतपणे करतच असतो. फक्त ते आपल्या लक्षात येत नाही. उदाहरण द्यायचं झालं तर संकटकाळी म्हणजे नैसर्गिक आपत्ती, महामारी (जी सध्या चालू आहे), दुष्काळ असो, नाही तर आनंदाप्रसंगी म्हणजेच सणवार, उत्सव, पंढरीची वारी, पुरीची रथयात्रा, कुंभमेळा अशा प्रसंगी आपण समाजात, अवतीभवतीच्या माणसांत एकरूप होऊन जातो. वारीत चालणाऱ्या प्रत्येक वारकऱ्याच्या मनात त्या विदुरायाला भेटण्याची ओढ ही आत-बाहेर सारखीच असते. माउली म्हणतात तसं त्या

प्रत्येक घटाला (वारकऱ्याला) त्या ओढीने व्यापलेले असते. त्याचप्रमाणे संकटकाळात म्हणजेच नैसर्गिक आपत्ती, महामारी, दुष्काळ यात सापडलेल्या प्रत्येकाच्या मनात जगण्यासाठीची धडपड ही सामायिक असते. सगळ्यांच्या आत-बाहेर हीच भावना व्यापून असते. थोडक्यात काय, तर आपण आणि आपल्यासारखेच इतर, हे सगळे अंतर्बाह्य या समाजाशी, जगाशी, त्यातल्या माणसांच्या भावनांशी एकरूप झालो तर एक प्रचंड कार्य उभं राहतं आणि एकाच भावनेने केलेले कार्य हे टिकाऊ असते. प्रश्न इतकेच आहेत, की आपण आपला अहंभाव सोडून इतके लोकाभिमुख होतो का? होत असू तर त्यातून आपल्याला आनंद मिळतो का? की नसती उठाठेव, लोचटपणा या भावना आपल्याला त्रास देतात? आणि जर होत नसू तर आपण एकटे, एकाकी पडलो आहोत, ही भावना आपल्याला छळते का? की स्वतःपुरता विचार करणं आपल्याला सुरक्षित वाटतं? हे सर्व प्रश्न विवेचनाने नव्हे तर आत्मचिंतनाने सोडवले पाहिजेत आणि आत्मचिंतन करायचे तर स्वतःच्या आतमध्ये डोकावून पाहता आलं पाहिजे आणि मुख्य म्हणजे स्वतःशी प्रामाणिक राहता आलं पाहिजे. आता हे करण्यासाठी एकांत हवा की एकटेपणा, हे ज्याचं त्यानं ठरवावं.

अध्याय क्र. ७ गीता श्लोक क्र. ३०

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञम च ये विदुः। प्रयाणकालेऽपि च मां ते
विदुरयुक्तचेतसः ॥३०॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की - जे पुरुष अधिभूत, अधिदैव
आणि अधियज्ञासह मला जाणतात, ते स्वस्थचित्ताने युक्त असलेले पुरुष,
प्रयाणकाळीही मला जाणतात ॥३०॥

अध्याय - ७ - ओव्या क्र. १९४, १९५

मग चमत्कारीला म्हणे। इये जळीची मा तारांगणे। कैसा झकविलो
असलगपणे। अक्षराचेनि ॥१९४॥ इये पदी नव्हती फुडीया। गगनाचिया
घडीया। येथ आमुची मती बुडालिया। थावो न निघे ॥१९५॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की - मग आश्चर्य वाटून अर्जुन
म्हणतो, ही वाक्यं म्हणजे पाण्यात पडलेल्या ताऱ्यांचे प्रतिबिंब होय! मी
अक्षरांच्या सुलभपणाने कसा फसलो? ॥१९४॥ ही खरोखर वाक्ये नाहीत,
तर या आकाशाच्या घड्याच आहेत! तिथे आमच्या बुद्धीने किती जरी धडपड
केली, तरी तिचा थांग लागत नाही ॥१९५॥

सातव्या अध्यायातील हा शेवटचा श्लोक आहे. इथे सातवा अध्याय
संपतो. अध्यायसमाप्तीच्या वेळी माउलींनी अर्जुनाची अवस्था वर्णन केली
आहे. ती वर्णन करीत असताना त्यांनी पुन्हा एकदा आकाश आणि ताऱ्यांची
उपमा वापरलेली आहे. अर्जुनास वाटले की, जी सात तत्त्वं (फळे) भगवंतांनी
आपल्याला सांगितली, ती आपण एकदमच ग्रहण करू; पण प्रत्यक्ष विचार
केल्यावर असे लक्षात आले, की हे अवघड आहे आणि त्यामुळे आश्चर्यचकित
झाल्याने तो जे म्हणतो, ते माउलींनी या दोन ओव्यांत सांगितले आहे.
माउली म्हणतात, 'मग चमत्कारीला म्हणे। इये जळीची मा तारांगणे।
कैसा झकविलो असलगपणे। अक्षराचेनि ॥१९४॥ इये पदी नव्हती

फुडीया। गगनाचिया घडीया। येथ आमूची मती बुडालिया। थावो न निघे ॥१९५॥' माउली प्रत्येकवेळी आकाशाची उपमा किती वेगवेगळ्या पद्धतींनी वापरतात! इथे तर त्यांनी एक विलक्षण कल्पना वापरलीये आणि ती म्हणजे 'आकाशाच्या घड्या'. आजचे विज्ञान जे अजूनही उलगडण्याचा प्रयत्न करतंय, त्याची माउलींनी बाराव्या शतकातच कल्पना केलेली होती! कुठलंही पांघरून हे घडी घातली, की छोटं होतं आणि अशा अनेक घड्या एका छोट्या जागेत एकावर एक ठेवता येतात. उलगडलेली पांघरुणे त्या छोट्या जागेत बसत नाहीत. पृथ्वीवर आकाशाचं पांघरून आहे, अशा प्रकारची कविकल्पना आपण बऱ्याचदा ऐकतो. पण, माउली त्याच्याही पुढे जाऊन ते फक्त एक पांघरून नाही तर त्याच्या अनेक घड्या आहेत, असं ज्यावेळेस म्हणतात, तेव्हा त्यांच्या द्रष्टेपणापुढे आणि प्रगाढ प्रतिभेपुढे नतमस्तक व्हायला होतं! असो, आज विवेचनास घेतलेल्या ओव्यांचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी कसा संबंध येतो, हे बघताना जाणवलं, की अर्जुन म्हणतो की, ही वाक्ये म्हणजे पाण्यात पडलेली ताऱ्यांची प्रतिबिंबे आहेत! स्पष्ट दिसणारी; पण स्पर्श करताच विरून जाणारी. अत्यंत दूर अंतरावर असूनही त्यांच्या तेजाने स्पष्ट दिसणारी. त्यांच्या सुलभतेवर मी कसा फसलो? आणि इतकंच नव्हे, तर ती नुसती वाक्येच नाहीत तर आकाशाच्या घड्या घालून ठेवल्यात! म्हणजेच त्या उलगडल्या तर किती विस्तृत होतील, याची कल्पनाच करता येणार नाही आणि म्हणूनच त्या अथांग आहेत, त्याचा ठाव लागत नाही. त्यात कितीही खोल बुडी मारली तरी त्याचा तळ दिसणार नाही. इथे माउलींच्या कवित्वाची रोकडी प्रचिती येतेच; पण मला यात काय जाणवलं, त्याचंच विवेचन मी करणार आहे. आपलं रोजचं जगणं हे इतकं 'रुटीन'मध्ये चाललेलं असतं, की काळ पुढे पुढे सरकत असतो आणि आपण जगापासून हळूहळू मागे पडत असतो. त्याची गती पकडण्याचा आपला प्रयत्न केविलवाणा असतो. आपलाच असा नाही, तर प्रत्येकाचाच. रोज नित्य नवीन दिवस, नवीन अनुभव, नवीन माणसं, नवीन संधी, नवीन ओळखी, नवीन विचार. व. पु. काळेंनी म्हटलंय तसं- आयुष्य आपल्याला रोज सकाळी एक कोरी करकरीत पाटी देते, त्यावर आपण कालचीच अक्षरं काढायची की नवीन काही लिहायचं, हे

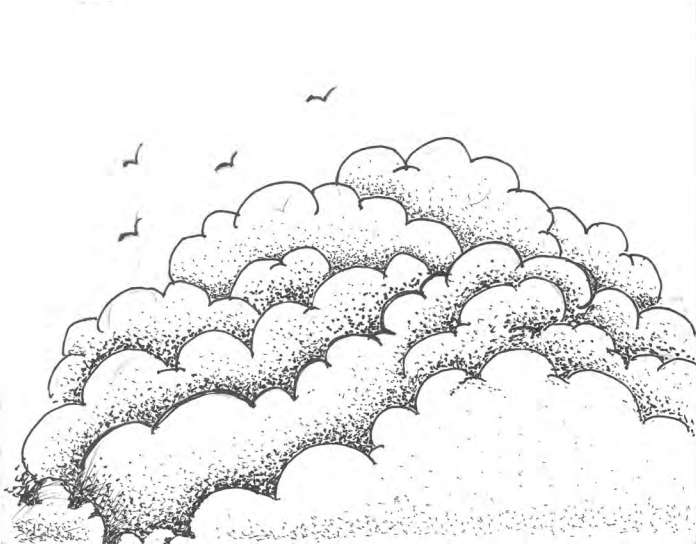
ज्याचं त्यानं ठरवायचंय. काल घडून गेलेल्या गोष्टी आज पुन्हा घडत नाही. पण, हे नवीन आहे, हे आपल्याला समजते का? आपल्या मनाला पटते का? घडीबंद आयुष्य जगतोय असं ज्यावेळेला आपण म्हणतो, ते कशाच्या आधारावर? पूर्वी कधी ही घडी उलगडून बघितली आहे का? निदान तसा प्रयत्न तरी केलाय का? बऱ्याचदा आपण कपड्यांच्या दुकानात कपडे खरेदी करतो, तेव्हा किंवा घरी आल्यावरसुद्धा शक्यतो आपण घडी उलगडून बघत नाही, शक्यतो टाळतो. कारण पुन्हा तशी घडी घालता येईल की नाही, याची काळजी वाटते किंवा विश्वास नसतो. तशीच काळजी आपल्याला आपल्या रोजच्या 'रुटीन'ची वाटते का? ते 'रुटीन' उलगडून बघितलं तर पुन्हा घडीबंद जगता येईल, असा विश्वास आपल्याला वाटत नाही. खरं तर आपण जे जीवन जगत असतो, अनुभवत असतो; तो जीवनाचा एक पदर असतो, एक घडी असते. अशा असंख्य घड्या त्याच्या खाली किंवा त्याच्या मागे अजून असतील, असा आपण कधी विचार करून बघितलाय का?

आपल्या रोजच्या 'रुटीन'ची आपल्याला एवढी सवय झालेली असते, की त्यात थोडाही बदल आपण करत नाही. म्हणजे उदा. आपण रोज सकाळी उठल्यापासून रात्री झोपेपर्यंत ज्या क्रिया करतो, त्या रोजच्या 'रुटीन'च्या आहेत, असं आपल्याला वाटतं आणि त्याच त्याच क्रिया रोज तशाच करण्याचा आपण मनापासून प्रयत्न करतो. त्यात थोडासुद्धा बदल करत नाही. यात आपल्याला अगदी थोडा बदल करता येईल का? विचार करता करता असं लक्षात आलं, की अशा अनेक जागा आहेत, जिथे थोडा बदल केला तर 'रुटीन'मध्ये फरक पडणार नाही; पण ते 'रुटीन' राहणार नाही. म्हणजे बघा हं, आपण रोज नोकरी-व्यवसायनिमित्त ठराविक रस्त्याने जातो आणि घरी येतो; इथे आपल्याला कधीतरी दुसऱ्या मार्गाने जाऊन बघता येईल. ऑफिसमध्ये ज्या खुर्चीत आपण रोज बसतो, ती खुर्ची बदलून बघता येईल. कधीतरी रिक्षाने नाही तर बसने कामाच्या ठिकाणी जाता येईल. संध्याकाळी घरी येताना, दिवसभराची दमछाक आणि कचकच झालेली असली, तरी एखादं छानसं गाणं शिष्टीवर वाजवत किंवा गुणगुणत गाडीवरून घरी येता येईल. काहीही कारण नसताना आणि संध्याकाळी कामावरून घरी

जाताना भेळ, आइस्क्रीम, वडे, समोसे, गजरा, चॉकलेट्स, नवीन कंपास, रंगपेटी, असलं काहीतरी घेऊन जाता येईल. ऑफिसमध्ये डबा खाताना सगळ्यांसमोर बायकोला फोन करून 'तू जेवलीस का?' असं विचारून मित्रांना आपली चेष्टा करू देता येईल. या आणि अशा कितीतरी गोष्टी आपलं 'रुटीन' जीवन जगताना करून बघता येतील. 'रुटीन'पेक्षा वेगळं केल्यासारखंही वाटेल; 'रुटीन' मात्र बदलणार नाही. मला वाटतं, यालाच घडीबंद आयुष्य थोडंसं उलगडून बघणं, असं म्हणतात. यामुळे काय होईल, की जी आजच्या आपल्या सगळ्यांची तक्रार आहे, की सध्या खूप 'टेन्शन', 'स्ट्रेस' आहे, ते कमी व्हायला मदत होईल आणि आपण सतत आनंदी राहू आणि आपण कसे काय आनंदी राहू शकतो, हे इतरांनी विचारल्यावर आपलं गुपित त्यांना सांगितल्याने तेही असंच वागण्याचा निदान प्रयत्न तरी करतील. म्हणजे, आपली प्रतिबिंबेच त्या नितळ, स्वच्छ पारदर्शी जगण्यात आपल्याला दिसतील. ती अस्पर्शी असतीलही; पण स्वच्छ दिसणारी असतील. शेवटी काय, जगणं एक कला आहे, असं कुणीसं म्हटलंय आणि आणि ते आनंदाने जगणं, हा त्या कलेचा आस्वाद घेणं आहे. सतत चिंतेत, काळजीत, दुःखात, चिडचिडेपणात, न्यूनगंड बाळगून राहणं म्हणजे जीवन कसंतरी ओढणं. गळ्यात लोढणं बांधल्यावर जनावरं जशी अडखळत चालतात, तशी आपण जगण्याची वाट अडखळत, ठेचकाळत चालायची का? आणि कशासाठी? अडचणी, दुःख सगळ्यांनाच आहेत; प्रमाण कमी-जास्त वगैरे असं काहीही नसतं. अडचण ही अडचणच असते. त्यात लहान-मोठी असा भेद कसा करणार? बरं, ती सोडवता येणार असेल तर काळजी कशाला करायची आणि त्या अडचणीतून सुटकाच नसेल तर मग काळजी करून काय फायदा? दोन्हीही परिस्थितींत त्या अडचणीला, दुःखाला आनंदाने सामोरं नाही का जाता येणार? स्वतःच्या आयुष्याला आकाशाची उपमा देणं, हे जरा आगाऊपणाचं वाटेल; पण हरकत काय आहे? प्रत्येक क्षण मी भरभरून आणि आनंदाने जगेन, अशी मनाची धारणा झाली, की ज्या आपल्या आयुष्याच्या आकाशाची घडी घालून आपण ठेवून दिलीये, ते रोज थोडं थोडं उलगडून बघता येईल. पुन्हा तशीच घडी घालून ठेवता नाही

आली तरी चालेल; नवी घडी घालू, पण, निदान ते आपल्या आयुष्याचं वस्त्र घडीवर विरणार नाही, एवढी तरी आपल्याला खात्री वाटेल. शेवटी काय आहे, जे उलगडलं आहे ते आवरून नीट घडी घालून ठेवता आलं म्हणजे झालं. त्यातच खरा आनंद लपलेला असतो. प्रयत्न करून बघायला काय हरकत आहे?

आपला सातवा अध्याय पूर्ण झाला. प्रथेप्रमाणे हरिनामाचा गजर करतो. पुंडलिकाऽ वरदे हरीऽऽ विठ्ठल, श्रीज्ञानदेवऽऽ तुकाऽऽराम, पंढरीनाथ महाराज कीऽऽ जय!

अध्याय क्र. ८ गीता श्लोक क्र. ८

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामीना। परम पुरुषं दिव्यं याति
पार्थानुचिंतयन ॥८॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की - हे पार्था, अभ्यासयोगामुळे
स्थिर झालेल्या व अन्यत्र न जाणाऱ्या चित्ताने परमपुरुषाचे सतत स्मरण
करणारा मनुष्य तेजस्वी परम पुरुषाप्रत जातो ॥८॥

अध्याय - ८ - ओव्या क्र. ८४, ८५

पै सरितेचेनि ओघे। सिंधूजळा मीनले घोंघे। ते काय वर्तत आहे मागे।
म्हणोनि पाहो येति ॥८४॥ ना ते समुद्रची होऊन ठेले। जेंवि चित्ताचे
चैतन्य जाहले। जेथ यातायात निमाले। घनानंद जे ॥८५॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की - नदीच्या प्रवाहाबरोबर
घोंऱ्घोंऱ् करत समुद्राच्या पाण्यात मिळालेले जे पाणी, ते मागे काय चालले
आहे म्हणून पाहण्याकरिता मागे येते का ? ॥८४॥ नाही, तर ते समुद्रच होऊन
जाते. त्याप्रमाणे चित्तच चिद्रूप बनल्यावर मग त्या ठिकाणी जन्ममरणाचा
शीण सहजच संपला. कारण ते चैतन्य एकरस आनंद आहे ॥८५॥

आजच्या भागापासून आपण आठव्या अध्यायाला सुरुवात करत आहोत.
या अध्यायाला 'ब्रह्माक्षर निर्देशयोग' असं नाव दिलं आहे. या संपूर्ण अध्यायात
योगी पुरुषाच्या प्रयाणकाळाच्या वेळी कशा अवस्था असतात, त्याचं वर्णन
आहे. थोडक्यात, हा अध्याय थोडा विरक्ती आणणारा आहे. असो. आज
आपण ज्या ओव्या विवेचनासाठी घेतल्या आहेत, त्यात माउलींनी पुन्हा
एकदा नदी आणि समुद्र यांची उपमा एका वेगळ्या स्वरूपात घेतली आहे.
माउली म्हणतात, 'पै सरितेचेनि ओघे। सिंधूजळा मीनले घोंघे। ते काय
वर्तत आहे मागे। म्हणोनि पाहो येति ॥८४॥ ना ते समुद्रची होऊन
ठेले। जेंवि चित्ताचे चैतन्य जाहले। जेथ यातायात निमाले। घनानंद

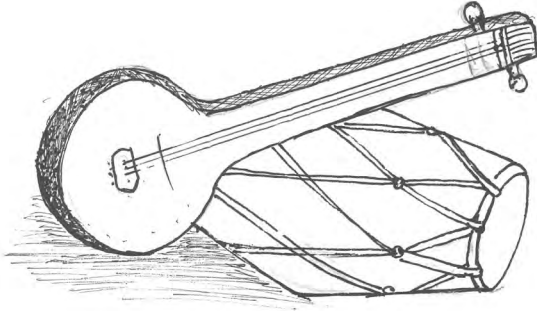
जे ॥८५॥' नदीच्या प्रवाहाबरोबर घोंघोंघ करत येणारे पाणी समुद्राच्या पाण्यात मिसळते. ते मागे काय चाललयं, हे पाहण्याकरिता पुन्हा मागे येते का? नाही येत, तर ते समुद्रच होऊन जाते. त्याप्रमाणे चित्तच चिद्रूप बनल्याने तिथे जन्ममरणाचा शीण सहजच संपला कारण ते चैतन्य एकरस आनंद आहे. माउली गीतेच्या एका-एका श्लोकावर किमान ८ ते १० ओव्या लिहितात. आधी त्या श्लोकाचा अर्थ आणि मग त्यावरचं विवेचन. ते करत असताना ओघाने येणाऱ्या उपमा, अलंकार, रूपकं. त्यामुळे वाचणाऱ्याच्या मनात काही शंकाच राहत नाही. आपण ज्या ओव्या विवेचनासाठी घेतो, त्या ज्या श्लोकावर रचलेल्या आहेत, तो श्लोक संदर्भासाठी घेतो. या श्लोकावर आधारलेल्या सगळ्या ओव्या आपण विवेचनासाठी घेत नाही. ज्या ओव्यांमध्ये उपमा किंवा रूपकं वापरलेली आहेत, तेवढ्याच ओव्या घेतो. त्यामुळे त्यातून गीतेच्या श्लोकाचा अर्थ स्पष्ट होत नाही. अभ्यासकांनी त्या सगळ्या ओव्या वाचाव्या. आपण वर वर्णन केल्याप्रमाणे फक्त उपमा किंवा रूपकं असलेल्या ओव्या विवेचनाला घेतो आणि त्या ओव्यांचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी कसा संबंध येतो, हे बघण्याचा हा छोट्यासा प्रयत्न आहे. आज ज्या ओव्या विवेचनाला घेतल्या आहेत, त्याचा 'नदी वाहत जाते आणि थेट समुद्राला मिळते, ती मागे वळून बघत नाही. तसे आपले जगणे असावे, असे सुचवायचे आहे. इथे मागे वळून बघणे म्हणजे संसारात गुरफटणे आणि असे गुरफटणे मोक्षाच्या आड येते,' असा अर्थ होतो. मुळात असा अर्थ आहे; पण आजच्या या अतिशय नैराश्यपूर्ण वातावरणात मला यात जो सकारात्मक अर्थ जाणवला, तो देण्याचा माझा प्रयत्न आहे. आपल्या रोजच्या जगण्याशी या ओव्यांचा खूपच जवळचा संबंध आहे. माउली म्हणतात, नदीचं पाणी जेव्हा वेगात येऊन समुद्राला मिळते, तेव्हा ते मागे काय चाललयं आहे, हे बघायला मागे फिरत नाही तर ते वेगात समुद्राच्या पाण्यात मिसळून समुद्रच होऊन जाते. आपलं रोजचं 'रुटीन' जगताना आपला वेग प्रचंड असतो. तो ठेवावाच लागतो; अन्यथा आपण जगाच्या मागे पडू. हा वेग जीवनशैलीचा असतो. आपणही नदीप्रमाणेच मागे वळून बघायला तयार नसतो आणि मग शेवट शेवट तर हा वेग एवढा वाढलेला असतो, की आपली दमछाक होते

आणि आपण त्या वेगवान जीवनेलीतून केव्हा बाहेर फेकले जातो, ते आपल्याला कळतदेखील नाही. जीवनेलीचा एवढा वेग आवश्यक असतो का? हा वेग कोण ठरवतं, असे प्रश्न जेव्हा आपल्यालाच पडायला लागतात, तेव्हा त्याची उत्तरं तरी कोण देणार? सगळेच पळताहेत. पूर्वीची जुनी माणसं म्हणताना आपण ऐकलेले असते, की माणसाने नेहमी सिंहाच्या चालीने चालावे. म्हणजे काय, की सिंह जसा दर १०-१५ पावलांनंतर थांबून मागे वळून बघतो आणि मग पुन्हा चालायला लागतो. यालाच 'सिंहावलोकन' म्हणतात. थोडक्यात, या सगळ्या प्रश्नांची उत्तरं आपली आपणच शोधावी लागतात. आपण आपल्या आत्तापर्यंत जगलेल्या आयुष्याचे सिंहावलोकन करून कधी बघितलंय का? त्यात काही फायदा आहे का? काही जण तर असंही म्हणतात, की मागचं सगळं विसरून पुढे चाला. मग कुठलं खरं मानायचं, असे प्रश्न माझ्यासारखेच तुम्हालाही पडले असतील.

आपण सगळेच जण एक सर्वसामान्य आयुष्य एका चाकोरीत जगत असतो. आपल्या आयुष्यात मागे काय घडलं, हे वळून बघावं इतकं काही आपलं जगणं विविधतेनं नटलेलं वगैरे नसतं. काय बघणार आपण आपल्या गत-आयुष्यात? काही छोट्या 'अचिव्हमेंट', मतभेद, वैयक्तिक स्पर्धा, त्यातून उत्पन्न होणारे आकस. आठवणीत राहतात त्या फक्त अशा कडू आणि दुःखद घटना, प्रसंग. आणि मग सिंहावलोकन करून त्याच त्या उगाळत बसायचं का? पण, खरोखर विचार केला तर आपल्या हे लक्षात येईल, की आपण आनंदाचे खूप प्रसंग विचारातच घेत नाही. आपण हे असं घडणारच होतं, असं गृहीत धरतो आणि दुःखद प्रसंगात मात्र हे घडलंच कसं, याचा ऊहापोह करीत बसतो. आयुष्याच्या शेवटी आपण जमाखर्च मांडत बसतो. बहुधा जमेपेक्षा खर्चच जास्त असतो. माउलींनी नदीचं उदाहरण हे सकारात्मक पद्धतीनं दिलं आहे. आपल्या या सामान्य आयुष्यात घडलेले प्रसंग, घटना यांदेखील सामान्यच असतात. त्या आठवून आपण काय साध्य करणार? म्हणूनच, त्या सोडून देऊन जर फक्त आनंदाच्या घटना, प्रसंग आपण आठवले तर त्यातून पुनःप्रत्ययाचा आनंद मिळतोच मिळतो. उदाहरण द्यायचं झालं तर बघा, आपण आनंदाच्या प्रसंगाचे फोटो

काढून अल्बम करून ठेवतो. दुःखद प्रसंगाचे कोणीही फोटो काढत नाही. हल्लीच्या सेल्फीच्या काळातसुद्धा समजा आपलं एखाद्याशी भांडण झालं तर त्या माणसासोबत आपण आपला सेल्फी काढून घेत नाही. पण, हेच आनंदाक्षणी म्हणजेच वाढदिवस, लग्न अशा प्रसंगी किती फोटो, सेल्फी काढू आणि किती नाही, असं होऊन जातं. मग विचार करा, की ज्या दुःखद आठवणी आपण दृश्यस्वरूपात म्हणजेच फोटोच्या स्वरूपातसुद्धा ठेवायला तयार नसतो, त्या दुःखद आठवणी अदृश्य स्वरूपात म्हणजेच आपल्या मनात तरी कशाला ठेवायच्या? आपल्या मागे आपल्याबद्दल लोकं काय बोलतात, याची प्रत्येकालाच उत्सुकता असते. मग हे कळणार कसं? तर सोपं उत्तर म्हणजे 'गॉसिपिंग'. आणि मग काहीही कारण नसताना केवळ ऐकीव माहितीवर आपण आपल्या संपर्कात येणाऱ्या विविध माणसांना जोखत असतो. बहुतेक सगळीच माणसं आपल्याला आपल्या तोंडावर चांगलंच बोलतात. अजातशत्रू व्हायला एक वेगळ्या प्रकारची चतुराई लागते. जी माणसं आपल्याला आपला दोष तोंडावर दाखवून देतात, त्यांच्याबद्दल आपल्या मनात तीव्र द्वेषाची भावना असते. हा मानवी स्वभाव आहे. आपण जगत असलेलं आयुष्य हे कितीही सामान्य असलं तरी प्रत्येकाने आपल्या आयुष्यात काहीतरी एक ध्येय निश्चित केलेलं असतं. ते गाठत असताना आपण हे असं 'गॉसिपिंग' करत असतोच; पण ते ध्येय अगदी हाताच्या अंतरावर असलं तरी आपला 'गॉसिपिंग'चा स्वभाव बदलत नाही. माउलींना नदीचं उदाहरण देताना हेच तर सांगायचं नसेल ना? नदी मागे काय चाललं आहे, हे बघायला मागे फिरत नाही तर उलट ती समुद्रच होऊन जाते, असं ज्यावेळेला माउली म्हणतात, तेव्हा त्याचा अर्थ मला असा वाटतो की, आपलं अंतिम ध्येय, उद्दिष्ट साध्य झाल्यानंतर आपण समुद्रासारखं अथांग, मर्यादशील, सर्वसमावेशक, धीरगंभीर, परिपक्व होतो का, की मिळालेल्या यशाने अहंकारी, गर्विष्ठ होतो. यातली गंमत अशी आहे, की आपण गर्विष्ठ किंवा अहंकारी आहोत, हे कित्येकांना मान्यच नसतं. मग अशा वेळी सिंहावलोकन उपयोगी पडते. आयुष्याच्या अशा महत्त्वाच्या वळणावर आपल्या गत-आयुष्याचा जर आपण धांडोळा किंवा आढावा घेतला, तरच

उपयोग आहे; अन्यथा एकदा वळण घेतलं, की मागचं दिसेनासं होतं. यात कधीकधी आपलीच माणसं आपल्याला दिसेनाशी होतात आणि दुःखाचा वाढत जातो. आपल्या या आयुष्यात याआधीही अशी वळणं येऊन गेली असतील, जिथून मागे बघता येत नाही. मागचं सगळंच विरून गेलंय. त्यामुळे निदान यापुढे तरी आपण जेव्हा जेव्हा आयुष्यात एखादं वळण घेऊ, तेव्हा तेव्हा थोडं थांबून मागे वळून बघूया. आपलं विवेचन हे असंच आपल्या गत-आयुष्याचा आढावा घेणं आहे. आपल्या मनात डोकावणं आहे. यातून काही चांगलं हाती लागलं तर उत्तमच आणि नाही लागलं तरीसुद्धा आपल्याच मनाशी आपण संवाद साधू शकतो, इतका तर विश्वास आपल्यात तयार होईल.

अध्याय क्र. ८ गीता श्लोक क्र. १५

मामूपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयंशाश्वतम। नापनूवंती महात्मानाः संसिद्धी
परमाम गतः ॥१५॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की - उत्कृष्ट सिद्धी प्राप्त झालेले जे महात्मे, त्यांना अनित्य आणि दुःखरूप जन्माची प्राप्ती होत नाही, कारण त्यांना माझी प्राप्ती झालेली असते ॥१५॥

अध्याय - ८ - ओव्या क्र. १५०, १५१

जे स्वप्नि देखिले स्वप्न। जे मृगजळे सासिन्नले वन। जे धुम्ररजाचे गगन। ओतले आहे ॥१५०॥ ऐसे जे हे शरीर। तें ते न पावतिची पुढती नर। जे होऊन ठेले अपार। स्वरूप माझे ॥१५१॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की - जे शरीर स्वप्नात पाहिलेले स्वप्न आहे किंवा मृगजळाच्या पाण्याने भरास आलेले रान आहे किंवा धुराच्या कणांनी बनवलेले आकाश आहे ॥१५०॥ असे जे अनर्थकारक व खोटे शरीर ते, जे पुरुष माझे अमर्याद स्वरूप होऊनच राहिलेले आहेत, त्यास पुन्हा प्राप्त होत नाहीत ॥१५१॥

आपण मागच्या भागात पाहिले, की हा संपूर्ण अध्याय विरक्ती आणणारा आहे. शरीर नश्वर आहे, आत्मा अमर आहे, या आपण अनेकदा वाचलेल्या आणि ऐकलेल्या संज्ञा, माउलींनी विविध रूपकांद्वारे या अध्यायात सांगितल्या आहेत. पारमार्थिक आणि आध्यात्मिकदृष्ट्या या अध्यायाचं फार महत्त्व आहे. आपण सामान्य माणसं प्रत्येक गोष्टीकडे सामान्यपणे आणि व्यावहारिक दृष्टीनेच बघतो. किंबहुना आपण सगळ्याच गोष्टींकडे अशा रीतीने बघतो आणि म्हणूनच आपण सरधोपट, सामान्य जीवन जगत असतो. आपले शरीर आणि आपण स्वतः वेगवेगळे आहोत, याचा आपल्याला पत्ताच नसतो. जन्म-मरण, पुनर्जन्म, मोक्ष, मुक्ती हे सगळे शब्द आपल्या कानावरून

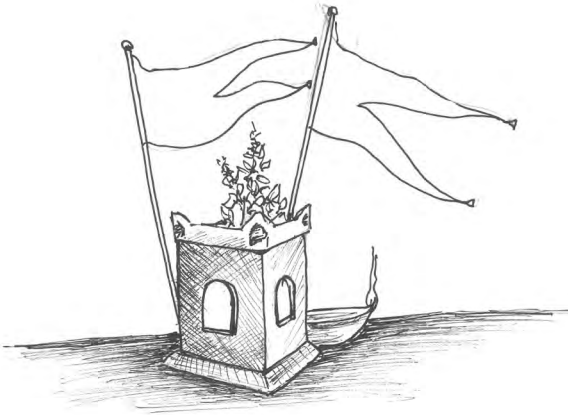
जातात. पण, आपण त्याच्या खोलात फार शिरत नाही. आपल्या दृष्टीने ते सगळं अवघड आहे, आपल्याला न समजण्यासारखं आहे आणि म्हणूनच ते अव्यवहार्य आहे. सर्वसंगपरित्याग, जगत मिथ्या आहे, ब्रह्म सत्य आहे, वगैरे गोष्टी आपल्या पचनी पडत नाहीत आणि हे अगदी स्वाभाविकच आहे. आपण आत्तापर्यंत ३६ भागांत विविध रूपकांचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी कसा संबंध येतो, याचं विवेचन केलंय. आपल्यासारख्या सामान्य माणसाचं आयुष्य हे सामान्य असूनही विविधतेनं, आनंदानं आणि मुख्य म्हणजे समाधानानं कसं जगता येईल, यासाठीच तर हा विवेचनाचा ऊहापोह! आजच्या ओव्यांमधूनही आपण हेच शोधण्याचा प्रयत्न करणार आहोत. माउली म्हणतात, **‘जे स्वप्नि देखिले स्वप्न। जे मृगजळे सासिन्नले वन। जे धुम्रजराचे गगन। ओतले आहे ॥१५०॥ ऐसे जे हे शरीर। तें ते न पावतिची पुढती नर। जे होऊन ठेले अपार। स्वरूप माझे ॥१५१॥’** शरीर नश्वर आहे. म्हणजेच नाश पावणारे आहे. फक्त आत्मा अविनाशी आहे. तो एक शरीर त्यागून नवीन शरीर धारण करतो. जे योगी पुरुष असतात, ते हे सगळं जाणतात आणि म्हणूनच ते भगवंताच्या स्वरूपाला जाणतात. त्यामुळे ते या शरीराच्या प्रेमात पडत नाहीत आणि म्हणूनच त्यांना जन्म-मरण पुन्हा पुन्हा येत नाही. हा गीतेतील सिद्धांत सांगण्यासाठी आणि शरीर म्हणजे नेमके काय, हे सांगण्यासाठी माउलींनी या ओव्यांमध्ये तीन उपमा वापरलेल्या आहेत. स्वप्नातले स्वप्न, मृगजळाच्या पाण्याने बहरलेले रान आणि धुराच्या कणांचे आकाश. या उपमा माणसाच्या शरीराच्या दृष्टीने वापरलेल्या आहेत. या उपमांमध्ये जसं सगळं आभास आहेत, खोटं खोटं आहे तसं शरीरसुद्धा आभास आहे. या उपमा आजच्या काळाशी सुसंगत कशा करता येतील, असा विचार केला असता असं जाणवलं, की सगळंच आभासी आहे म्हणजे आजच्या भाषेत सांगायचं तर ‘व्हर्चुअल’ आणि यातली गंमत म्हणजे आपल्याला माहिती असते, की हे सगळं खोटं आहे; पण तरीही आपण त्याच्या आहारी जातोच ना? आता अगदी उदाहरणच द्यायचं झालं तर मध्यंतरी एक ‘कम्प्युटर गेम’ आला होता, त्यात जो ‘व्हर्चुअल’ प्राणी असतो (पोकेमॉन), त्याला पकडायचं असतं. या पकडापकडीत अनेक जणांनी अपघातामध्ये आपले प्राण गमावले;

एवढंच नाही तर 'ब्ल्यू व्हेल' नावाच्या गेममध्ये तर 'टार्गेट' पूर्ण झालं नाही तर 'सुसाइड' केलेली उदाहरणं आपण पेपरमध्ये वाचली असतील. ही झाली तरुणाईच्या बाबतीत. ज्येष्ठांबाबतीत सांगायचं तर बहुसंख्य मंडळी टीव्हीवर लागणाऱ्या डेली एपिसोडच्या एवढ्या आहारी गेलेले असतात, की ते बघितल्याशिवाय त्यांना चैनच पडत नाही. आता वास्तविक त्या मालिकेतली पात्रं, कथा, प्रसंग, घटना या काल्पनिक असतात. तसं त्या निर्मात्यांनी घोषितही केलेलं असतं; पण तरीही बहुसंख्य मंडळी त्यात इतकी गुंतलेली असतात, की त्या मालिकेत एखादा दुःखद प्रसंग आला तर या मंडळींच्याही डोळ्यांत अश्रू येतात. माउलींना हेच म्हणायचे असेल का? आपण त्या सिरिअलमधून स्वप्नातले स्वप्न बघतो का आणि त्यालाच खरं मानतो का? मग विचार करा, की जे टीव्हीवर दिसतं व जे काल्पनिक आहे, 'व्हर्चुअल' आहे; हे माहीत असूनही आपण त्यात इतके 'इन्व्हॉल्व्ह' होतो, तर मग आपलं जे शरीर आहे; जे आपल्याला जाणवतं, त्यात आपण 'इन्व्हॉल्व्ह' का होणार नाही?

आपण सगळेच जण सामान्य माणसं आहोत. माउलींना असं तर म्हणायचं नसेल ना, की आभास निर्माण करणाऱ्या कुठल्याही गोष्टीच्या आहारी जाऊ नका. पण, आपण तर आपलं रोजचं जीवन जगताना आपल्याही नकळत अनेक आभासमान गोष्टींच्या मागे जातो आणि त्या मिळव्यात म्हणून खूप प्रयत्न करतो. आजची तरुण पिढी या आभासी दुनियेच्या फारच आहारी गेलीये, असं धाडसानं म्हणावं लागतं. तरुण पिढीच का, अनेक ज्येष्ठ मंडळी सोशल मीडियावर इतके सक्रिय असतात, की एखादे दिवस ते बंद असेल तर दिवसभर करायचं काय, हा त्यांना प्रश्न पडतो. प्रत्येकानं त्याचं स्वतःचं आयुष्य कसं जगावं, हा ज्याचा त्याचा प्रश्न आहे. पण, 'प्रत्यक्षाहून प्रतिमा उत्कट' अशी जी परिस्थिती निर्माण झाली आहे, ती थोडी काळजी करण्यासारखी आहे. प्रत्येक पिढी आपल्या पुढल्या पिढीला आपल्यापेक्षा जास्त शिक्षित आणि सक्षम करण्याचा प्रयत्न करते. पण, मला असं प्रामाणिकपणे वाटतं, की कितीही मित्रत्वाच्या नात्याने वागलं किंवा वागायचं ठरवलं तरी पिढीचं अंतर काही पार करता येत नाही. अड्डहास केला तर आपलीच दमछाक

होते. एका तत्त्ववेत्त्याने एक छान विचार मांडलाय IT'S YOUR ROAD AND IT'S YOURS ALONE. OTHERS CAN WALK WITH YOU BUT NO ONE CAN WALK IT FOR YOU तुझा मार्ग तुझाच आहे, एकट्याचा. इतर तुझ्यासोबत तो मार्ग चालू शकतील; पण, तुझ्यासाठी ते चालू शकणार नाहीत. हेच आपण सगळे करतो का? तरुण पिढीने निवडलेला मार्ग बहुधा ज्येष्ठांना पसंत पडत नाही. मग मतभेद, कटुता यायला लागते. पण, त्याने निवडलेला मार्ग त्यालाच चालायचा आहे; आपण फार तर साथ देऊ शकतो, शक्य असेल तर! पण त्याचा मार्ग आपण चालू शकत नाही. हे मूळ तत्त्वच बहुधा सगळे ज्येष्ठ विसरतात. सन्माननीय अपवाद असतील; पण बोटांवर मोजण्याइतके! आणि मग तरुणाईची आभासी दुनिया जाचक वाटू लागते. यात एक गंमत अशी आहे, की ते स्वतःही एका आभासी दुनियेतून जात असतात, याचा त्यांना पत्ताच नसतो. आपल्या मुलांनी अमुक एक करिअर निवडावं, असं वागावं, हे करावं आणि ते करू नये, या एक ना अनेक आभासी कल्पना ही सगळी मंडळी त्या खऱ्या करण्यासाठी धडपडत नाहीत का? अगदी ते मूल लहान असल्यापासून अगदी त्या मुलाला, मुलीला मूल होईपर्यंत! थोडक्यात काय, कुठल्याच पिढीचं कुठल्याच पिढीशी जमत नाही. मग यावर काहीच उपाय नाही का? तसं बघायला गेलं तर सध्या तरी यावर उपाय नाही. पण, काही तोडगे, क्लृप्त्या उपयोगी पडू शकतात. त्यामुळे पिढीतील अंतर कमी व्हायला मदत होईल. उदा. ज्येष्ठांनी नवीन पिढीची जीवनशैली, भाषा, विचार, वागणं, बोलणं समजून घेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. नवीन पिढीला नावं ठेवताना, आपणही कधीतरी कोणाच्या तरी दृष्टीने नवीन पिढी होतो, हे विसरता कामा नये. नवीन तंत्रज्ञान, पेहराव, वागण्या-बोलण्याची शैली ही अगदी सगळींच्या सगळी नाही, तरी आपण या नव्या पिढीत सहज मिसळून जाऊ, इतपत तरी शिकून घ्यायलाच हवी. याचबरोबर नवीन पिढीनेसुद्धा जुनं ते सगळंच टाकाऊ, ही मनोवृत्ती थोडी आवरती घेतली पाहिजे. अनुभव हा नेहमीच उपयोगी पडतो. अनुभवाशिवाय अनुभूती नाही. साखर गोड आहे, हे ती खाल्ल्याशिवाय कळत नाही. ती गोड आहे, हे आपल्याला माहिती असते, पण अनुभव हा, ती खाल्ल्यावरच येतो. गोड चव म्हणजे नेमकं काय,

हे तेव्हाच सांगता येतं. ज्येष्ठांचा अनुभवही तसाच. सध्याच्या तरुणाईला प्रतिबिंबाची ओढ जास्त. पण, ते फसवं आहे, हे जेव्हा ज्येष्ठ सांगतात, तेव्हा त्यांनी त्या प्रतिबिंबाच्या बिंबाचा अनुभव घेतलेला असतो आणि म्हणूनच जे प्रतिबिंब दिसतंय, ते फसवं आहे आणि प्रत्यक्ष बिंब वेगळं आहे, हे जेव्हा ते सांगतात, तेव्हा तरुणाईने त्याचं चिंतन केलं पाहिजे. स्वप्नात स्वप्न बघणं, मृगजळानं रान बहरणं, धुळीच्या कणांनी आकाश बनणं, ही सगळी प्रतिबिंबं आहेत, आभासी आहेत. प्रत्यक्ष असं काही नसतं, याचा अनुभव आधीच्या पिढीने घेतलेला असतो. तेही कधीकाळी अशा आभासी दुनियेच्या पाठीमागे गेलेले असतात आणि ते फसवं आहे, हे त्यांना पक्कं कळलेलं असतं आणि म्हणूनच ती चूक पुन्हा पुढच्या पिढीनं करू नये, असंच त्यांना वाटत असतं. थोडक्यात काय, बिंब आणि प्रतिबिंब ही दोन रूपं ज्याच्यामुळे दिसतात, तो 'आरसा' म्हणजे 'पिढीचं अंतर'. एकदा का तो मधला आरसा हटवला की, मूळ बिंबच दिसू लागेल आणि पिढीचं अंतर कमी होऊन एकरूपता, एकवाक्यता व्हायला मदत होईल. माउलींना हेच म्हणायचे असेल का? कुठल्याही आरशात बघण्यापेक्षा स्वतःच्या आत डोकावून पाहिलं तर सगळंच स्वच्छ दिसू लागेल.

भाग ३८

अध्याय क्र. ८ गीता श्लोक क्र. २०

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तात्सनातनः। यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न
विनश्यति ॥२०॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की - पण या अव्यक्ताहून वेगळी
सनातन परमात्मस्वरूप अशी जी दुसरी अव्यक्त वस्तू आहे, ती संपूर्ण भुते
नष्ट झाली, तरी नष्ट होत नाही ॥२०॥

अध्याय क्र. ८ - ओव्या क्र. १७३, १७४

जैसे आटलिया रूपे। आटलेपण ते खोटी म्हणिणे। पुढती तो
घनकारु हारपे। जे वेळी अलंकार होती ॥१७३॥ हि दोन्ही जैशी होणी।
एकीं साक्षीभूत सुवर्णीं। तैसी व्यक्ताव्यक्ताची कडसणी। वस्तूच्या ठायी
॥१७४॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की - अलंकार आटवल्यावर त्याला
लगड म्हणतात. पुढे त्याच लगडीचे निरनिराळे अलंकार होतात, त्यावेळी
त्या लगडीचा लगडपणा नाहीसा होतो ॥१७३॥ अलंकार व लगड या दोन्ही
स्थितींना एकच आधारभूत सोने असते, त्याप्रमाणे आकार (जग) आणि
निराकार (माया) यांचा विचार चैतन्याचे ठिकाणी आहे ॥१७४॥

आपण आत्तापर्यंत पाहिलेल्या अनेक ओव्यांमध्ये माउलींनी अनेक
ठिकाणी 'सुवर्ण' म्हणजेच 'सोन्या'ला उपमा म्हणून वेगवेगळ्या स्वरूपात
वापरलं आहे. काय कारण असेल? 'सुवर्ण' हा शब्दच इतका शुद्ध आणि
पवित्र आहे, की तो आपण आपल्या दैनंदिन जीवनात विविध गोष्टींसाठी
वापरतो. सुवर्णक्षण, सुवर्णकाळ, सोनपावलं, सुवर्णाक्षर, इत्यादी. म्हणजेच जे
जे उत्तम, पवित्र, उदात्त आहे, त्याला आपण सोन्याची उपमा देतो. त्यामुळेच,
माउलींनी जे परमात्मस्वरूप सनातन असं जे परमेश्वराचं अस्तित्व आहे,
त्याला सुवर्णाची उपमा दिली आहे; इतकंच नाही तर त्याला 'चैतन्य' असंही

म्हटलंय. माउली म्हणतात, 'जैसे आटलिया रूपे। आटलेपण ते खोटी म्हणिपे। पुढती तो घनकारु हारपे। जे वेळी अलंकार होती ॥१७३॥ ही दोन्ही जैशी होणी। एकीं साक्षीभूत सुवर्णां। तैसी व्यक्ताव्यक्ताची कडसणी। वस्तूच्या ठायी ॥१७४॥' म्हणजेच, सोन्याची लगड असते (म्हणजे चोख सोनं) त्यापासून अलंकार घडवतात. कालांतराने तो अलंकार मोडून दुसरा करायचा असेल तर तो अलंकार वितळतात (आटवतात) आणि त्याची पुन्हा लगड तयार करतात आणि मग त्या लगडीपासून नवीन अलंकार तयार करतात. इथे माउली म्हणतात, की एकदा अलंकार झाला, की लगडीचं अस्तित्व राहत नाही. ही 'प्रोसेस' कितीही वेळा केली, तरी मूळ जे सोनं आहे, ते तसेच राहते. मग ते लगड (चोख) म्हणजेच निराकार स्वरूपात असेल; नाही तर अलंकार म्हणजेच आकार स्वरूपात असेल. हा अनुभव आपल्यासारख्या सामान्य माणसांना वारंवार घेणं शक्य नसलं (सोन्याच्या बाजारभावामुळे) तरी कधीतरी आपण तो घेतलेला असतो. माउलींनी याच अनुभवाची किती सहजतेनं परमेश्वराचं अस्तित्व (सोनं), जग (अलंकार) आणि माया (चोख किंवा लगड) यांची सांगड घातली आहे. आपल्या रोजच्या जगण्यात याचा संबंध कसा येतो, ते आपण आपल्या दृष्टीने बघणार आहोत. काय म्हणतात माउली, की सोनं एकच आहे; मग ते चोख असो की अलंकार! आपल्याला माणसांमध्ये अशी उदाहरणं पाहायला मिळतात का? मुळात सुवर्णाची उपमा द्यावी, अशी माणसं आपल्या आयुष्यात येतात का? आपल्या अवतीभवती असतात का? फार फार तर एखाद दुसरी व्यक्ती असते प्रत्येकाच्या आयुष्यात. असं का होत असेल? आपल्या संपर्कात असलेली सगळींच्या सगळी माणसं सोन्यासारखी आहेत, असं आपल्याला का वाटत नाही? आपण त्यांच्यात न्यून शोधतो किंवा ते त्यांच्यात आहे, असं आपल्याला वाटतं म्हणून ती माणसं सोन्यासारखी वाटत नसावी. इतरांचं सोडा, आपण स्वतः किती जणांना 'सोन्यासारखा माणूस' वाटतो? अशा अनेक प्रश्नांची माळच माळ दिसायला लागते. आपण सगळेच 'माणूस' म्हणून जन्माला आलो आणि या पृथ्वीतलावरचा सर्वांत बुद्धिमान आणि सर्वश्रेष्ठ प्राणी म्हणून आपली गणना होते. मग असं असेल तर सर्व माणसं

ही सोन्यासारखी शुद्ध आणि पवित्र का वाटत नाहीत आपल्याला? आपण सर्वजण सर्वसामान्य माणसं आहोत, असं ज्यावेळेला म्हणतो, तेव्हा स्वतःला असामान्य माणसांपासून अलिप्त किंवा वेगळे करून घेतो का? काय फरक असतो आपल्यात आणि असामान्य माणसांमध्ये? तीसुद्धा आपल्यासारखीच माणसं आहेत.

डॉ. बाबा आमटे, डॉ. कलाम, डॉ. कुरियन, डॉ. बंग यांच्यापासून ते अगदी एखाद्या गावातल्या (हिवरे बाजार) ध्येयवादी सरपंचापर्यंतच्या (श्री. पोपटराव पवार) कहाण्या आपण वाचतो, यू ट्यूबवर व्हिडिओ बघतो. मला तरी त्यांच्यात आणि आपल्यात शारीरिक किंवा मानसिक काहीच फरक जाणवत नाही. त्यांना कुठलीही दैवी शक्ती प्राप्त झालेली दिसत नाही; तरीही ही माणसं असामान्य कशी झाली? यांनाच आपण असामान्य माणसं का म्हणतो? मला असं वाटतं, की आपण त्यांना असामान्य म्हणतो कारण त्यांचं कार्य असामान्य असतं. त्यांच्यातली दुर्दम्य इच्छाशक्ती आणि ध्येयपूर्तीसाठी सर्वस्वाचा त्याग करण्याची त्यांची वृत्ती त्यांना असामान्यत्वाकडे घेऊन जाते. अंबानी, अदानी, स्टीव्ह जॉब्स, वॉरन बुफे, बिल गेट्स यांना आपण असामान्य माणसं म्हणत नाही; त्यांना आपण यशस्वी उद्योजक म्हणतो. मग विचार येतो, की ते हे सगळं करू शकतात; मग आपण का नाही? आपल्यात अगदी दुर्दम्य नसेल, पण इच्छाशक्ती तर असतेच. सर्वस्वाचा त्याग करणे म्हणजे जे आपल्याजवळ आहे, ते गमावून बसणे असा अर्थ आपण लावतो. आपलं सर्वस्व म्हणजे काय, हेच आपल्याला नक्की सांगता येणार नाही. पैसा, मानमरातब, सामाजिक प्रतिष्ठा, नातेसंबंध यांपैकी एक की, हे सगळंच? आपल्यासारख्या सामान्यांच्या आयुष्यात येणाऱ्या छोट्या छोट्या अडचणी, सतत पैशांची चणचण, समाजाकडून अवहेलनेची भीती, नातेसंबंधांमध्ये हेटाळणीची भीती या सगळ्या गोष्टी त्या असामान्य माणसांच्या आयुष्यात आल्या नाहीत का? बरं, हे सगळं (म्हणजे पैसा, मानमरातब, इ.) सांभाळून आपण काही करू शकत नाही आणि गमावण्याची इच्छा नाही. हे सगळं आपल्या जन्माबरोबर आपल्या वाट्याला आलं नाही तर आपण त्यासाठी अथक प्रयत्न केले; परिश्रमानं ते मिळवलं. मग हेच

प्रयत्न, परिश्रम एखादं ध्येय मनाशी बाळगून केलं तर आपण असामान्य होऊ की नाही, ते सांगता यायचं नाही; पण सामान्य राहून ज्या मानसिक ताण-तणावाखाली आपण सतत वावरत असतो, तो येणार नाही याची खात्री आहे. मुळात आपण सगळेच शुद्ध सोन्याच्या स्वरूपातच जन्माला येतो. संस्कार, नाती, समाज यांच्या भट्टीत आपण तावून-सुलाखून बाहेर पडतो; पण प्रत्यक्ष सोन्यासारखं असामान्य आयुष्य आपल्याला आवाहन करत असताना आपण सामान्य आयुष्य जगण्याचा 'चॉइस' निवडतो. कारण हेच जे वरती सांगितलंय आणि 'मेजॉरिटी' लोकं असंच करतात म्हणून. मला वाटतं, आपल्यापैकी प्रत्येकानं आपल्या आयुष्यात कुठलंही एक उदात्त ध्येय मनाशी बाळगून जीवापाड प्रयत्न केला तर हा समाज, राष्ट्र आणि पर्यायाने संपूर्ण जग हे एका वेगळ्याच उंचीवर जाईल. यासाठी वयाची अट नाही आणि माउलींनी जे पसायदानात मागितलंय, की 'जो जे वांछील तो ते लाहो...' हे खरं व्हायला वेळ लागणार नाही. शेवटी एक सांगू का, आपण स्वतः सामान्य आयुष्य जगणाऱ्या माणसांच्या कळपात सामील होऊन असामान्य माणसांचे गोडवे गात बसायचं, की असामान्यांची संख्या कशी वाढेल, याचा प्रयत्न करायचा, एवढाच प्रश्न आहे. चोख किंवा अलंकार कुठल्याही स्वरूपात असू देत आपण सोनं होण्याचं ठरवलं तरच माउलींच्या या आज विवेचनासाठी घेतलेल्या ओव्यांचा अर्थ आपल्याला कळला आहे, असं म्हणता येईल.

भाग ३९

अध्याय क्र. ८ गीता श्लोक क्र. २३

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तीम चैव योगिनः। प्रयाता यान्ति तं कालं
वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥२३॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की - हे भरतश्रेष्ठा, योगीपुरुष कोणत्या काली मेल्यावर पुन्हा जन्माला येत नाहीत आणि पुन्हा जन्माला येतात तो काल मी तुला सांगतो ॥२३॥

अध्याय - ८ - ओव्या क्र. - २१२, २१८

पाहा पां वारेने कां उदकें। दिवियाचे दिवेपण झाके। तै असतीच काय
देखे। दिठी आपुली? ॥२१२॥ म्हणोनि आधी अभ्यासु जो केला।

तो मरण न येताचि निमोनि गेला। जैसे ठेवणे न दिसता मालवला।

दिपू हातिचा ॥२१८॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की - असे पहा की, वाच्याने किंवा पाण्याने दिवा मालवला गेला, तर दृष्टी चांगली असूनही जवळ असलेली वस्तू दिसते का? ॥२१२॥ यामुळे मरणाच्या अगोदरच्या जन्मभर केलेला अभ्यास तो, ठेवलेली वस्तू सापडण्यापूर्वी दिवा जसा विझावा, त्याप्रमाणे नाश पावतो ॥२१८॥

गीतेच्या आठव्या अध्यायातील या तेविसाव्या श्लोकावर माउलींनी जवळजवळ पंधरा ओव्या लिहिल्या आहेत. योगीपुरुष जेव्हा देहत्याग करतात, तेव्हाचा काल म्हणजेच वेळ, दिवस, पंधरवडा, महिना इ. कसा असला म्हणजे तो (योगीपुरुष) मोक्षाप्रत पोहोचतो आणि कसा नसला म्हणजे तो पुन्हा जन्माला येतो, याचं वर्णन या ओव्यांमध्ये आहे. ते अधिक स्पष्ट करण्यासाठी माउलींनी दिव्याचं रूपक ज्या ओव्यांमध्ये वापरलेले आहे, त्याच ओव्या आपण विवेचनासाठी घेतल्या आहेत. माउली म्हणतात, 'पाहा पां वारेने कां उदकें। दिवियाचे दिवेपण झाके। तै असतीच काय देखे। दिठी

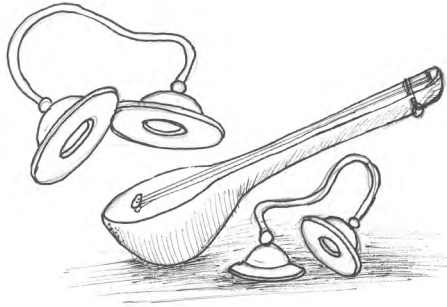
आपुली? ॥२१२॥ म्हणोनि आधी अभ्यासु जो केला। तो मरण न येताचि निमोनि गेला। जैसे ठेवणे न दिसता मालवला। दिपू हातिचा ॥२१८॥’ म्हणजेच वाच्याने किंवा पाण्याने जर हाती घेतलेला दिवा विझला तर आपली दृष्टी चांगली असूनही आपल्याला जवळची वस्तू दिसत नाही. तसेच, एखादी वस्तू शोधण्यासाठी दिवा घेऊन निघावं आणि ती वस्तू सापडण्यापूर्वीच दिवा विझावा. या दोन्ही ओव्यांचे श्रीज्ञानेश्वरीत वेगवेगळ्या अर्थाने संदर्भ आलेले आहेत; परंतु दोन्ही ओव्यांमध्ये दिव्याचे रूपक समान असल्यामुळे आपण त्या दोन ओव्या एकत्र घेतलेल्या आहेत. काय म्हणतात माउली पहिल्या ओवीत, की वाच्याने किंवा पाण्याने जर दिवा विझला तर जवळची वस्तूही दिसत नाही. या रूपकाचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी कसा संदर्भ लावता येईल, असा विचार करताना एक गोष्ट इथे लक्षात घेतली पाहिजे, की आजच्या विज्ञान युगात विजेचे दिवे अस्तित्वात असताना तेलाच्या दिव्याचा संदर्भ गैरलागू होतो. पण, आपण दिवा कोणता आहे, हे विचारात न घेता त्या ओवीतला विचार लक्षात ठेवला पाहिजे. अगदी आजच्या विज्ञान युगातसुद्धा अचानक लाइट गेले तर आपल्या डोळ्यांसमोर अंधेरी येते आणि जवळची वस्तूही दिसेनाशी होते. हाच विचार माउलींनी त्यांच्या काळातल्या दिव्याचं उदाहरण देऊन स्पष्ट केलंय. हा अनुभव आपल्या सगळ्यांनाच आहे. विज्ञानानं हे सिद्ध केलंय, की कुठल्याही वस्तूवरून प्रकाश परावर्तित झाला, की त्याची प्रतिमा आपल्या डोळ्यांच्या पटलावर पडते आणि मेंदूच्या साहाय्याने त्याची आपल्याला ओळख पटते. प्रकाशाअभावी ती जवळची वस्तूही दिसत नाही. हे असं आपल्या अवतीभवतीच्या माणसांबाबतीतही घडतं का? त्या माणसांच्या विचारांच्या बाबतीतही असं घडतं का, हा विचार मला या ओव्या वाचताना जाणवला. म्हणजे बघा हं, आपल्या संपर्कात असलेल्या माणसाचं वलय, त्याची समाजातली प्रतिष्ठा, या गोष्टींनी जेव्हा तो माणूस समाजाच्या दृष्टीने प्रकाशात असतो, तेव्हा तो आपल्याला स्पष्ट दिसतो, कळतो. पण, एकदा का तो यापासून दूर गेला आणि त्याच्यावरचा ‘फोकस’ गेला, की आपल्याला तो दिसेनासा होतो; इतका की आपण त्याची ओळखही विसरतो. यात कधीकधी जवळची माणसंही असतात. आपल्या

आयुष्यात अनेक माणसांशी आपले संबंध वेगवेगळ्या हेतूंनी येतात. यात आपला किंवा त्या माणसाचा काहीतरी हेतू असतो, हे निश्चित. कुटुंब, आसस्वकीय, नातेवाईक, मित्रमंडळी यांमध्ये अनेक माणसांचा समावेश असतो. आता प्रत्येकाशीच आपलं पटतं, असं नाही. ते शेवटी प्रत्येकाच्या स्वभावावर अवलंबून असतं. सर्वांशी सारखेपणाने वागायला, सारखेच संबंध ठेवायला एक प्रकारची चतुराई लागते किंवा मनाचा तेवढा मोठेपणा तरी लागतो. तो आपल्यासारख्या सामान्यांच्या ठिकाणी बहुधा नसतोच. म्हणजेच काल-परवापर्यंत चांगले संबंध असणाऱ्यांशी काहीतरी बिनसतं आणि आपण एकमेकांपासून दुरावतो. कालपर्यंत ज्याच्यावाचून आपलं पान हलत नाही, तो खूप दूर जातो. कधीकधी हा दुरावा एवढा वाढतो, की एकमेकांना ओळखसुद्धा देत नाही. अर्थात, तो आपल्या आयुष्यातून आणि आपण त्याच्या आयुष्यातून दिसेनासे होतो. हेच म्हणतायेत का माउली की अचानक अंधार झाल्याने आपल्याला जवळचंही दिसत नाही? आपण फक्त प्रकाशातल्याच गोष्टी पाहू शकतो. तसंच असतं का हितसंबंधांचं? आपल्या विचारांच्या, मतांच्या अनुकूल असतील, तेच फक्त प्रकाशात आहेत, असं आपण मानतो का? जे आपल्या मतां-विचारांविरुद्ध आहेत, त्यांना आपण अंधारात ढकलून देतो आणि अंधारात गेलेला माणूस आपल्यापासून दुरावतो, हे आपल्या सगळ्यांच्या बाबतीत अगदी स्वाभाविकपणे होतं, हे कोणीही नाकारू शकत नाही. त्यावर आपण त्याचं समर्थनही करतो, की - नाही बुवा, आपलं पटतं त्याच्याशी; मग उगीच वादावादी कशाला म्हणून लांबच राहिलेले बरे!

अंधारात स्पष्ट दिसण्याची कला मनुष्य सोडून सर्व प्राण्यांमध्ये आढळते. आपल्यालाही अंधारात दिसतं; पण त्यासाठी अंधाराची सवय व्हायला लागते. सरावाने आपण अंधारातसुद्धा चालू शकतो, हवी असणारी गोष्ट सापडते. पण, आपल्याला उजेडाची, प्रकाशाची इतकी सवय झालेली असते, की आपण नकळतपणे अंधार टाळतो. बऱ्याचदा अंधारात अस्वस्थ होतो आणि कधीकधी चक्क घाबरतो! कधी एकदा प्रकाश येईल, उजेड दिसेल यासाठी धडपडतो. म्हणजेच आपल्या मतांशी, विचारांशी जुळणाऱ्या लोकांचा शोध घ्यायला लागतो. अंधारासारखेच मतभेद, वैचारिक मतभिन्नता

आपण सहज स्वीकारत नाही. हा मानवी स्वभाव आहे. माउलींनी दाखला दिल्याप्रमाणे आपण दिवा घेऊन एखादी गोष्ट शोधायला जावं, तर ती वस्तू सापडण्याआधीच दिवा विझला तर ती वस्तू सापडत नाही. म्हणजेच, आपल्या मतांशी, विचारांशी जुळणाऱ्या माणसांच्या शोधात जावं, तर ती इतकी दूर असतात, की त्यांच्यापर्यंत पोहोचेस्तोवर आपले विचार, मतांही आपल्यालाच अनोळखी वाटायला लागतात. मग यावर उपाय काय? याला दोन उपाय आहेत. एक तर आपल्याला न घाबरता किंवा अस्वस्थ न होता अंधाराची सवय करून घेतली पाहिजे, किंवा असा दिवा हाती घेतला पाहिजे, जो कधीच विझणार नाही. म्हणजेच आपला विचार, मतं ही सर्वमान्य पाहिजेत किंवा आपली मतं, विचार सगळ्यांना पटवून देण्याची आपली क्षमता पाहिजे. कुठलाही दुरावा, कडवटपणा न आणता सर्वांशी जोडून घेता आलं पाहिजे. हे दोन्हीही उपाय थोडे अवघड वाटताहेत ना? मलासुद्धा वाटतात आणि हे साहजिक आहे. आपले विचार, मतं सर्वानाच पटतील, याचा आपल्यालाच विश्वास नसतो. मग पुढची जी पायरी आहे की, आपल्या मतांशी, विचारांशी सगळ्यांना जोडून घेता आलं पाहिजे, हे तर लांबच राहिलं! आणि आपल्यासारख्या सामान्य माणसांच्या विचारांना, मतांना कोण विचारतो? मग काय करता येईल? आपण आपल्याभोवती अशी अनेक माणसं बघतो किंवा त्यांच्याबद्दल ऐकतो; कधी कधी वाचतोदेखील की, अशी माणसं आपल्या विचारांशी, मतांशी ठाम असतात. त्यांचे विचार स्पष्ट आणि स्वच्छ असतात. कुठलाही वैचारिक गोंधळ नसतो. महात्माजींनी सत्य आणि अहिंसा हे त्यांचे विचार संपूर्ण भारतातल्या जनसामान्यांपर्यंत पोहोचवले. बहुसंख्यांना ते पटले आणि म्हणूनच महात्माजी राष्ट्रपिता झाले. आपण इतकी उंच भरारी घेऊ शकत नाही; पण मला असं वाटतं, की आपल्या संपर्कात येणाऱ्या आपल्या जवळच्या माणसांबाबतीत हा प्रयोग करून बघायला काय हरकत आहे? आपले विचार, मतं ही खूप उदात्त, प्रगल्भ, वगैरे नसतीलही. अगदी साधी असतील. पण गंमत अशी, की तीसुद्धा आपण ठामपणे मांडू शकत नाही. मतभेद, मतं-मतांतरं असणारच. व्यक्ती तितक्या प्रकृती. पण, आपण आपल्या विचारांशी ठाम असलो म्हणजे झालं. शिवाय हासुद्धा

विश्वास पाहिजे, की आज ना उद्या ती त्यांना पटतीलच आणि मग एकदा त्यांना पटली, की आपलं क्षेत्र अजून विस्तारता येईल. इतिहास साक्षी आहे, की ज्यांनी ज्यांनी बहुसंख्य लोकांना स्वतःच्या विचारांशी सहमत करून घेतलं, ती सगळी माणसं वंदनीय झालीयेत. उदाहरणच घायचं झालं तर छत्रपती शिवाजी महाराज, लोकमान्य, महात्माजी ते अगदी आत्ता आत्ताचे नेल्सन मंडेलांपर्यंत. या सगळ्यांनी याच तंत्राचा वापर केला आहे, असं लक्षात येईल. आपण जग बदलण्याएवढे युगंधर नाहीये. आपलं सामान्य आयुष्य मतभेद, वादविवाद, भांडणं, दुरावा, अबोला यांमध्ये पार गुरफटून गेलेलं असतं. तुमचे साधे विचार किंवा मत हे अतिशय शांतपणे कुठलाही भांडणतंटा न करता तुम्ही दुसऱ्याला तेव्हाच पटवून देऊ शकाल, जेव्हा तुमचा स्वतःवर विश्वास असेल, विचारांमध्ये स्पष्टता आणि पारदर्शकता असेल. बहुतेकवेळा मतभेद, भांडण ज्या मुद्द्यांवरून सुरु होतात, तो मुद्दा बाजूलाच राहतो. विरोधाला विरोध सुरु होतो आणि त्याचा शेवट वैयक्तिक उखाळ्या-पाखाळ्या काढण्याच्या पातळीला येतो. याचं कारण बहुधा हेच असावं. थोडक्यात काय, माउलींना हे सांगायचे असेल का, की दिवा विझू न देणं म्हणजे विचारांशी ठाम राहणं आणि त्यात स्पष्टता असणं. हीच अंधार भेदण्याची युक्ती आहे. म्हणजेच आपण सर्वांनी एक विचाराने, समविचारी होऊन राहणे. पण, यासाठी आपले विचार आपल्या स्वतःशी पडताळून पाहिले पाहिजेत आणि त्यासाठी स्वतःच्या आत डोकावता आलं पाहिजे. आपल्या विवेचनाचा हाच तर मुख्य उद्देश आहे.

अध्याय क्र. ८ गीता श्लोक क्र. २७

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुहयती कश्चन। तस्मात्सर्वेषु कालेषु
योगयुक्तो भवार्जुन ॥२७॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की - पार्था, हे दोन मार्ग जाणणारा
कोणताही योगी मोह पावत नाही. म्हणून अर्जुना, तू सर्वकाळी योगयुक्त हो
॥२७॥

अध्याय -८- ओव्या क्र. २४९, २५०

मज तरंगपण असे की नसे। ऐसे उदकासी काही भासे?। ते भलतेंव्हां
जैसे तैसे। उदकचि की ॥२४९॥ तरंगाकारे न जन्मेची। न तरंगलोपे न
निमेची। तेवी देही जे देहेची। वस्तू जाहले ॥२५०॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की - मला तरंगपणा आहे किंवा
नाही, याची जाणीव पाण्याला असते का? पाण्याच्या दृष्टीने पाणी नेहमी
पाणीच असते ॥२४९॥ तरंगाबरोबर पाण्याची उत्पत्ती किंवा नाश होत नाही,
त्याप्रमाणे जे देहवान असताना देहानेच ब्रह्म झाले ॥२५०॥

आजच्या भागाने आपण आठव्या अध्यायाची समाप्ती करत आहोत.
हा संपूर्ण अध्याय, मागे मी म्हणालो तसं, थोडा विरक्ती आणणारा आहे.
पण, विरक्ती म्हणजे 'डिप्रेशन' किंवा नैराश्य नव्हे, हे आधी लक्षात घेतले
पाहिजे. मला असं वाटतं, की विरक्ती म्हणजे कुठल्याही गोष्टीची आसक्ती
नसणे. सोप्या भाषेत सांगायचं तर कुठलीही गोष्ट मला हवीच, हा अड्डहास
किंवा हव्यास नसणे. आपल्यासारख्यांचा घरातल्या कितीतरी गोष्टींत,
अगदी निर्जीव गोष्टीतही जीव अडकलेला असतो. म्हणजेच त्याची ओढ
असते. ती कमी होणं किंवा नष्ट होणं म्हणजे विरक्ती. या पूर्ण अध्यायात
माउलींनी योगीपुरुष व त्याचा देहत्याग यांवर गीतेतल्या या अध्यायातल्या
४८ श्लोकांवर तब्बल २७१ ओव्या रचल्या आहेत! यामध्ये शरीर म्हणजे

काय; आत्मा, जन्म-मृत्यू, पुनर्जन्म; मृत्यूसमयी कोणता काळ चांगला आणि कोणता वाईट, अशा बऱ्याच आध्यात्मिक आणि पारमार्थिक संज्ञा स्पष्ट केल्या आहेत. या अध्यायातील विवेचन हे बरचसं आध्यात्मिक आणि तत्त्वचिंतनपर आहे. आपण सामान्य माणसं इतका विचार कधी करत नाही. जे आयुष्य समोर येईल, ते जगत असतो; परंतु माउलींनी या विवेचनामध्ये अनेक सुंदर सुंदर उपमा, रूपकं वापरली आहेत. आपल्या चर्चेचा उद्देश त्या सुंदर उपमा आपल्या रोजच्या जगण्याशी, आजच्या काळाशीही कशा सुसंगत आहेत, हे बघण्याचा आहे. आपण आत्तापर्यंत पाहिलेल्या ३९ भागांमध्ये माउलींनी अनेक ठिकाणी पाण्याचा उपमा म्हणून वापर केलेला दिसतो. कधी अथांग समुद्र तर कधी खळाळती नदी, कुठे डोह तर कुठे सरोवर, कधी पावसाच्या धारा तर कधी घटात साचलेले पाणी. माउलींनी उपमा आणि रूपकांच्या माध्यमातून पाण्याची कितीतरी विविध रूपं मांडलीयेत. आज चर्चेला घेतलेल्या ओव्यांमध्येसुद्धा पाण्याचीच उपमा घेतली आहे. माउली म्हणतात, 'मज तरंगपण असे की नसे। ऐसे उदकासी काही भासे?। ते भलतेंव्हां जैसे तैसे। उदकचि की ॥२४९॥ तरंगाकारे न जन्मेची। न तरंगलोपे न निमेची। तेवी देही जे देहेची। वस्तू जाहले ॥२५०॥' म्हणजेच पाण्याला आपण स्वतः तरंगू शकतो की नाही, याची जाणीव नसते आणि पाण्यावर उठलेल्या तरंगांमुळे पाण्याची उत्पत्ती किंवा नाश होत नाही. किती विलक्षण आणि अतिशय वेगळी कल्पना माउली आपल्यासमोर उभी करतात! त्यांचं शब्दप्रभुत्व हे सर्वमान्यच आहे. उदाहरणच द्यायचं झालं तर 'तरंग' हा शब्द त्यांनी दोन वेगवेगळ्या अर्थांनी इथं वापरलाय. पहिल्या ओवीत 'तरंगणे' म्हणजे 'पाण्यावर तरंगणे' किंवा 'न बुडणे' आणि दुसऱ्या ओवीत 'तरंग' म्हणजे 'लाटा'. माउली म्हणतात, आपण तरंगू शकू की नाही, याची जाणीव पाण्याला नसते; ते फक्त पाणीच असते. 'तरंगणे' हा शब्दप्रयोग आपण हवा आणि पाणी या दोन्हीकडे वापरतो. पण, यात एक सूक्ष्म फरक आहे. हवे(मध्ये) तरंगतात आणि पाण्या(वर) तरंगतात. आता याचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी संबंध कसा येतो, असा विचार करताना माउली जे म्हणतात, की आपल्याला

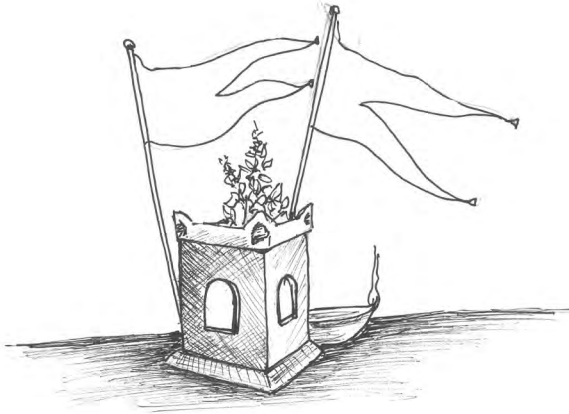
तरंगता येतं की नाही, याची जाणीव पाण्याला नसते, ही एक विलक्षण कल्पना आहे! त्याचा सूक्ष्म विचार करता येईल; पण तो आपला उद्देश नाही. आपण आपल्याविषयी बोलूयात. पाण्यावर तरंगणे म्हणजे तरी काय? पाण्याच्या पृष्ठभागावर राहण्याचा प्रयत्न करणे. असा प्रयत्न कोण करतो? ज्याला पोहता येते, त्याची ती प्रतिक्षिप्त क्रिया असते. ते सोडून द्या. पण, ज्याला पोहता येत नाही आणि ज्याला खात्री असते, की आपण प्रयत्न केला नाही तर खात्रीने बुडू; तोच जीवापाड प्रयत्न करतो. तो एक तर कसा तरी धडपडत किनारा गाठतो; पण जो पट्टीचा पोहणारा आहे, तोसुद्धा पाण्याच्या पृष्ठभागावरच जास्तीत जास्त राहतो; पाण्यात खोल बुडी मारून खोल पाण्यात राहण्याचा प्रयत्न करत नाही. मला या ठिकाणी अमिताभ बच्चन यांच्या 'शराबी' या सिनेमातला एक संवाद आठवतो. जयाप्रदा जेव्हा तिच्या नृत्यकलेविषयी त्यांना सांगते, तेव्हा ते म्हणतात, "इतने गहराई में तो हम कभी गये ही नहीं, बस उपरही उपर तैरते रहें।" आपल्या रोजच्या जगण्यातही आपण असे करतो का? वर वर जेवढं करणं शक्य आहे, तेवढं आपण करतो. मुळपर्यंत जाण्याचा प्रयत्न आपण शक्यतो टाळतो. मग ते आपले शिक्षण असेल, नोकरी-धंदा असेल, नाही तर नातेसंबंध असेल. आपण फार खोलात शिरत नाही. आपल्यासारख्या सर्वसामान्यांबाबतीत हे अगदी स्वाभाविक आणि नैसर्गिक आहे. हे चूक आहे, असंही मला म्हणायचं नाही. पण, थोडा विचार केला तर आपल्यालाच प्रश्न पडतो की, का होत असेल असं?

आपण सतत पृष्ठभागावर राहण्यासाठी हातपाय मारत असतो. ते थांबले तर आपण बुडू, याची आपल्याला भीती वाटते. खोल पाण्यात जायला तुमच्या श्वासावर तुमचं प्रचंड नियंत्रण लागतं, पर्यायाने स्वतःवरसुद्धा! बरं, फक्त नियंत्रण असून भागत नाही, तो श्वास तुम्ही कितीवेळ रोखून धरू शकता, हेही महत्त्वाचं आहे. हल्ली 'डीप सी डायव्हिंग' किंवा 'स्कुबा डायव्हिंग' हा खेळाचा प्रकार खूप प्रचलित झालाय. इथे मला आणखी एका सिनेमातला प्रसंग आठवतो, 'जिंदगी ना मिलेगी दोबारा' या सिनेमात हृतिक रोशनच्या तोंडी हा संवाद आहे. त्याला हे 'डीप सी डायव्हिंग' करून आल्यावर

कतरिना कैफ विचारते, की कसं वाटतंय? तेव्हा हृतिक रोशन उत्तर देतो की, "बस साँस लेते रहो..." किती समर्पक वाक्य आहे हे! मला वाटतं, की कुठल्याही गोष्टीच्या खोलात जायचं असेल, तर तुमची दमछाक होता कामा नये, गुदमरता कामा नये. सतत श्वास घेत राहिलं पाहिजे. म्हणजेच, आपण आपल्या मूळ मुद्द्याला सोडता कामा नये. आता याचं उदाहरणच द्यायचं झालं तर आपण इयत्ता पहिलीपासून दहावीपर्यंत अनेक विषय शिकत असतो; पण प्रावीण्य कशातच नसते. कारण आपण कुठल्याच विषयाचा सखोल अभ्यास केलेला नसतो. छत्रपती, मुघल, भारताचा स्वातंत्र्यलढा यांचा इतिहास, फ्रेंच राज्यक्रांती, महायुद्धाची कारणे यांतून किती मार्क मिळू शकतील, एवढंच माहीत असतं. जी गत इतिहासाची, तीच भाषा, गणित, भूगोल, विज्ञान याची. यांपैकी एखाद्या विषयात सखोल अभ्यास करून संशोधन वगैरे करणारे अगदी हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतकेच. दोष आपला नाहीये. शिक्षणपद्धतीचा किंवा आजच्या जीवनशैलीचा आहे. करिअर करणे म्हणजे बक्कळ पैसा मिळवणे, ही संज्ञा जिथे दृढ होतीये, तिथे वेगळे काय घडणार? म्हणजेच, थोडे हातपाय मारून आपण पृष्ठभागावर तरंगू शकतो, हा विश्वास आपल्यामध्ये इतरांकडूनच निर्माण केला जातो आणि मग पिढी दरपिढी तो वाढतच जातो. त्यामुळेच इंजिनीअर, वकील, सीए झालेली मुलं, मुली जेव्हा हमखास पैसा, प्रतिष्ठा आणि सत्ता मिळवून देणाऱ्या MPSC/UPSC/BANK OFFICER च्या परीक्षेला बसतात, तेव्हा विशेष वाटत नाही. शिक्षणपद्धती कशी असावी, हा आपला विषय नाही. आपला मुद्दा हा आहे, की मग हेच जर करायचं होतं तर आयुष्यातली ४-५ वर्षे अथक प्रयत्न करून इंजिनीअर कशासाठी व्हायचं? खोलात शिरून सगळ्या समाजाला फायदा होईल, असं एखादं यंत्र का बनवत नाही? त्या खोलात का शिरायचं नाही? तर उत्तर एकच आहे की, त्यात पैसे, सत्ता आणि प्रतिष्ठा नाही. अशी अनेक उदाहरणं आपण आपल्या अवतीभवती बघतो. यात चूक काहीही नाही. जीवनात यशस्वी आहोत की नाही, याच्या प्रत्येकाच्या वेगवेगळ्या व्याख्या आहेत. आपल्या सामान्यांच्या यशाच्या व्याख्या तर फारच सीमित असतात. आपण एका मर्यादेपलीकडे विचार करू शकत नाही. यशाला नेहमी

'MILE STONE' असं म्हणतात. अजून कितपत पल्ला गाठायचा आहे, हे तो दर्शवत असतो. पण, आपण सामान्य त्याच्या उलट करतो. एकदा हा 'MILE STONE' आला, की आपण थांबतो. मिळालेल्या यशावर खुश होतो. आपण त्याच्या पलीकडे बघायला केव्हा शिकणार? इथे शिक्षण, करिअर हे फक्त उदाहरणासाठी घेतलंय. आपल्या आयुष्यात घडणाऱ्या अनेक घटना, प्रसंग, येणारे अनुभव आणि आपल्या अवतीभवती असणाऱ्या माणसांच्या स्वभावाची, खुर्बीची, दोषांची आपल्याला जाणीव होते. त्यातल्या त्यात दोषांचीच जास्त; परंतु ही सगळीजणं- आपल्या आत-बाहेर व्यापून राहिलेली माणसं- आपली आहेत, ही भावना आपल्या मनामध्ये जर दृढ झाली तर माउली म्हणतात तसं, त्यांच्या दोषांची जाणीव आपल्याला होणारच नाही. म्हणजेच, आपलं रोजचं जीवन जगताना आपण पृष्ठभागावर आहोत की खोलात शिरलोय, गटांगळ्या खातोय की तरंगतोय, याची पाण्यासारखीच आपल्यालाही जाणीव राहणार नाही. हे करण्यासाठी स्वतःच स्वतःला प्रश्न विचारला पाहिजे.

आज आपला आठवा अध्याय पूर्ण झाला. प्रथेप्रमाणे हरिनामाचा गजर करतो पुंडलिकाऽ वरदे हरीऽऽ विठ्ठल, श्रीज्ञानदेवऽऽ तुकाऽऽराम, पंढरीनाथ महाराज कीऽऽ जय!

अध्याय क्र. ९ गीता श्लोक क्र. ३

अश्रद्धधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप। अप्राप्य मां निवर्तन्ते
मृत्युसंसारवत्सर्नि ॥३॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की- हे शत्रुतापना, या (आत्मज्ञानरूपी) धर्मावर श्रद्धा न ठेवणारे लोक माझी प्राप्ती न होता मृत्युरूप (मृत्यूने युक्त) अशा संसारमार्गावर वारंवार परत येतात ॥३॥

अध्याय - ९ - ओव्या क्र. ६१, ६२

बहू मृगजळ देखोनि डोळा। थुंकिजे अमृताचा गिळिता गळाळा। तोडीला
परिसु बांधिला गळा। शुक्तिकालाभे ॥६१॥ तैसी अहंममतेचिये लवडसवडी।
माते न पावतीची बापुडी। म्हणोनि जन्ममरणाची दुथडी।

डहूळीते ठेली ॥६३॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की- पुष्कळ मृगजळ डोळ्यांनी पाहून तोंडात असलेली अमृताची गुळणी एखाद्याने जशी थुंकून टाकावी, अथवा शिंपली मिळाली म्हणून गळ्यात बांधलेला परीस तोडून फेकून द्यावा ॥६१॥ त्याप्रमाणे मी व माझे या नादात दंग झालेले लोक मला येऊन मिळत नाहीत, आणि म्हणूनच ते जन्म व मरण या दोन थड्या असलेल्या नदीत (संसारात) धक्के (गटांगळ्या) खात राहिले आहेत ॥६२॥

आजच्या भागापासून आपण नवव्या अध्यायाला सुरुवात करत आहोत. या अध्यायाला 'राजविद्याराजगुह्ययोग' असे नाव दिले आहे. नववा अध्याय हा गीतेच्या पूर्वखंडातील शेवटचा व भक्तिप्रधान अध्याय आहे. भक्तिमार्गाचा अवलंब करणारे मला सर्वांत जास्त प्रिय आहेत आणि त्यांच्या योगक्षेमाचा भार मीच घेतो, असे भगवंत म्हणतात. एवढेच नाही, तर त्यांची सेवा करण्यात मला कसलीही लाज वाटत नाही, असेही ते म्हणतात. कारण त्यांनी मला पूर्ण जाणलेले असते आणि त्यासाठी स्वर्गप्राप्तीसाठीचे जे इतर मार्ग आहेत,

त्यांचा त्याग करून ते फक्त मलाच अनन्यभावाने शरण येतात. हे अधिक स्पष्ट करताना भगवंतांनी आणि पर्यायाने माउलींनी- सगळीकडे भगवंतच भरलेला असूनही त्याला जाणून न घेता त्याचं अवडंबर कसं माजवलं जातं, याचं अतिशय परखड मत, त्याला उपमा, अलंकार, उदाहरणांचं अंगड टोपडं घालून मांडलं आहे. आजच्या विवेचनात घेतलेल्या ओव्यांमधूनही माउलींनी हेच सांगण्याचा प्रयत्न केलाय. माउली म्हणतात, 'बहू मृगजळ देखोनि डोळा। थुंकिजे अमृताचा गिळिता गळाळा। तोडीला परिसु बांधिला गळा। शुक्तिकालाभे ॥६१॥ तैसी अहंमतेचिये लवडसवडी। माते न पावतीची बापुडी। म्हणोनि जन्ममरणाची दुथडी। डहूळीते ठेली ॥६३॥' म्हणजेच तोंडात अमृताची गुळणी असूनही डोळ्यांना जर पुष्कळ मृगजळ दिसले तर तोंडातली गुळणी थुंकून टाकतात किंवा शिंपला दिसला तर गळ्यात अडकवलेला परीस तोडून फेकून देतात. कारण 'मी' व 'माझे' यात दंग झालेले ते मला ओळखतच नाहीत आणि संसाराच्या जन्म-मृत्यू हे दोन काठ असलेल्या नदीत गटांगळ्या (धक्के) खात बसतात. या ओव्यांचा अर्थ आत्ताच्या अतिशय धकाधकीच्या आणि वेगवान युगातही चपखल बसतो. आपल्या रोजच्या जगण्याशी याचा फार जवळचा संबंध आहे. आपण सामान्य माणसं आपल्या वाट्याला आलेलं सामान्य आयुष्य जगत असताना, आपल्याही आयुष्यात असे काही प्रसंग येतात, तेव्हा आपण जे आपल्या हातात आहे, ते सोडून भलत्याच्याच मागे जातो. मराठीत जी म्हण आहे, की 'हातचं सोडून पळत्याच्या मागे जाऊ नये' तेच माउलींनी अमृताची गुळणी आणि परीस जवळ असताना मृगजळ किंवा शिंपल्याच्या मागे धावू नये, ही उदाहरणे देऊन स्पष्ट केलंय. आपलंही होतं का असं? बहुतेकांच्या आयुष्यात असा प्रसंग किंवा वेळ येते; पण त्यावेळेस आपली सारासार विचार करण्याची बुद्धी ऐनवेळी काम करेनाशी होते. आता सारासार विचार म्हणजे काय? याची प्रत्येकाची व्याख्या वेगवेगळी असते. पण, सर्वसाधारणपणे असा समज आहे, की चांगलं-वाईट, फायदा-तोटा याचा विचार करणे, नाण्याच्या दोन्ही बाजू तपासणे किंवा एखाद्या गोष्टीला दुसरी बाजू असते, हे मान्य करणे इत्यादी. पण, प्रत्यक्षात आपण असे करतो का? ज्यावेळेला एखादा मोठा निर्णय घ्यायचा असतो, त्यावेळेला आपण स्वतः

मनामध्ये एका निर्णयाशी येऊन थांबलेले असतो. मग त्याच्या समर्थनासाठी आपण इतरांना विचारतो. ज्यांची मतं आपल्या मनात घेतलेल्या निर्णयाच्या बाजूची असतील, ती लोकं आपल्याला जवळची वाटू लागतात आणि जी या निर्णयाला विरोध करतात, त्यांना आपण आपली बाजू ही, याची दुसरी बाजू कशी आहे, हे पटवून द्यायला लागतो. थोडक्यात, आपण मनात घेतलेल्या निर्णयाचं समर्थन करतो आणि मग या सगळ्या चर्चेला आपण सारासार विचार केला, असं म्हणतो. पण, खरंच, तसं असतं का? मला वाटतं, की आपण स्वतःचे स्वतःच दोन्ही बाजूंचा तटस्थपणे विचार करणे म्हणजे सारासार विचार करणे. 'सेकंड ओपिनियन' जरूर घ्यायचा; पण आपण स्वतः सारासार विचार करून घेतलेला निर्णय हा 'फर्स्ट ओपिनियन' असला पाहिजे. त्या निर्णयाची दुसरी बाजू म्हणजे 'सेकंड ओपिनियन' नव्हे, हे इथे आपण लक्षात घेतलं पाहिजे. शिवाय हा जो 'सेकंड ओपिनियन' घ्यायचा, तो अशा माणसाकडून घ्यावा, की ज्यात आपल्या कुठल्याही निर्णयाने त्या माणसाचा स्वतःचा काहीही फायदा किंवा तोटा होणार नसतो. मला वाटतं, आपले आई-वडील किंवा गुरुच यासाठी योग्य व्यक्ती आहेत. कारण त्यांना कसलाही फायदा किंवा तोटा अपेक्षित नसतो. अतिशय निरपेक्ष बुद्धीने ते त्यांचा निर्णय सांगतात. आजच्या या धकाधकीच्या जीवनात आपल्या आयुष्याची दिशा बदलतील, असे निर्णय आपल्याला काही काही वेळा घ्यावे लागतात. बहुतांश लोकांना असे निर्णय घेताना फार पंचाईत होते. उदाहरण घ्यायचं झालं तर नोकरी किंवा व्यवसायात बदल; नोकरी सोडून व्यवसाय किंवा व्यवसाय बंद करून नोकरी, नोकरीत प्रमोशन किंवा व्यवसायवाढ, लग्न करावं की करू नये, मूल जन्माला घालावं की नाही, ही आणि अशी अनेक आत्ताच्या काळातली उदाहरणे आहेत; ज्यात हे निर्णय घेतल्याने किंवा न घेतल्याने त्यांच्या आयुष्याची दिशा बदलणार आहे, असं त्यांना वाटतं. आयुष्य जगत असताना अशी वळणं येतातच. माउली हेच म्हणतात, की ते निर्णय घेताना किंवा न घेताना मृगजळाच्या नादी लागून तोंडात असलेली अमृताची गुळणी थुंकू नका किंवा परीस गळ्यात बांधलेला असताना शिंपल्यामागे धावू नका. आधी स्वतःजवळ काय आहे, याचा विचार करा. स्वतःकडे असलेल्या जमेच्या बाजूचा विचार करा. मला या ठिकाणी पु.

ल. देशपांडेच्या 'असा मी असामी'मधलं ते वाक्य आठवलं. पुलं म्हणतात, 'आमचे बाबा नेहमी म्हणायचे, अरे हे बघ, नोकरी ही लग्नाच्या बायकोसारखी असते. दुसरी चांगली दिसते म्हणून पहिली सोडण्यात काहीही अर्थ नसतो. शेवटी सगळ्या नोकऱ्या आणि सगळ्या बायका इथून तिथून सारख्याच. काय समजलेस बेंबट्या.' आता पुलंनी हे विनोदी अंगानं सांगितलं असलं तरी त्याचा मथितार्थ हा आजच्या ओव्यांच्या विवेचनाला लागू पडतो.

हे झालं मोठ्या निर्णयाच्या बाबतीत. पण, आपल्यासारख्या सामान्यांच्या आयुष्यात छोट्या छोट्या निर्णयातसुद्धा आपली द्विधा मनःस्थिती होते. उदाहरणच घ्यायचं झालं तर टोलनाक्यावर आपली गाडी ज्या रांगेत उभी असते, ती सोडून बाकीच्या रांगा भराभर पुढे जाऊ लागतात, तेव्हा आपणही दुसऱ्या रांगेत जावं का, असं वाटणे किंवा ज्या एसटीत आपण बसलो आहोत, ती सुमारे अर्ध्या-पाऊण तासाने निघणार आहे आणि स्टॅंडबाहेर उभी असलेली खाजगी बस लगेच निघणार आहे; त्यावेळी आपण एसटी सोडून खाजगी बसमध्ये जावं का, असं वाटणे. या आणि अशा साध्या साध्या निर्णयातसुद्धा आपण बऱ्याचदा आहे ते सोडून दुसरीकडे जात नाही का? का होत असावं असं? मला वाटतं, की धकाधकीच्या आणि प्रचंड वेगात धावणाऱ्या जगात सतत जगाबरोबर राहण्याचा प्रयत्न करत असल्यामुळे आपण संयम, धीर, सबुरी या गोष्टी हळूहळू विसरत चाललोय. या 'इंस्टंट'च्या जमान्यात आपण 'आउटडेटेड' तर होणार नाही ना, मागे तर पडणार नाही ना, याची आपल्याला सतत भीती वाटत असते. कुठलाही निर्णय मागेपुढे न बघता चटकन घ्यायची आपल्याला सवय लागली आहे. हे चूक आहे, असं नाही. उलट निर्णयक्षमता असणं केव्हाही चांगलंच; परंतु यदाकदाचित निर्णय चुकला, मग तो छोटा असेल तर त्याची चुटपुट आयुष्यभर राहते आणि मोठा असला तर पश्चात्ताप करायची वेळ येते आणि मग आपण आपल्या चुकीच्या निर्णयाचं खापर कोणावर तरी फोडून आपल्या मनाचं खोटं खोटं समाधान करून घेतो. मग तुम्ही म्हणाल, की निर्णय घ्यायचाच नाही का? तर तसं नाही. मी मगाशी म्हणालो तसं निर्णय घेण्याआधी आपण आपल्या मनाशी सारासार विचार करून, पुरेसा वेळ घेऊन मग निर्णय घ्यावा. इथे एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे, की निर्णय

ध्यायला वेळ घेणं म्हणजे वेळकाढूपणा नव्हे किंवा निर्णय न घेणं किंवा निर्णय पुढे ढकलणं असंही नव्हे. जी गोष्ट प्रसंगांची, तीच गोष्ट हितसंबंधांची. आपल्या संबंधात असलेल्या किंवा येणाऱ्या माणसांबाबतीत आपण असे निर्णय घेतो का? मतभेद झाले, की लगेच आपला अहं जागा होतो आणि मग ती माणसं कायमची दुरावण्याची शक्यता असते. दुरावलेली माणसं पुन्हा जोडणं बहुधा शक्य होत नाही. म्हणूनच म्हटलंय, की 'तोडणं सोपं असतं, जोडणं फार कठीण, तोडायला सेकंद लागत नाही; पण जोडायला उभं आयुष्य खर्ची पडतं.' मला असं नेहमी वाटतं की, माणसांची मनं ही फुलांसारखी असतात. तोडली की ती पुन्हा जोडता येत नाहीत. ती कोमेजून जातात; पण पुन्हा टवटवीत कधीच दिसत नाहीत. म्हणूनच तोडण्यापूर्वी माउलींच्या या ओव्यांचा विचार केला पाहिजे. थोडक्यात, संयम, धीर, सबुरी या हळूहळू लुप्त होत जाणाऱ्या गुणांचं महत्त्व माउली आपल्याला या ओव्यांमधून सांगतायेत. एखादा निर्णय घेताना द्विधा मनःस्थिती तेव्हाच होते, जेव्हा समोर दोन पर्याय असतात. उदाहरण द्यायचं तर समजा एखाद्या माहितीच्या रस्त्याने जाताना आपल्यासमोर जर दोन रस्ते आले तर पोहोचण्याचं ठिकाण माहित असल्यामुळे आपण योग्य रस्त्याची निवड करून त्या रस्त्याने जातो. पण, रस्ता आणि पोहोचण्याचं ठिकाण माहित नसेल आणि असे दोन रस्ते समोर आले तर, आपण तिथून जाणाऱ्या-येणाऱ्यांपैकी कोणाला तरी विचारतो. म्हणजेच, आपण तिथे कुठल्या रस्त्याने जायचे, हा निर्णय घेण्यापूर्वी थोडं थांबतो. हितसंबंध जपताना आपण असं करतो का? बहुधा नाही. आपण निर्णय घेऊन मोकळे होतो. मतभेद झाले की, सारासार विचार न करता इतर लोकांचं त्या व्यक्तीबद्दल काय मत आहे; ते मत आपण आपलं बनवतो. माउली म्हणतात तसं थोडं थांबून, सारासार विचार करून, मतभेद घडीभर बाजूला ठेवून आपण जर निर्णय घेतला तर त्याचा पश्चात्ताप करण्याची वेळ आपल्यावर येणार नाही. आपणच जोडलेली माणसं ही अमृतासारखी आणि परीसासारखीच आहेत. म्हणून छोट्या-मोठ्या मतभेदांच्या मृगजळामागे लागून ती माणसं न गमावणं; माउलींना या ओव्यांमधून हेच सांगायचे असेल का?

अध्याय क्र. ९ गीता श्लोक क्र. ८

प्रकृतीं सामवष्टभ्य विसृजामी पुनः पुनः। भूतग्राममिम कृत्स्नमवशम
प्रकृतेर्वशात ॥८॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की - आपल्या मायारूप प्रकृतीचा अवलंब करून, स्वभावतःच पराधीन असलेला सर्व भूतसमुदाय मी पुनः पुनः निर्माण करतो ॥८॥

अध्याय - ९ - ओव्या क्र. ११५, ११६

पाहे पां पूर्णचंद्राचिये भेटी। समुद्रे अपार भरती दाटी। तेथ चंद्रासी
काय किरीटी। उपखा पडे ॥११५॥ जड परी जवळिका। लोह चळे तरी
चळों कां। तरी कवणु शीणु भ्रामका। सन्निधानाचा ॥११६॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की - अर्जुना, असे पहा, पौर्णिमेच्या पूर्ण चंद्राच्या भेटीने समुद्राला जशी अपार भरती येते, ती भरती आणण्याकरिता चंद्राला श्रम पडतात का? ॥११५॥ (लोहचुंबकाच्या) जवळपणाने अचेतन लोखंड हलते. पण, जड लोखंडाला जवळ ओढून आणण्याचे कष्ट लोहचुंबकाला पडतात का? ॥११६॥

माउलींनी या संपूर्ण अध्यायात भक्तिमार्गाचे महत्त्व वर्णन केलेले आहे. या ओव्यांमध्ये भगवंतांनी स्वतःचे स्वरूप स्पष्ट केले आहे. प्रकृती, माया यांच्या आधारे संपूर्ण जीवसृष्टी निर्माण झाली आणि त्यांच्याचमुळे त्याचे व्यवहार चालतात. ते स्वतः मी चालवत नाही तर माझा फक्त आधार असतो, असं भगवंत सांगतात. हे अधिक स्पष्ट करण्यासाठी माउलींनी अनेक उदाहरणे, उपमा, रूपकं वापरलीयेत. आजच्या भागातील विवेचनासाठी घेतलेल्या ओव्यांमधूनही माउलींनी भगवंताचे म्हणणे (मी फक्त आधार आहे), स्पष्ट करण्यासाठी चंद्र व लोहचुंबकाची उपमा वापरली आहे. माउली द्रष्टे होते, हे तर आपण जाणतोच. त्यांचे विचार हे काळाच्या कितीतरी पुढचे

होते, हे श्रीज्ञानेश्वरीतल्या कितीतरी उदाहरणांवरून स्पष्ट होतं. आजच्या विवेचनासाठी घेतलेल्या ओव्यांमध्येसुद्धा हेच जाणवते. चंद्राचे गुरुत्वाकर्षण किंवा लोहचुंबकाचं कार्य, जे आजच्या विज्ञानयुगात स्पष्ट झालंय, त्याचा उच्चार माउलींनी त्या काळात केला. माउली म्हणतात, 'पाहे पां पूर्णचंद्राचिये भेटी। समुद्रे अपार भरती दाटी। तेथ चंद्रासी काय किरीटी। उपखा पडे ॥११५॥ जड परी जवळिका। लोह चळे तरी चळों कां। तरी कवणु शीणु भ्रामका। सन्निधानाचा ॥११६॥' या ठिकाणी चंद्राच्या गुरुत्वाकर्षणाने समुद्राला भरती येते, हेदेखील माउलींनी काव्यात्मक रीतीनं सांगितलंय. पूर्ण चंद्राच्या भेटीने समुद्राला अपार भरती येते, असं जेव्हा माउली म्हणतात तेव्हा चंद्राला कला असतात, याचेही त्यांना ज्ञान आहे. म्हणूनच, त्यांना 'ज्ञानियांचा राजा' म्हटलंय. इथं दुसऱ्या ओवीत माउलींनी लोहचुंबकाला 'भ्रामक' असं का म्हटलं असेल? मला वाटतं, की खेचण्याची, आकर्षित करण्याची कला ही भ्रम निर्माण करू शकणाऱ्याच्या ठिकाणीच असते. या दोन्हीही ओव्यांचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी कसा संबंध येतो, असा विचार करताना मला असं जाणवलं, की आपल्यासारख्या अनेकांच्या आयुष्यात अशा व्यक्ती असतात, की ज्यांच्या फक्त अस्तित्वानेसुद्धा, स्वतःच्या आयुष्यात प्रचंड खळबळ निर्माण होते, अगदी समुद्रात अपार भरती येते तशी! त्याचप्रमाणे काही माणसांची व्यक्तिमत्त्वे आपल्याला आपोआप त्यांच्याकडे खेचून घेतात, अगदी लोहचुंबकासारखी. परंतु माउली याच ओव्यांमध्ये पुढे असेही म्हणतात, की समुद्राला पूर्ण चंद्रामुळे भरती येते; पण त्यामुळे चंद्राला श्रम पडतात का? किंवा जड, अचेतन लोखंड लोहचुंबकामुळे हलते. पण, त्यामुळे लोहचुंबकाला कष्ट पडतात का? का असं म्हणाले असतील माउली? काय गूढार्थ असेल याचा? मला तरी असं वाटतं, की असामान्य कार्य, आकर्षक व्यक्तिमत्त्व, प्रसिद्धीचं अमाप वलयं असलेली व्यक्तिमत्त्वे जेव्हा आपण आपल्या अवतीभवती पाहतो, तेव्हा त्यांच्यासारखं होण्यासाठी आपल्यासारख्या अनेक सामान्यांच्या छोट्याशा आयुष्यात खळबळ निर्माण होते. आपण आपोआप त्या दिशेला ओढले जातो. उदाहरणच द्यायचं झालं तर सचिन तेंडुलकरचं देता येईल. त्याने क्रिकेटमध्ये असामान्य कामगिरी केली. तेंडुलकर ऐन भरात असताना

आपल्या देशातल्या हजारो-लाखो मुलांना- आपणही क्रिकेटमध्येच करिअर करावं आणि आपणही तेंडुलकरसारखं असामान्य कर्तृत्व करावं, असं वाटू लागलं. हजारो मुलं क्रिकेट ग्राउंडवर, गल्लीत, मैदानात क्रिकेट खेळताना दिसायला लागली. क्रिकेट कोचिंग क्लास, अकादमींचं पेव फुटलं. सगळीजणं क्रिकेटमधल्या छोट्यातल्या छोट्या ते मोठ्यातल्या मोठ्या कामगिरीची चर्चा करायला लागली. त्यांना क्रिकेटशिवाय दुसरं काही सुचेनासं झालं. त्यांच्या छोट्याशा जीवनात एक प्रचंड खळबळ निर्माण झाली. सगळेजण या खेळाकडे आपोआप खेचले गेले. या सगळ्यांतून किती 'तेंडुलकर' निर्माण झाले, हा भाग वेगळा. पण, एक प्रकारचं प्रचंड आकर्षण निर्माण झालं, हे सत्य आपल्याला नाकारता येणार नाही. हे सगळं होत असताना प्रत्यक्ष सचिन तेंडुलकरला हे सगळं घडवण्यासाठी काही कष्ट पडले का? त्याने स्वतःची क्रिकेट अकादमीची भारतभर 'चेन' काढली का? माउली म्हणतात तसं त्याला कुठलेही श्रम किंवा कष्ट पडले नाहीत. पण, जनसामान्यांमध्ये एक प्रचंड खळबळ निर्माण झाली. यासारखंच दुसरं ग्लॅमरस जग म्हणजे आपली सिनेसृष्टी. फार पूर्वीपासून आणि अजूनही या सिनेसृष्टीत कित्येक तरुण-तरुणी याच्या ग्लॅमरच्या ओढीने आकर्षित होताना आपण पाहतो. ज्या अभिनेते किंवा अभिनेत्रींकडे पाहून हे तरुण-तरुणी या सिनेसृष्टीत येतात, त्यांना- हा जो ओघ या सिनेसृष्टीकडे वाढतो आहे, त्याचे श्रम किंवा कष्ट पडतात का? पण त्यांच्या मानमरातब, प्रतिष्ठा यांना भुलून म्हणा किंवा करिअर करायचंय, या उद्देशानं म्हणा त्या सगळ्या तरुण-तरुणींच्या आयुष्यात एक खळबळ निर्माण होऊन ते या क्षेत्राकडे आपोआप खेचले जातात, हे तितकंच खरंय. त्यातले काही यशस्वी होतातही; पण अगदी हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतके!

या दोन्ही क्षेत्रांत आकर्षित करून घेण्याची आणि सामान्यांच्या आयुष्यात प्रचंड खळबळ निर्माण करण्याची फार मोठी ताकद आहे. तसं पाहिलं तर ही दोन क्षेत्रे वगळता असामान्य कर्तृत्व असलेली असंख्य माणसं या देशात आणि जगात होऊन गेली आणि अजूनही होतायेत. काही काही लोकांच्या असामान्य कार्याची आपल्याला काहीही माहिती नसते आणि म्हणूनच की

काय, आपल्यासारख्या सर्वसामान्यांना या दोन क्षेत्रांचंच प्रचंड आकर्षण वाटतं. का होत असेल असं? का आपल्यातल्या कोणालाही विविध संशोधनांसाठी आणि विविध अलौकिक आणि देदीप्यमान कार्यासाठी दिले जाणारे नोबेल प्राइझ मिळवावं, असं वाटत नाही? साहित्यातलं सर्वश्रेष्ठ ज्ञानपीठ पुरस्कार-बुकर पुरस्कार मिळवावासा वाटत नाही? ऑलिम्पिकमध्ये आपल्या देशाला गोल्ड मेडल मिळवून द्यावं; अणुशास्त्रज्ञ व्हावं, निरपेक्ष समाजसुधारक व्हावं, आपल्या सैन्यदलाचं प्रमुख व्हावं, अत्यंत प्रगतिशील शेतकरी व्हावं, असं आपल्याला का वाटत नाही? या क्षेत्रांचं आपल्याला आकर्षण का वाटत नाही? यांचं कार्यही आभाळाएवढंच उत्तुंग आहे. पण, तरीही आपल्याला क्रिकेट आणि सिनेसृष्टीचंच आकर्षण वाटतं. काय कारण असेल? मला असं वाटतं, की या दोन क्षेत्रांत असलेलं ग्लॅमर, पैसा, समाजात प्रतिष्ठा यालाच आपण भुलतो. इतर क्षेत्रांचा जो उल्लेख केला, त्यात समाजात प्रतिष्ठा असते; पण पैसा किंवा ग्लॅमर नसतो. मग प्रश्न असा पडतो, की असं जर असेल तर या दोन्ही क्षेत्रांत एखादाच तेंडुलकर किंवा एखादाच अमिताभ बच्चन का तयार होतो? मला असं वाटतं, की आपल्याला, म्हणजे जे कोणी या क्षेत्रात करिअर करायला जातात त्यांना, तिथे गेल्यावर कळतं, की हे म्हणजे क्षितिजाला हात लावण्यासारखं आहे! प्रचंड संघर्ष, स्पर्धा, राजकारण, अपार कष्ट या सगळ्यांतून आपल्याला तावून-सुलाखून निघायला लागेल. बरं, एवढं करून यशाची काहीही हमी नाही आणि सर्वांत वाईट म्हणजे जुगान्याला जसं वाटत राहतं, की पुढचा डाव आपण नक्की जिंकू म्हणून तो खेळत राहतो आणि शेवटी कफल्लक होतो. तसं एक तर आपण सर्वस्व गमावतो आणि त्यातून एखादा परत फिरलाच तर त्याच्या हातात काहीच शिल्लक उरलेलं नसतं आणि हे सगळं कळायला निम्मं आयुष्य खर्ची पडतं. महत्वाकांक्षा असणं, जिद्द असणं, स्वप्न असणं हे चूक नाही. आपल्यापैकी बऱ्याच जणांनी धोनीवरती निघालेला 'M.S. DHONI UNTOLD STORY' हा सिनेमा बघितला असेल, त्यावरून मी काय म्हणतो, याची कल्पना येईल. मला असं वाटतं, की जे आपल्यात नैसर्गिक कौशल्य आहे, ते जोपासून त्यातच आपलं करिअर करावं. आपल्यासारख्या सामान्यांबाबतीत या दोन क्षेत्रांत

करिअर करणं म्हणजे एक स्वप्नरंजनच आहे. जुन्या 'गोलमाल' सिनेमात अमोल पालेकर स्वप्नामध्ये तो कोण कोण होतो, हे 'सपने में देखा एक सपना...' या गाण्यात सांगतो. मला वाटतं, की आपल्या सामान्यांचंही तसंच होतं का? जीवनात आपण यशस्वी आहोत की नाही, याचं मूल्यमापन करण्याची कुठलीही सोय आज तरी उपलब्ध नाही. त्याचं कारण असं, की त्याची व्यक्तिगणिक व्याख्या वेगवेगळी असते. माझ्यासारख्या बँक किंवा सरकारी कर्मचाऱ्याला स्वतःचे दोन फ्लॉट, एक चारचाकी गाडी, मुलांचं उत्तम शिक्षण, त्यांच्या नोकऱ्या आणि लग्न व्यवस्थित पार पडलं, की आपण जीवनात यशस्वी झालो, असं वाटतं, तर या उलट दुसऱ्या बाजूला एखादा रस्त्यावर आलेपाक विकणाऱ्या माणसाला त्याला आणि त्याच्या कुटुंबाला दोन वेळचं पोटभर जेवण, राहायला एखादं छप्पर आणि धंद्यात दिवसेंदिवस बरकत एवढं मिळालं, तरी त्याला जीवनात यशस्वी झालो, असं वाटतं. प्रत्येकाच्या जीवन जगण्याच्या आणि यशस्वी होण्याच्या स्वतंत्र तऱ्हा आहेत. पण, एक गोष्ट मात्र इथे कॉमन आहे. प्रत्येकालाच कशाचं ना कशाचं तरी प्रचंड आकर्षण आहे. क्रिकेट, सिनेसृष्टी, राजकारण, शेअर बाजार, आकर्षक व्यक्तिमत्त्व; नव्या पिढीला नवीन नवीन गॅझेट्स, कपडे, सौंदर्य प्रसाधनं हे आणि आणि असे अनेक. एक मात्र नक्की, की प्रत्येकाच्या या आकर्षणामागे एखादी व्यक्ती नक्की लपलेली असते. प्रत्येकजण त्या लपलेल्या व्यक्तीला 'फॉलो' करत असतो आणि यातली गंमत म्हणजे आपल्यामुळे एखाद्याचं आयुष्य बदलून गेलंय, याची कल्पनाही त्या व्यक्तीला नसते, तर मग कष्ट आणि श्रम होणं तर सोडूनच द्या! माउलींना हेच म्हणायचं असेल का? थोडक्यात, आपल्यासारख्या सर्वसामान्य माणसांनी एखाद्याचा आदर्श जरूर ठेवावा. त्याच्यासारखं होण्याचा प्रयत्नही जरूर करावा; पण त्या आधी स्वतःची क्षमता आणि अपार कष्ट करण्याची तयारी आहे का, याचाही विचार आधी करावा. नाही तर मराठीत जी म्हण आहे, तसं 'दुरून डोंगर साजरे' असं म्हणावं. हे सगळं नकारात्मक वाटेल; पण थोडं वास्तवाचं भान यावं म्हणून सांगितलं. मग आपण असामान्य कर्तृत्व करूच शकत नाही का? नक्की करू शकतो. पण, त्याआधी आत्ता आपण जसे आहोत, ते बघून

आपल्यासारखं कोणाला तरी व्हावंसं वाटतं का, हे तपासून बघायला हवं. प्रत्येकालाच असामान्य व्यक्तित्व बनता येणार नाही; पण आपण निदान एक 'सद्गुणी माणूस' तर नक्कीच बनू शकतो. यासाठी फार कष्ट उपसण्याची गरज नाही. त्यासाठी फक्त आपल्यात जन्मजात असलेल्या सद्गुणांवर जी काजळी साचली आहे, ती घासून-पुसून लख्ख करावी लागेल आणि एकदा का आपल्याला हे जमलं, की आपला आदर्श ठेवून आपल्या सान्निध्यात असलेल्या आपल्या जगात अनेक सद्गुणी, निष्कलंक, निरपेक्ष 'माणसं' तयार व्हायला वेळ लागणार नाही आणि माउली म्हणतात तसं, ज्याप्रमाणे चंद्राला किंवा लोहचुंबकाला कष्ट पडत नाहीत, त्याप्रमाणे 'माणूस' घडवायला किंवा निर्माण करायला आपण स्वतः आधी 'माणूस' झाल्यामुळे आपल्यालाही कष्ट पडणार नाहीत. ते 'माणूसपणाच्या' आकर्षणाने आपोआप खेचले जातील किंवा आकर्षित होतील.

अध्याय क्र. ९ गीता श्लोक क्र. ९

न च मां तानि कर्माणि निवध्नन्ति धनंजय। उदासिनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥९॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की - हे धनंजया, या (उत्पत्ति-संहारात्मक) कर्माचे ठिकाणी आसक्त व उदासीनाप्रमाणे असलेल्या मला ही कर्मे बंधन करू शकत नाहीत ॥९॥

अध्याय - ९ - ओव्या क्र. १२८, १२९

दिपू ठेविला परिवरि। कवणातें नियमी ना निवारी। आणि कवण कवणिये व्यापारी। राहाटे ते हि नेणें ॥१२८॥ तो जैसा का साक्षीभूत। गृहव्यापारप्रवृत्तीहेतू। तैसा भूतकर्मी अनासक्तु मी भूती असे ॥१२९॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की - घरात ठेवलेला दिवा- कोणाला अमुक एक काम कर, असा नियम घालून देत नाही, अथवा कोणी काही काम करत असेल तर, त्याचे निवारण करत नाही ॥१२८॥ ज्याप्रमाणे तो दिवा घरात तटस्थ असून घरातील सर्व व्यापाराच्या प्रवृत्तीला कारण (साक्षीभूत) असतो, त्याप्रमाणे सर्व भूतांमध्ये मी असून, त्यांच्याकडून होणाऱ्या कर्मांमध्ये मी उदासीन आहे ॥१२९॥

आपण मागच्या भागात पाहिले, की भगवंतांनी आपलं स्वरूप स्पष्ट करताना सांगितलं, की या जगाच्या चलनवलनासाठी प्रकृतीच कारण आहे; मी फक्त आधार आहे. आज विवेचनासाठी घेतलेल्या ओव्यांमध्ये माउलींनी ते स्वरूप अधिक स्पष्ट करण्यासाठी घरात ठेवलेल्या दिव्याची उपमा वापरली आहे. माउली म्हणतात, 'दिपू ठेविला परिवरि। कवणातें नियमी ना निवारी। आणि कवण कवणिये व्यापारी। राहाटे ते हि नेणें ॥१२८॥ तो जैसा का साक्षीभूत। गृहव्यापारप्रवृत्तीहेतू। तैसा भूतकर्मी अनासक्तु मी भूती असे ॥१२९॥' याचा सोप्या भाषेत अर्थ मला तरी असा वाटतो, की जो दिवा आपण घरात

लावून ठेवलेला असतो, तो घरातील सर्व व्यवहाराला साक्षी असतो; परंतु तो कोणालाही सल्ला द्यायला जात नाही, तटस्थ असतो. कारण आपण करत असलेल्या नित्य व्यवहाराबाबतीत तो उदासीन असतो. भगवंत हेच म्हणतात, की सर्व भुतांमध्ये मी असून, त्यांच्याकडून होणाऱ्या कर्मांमध्ये मी उदासीन असतो. हे थोडंसं अवघड आहे कळायला. मुळात श्रीज्ञानेश्वरीचा अभ्यास खूप अवघड आहे आणि त्यातून श्रीमद् भगवद्गीता तर अजूनच कठीण! पण त्यातूनही या ओव्या किंवा श्लोक वाचल्यावर मला काय जाणवलं, याचं चिंतन हाच आपल्या संवादाचा, विवेचनाचा मुख्य उद्देश्य आहे. माउलींनी रूपक म्हणून वापरलेला दिवा हा बाराव्या शतकातला आहे. जो शांतपणे एका कोनाड्यात तेवत असायचा आणि त्याच्या मंद प्रकाशात त्या काळातली माणसं आपापली नित्यकर्म करत असत. त्याचा उजेड हा आवश्यक असायचा. मला असं वाटतं, की माउलींनी अशी कल्पना केली असावी, की जर त्या दिव्यामध्ये प्राण असते आणि तो संवाद साधू शकला असता, तरीसुद्धा त्याने, माझ्या उजेडात काम करतोयस ना, मग हे कर किंवा करू नको, असे नियम घातले नसते; तो तटस्थ राहिला असता. आपलं तर ठरलंय, की या रूपकातलं 'READ BETWEEN THE LINES' वाचण्याचा प्रयत्न करायचा. मग काय म्हणायचंय माउलींना यातून? आणि याचा आपल्या आत्ताच्या काळात कसा संदर्भ लावता येईल, असा विचार करत असताना मानवी स्वभावाचा एक एक पैलू हळूहळू उलगडत गेला. आपण आतापर्यंत विवेचन केलेल्या ४२ भागांमधून अशाच विविध पैलूंचा उहापोह केला आहे. मला असं वाटतं, की आपल्यापैकी बऱ्याच जणांचा असा स्वभाव असतो किंवा ती माणसाची एक सहज प्रवृत्ती असते, असं म्हणूया हवं तर, की आपल्या महत्त्वाच्या सहभागामुळे जर एखादे कार्य घडत असेल, तर त्यात आपला हस्तक्षेप अनिवार्य आहे, असं आपल्याला वाटतं. तिथे आपण तटस्थ राहत नाही. पहा, विचार करून. आपल्यापैकी बऱ्याच जणांचा असा समज असतो, की आपला सहभाग असलेलं काम आपल्या हस्तक्षेपाशिवाय यशस्वी होऊच शकत नाही. आपण नाही लक्ष घातलं तर सगळंच बिनसेल, वगैरे. उदाहरण द्यायचं झालं तर समजा, आपल्या घरी एखादं कार्य असेल, तर आपण केंद्रस्थानी असल्याने (म्हणजे आर्थिकदृष्ट्या) आपल्याला असं वाटतं,

की आपण एखाद्याला सांगितलेलं काम नाही झालं तर? मग आपण त्याच्यावर सूचनांचा भडीमार करतो. आपल्यापेक्षा ज्येष्ठ असेल तर तीनतीनदा त्यांना विचारतो की, जमेल ना? की दुसऱ्या कोणाला सांगू? आणि लहान असेल तर काही विचारूच नका! त्याने- आपण सांगतो तसं केलं, तरच जमेल अशी आपली पक्की खात्री असते. मला प्रा. लक्ष्मण देशपांड्यांच्या 'वऱ्हाड निघालंय लंडनला' या एकपात्री कार्यक्रमातला एक प्रसंग या ठिकाणी आठवतो. सगळं वऱ्हाड त्यांच्या गावातून बैलगाडीतून निघतं. बैलगाडीच्या प्रत्येक हेलकाव्याबरोबर त्यात बसलेल्या बाप्पा, बबन्या, पुरुष मंडळी, बायका, पोरं या सगळ्यांच्या मनात त्या हेलकाव्याच्या तालावर एकच वाक्य झुलत असतं- "कसं हुईल? काय हुईल?" म्हणजे बघा, मी मगाशी म्हणालो तसं, प्रत्येकालाच इथं वाटत असतं, की सगळं नीट होईल ना? थोडक्यात, प्रत्येकालाच इथे काळजी. आपलंही असं होतं का?

याचं उत्तर बहुतेकांच्या बाबतीत 'हो' असंच येतं. मग हे बरोबर की चूक? काळजी वाटणं स्वाभाविक आहे. पण, आपण वृथा चिंता करतो का? ही खरंच चिंता किंवा काळजी असते का? की आपला अहंभाव हळूच डोकं वर काढतो आणि त्यामुळे आपण आपल्याला चिंता आहे, असं भासवत असतो? असं जर आपण म्हणालो तर बहुतेक जण याला स्पष्ट नकार देतील आणि "छे! असं काहीही नाहीये. आम्हाला खरंच काळजी वाटते म्हणून आम्ही सतत सूचना देत असतो. तसं असेल तर नाही देत सूचना. करा, काय तुम्हाला योग्य वाटते ते!" असं म्हणून हात झटकून मोकळे होतात. पण, मनात कुठेतरी दुखावलेले असतात. का होत असेल असं? मला वाटतं, की आपण जबाबदारीचं वाटप करत नाही. आपल्यापेक्षा इतर कोणी जबाबदार असेल, असं मानायला आपण सहजी तयार होत नाही. आपला विश्वास नसतो, असं नाही; पण तरीही हे आपल्या हातून आपोआप घडतं. ज्येष्ठांना आपली मुलं, कितीही मोठी झाली तरी लहानच वाटतात आणि मुलांना आपले पालक विनाकारण घाबरतात, त्याचा बाऊ (आजच्या भाषेत 'इश्यू') करतात, असं वाटतं. यात कोणीही चुकीचं नसतं. हा, मी सुरुवातीला म्हणालो तसा, मानवी स्वभावाचा पैलू आहे. एखाद्याबद्दलची वाटणारी काळजी ही आपुलकीतूनच निर्माण होते. हे छानच

आहे. पण, रिकामी किंवा विनाकारण वाटणारी काळजी ही त्या माणसाबद्दलचा अविश्वास दाखवते, हे आपल्या लक्षात येत नाही. मुळात वाटणारी काळजी, ही योग्य आहे की विनाकारण आहे, याची सीमारेषा फारच धूसर आहे. त्यामुळे हा सगळा घोटाळा होतो. आता हे समजायचं कसं? याला उपाय आहे आणि ते म्हणजे यावर प्रत्येकाने हे चिंतन स्वतःशी करावं. ज्येष्ठांनी असा विचार करावा, की आपल्या पुढची पिढीसुद्धा आपल्याइतकीच जबाबदार आहे. आपल्या आधीच्या पिढीने हा विचार केला नसेल म्हणून आपला असा (सगळी जबाबदारी आपल्या शिरावर घ्यायचा) स्वभाव झाला असावा. आता तीच चूक आपल्याकडून होणार नाही, यासाठी जबाबदारी टाकून बघावी आणि तरुणांनीसुद्धा ज्येष्ठांच्या सूचना या त्यांनी त्यांच्या अनुभवांमुळे दिलेल्या आहेत, हे लक्षात घेऊन शक्य तेवढ्या पाळण्याचा प्रयत्न करावा. त्यामुळे वैतागून (आत्ताच्या भाषेत 'इरिटेड') जाऊ नये. त्यांनीसुद्धा त्यांच्यावर टाकलेल्या काही जबाबदाऱ्या आणखी काहीजणांमध्ये वाटण्याचा प्रयत्न करावा. त्यामुळे एक होईल, की जबाबदाऱ्यांचं विकेंद्रीकरण (डिसेंट्रलायझेशन) झाल्यामुळे एखादी गोष्ट बिनसली तर त्याला कोणीतरी एकटा जबाबदार असणार नाही आणि त्यामुळे त्यालाही अपराध्यासारखं वाटणार नाही. जगातल्या मोठमोठ्या संस्था, कॉर्पोरेट ऑफिसेस, मोठमोठे कारखाने, इतकंच काय तर सगळ्या राष्ट्रांचं चलनवलन, हेसुद्धा याच तत्त्वावर चालतं. आपल्या छोट्याशा जगात आपण हे अनुसरून (अप्लाय) बघायला काय हरकत आहे? त्यामुळे माउली म्हणतात तसं आपण त्या दिव्यासारखे अगदी तटस्थ नाही; पण काळजीमुक्त तर नक्कीच राहू. थोडक्यात काय, की आपण एकदा हे जबाबदारीचं विकेंद्रीकरण करायला शिकलो, की आपल्या मनाचा कल जगातल्या इतर सुंदर सुंदर गोष्टी बघण्याकडे जास्त केंद्रित होईल. आपण जो मानसिक आनंद शोधत असतो, तो असा आपल्यासमोर आपोआप येईल आणि आपण जबाबदारीचं म्हणजेच पर्यायाने काळजीचं विकेंद्रीकरण केल्यामुळे आपल्या मनात खूप मोठी जागा त्या आनंदाला सामावण्यासाठी तयार होईल. हे तर आपल्याला हळूहळू सहज जमेल. प्रयत्न तर करून बघू

अध्याय क्र. ९ गीता श्लोक क्र. १२

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः। राक्षसीमासुरी चैव प्रकृति
मोहिनी श्रिताः ॥१२॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की - ज्याच्या आशा, कर्मे व ज्ञान ही निष्फळ होतात, असे विपरीत बुद्धीचे लोक मोहिनी, आसुरी व राक्षसी वृत्तीचे असतात ॥१२॥

अध्याय - ९ - ओव्या क्र. १७३, १७६, १७८

अथवा कोल्हेरीचे असिवार। नातरी वोडम्बरीचे अळंकार। की

गंधर्वनगरीचे आवार। आभासती का ॥१७३॥ मग जे काही पढिले ते मर्कटे नारळ तोडिले। कां आंधळ्या हाती पडिले मोती जैसे ॥१७६॥ तैसे ज्ञानजात तयां। आणि जे काहीं आचरले धनंजया। ते आघवेचि गेले वाया। जे चित्तहीन ॥१७८॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की - अथवा कुंभाराने केलेले मातीचे घोडेस्वार, जादूगाराने (गारुडविद्येने) केलेले अलंकार किंवा गंधर्वनगरीतील गावकूस, हे ज्याप्रमाणे दिसतात मात्र; पण वास्तविक मिथ्या असतात ॥१७३॥ त्याप्रमाणे मग ते अज्ञानी, जे काही शास्त्राचे अध्ययन केले असेल ते त्यास, माकडाने नारळ तोडल्यासारखे अथवा आंधळ्याच्या हातात मोती पडल्यासारखे (निरुपयोगी आहे) ॥१७६॥ अशाप्रकारे अर्जुना, त्यांचे सर्व ज्ञान आणि त्यांनी केलेले आचरण सर्व व्यर्थ आहे; कारण त्यांचे चित्त स्थिर नसते ॥१७८॥

या संपूर्ण अध्यायात आपण पाहतो आहोत, की भगवंत आपले स्वरूप अधिकाधिक स्पष्ट करून सांगतायेत आणि त्यासाठी माउलीनीसुद्धा अनेक उपमा, उदाहरणे देऊन ते अजून सोपं केलंय. आज विवेचनासाठी घेतलेल्या ओव्यांची पार्श्वभूमी ही खरं तर आपल्या डोळ्यांत झणझणीत अंजन घालणारी आहे. माउली १७१ आणि १७२ क्रमांकाच्या ओव्यांमध्ये म्हणतात, की मोहित

झालेल्या स्थूलप्रकृतीची लोकं मी (भगवंत) मनुष्य आहे, असे समजतात व त्यालाच ते ज्ञान मानतात. माझे (त्यांच्यासारखे दिसणारे) पुतळे उभारतात आणि ते भंगले, की विसर्जन करतात. ही लोकं कशाची प्रतिष्ठापना करतात आणि कशाचं विसर्जन करतात? त्यामुळे त्यांचं हे (खोटं) ज्ञानच यथार्थ ज्ञानाला झाकोळून टाकते, प्रतिबंध करते आणि ज्यांची माझ्याविषयी (भगवंत) अशाप्रकारची समजूत आहे, त्यांचा जन्म व्यर्थ आहे. तो व्यर्थ कसा आहे, हे सांगण्यासाठी माउलींनी जी उदाहरणे दिली आहेत, तीच आपण आजच्या विवेचनासाठी घेतली आहेत. माउली म्हणतात, 'अथवा कोल्हेरीचे असिवार। नातरी वोडम्बरीचे अळंकार। की गंधर्वनगरीचे आवारा। आभासती का ॥१७३॥ मग जे काही पढिले ते मर्कटे नारळ तोडिले। कां आंधळ्या हाती पडिले मोती जैसे ॥१७६॥ तैसे ज्ञानजात तयां। आणि जे काहीं आचरले धनंजया। ते आघवेचि गेले वाया । जे चित्तहीन ॥१७८॥' म्हणजेच कुंभाराने (शिल्पकाराने) केलेले मातीचे घोडेस्वार, जादूगाराने (गारुडीविद्येने) केलेले अलंकार किंवा गंधर्वनगरीतील गावकूस हे प्रत्यक्ष दिसतात; पण ते खोटे असतात, तो भ्रम असतो. त्यामुळे जे अज्ञानी आहेत त्यांना, त्यांनी आत्तापर्यंत केलेले अध्ययन, आचरण, हे माकडाने तोडलेले नारळ किंवा आंधळ्याच्या हातात जसे मोती निरुपयोगी असतात, तसेच ते व्यर्थ ठरतात कारण त्यांचे चित्त स्थिर नसते. माउली जी उदाहरणे देतात, त्यात मला काहीतरी तत्त्व, मर्म दडलेलं असतं असंच वाटतं. ते तत्त्व, मर्म मला ज्या ज्या वेळेस जाणवलं, ते ते आपण विवेचनातून उलगडून पाहिलं. आजच्या ओव्यांमध्येसुद्धा एक मर्म दडलेलं आहे. ते म्हणजे चित्त स्थिर नसणं. याचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी खूपच जवळचा संबंध आहे. एखादा माणूस अनपेक्षितपणे काही विपरीत गोष्टी करतो, तेव्हा आपण सहज म्हणून जातो, की "अरे, त्याचे चित्त स्थिर नाही किंवा ठिकाणावर नाही!" आता चित्त स्थिर नसणं किंवा असणं म्हणजे काय? आपले स्वतःचे चित्त स्थिर आहे की नाही, हे कसं ओळखणार? काहीजण म्हणतील, की सोपं आहे. आपण एखाद्या कारणाने अस्वस्थ असलो, की आपले चित्त स्थिर नाही, असे आपण मानतो. म्हणजे याचा उलट अर्थ असा झाला, की आपण फक्त अस्वस्थ असलो तरच आपले चित्त स्थिर नसते; इतर वेळेला

ते स्थिर असते. असे खरेच आहे का? असते का? बहुधा नसते. आपण बऱ्याच वेळा वेगवेगळ्या कारणांनी अस्वस्थ होतो. उदाहरण द्यायचं झालं तर आपलं करिअर, मुलांची शिक्षणं, पैशांची जमवाजमव, नोकरी, व्यवसाय इथले टेन्शन, इत्यादी. पण, ही झाली अस्वस्थ होण्याची कायमस्वरूपी आणि मोठी कारणं. आपण रोजच्या जगण्यातसुद्धा छोट्या छोट्या कारणांनीही अस्वस्थ होतो. उदाहरणार्थ, नोकरी, व्यवसायाच्या ठिकाणी वेळेत न पोहोचणं, ट्राफिक जॅम, साहेबांनी केबिनमध्ये बोलावणे, फिरायला जाताना दुचाकी, चारचाकी पंक्चर होणं, बायकोशी, नवऱ्याशी किरकोळ कारणावरून भांडण, पेट्रोलपंपांचा संप उशिरा कळणं, या आणि अशा असंख्य गोष्टींवरून आपण खूप अस्वस्थ होतो. मग मला सांगा, आपलं चित्त स्थिर असतं केव्हा? ते स्थिर आहे, हे कशावरून ओळखावे? मला वाटतं, की सदा सर्वकाळ वृत्ती आनंदी ठेवणं म्हणजे चित्त स्थिर असणं. हे आपल्यासारख्या सामान्य माणसाला अवघड वाटते. ते स्वाभाविक आहे. कारण आपलं रोजचं जीवन जगताना कुठली आपत्ती केव्हा आपल्यासमोर येऊन उभी राहिल, हे सांगता येत नाही. त्या प्रसंगांना, आपत्तींना तोंड देता देता आपण पार थकून जातो. प्रचंड दडपण तयार होतं. आपल्या या गतिमान आणि धकाधकीच्या जीवनात आनंदाचे प्रसंग अगदी काही क्षणांपुरते येतात आणि विरून जातात; आकाशात चमकणाऱ्या विजेसारखे! बोगघातून जाताना बोगघात लावलेल्या दिव्यांचा प्रकाश जसा क्षणभर गाडीत पडतो आणि पुन्हा अंधारातला प्रवास, तसं आपलं जगणं चाललेलं असतं. मग अशावेळी चित्त स्थिर राहणं केवळ अशक्य!

आपण सामान्यतः ऐकतो किंवा वाचतो, की सदा सर्वकाळ आनंदी वृत्ती असणारी माणसं ही संत असतात आणि आपण तर संत नाही किंवा होऊ शकत नाही. फार फार तर श्रीज्ञानेश्वरीतल्या ओव्यांवर विवेचन करणं किंवा ते वाचणं इथपर्यंतच आपली मजल. ते प्रत्यक्ष आचरणात आणणं फार अवघड वाटतं आपल्याला. का असं वाटत असावं? माझा मीच स्वतःला प्रश्न विचारला, की सदा सर्वकाळ आनंदी वृत्ती ठेवणं जमेल का आपल्याला? इतकं अवघड आहे का ते? नक्की काय कारण असेल? याचा विचार करताना जाणवलं, की आलेली परिस्थिती, घडलेला प्रसंग किंवा घटना यांवर त्यावेळेची आपली

मनाची अवस्था जशी असते, त्याप्रमाणे आपण 'रिॆक्शन' देतो. आपल्या डोक्यात त्याप्रमाणेच विचारचक्र चालू होते. बहुधा आपण आनंदी नसतोच, त्यामुळे चटकन नकारात्मक रिॆक्शन येते आणि आपण अस्वस्थ होतो. म्हणजेच माउली म्हणतात तसं आपलं ज्ञान (शिक्षण), आचरण (ॲटिट्यूड) हे सगळं व्यर्थ ठरतं आणि त्याला कारण आपलं चित्त स्थिर नसतं. आपलं चित्त स्थिर नाही, हे आपल्याला कळत असतं. आलेली परिस्थिती, प्रसंग, वेळ हेच त्याला कारणीभूत आहेत, हेही आपल्याला समजत असतं. पण, आपण हतबल होतो. काय करू शकतो अशा परिस्थितीत मी! असे उद्गारही आपण काढतो. याला आजच्या भाषेत 'गिव्ह अप' करणं, असं म्हणतात. आजच्या सोशल मीडिया आणि नेटच्या जमान्यात आपण अनेक 'इन्स्पायरिंग', 'पॉझिटिव्ह थिंकिंग'चे मेसेजेस, फोटो, व्हिडिओ पाहतो, वाचतो आणि ऐकतोही. पण, तरीही आपण सदा सर्वकाळ आनंदी, 'पॉझिटिव्ह', 'एनर्जेटिक' राहू शकत नाही. आपल्यासारखी सामान्य माणसं- रोज वाढणारी महागाई, बेरोजगारी, गुंडगिरी, नोकरी-व्यवसायातील टेन्शन, आजारपण, कौटुंबिक वादावादी, स्पर्धा, संघर्ष, 'रेस'मध्ये टिकून राहताना होणारी दमछाक, या सगळ्यांमुळे संध्याकाळी घरी आल्यावर शारीरिक आणि मानसिकरीत्या पार पिचून गेलेलो असतो. मग हे सदा सर्वकाळ आनंदी वृत्ती ठेवणं, स्थिर चित्त राहणं या सगळ्यांचा विचार करायला वेळ आणि 'एनर्जी' कुठे राहते? मग यावर काहीच उपाय नाही का? उपाय आहे; पण, धावत्या गाडीला मधेच जसं सिग्नल लागल्यावर थांबावंच लागतं, तसं या धावणाऱ्या आयुष्याला एक सिग्नल देऊन थांबवावं लागेल आणि मग या उपायाचा विचार करावा लागेल. मला असं वाटतं, की अकॉॅटन्सीमध्ये जसं प्रत्येक गोष्टीला 'डिप्रेसिएशन' असतं, तसं आपल्या मनाचं, शरीराचं 'डिप्रेसिएशन' होत असतं दिवसेंदिवस. आपली मानसिक आणि शारीरिक 'व्हॅल्यू' शून्य होण्याकडे आपण झपाट्याने प्रवास करत असतो. पण, त्या वेगामुळेच आपल्या ते लक्षातसुद्धा येत नाही. त्याचं 'रिनिव्हल', 'रिव्हायल' करणं गरजेचं असतं. त्यात आमूलाग्र बदल अपेक्षित नाहीए. फक्त 'लूक' फ्रेश दिसायला हवा, इतका तरी बदल आवश्यक आहे. उदाहरण द्यायचं झालं तर आपण ज्या घरात राहतो, तिथे आपण काही वर्षांनी 'रिनोव्हेशन' करतो.

काही नाही तर निदान नवीन रंग देतो, पडदे बदलतो, फर्निचर बदलतो. आपण त्यात आमूलाग्र बदल करत नाही म्हणजे हॉलमध्ये किचन करत नाही किंवा किचनमध्ये बेडरूम करत नाही. आपण आहे त्याच व्यवस्थेमध्ये नवीन 'लूक' आणण्याचा प्रयत्न करतो. का करतो आपण असं? उत्तर सोपं आहे, की संध्याकाळी दमून-भागून घरी आल्यावर 'फ्रेश' वाटावं. तसाच विचार आपण आपल्या शरीराचा किंवा मनाचा करतो का? आपण पार थकून गेल्यावर मनात डोकावून किंवा आरशासमोर उभं राहून पाहिल्यावर, आपल्याला आपल्याकडेच बघून 'फ्रेश' वाटतं का? त्यासाठीच ठराविक वर्षांनी मनाचं आणि शरीराचं 'रिनोव्हेशन' करणं गरजेचं आहे. यात आपण आपल्या शरीरात किंवा स्वभावात आमूलाग्र बदल करू शकत नाही. पण, शरीरात साचलेलं आणि शरीराला नको असलेलं 'टॉक्सिक' आपण व्यायाम, योग, आहार यांद्वारे शरीराबाहेर टाकू शकतो. जो नियम शरीराला, तोच मनाला. आपला स्वभाव आपल्याला बदलता आला तर त्यासारखं सुख नाही; पण म्हणतात ना, की स्वभावो दुरती क्रमः म्हणजेच स्वभावाला औषध नाही. पण, निदान त्याचं 'रिनोव्हेशन' करून त्याला नवीन 'लूक' तर आपण देऊ शकतो. इतरांना त्रासदायक ठरणाऱ्या आणि त्यामुळे आपल्यालाही त्रासदायक वाटणाऱ्या अशा आपल्या काही सवयी, लकबी, वागण्या-बोलण्याच्या पद्धती तर आपण हळूहळू बदलू शकतो ना? आपण आपलं घर जसं हळूहळू सजवतो, त्याप्रमाणे आपला स्वभावसुद्धा हळूहळू पण ठामपणे बदलत गेलो तर एक दिवस असा येईल, की आपण सदा सर्वकाळ आनंदी वृत्तीने सगळ्या प्रसंगांना आणि परिस्थितीला सामोरे जाऊ आणि मग माउली म्हणतात तसं स्थिर चित्त होऊ. थोडक्यात काय, आपण सगळीच जणं सतत आनंदाच्या शोधात असतो. तो आपल्यातच असतो, हे बऱ्याचदा आपल्या लक्षात येत नाही. मन आनंदी असेल, तर जग आनंदी दिसतं, भासतं. हिन्दीत एक कहावत म्हणजे म्हण आहे, की 'मन चंगा तो करहट में गंगा।' आणि आनंदी वृत्ती हे स्थिर चित्ताचं लक्षण आहे. जग कितीही वेगवान असलं तरीही आपण सदा सर्वकाळ आनंदी वृत्तीत असल्यामुळे आपण स्थिर असतो. स्थिर बुद्धी असणं म्हणजे तरी काय आहे दुसरं?

भाग ४५

अध्याय क्र. ९ गीता श्लोक क्र. २९

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेषोऽस्ति न प्रियः। ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि
ते तेषु चाप्यहम् ॥२९॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की - सर्व प्राणिमात्रात मी सारखाच आहे. मी कोणाचा द्वेष करत नाही अथवा कोणी मला प्रिय नाही; पण भक्तीने भजन करणारे माझ्या ठिकाणी असतात व मी त्यांच्याजवळ असतो. ॥२९॥

अध्याय - ९ - ओव्या क्र. ४९२, ४९३, ४९४

आता जायांचे जैसे लेणे। आंगावरी आहचवाणे। तैसे देह धरणे। उदास
तयांचे ॥४९२॥ परिमळू निघालिया पवनापाठी। मागे वोस फूल राहे देठीं।
तैसे आयुष्याचिये मुठी। केवळ देह ॥४९३॥ येर अवहंभु जो आघवा। तो
आरूढोनी मदभावा। मजचि आंतु पांडवा। पैठा जाहला ॥४९४॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की - आता उसने मागून आणून दागिने अंगावर घालून मिरवीत असला, तर ते थोड्या वेळाने परत करावयाचे असल्याने, घालणारा जसा उदासीन असतो, त्याप्रमाणे त्या भक्ताचे देह धारण करणे उदासीनपणाचे असते ॥४९२॥ वारा फुलातील सुगंध घेऊन गेला तरी वासरहित फुल जसे देठाला राहते, त्याप्रमाणे आयुष्याला स्वाधीन असलेला देह, आयुष्य संपेपर्यंत राहतो ॥४९३॥ त्यातील जो कर्तृत्वाचा अभिमान, तो मला अर्पण केला असल्यामुळे तो मद्रूपच झाला ॥४९४॥

आजच्या या भागाने आपला नववा अध्याय पूर्ण होतो. मागच्या काही भागांपासून आपण माउलींच्या ओव्यांमधून येणारी उदाहरणे, उपमा यांचा आपल्या रोजच्या जीवनाशी कसा संदर्भ येतो, हे तर बघतोच आहोत; परंतु त्यामध्ये जे तत्त्व, मर्म दडलेलं आहे, ते शोधण्याचाही प्रयत्न करतो आहोत. आजच्या ओव्यांमध्येही एक मर्म दडलेलं आहे आणि ते म्हणजे 'कर्तृत्वाचा अभिमान.' माउली म्हणतात, की अभिमान खोटाच असतो, मग तो कशाचाही असो! त्याचे

उदाहरण देताना माउलींनी ज्या ओव्या रचल्या आहेत, असे मला वाटते, त्याच आपण आजच्या विवेचनासाठी घेतल्या आहेत. माउली म्हणतात, 'आता जायांचे जैसे लेणे। आंगावरी आहचवाणे। तैसे देह धरणे। उदास तयांचे ॥४१२॥ परिमळू निघालिया पवनापाठी। मागे वोस फूल राहे देठीं। तैसे आयुष्याचिये मुठी। केवळ देह ॥४१३॥ येर अवष्टमभु जो आघवा। तो आरुढोनी मदभावा। मजचि आंतु पांडवा। पैठा जाहला ॥४१४॥' उसने दागिने, सुगंधरहित फुल हे उदासवाणे वाटते कारण त्यातलं कर्तृत्व (मर्म) नष्ट झालेलं असतं. उसने मागून आणलेले दागिने घालून मिरवणाऱ्याला याची कल्पना असते, की कार्यक्रम संपला, की ते दागिने परत करावयाचे आहेत. त्यामुळे त्या दागिन्यांबाबतीत तो उदासीन असतो किंवा फुलातला सुगंध वाऱ्यावर उडून गेल्यावर, मागे उरलेले फुल हे कोमेजून जाईपर्यंत देठाला चिकटून राहते. म्हणजेच, त्याचे (फुलाचे) तसे राहणे उदासवाणे असते. त्याचप्रमाणे ज्याने आपल्या कर्तृत्वाचा अभिमान भगवंताला अर्पण केला आहे, त्याचे आयुष्य- तो आयुष्य संपेपर्यंत उदासवाणे घालवतो. या ठिकाणी 'उदासवाणे' याचा अर्थ 'कंटाळवाणे', 'नैराश्यपूर्ण' असा नसून आसक्तीहीन, निरीच्छ, निरपेक्ष असा आहे. आज आपण दोन गोष्टींवर विचार करणार आहोत किंवा चर्चा करणार आहोत. पहिली - माउलींनी दिलेली दोन उदाहरणे आणि दुसरी म्हणजे आजचे मर्म- कर्तृत्वाचा अभिमान. आज विवेचनाला घेतलेल्या पहिल्या दोन ओव्यांमध्ये माउलींनी जी दोन उदाहरणे दिली आहेत, त्याचा आपल्या रोजच्या जीवनाशी संदर्भ जोडताना असं लक्षात आलं, की आपण काही गोष्टींचा वृथा (उगाचच) अभिमान तर धरत नाहीये ना? कार्यक्रमांमध्ये अंगावर घातलेले दागिने उसने मागून आणलेले आहेत, हे फक्त ते अंगावर घालणाऱ्यालाच माहीत असतं. त्यामुळे बाकीची लोकं जेव्हा त्या दागिन्यांचं कौतुक करतात, तेव्हा ते कौतुक त्याचे नसून ज्याचे दागिने आहेत त्याचे आहे, हे फक्त त्यालाच कळत असतं; पण त्याला ते उघडपणे बोलता येत नाही. जी अवस्था त्या माणसाची असते, तीच अवस्था फुलाची. सुगंध वाऱ्यावर उडून गेल्यामुळे फांदीवरचं फुल कितीही सुंदर दिसत असलं; तरीही त्याला सुगंध नसल्यामुळे ते एक शोभेचं फुल ठरतं. आपलंही असंच होतं का? आपण खोट्या गोष्टींच्या अभिमानाचा बुरखा पांघरून समाजामध्ये वावरत असतो. हा अभिमान

खोटा आहे, हे आपल्याला कळत असतं. लोकांनी त्या गोष्टींचं कौतुक केलं तर आपण हसून वेळ मारून नेतो; पण मनात कुठेतरी सल असतेच. ही सल कशाची असते? आपल्याकडे असलेली वस्तू ही वास्तविक आपली नाही, म्हणून असते, की ती वस्तू आपल्याला परवडण्यासारखी नाही याची असते? उदाहरण द्यायचं झालं तर आपण भाड्याच्या सर्व सोयींनी युक्त म्हणजे आजच्या भाषेत सांगायचं तर 'वेल फर्निशड फ्लॅट'मध्ये राहत असतो. आपल्याकडे येणारी मंडळी फ्लॅटचं जेव्हा कौतुक करतात, तेव्हा आपल्या मनात ही सल ठसठसत असते. का होत असेल असं? आपण आपापल्या ऐपतीप्रमाणे सगळेचजण आपापलं आयुष्य जगत असतो. कुणी श्रीमंतीत लोळत असतं, तर कोणी दिवसभर काबाडकष्ट करून संध्याकाळी कशीतरी हाता-तोंडाची मिळवणी करतो. यात दोष कुणाचाच नाही. काही लोकं आपल्या नशिबाला दोष देतात, तर काही पूर्वकर्मांना; काही समाजव्यवस्थेला दोष देतात, तर काही परिस्थितीला. कारण एकदा कोणाला तरी दोष देऊन मोकळं झालं, की आपल्याला सुटल्यासारखं वाटतं.

कर्तृत्व हे प्रत्येकाकडे असतं. प्रत्येकाचं कर्तृत्व हे त्याच्या लेखी (त्याला असं वाटतं) अभिमान बाळगावा, असंच असतं. श्रीमंत माणूस आपण पूर्वी कसे कष्टात दिवस काढले आणि स्वकर्तृत्वावर कसे यश मिळवले, वगैरे सांगतो. त्यावेळेला तो मनुष्य सोडून बाकी सगळ्यांना ते ढोंगीपणाचे वाटते. याच्या उलट एखादा मजूर जेव्हा अहोरात्र कष्ट करून आपल्या मुलांना शिकवीत असेल, तर त्याचे तो सोडून, बाकीच्यांनाच कौतुक असते. यशाची व्याख्या ही प्रत्येक माणसागणिक वेगवेगळी असते. पैसा, मानमरातब, बंगले, गाड्या ही कुणाला यशाची मापे वाटतात, तर नावलौकिक, सन्मान, सामाजिक प्रतिष्ठा, समाजाची आपल्यामुळे झालेली उन्नती ही यशाची मापे वाटतात. आपल्यासारख्या सर्वसामान्य माणसाला जे सध्या आपल्याकडे आहे, त्यापेक्षा जास्त मिळालं तर यश मिळालं, असं वाटतं. पण, या सगळ्यांमध्ये एक गोष्ट सामायिक (कॉमन) आहे आणि ती म्हणजे यासाठी स्वकर्तृत्व असणं गरजेचं आहे. ते प्रत्येकाकडे असते, हे आपण मान्यच करतोय. मनुष्यस्वभाव असा आहे, की जे त्याच्याकडे आहे, त्याचा त्याला अभिमान वाटतो. मग स्वकर्तृत्वाचा अभिमान हा त्याला अपवाद कसा ठरेल? पण माउली तर म्हणतात, की कर्तृत्वाचा अभिमान भगवंताला अर्पण केला, की

तो मनुष्य उदासवाणा म्हणजेच निरिच्छ, निरपेक्ष होतो. आपण सगळेच जण असे निरिच्छ किंवा निरपेक्ष होऊ इच्छितो का? आपल्या कर्तृत्वाचं कौतुक ऐकताना आपल्याला मनातून खूप आनंद होत असतो. आपल्या कर्तृत्वाचं श्रेय इतर कोणाला मिळू नये म्हणून आपण बराच आटापिटा केलेला असतो. मग ते श्रेय भगवंताला अर्पण करणं, वगैरे तर दूरच राहिलं. आपलं कर्तृत्व हे साधारणपणे शैक्षणिक, व्यावसायिक, खेळ, कला, साहित्य, संगीत, सामाजिक बांधिलकी अशांपैकी एका किंवा अनेक बाबतींत सिद्ध करता येतं आणि बऱ्याच जणांनी ते करूनही दाखवलं आहे. कर्तृत्ववान माणसं ही नेहमीच समाजासाठी आदर्श (आयडॉल) असतात आणि कर्तृत्ववान माणसाला त्याचा सार्थ अभिमानही असतो. जे प्रचंड यश त्याने मिळवलेलं असतं, त्यात त्याच्या स्वकर्तृत्वाचा भाग मोठा असतो, यात वादच नाही; पण हे यश फक्त माझ्या एकट्याच्या कर्तृत्वावर मी मिळवलंय, असं चारचौघात म्हणता येत नाही. माझ्या या यशात सगळ्यांचा वाटा आहे, हे तोंडदेखलं तरी म्हणावंच लागतं. यात स्वकर्तृत्वाचा अभिमान असणं चुकीचं आहे, असं नाही. फक्त त्या अभिमानाचं पुढे जाऊन अहंकारात किंवा गर्वात रूपांतर होणार नाही, याची काळजी आपण घेतो का? अभिमान आणि अहंकार किंवा गर्व या दोन्हींमध्ये फारच पुसट अशी रेषा असते. आपला तो अभिमान आणि दुसऱ्याचा तो अहंकार, ही आपली सहज प्रवृत्ती असते. म्हणूनच, माउली आपल्याला या ओव्यांमधून सावध करतात आणि आपला जो अभिमान आहे, तो भगवंताला अर्पण करा, असेही सांगतात. हे वाचणं, लिहिणं सोपं आहे; पण प्रत्यक्षात आपण असं करू शकू का? कर्तृत्वाचा अभिमान भगवंताला अर्पण करायचा म्हणजे नेमकं काय करायचं? कुठल्या तरी देवळात जाऊन काही विधी करायचा, की घरीच एखादी पूजा करायची? नेमकं काय करायचं? मुळात माझ्या कर्तृत्वाचा मला अभिमान आहे, असं आपण नुसते म्हणतो; तो प्रत्यक्षात दाखवता येत नाही आणि ज्याला अर्पण करायचा, तोही (भगवंत) प्रत्यक्षात कोणी पाहिला नाही. मग माउली तर म्हणतात, की जो कर्तृत्वाचा अभिमान भगवंताला अर्पण करून उर्वरित आयुष्य उदासवाणे घालवतो, तो मद्रूप होतो. आपल्यासारख्या सामान्यांच्या आकलनापलीकडची ही गोष्ट आहे. मग विचार करताना असं जाणवलं, की या समाजात ढोबळ मानाने दोन प्रकारची माणसं

असतात - आस्तिक आणि नास्तिक. आस्तिकांना भगवंत आहे, यावर श्रद्धा असते, तर नास्तिकांना भगवंत, वगैरे असं काही नसतं, यावर श्रद्धा असते. या दोघांमध्ये एक गोष्ट सामायिक आहे, की त्या दोघांची श्रद्धा कुठेतरी असते. भगवंत स्वतः गीतेमधून सांगतायेत, की मी प्रत्येकामध्ये आहे. मी कोणाचा द्वेष करत नाही आणि कोणी मला प्रिय नाही. मला असं वाटतं, की आपल्या सगळ्यांमध्ये जे एक चैतन्य आहे, ज्यामुळे आपलं अस्तित्व इतर जण मान्य करतात, त्या चैतन्याला, त्या आत्म्याला आपण भगवंत मानलं पाहिजे. भगवंतांनाही असेच म्हणायचे असेल कदाचित. जो आपल्या आतमध्ये आहे (म्हणजेच आपल्या अंतर्मनात आहे) त्याच्याशी आपण खोटं वागू शकत नाही. आपलं जे काही स्वकर्तृत्व असेल, ते त्यालाही माहिती असतं. त्यामुळे जे त्याला माहिती आहे, ते त्यालाच अर्पण करावं. म्हणजेच, त्या कर्तृत्वात जो 'स्व' दडला आहे, तो त्याला देऊन टाकावा. म्हणजे मग, मी हे केलं, मी ते केलं असा विचार आपल्या मनात येणार नाही. मला वाटतं, यालाच 'कर्तृत्वाचा अभिमान अर्पण करणे' असं म्हणत असावेत. एकदा आपण आपल्या आत्म्याला भगवंत मानायला लागलो, की आपोआपच इतरांच्या ठिकाणी असलेल्या आत्म्याला म्हणजेच 'परमात्म्या'ला आपण भगवंत मानायला लागू. आपल्यापासून ही साखळी सुरुवात केली, की ती जोडत जायला वेळ लागणार नाही. पण, हे सगळं करण्यासाठी आत्मचिंतनाची, स्वतःला ओळखण्याची फार फार गरज आहे आणि आपल्या विवेचनाचा मूळ गाभा किंवा उद्देशच हा आहे, की ज्ञानेश्वरी वाचनाने आपण आपल्या आत डोकावून पाहू शकतो का? हे थोडं जरी साधलं तरी हळूहळू आपल्यातला अभिमान, अहंकार, गर्व कमी होत जाईल आणि आपण निरपेक्ष होत जाऊ आणि या आपल्या धकाधकीच्या आयुष्यात आपल्याला हळूहळू 'फ्रेश' वाटायला लागेल.

आज आपले नऊ अध्याय पूर्ण झाले. प्रथेप्रमाणे अध्याय समाप्तीनंतर हरिनामाचा गजर करतो पुंडलिकाऽ वरदे हरीऽऽ विठ्ठल, श्रीज्ञानदेवऽऽ तुकाऽऽ राम, पंढरीनाथ महाराज कीऽऽ जय!

अध्याय क्र. १० गीता श्लोक क्र. १

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः। यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि
हितकाम्यया ॥१॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की - श्री भगवान म्हणाले, हे महाबाहो, माझ्या भाषणाने संतुष्ट होणाऱ्या तुला, तुझ्या हिताच्या दृष्टीने जे मी आणखी काही सांगत आहे, ते माझे श्रेष्ठ भाषण ऐक ॥१॥

अध्याय क्र. १० - ओव्या क्र. ५१, ५५, ५७

घटी थोडेसे उदक घालीजे। तेणे न गळे तरी वरिता भरिजे। ऐसा परीसौनि पाहिलासी तवं परिसविजे। ऐसेचि होतेसे ॥५१॥ पै प्रतिवर्षी क्षेत्र पेरिजे। पिकाची जंव जंव वाढी देखिजे। यालागी नुबगिजे। वाहो करिता ॥५५॥ तैसे एथ पार्था। तुज आभार नाही सर्वथा। आम्ही आपुलियाची स्वार्था। बोलो पुढती ॥५७॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की- जसे, मडक्यात थोडे पाणी घालावे व पहावे; ते गळले नाही तर त्यात आणखी पाणी घालावे, तसे तुला थोडेसे सांगून पाहिले, तो तुझे लक्ष आहे असे समजले म्हणून पुढे सांगावेसे वाटते ॥५१॥ असे पहा, प्रत्येक वर्षी जमीन पेरीत असता, जसे जसे अधिक पीक यावे, तसे तसे पेरण्याचा कंटाळा येत नाही ॥५५॥ त्याप्रमाणे अर्जुना, हा तुझ्यावर उपकार नसून आमच्या स्वार्थाकरिताच (कार्याकरिता) तुला सांगतो आहे ॥५७॥

आपण या भागापासून दहाव्या अध्यायाला सुरुवात करीत आहोत. श्रीमद् भगवद्गीतेचा आणि पर्यायाने श्रीज्ञानेश्वरीचा उत्तरार्ध चालू होतोय. आपण गेल्या ४५ भागांमधून गीतेचे ४५ श्लोक आणि श्रीज्ञानेश्वरीतल्या ११३ ओव्यांचे विवेचन केले आहे. आपल्या आजच्या धावत्या युगाचा किंवा विज्ञानयुगाचा म्हणू हवं तर, या ओव्यांशी संदर्भ कसा लावता येईल, हे आपण बघतो

आहोत. श्रीज्ञानेश्वरीमध्ये रूपकं, अलंकार आणि उदाहरणांचा प्रचंड खजिना आहे! त्यातल्या ज्या मला झेपल्या, कळल्या त्या निवडक ओव्या आपण विवेचनासाठी घेतल्या आहेत. मला असं वाटतं, की श्री माउली आणि प्रत्यक्ष भगवंतांनी आपली परीक्षा घेतली आणि आपण त्यात काठावर का होईना, पास झालोत आणि म्हणूनच आपण आज दहावा अध्याय सुरू करू शकलो. मला असं वाटण्याचं कारण म्हणजे आजच्या ओव्या. प्रत्यक्ष अर्जुनासारखा सखा आणि अपार ज्ञान अर्जन करू शकण्याची म्हणजेच स्वीकारण्याची किंवा आत्मसात करण्याची प्रचंड ताकद असलेल्या श्रोत्याचीही जिथे भगवंत परीक्षा घेतात, तिथे आपण म्हणजे 'किस झाड की पत्ती!' भगवंताने या अथांग ज्ञानसागराचे मंथन करण्यासाठी (संवादाच्या माध्यमातून) अर्जुनाची निवड केली. तसं बघायला गेलं तर ज्येष्ठ पांडव म्हणजेच युधिष्ठिर हा अत्यंत ज्ञानी आणि प्रत्यक्ष धर्म होता, विदुरासारखा महात्मा होता, उद्धवासारखा महान तपस्वी होता; तरीही या सगळ्यांना सोडून भगवंताने अर्जुनाची निवड केली, ती - तो फक्त त्यांचा सखा होता म्हणून नव्हे, तर भगवंतांनी या ७०० श्लोकांत जगातलं जे शाश्वत मूल्य सांगितलं, ते आत्मसात करण्याची क्षमता फक्त अर्जुनामध्ये होती! एवढं असूनही भगवंत त्यालाही चाचपून बघतात, पारखून घेतात, प्रसंगी परीक्षासुद्धा घेतात. याचंच वर्णन आजच्या ओव्यांमध्ये आहे. हे उलगडून दाखवताना माउलींनी दिलेलं उदाहरण हे आपल्या रोजच्या पाहण्यातलं आहे. आपणही हे अनेकदा करून बघितलंय. हीच तर माउलींची खासियत आहे. माउली म्हणतात, 'घटी थोडेसे उदक घालीजे। तेणे न गळे तरी वरिता भरिजे। ऐसा परीसौनि पाहिलासी तवं परिसविजे। ऐसेचि होतेसे ॥५१॥ पै प्रतिवर्षी क्षेत्र पेरिजे। पिकाची जंव जंव वाढी देखिजे। यालागी नुबगिजे। वाहो करिता ॥५५॥ तैसे एथ पार्था। तुज आभार नाही सर्वथा। आम्ही आपुलियाची स्वार्था। बोलो पुढती ॥५७॥' आपण उन्हाळ्यात माठ विकत आणतो, तेव्हा तो गळत नाहीये ना, हे बघण्यासाठी त्यात थोडं पाणी घालून बघतो आणि आपली खात्री पटली, की मग घरी आणून तो पूर्ण भरतो. हेच उदाहरण देऊन भगवंत अर्जुनाला म्हणतात, की तुला थोडं सांगून पाहिलं आणि तुझे माझ्या सांगण्याकडे पूर्ण लक्ष आहे, हे

कळल्यावर तुला आणखी सांगावेसे वाटते. मी हे जे तुला सांगतो आहे, ते तू मन लावून आत्मसात करतो आहेस, ग्रहण करतो आहेस, हे मला कळले कारण तुझ्या मनात उत्पन्न झालेल्या शंकांचे निरसन करून घेण्यासाठी तू मला प्रश्न विचारतो आहेस, त्यामुळे मला ते अधिक विस्ताराने तुला सांगावे लागते आहे. पण, अर्जुना, हे मी तुझ्यावर कुठलेही उपकार करीत नाहीये कारण त्यात माझा स्वार्थ आहे. आपल्या या संवादांमुळे ज्ञानाचं प्रचंड मंथन त्यामुळे होत आहे. हे सोपं करून सांगण्यासाठी माउली आणखी एक चपखल उदाहरण देतात. माउली म्हणतात, शेतकरी दरवर्षी आपल्या शेतात पीक घेत असतो. ते घेत असताना त्याची मशागत करावी लागते. नांगरणी, पेरणी, फवारणी, मळणी अशी बरीच मेहनत घ्यावी लागते, तेव्हा कुठे मोत्यासारखं पीक हाती येतं. हे तो दरवर्षी करत असतो; पण त्याचा त्याला कंटाळा येत नाही किंवा मागच्या वर्षीपेक्षा या वर्षी जास्त पीक आलं म्हणूनही तो कंटाळत नाही, उलट त्याला आनंदच होतो. त्याप्रमाणे मी हे ज्ञानाचं बी पेरतोय आणि मशागत करतोय त्यामुळे हे पीक अधिक जोमाने आणि भरघोस येतंय. परिणामी, मला कंटाळा येत नाहीये. अतिशय सुंदर, समर्पक आणि सोपी उदाहरणे देऊन माउली परमार्थ किती सोपा करून सांगतात! आपण बघणार आहोत, की आजच्या या ओव्यांचा आपल्या जगण्याशी काय संबंध येतो?

आपलं रोजचं जगणं म्हणजे सकाळी उठल्यापासून रात्री झोपेपर्यंत विविध भाव-भावना, 'अॅक्शन-रिअॅक्शन', 'रिस्पॉन्स' यांनी अगदी ठासून भरलेलं असतं. त्याशिवाय आपण जगूच शकत नाही. आपण सकाळपासून किती भाव-भावना व्यक्त केल्या, असं जर ठरवलं तर हर्ष, दुःख, अपमान, राग, द्वेष, मत्सर, करुणा, दया, ममता, वात्सल्य अशी भलीमोठी यादी तयार होईल. यातच अजून एक भावना असते आणि ती म्हणजे विश्वास किंवा इंग्रजीमध्ये त्याला 'फेथ' म्हणतात. आपण आपल्या कुटुंबाव्यतिरिक्त किती जणांवर आणि कोणावर चटकन विश्वास ठेवतो, असा प्रश्न विचारला तर त्याचं उत्तर बोटांवर मोजण्याइतकेपण भरत नाही. याचं कारण आजची परिस्थिती. सगळीकडेच अविश्वासाचं वातावरण आहे. आपल्याला प्रत्येक गोष्टीची गॅरंटी लागते. साधं भांडी घासायचं स्क्रबर घेतानाही चार-पाच स्क्रबर उलटीपालटी

करून बघून घेतो आणि वर दुकानदाराला चार-चारदा विचारतो, की हे किती दिवस चालेल? तुम्ही सांगताय तितके दिवस चालेल याची काय गॅरंटी? थोडक्यात, छोट्यातली छोटी गोष्ट असो; नाही तर मोठी आपण सगळ्या गोष्टी पारखून घेतो. आपल्याला ती सवयच लागलेली असते आणि म्हणूनच माणसांच्या बाबतीतही आपण हेच करतो. वर हे करत असताना 'हल्ली कुणाचाही भरवसा देता येत नाही,' हे वाक्यसुद्धा म्हणतो. का होत असेल असं? तुम्ही म्हणाल, हे स्वाभाविक आहे. माणसाला माणसाचाच भरवसा वाटेनासा झालाय. पुलंणी एका ठिकाणी म्हटलंय, की 'हल्ली माणुसकी परवडेनाशी झालीये.' आपला निर्जीव वस्तूवर विश्वास असतो. आपलं घर, वाहन; आपण वापरत असलेली विविध गॅजेट्स यांवर आपला पूर्ण विश्वास असतो. हायवेवरून १००-१२० च्या स्पीडने जाणाऱ्या आपल्या वाहनाला ब्रेक लावला तर ते थांबेल, हा विश्वास असतो; पण ते वाहन चालवणाऱ्या ड्रायव्हरवर आपला विश्वास नसतो. रिक्षावाला मीटर वाढण्यासाठी लांबून तर नेत नाहीयेना, अशी शंका मनात येते. खरं तर हे आपोआप घडतं. कोणी ठरवून करत नाही. कारण सगळेजण आपल्याला फसवायलाच बसलेत, असा आपल्या मनाचा दृढनिश्चय झालेला असतो. सगळीकडे अविश्वास पसरलाय, असंच आपल्याला वाटतं. कुठल्याही तिन्हाईत माणसाला स्वतः न पारखता त्याच्याबद्दल असलेल्या इतरांच्या मतांवर आपण अवलंबून असतो. हे असं आपण करतो कारण या प्रचंड गतिमान आयुष्यात, हे पारखणे वगैरेला कुणाकडेही वेळ नाहीये आणि स्वतःचं नुकसान करून घेण्याची तयारीही नाहीये आणि हे स्वाभाविक आहे. हल्लीच्या ऑनलाइनच्या काळात तर रिव्ह्यू (Review) बघूनच निर्णय घेतले जातात आणि विश्वास ठेवायचा की नाही, हे ठरवले जाते. यात चूक काहीही नाहीये. परमार्थामध्ये एक अतिशय सुंदर आणि समर्पक वाक्य आहे - 'अनुभवाशिवाय अनुभूती नाही.' माउलींनी जे उदाहरण दिलं आहे, ते यासाठीच. आपण एखाद्या माणसावर अगदी पूर्ण नाही; पण त्याला पारखण्यासाठी थोडा विश्वास टाकून बघू. मडक्यात थोडं पाणी घालतात ना, अगदी तसं. मडकं गळकं असेल तर ते थोडं पाणीही गळून जाईल. तो त्या पात्रतेचा नसेल तर तो आपला विश्वास

संपादन करू शकणार नाही आणि आपलंही थोडंसच नुकसान होईल. पण, असं वागायला किती जण तयार होतील? अगदी थोडे. कारण माणूस हा 'अनप्रेडिक्टेबल' आहे. परस्परांमधले सामंजस्य, विश्वास असणारा समाज आज कमी होत चाललाय. समाजाचं सोडा, हे लोण आपल्या कुटुंबापर्यंत येऊन पोहोचलंय. वडील-मुलगा, पती-पत्नी, सासू-सून, भाऊ-भाऊ, एक कुटुंब विरुद्ध दुसरं कुटुंब, या सगळ्यांमध्ये आता दुरावा येत चाललाय. एकत्र कुटुंबपद्धती केव्हाच हद्दपार झालीये. एकाच रक्ताची, नात्याची असूनही स्वभाव भिन्न असू शकतो, हे वास्तव आपण विसरून गेलोय. 'एकमेका साहाय्य करू अवघे धरू सुपंथ' हा सुविचारसुद्धा आपल्यापैकी काही जणांनाच माहितीये. संपूर्ण मानवजाती एक आहे, मानवता हे मूल्य आहे आणि तीच आपली खरी ओळख आहे, हे विसरलोय आपण. यातून बाहेर येण्यासाठी स्वतःपासून सुरुवात केली पाहिजे. बऱ्याच जणांचा इतरांवर सोडा; पण स्वतःवरही विश्वास नसतो. आत्मविश्वास गमावलेली माणसं दुसऱ्यांवर काय विश्वास ठेवणार? त्यासाठी माउली म्हणतात तसं आपल्या आत डोकावून आपला घडा गळका तर नाहीयेना, हे विश्वासाचं थोडं पाणी टाकून तपासलं पाहिजे. तो नाहीये, ही एकदा खात्री पटली, की माणसं जोडायला, पारखायला आणि त्यांच्यावर विश्वास ठेवायला वेळ लागणार नाही आणि मग माउली म्हणतात तसं परस्पर विश्वासाचं, सामंजस्याचं भरघोस पीक घेताना आपल्याला मशागत किंवा मेहनत करण्यासाठी कधीही कंटाळा येणार नाही. दिव्याने दिवा लावला तर प्रकाश जास्त पसरेल आणि ही साखळी चालू राहिली, की माउलींनी पसायदानात मागितलं तसं, 'जो जे वांछील तो ते लाहो...' हे घडायला वेळ लागणार नाही.

भाग ४७

अध्याय क्र. १० गीता श्लोक क्र. ३

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरमं। असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥३॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की - जो मला जन्मरहित, अनादी आणि लोकमहेश्वर आहे असे जाणतो, तो मानवांमध्ये ज्ञानी आहे व तो सर्व पापांपासून मुक्त होतो ॥३॥

अध्याय - १० - ओव्या क्र. ७७, ७८

ते चालते ज्ञानाचे बिंब। तयाचे अवयव ते सुखाचे कोंभ। ये माणूसपण ते भांब । लौकिक भागु ॥७७॥ अगा अविचिता कापुरा। माजी सांपडला हिरा। वरि पडिलिया नीरा। न निगे केर्वी ॥७८॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की - तो ज्ञानाची चालती मूर्ती आहे, त्याचे अवयव हे सुखाला फुटलेले अंकुर आहेत, एरवी त्याला मनुष्य म्हणणे हा लोकदृष्टीचा भास आहे ॥७७॥ अरे! हिरा चुकून कापुराच्या ढिगात पडला असला तरी त्यावर पाणी पडले असता, कापूर विरघळून जाऊन तो हिरा वेगळा निघणार नाही का? ॥७८॥

आपण मागच्या भागापासून दहाव्या अध्यायाला सुरुवात केली आहे. या अध्यायाला 'विभूतियोग' असे नाव दिले आहे. 'विभूती' या शब्दाचे मला माहीत असलेले दोन अर्थ म्हणजे एक तर भस्म (अंगारा) आणि दुसरा म्हणजे थोर, ज्ञानी किंवा तपस्वी व्यक्ती. श्रीमद् भगवद्गीतेत आणि श्रीज्ञानेश्वरीत जो दुसरा अर्थ आहे, त्या आधाराने सर्व विवेचन आहे. थोर, ज्ञानी किंवा तपस्वी व्यक्ती कशा असतात, कशा दिसतात, कशा भासतात, या सर्वांचे वर्णन यात आहे, असे मला वाटते. गीतेतल्या या अध्यायातील तिसऱ्या श्लोकाचं निरूपण करताना माउलींनी जवळजवळ ९ ते १० ओव्या लिहिल्या आहेत. त्यात हेच वर्णन आहे. माउली म्हणतात, 'ते चालते ज्ञानाचे बिंब। तयाचे अवयव ते

सुखाचे कोंभ। ये माणूसपण ते भांब। लौकिक भागु ॥७७॥ अगा अविचिता कापुरा। माजी सांपडला हिरा। वरि पडिलिया नीरा। न निगे केर्वी ॥७८॥’ ज्या अशा विभूती असतात, त्या ज्ञानाच्या चालत्या मूर्ती आहेत आणि त्यांचे अवयव म्हणजे सुखाला फुटलेले कोंब (अंकुर) आहेत. ‘सुखाला फुटलेले अंकुर’ – एक अतिशय नितांत सुंदर आणि विलक्षण कल्पना आहे! माउली पुढे म्हणतात, अशा विभूतींना मनुष्य म्हणजे म्हणजे लोकदृष्टीचा (म्हणजे लोकांना असे वाटते) भास आहे. ही विलक्षण कल्पना अधिक स्पष्ट करण्यासाठी माउली एक रूपक देतात, की जर हिरा कापराच्या ढिगात पडला तर तो सहज सापडणार नाही; पण त्यावर (म्हणजे कापराच्या ढिगावर) जर पाणी पडले तर त्यात कापूर विरघळून जाईल; पण हिरा विरघळणार नाही आणि तो सहज सापडेल किंवा त्या ढिगाच्यातून वेगळा दिसेल. दोन्हीही कल्पना या अतिशय अप्रतिम आहेत! माउलींच्या रूपकांचं, उदाहरणांचं वैशिष्ट्यच आहे, की ते कुठलीही शंका मनात उरू देत नाहीत. आज विवेचनासाठी घेतलेल्या या दोन ओव्यांचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी कसा संबंध येतो, याचा विचार करताना असं चटकन लक्षात आलं, की आपल्यापैकी प्रत्येकाच्या मनात (त्यात मीही आलो) अशी सुप्त इच्छा असते, की आपणही ‘सेलिब्रेटी’ व्हावं. नावलौकिक, मानमरातब आपल्याही वाट्याला यावं; मग ते कुठल्याही क्षेत्रात असो. शिक्षण, खेळ, राजकारण, समाजकारण, कला, साहित्य, फायनान्स, उद्योग, शेती, अन्य व्यवसाय, अगदी कुठल्याही. आपली जगभरात ओळख व्हावी, असं प्रत्येकालाच वाटतं. यासाठी सध्या सोशल मीडिया हे माध्यम फारच प्रभावी झालंय. पण, तरीही जी जगप्रसिद्ध माणसं आहेत, ती जगप्रसिद्ध कशी झाली, याचं कुतूहल सगळ्यांच्या मनात असतं. त्यांची चरित्रे त्यामुळेच ‘बेस्ट सेलर’ पुस्तके होतात. या सगळ्या चरित्रांमध्ये एक गोष्ट ‘कॉमन’ असते आणि ती म्हणजे त्या सगळ्या प्रसिद्ध व्यक्ती स्वतःचा विकास तर करतातच; पण नेतृत्व करून एक मोठं कार्य, संघटना उभी करतात. मग ते उद्योगाचं जाळं असेल, नाही तर सामाजिक कार्य असेल, खेळांतील कौशल्य असेल, नाही तर संगीत, कला, साहित्यात घेतलेले अपार कष्ट असतील. नेतृत्वाचा गुण प्रत्येकातच असतो, असं नाही. पण, तो आपल्यातही असावा, असं प्रत्येकाला वाटत

असतं. नेतृत्व करणं ही एक कला आहे आणि ती उपजतच असावी लागते; शिकून येणारा तो गुण नव्हे! कुटुंबप्रमुख म्हणून किंवा नोकरी, व्यवसायाच्या ठिकाणी पडलेल्या जबाबदारीमुळे म्हणा, आपणही काही काही ठिकाणी आणि काही वेळा नेतृत्व करतो; पण ते तात्पुरतं असतं. समाजाचं, संघटनेचं, सामाजिक कार्याचं नेतृत्व करायला एक प्रकारची हिंमत, धैर्य आणि चतुराई लागते. ती साधारणतः आपल्यासारख्या सामान्यांच्या ठिकाणी आढळत नाही. काही थोडे अपवाद असतीलही. ही वस्तुस्थिती माहीत असूनही आपण जेव्हा या यशस्वी आणि लोकप्रिय व्यक्तींची चरित्रे वाचतो, बघतो किंवा क्वचित प्रसंगी अनुभवतोसुद्धा, तेव्हा आपल्या मनातील ही सुप्त इच्छा पुन्हा जागी होते. काय कारण असेल असं होण्याचं? आपण लोकप्रिय, जगप्रसिद्ध किंवा 'सेलिब्रिटी' नाही झालो तर काय फरक पडणार आहे? खरं तर काहीच फरक पडत नाही. पण, मनुष्यस्वभाव आहे की, संपूर्ण जगाचं राहू द्या; पण निदान आपल्या संपर्कात असलेल्या कुटुंबाने, नातेवाइकांनी, मित्रमंडळाने; नोकरी, व्यवसायाच्या ठिकाणी असलेल्या माणसांनी आपल्याला सन्मान द्यावा, एक विशेष व्यक्ती म्हणून आपल्याला वागवावं, असं नक्कीच वाटत असतं. असा मानमरातब आपल्यापैकी जे कुटुंबप्रमुख असतात किंवा नोकरी, व्यवसायाच्या ठिकाणी मोठ्या हुद्द्यावर असतात, त्यांना थोडाफार मिळतो. पण, हा मानमरातब तात्पुरता असतो. कुटुंबप्रमुख पदावरून किंवा नोकरी-व्यवसायाच्या ठिकाणाहून निवृत्त झाले, की हे हळूहळू कमी होत जातं. हा मान त्या पदाला असतो, व्यक्तीला नसतो. इथेही काही अपवाद असतीलही; पण फारच थोडे. इंग्रजीमध्ये एक 'फ्रेज' आहे 'RESPECT MUST BE COMMANED AND NOT DEMANDED' ज्ञानी, तपस्वी किंवा माउली म्हणतात तशा विभूर्तींना हा सन्मान त्यांच्याबद्दल असलेल्या प्रचंड आदराने मिळतो. त्यासाठी त्यांच्याकडे कसलंही प्रमुखपद किंवा हुद्दा नसला तरी चालेल. हा आदर, मान-सन्मान त्यांनी उभ्या केलेल्या कार्याचा असतोच; पण त्याचबरोबर एक व्यक्ती म्हणूनही असतो, हे महत्त्वाचं. त्यामुळे प्रमुखपद किंवा हुद्दा त्यांच्याकडे आपोआप चालत येतो आणि असं आलेलं नेतृत्व हे चिरस्थायी असतं.

अशी माणसं लौकिक अर्थानं खूप ज्ञानी असतीलच, असं नाही. पण, ते

ज्या क्षेत्रात काम करत असतात; मग तो खेळ असो, संगीतसाधना असो, उद्योग-धंदा असो, संशोधन असो, अगदी सैन्यात कार्यरत असणारे किंवा शेती करणारे असो, त्यांनी त्यांच्या त्यांच्या क्षेत्रात जी गरुडझेप घेतलेली असते, त्याला आपण सलाम करतो आणि या सगळ्याला विनयाची, नम्रतेची, ऋजुतेची जोड असेल तर अशा व्यक्ती माउली म्हणतात तशा विभूतीचं असतात. ही सगळी मंडळी सर्वसामान्य आयुष्य जगत असतात. कुठलाही बडेजाव नाही. अतिशय समृद्ध, तृप्त आणि पूर्ण समाधान ते उपभोगत असतात. या सुखाची संकल्पना लौकिक सुखापेक्षा वेगळी आहे आणि म्हणूनच माउली म्हणतात, की अशा विभूतींना मनुष्य म्हणणं म्हणजे एक प्रकारचा भास आहे. ही माणसं हिऱ्यासारखी असतात. सामान्य माणसांमध्ये म्हणजेच कापराच्या ढिगात ती चटकन दिसत नाहीत. पण, सामान्य परिस्थिती जेव्हा बिकट होते, तेव्हा आपल्यासारखी सामान्य माणसं त्यानं खचून जातात म्हणजेच विरघळून जातात पण, ही माणसं पाय घट्ट रोवून उभी असतात आणि म्हणूनच ती वेगळी असतात, वेगळी दिसतात आणि वेगळी भासतात. संपूर्ण समाजाचा विचार केला तर अशा तपस्वी, ज्ञानी माणसांचं प्रमाण किती असेल? तर, फारच थोडं! म्हणूनच, माउली अशा माणसांना विभूती म्हणतात. मी सुरुवातीला म्हणालो त्याप्रमाणे, आपण अशा लोकांची चरित्रे वाचतो, ऐकतो; क्वचितप्रसंगी अशा माणसांशी आपली ओळखही होते. आपण त्यांच्या व्यक्तिमत्वाने दिपून जातो, भारावून जातो. आपला जन्म सार्थकी लागला, असंही काही जणांना वाटतं. त्या त्या प्रसंगी किंवा त्या त्या वेळी आपणही त्यांच्या कार्यात सहभागी व्हावं, असं वाटतं. पण, हे वाटणं अल्पजीवी असतं, पाण्यावरच्या बुडबुड्यासारखं! काही वेळाने, तासाने किंवा कधी कधी काही दिवसांनी पुन्हा आपण आपल्या चाकोरीत केव्हा फिरायला लागतो, ते आपलं आपल्यालाच कळत नाही. का होत असेल असं? आपण त्यांच्यासारखे होऊ शकत नाही का? होऊ शकतो; पण त्यासाठी झोकून देण्याची तयारी हवी. लौकिक सुख, अल्पसंतोषी वृत्ती, 'कम्फर्ट झोन' सोडण्याची तयारी, प्रसंगी कुटुंब, आप्तस्वकीयांचा टोकाचा विरोध आणि विरह सहन करण्याची ताकद, हे सगळं करता आलं पाहिजे. या सगळ्या एकात एक गुंफलेल्या चौकटी आहेत. या चौकटी सोडवता आल्या

पाहिजेत आणि वेळ पडली तर मोडताही आल्या पाहिजेत. चाकोरी सोडून आणि प्रवाहाविरुद्ध जाण्याची मनाची-शरीराची दुर्दम्य इच्छाशक्ती पाहिजे. हे म्हटलं तर अवघड आहे आणि म्हटलं तर नाही. पण, काय झालंय, की आपण आपल्या स्वतःभोवती एक उंचच उंच कुंपण घालून घेतलंय. त्या कुंपणापलीकडे बघण्याची किंवा ते ओलांडून जाण्याची आपली तयारी नसते. 'रुटीन लाइफ' सुखकर वाटतं आणि हे स्वाभाविक आहे. हा समाज किंवा हे जग जे काही सुधारायचं असेल, ते इतरांनी सुधारावं. मी बापडा काय करणार, अशी सोईस्कर भूमिका (स्टँड) आपण घेतो. वेगळ्या वाटेने जाणाऱ्या प्रत्येकालाच त्याच्या कुटुंबाने, आप्तस्वकीय, मित्रमंडळींनी वेडे किंवा आततायी ठरवले; मग ते आगरकर असोत, धोंडो केशव कर्वे असोत, नाही तर आत्ता आत्ताचे नानाजी देशमुख असोत किंवा बाबा आमटे असोत. त्यातून एखाद्या स्त्रीने वेगळी वाट निवडली तर काही बोलायलाच नको! समाजाकडून अवहेलना, अपमान, हेटाळणी ही ठरलेलीच. मग त्या जुन्या जमानातल्या सावित्रीबाई फुले असोत, की डॉ. आनंदी जोशी, नाही तर आत्ताच्या मेधा पाटकर असोत, की रेणूताई गावस्कर. काळ बदलला त्याप्रमाणे अवहेलना, अपमान आणि हेटाळणीचं फक्त स्वरूप बदललंय, इतकंच. असो. आपण सामान्यांनी एवढाच विचार करायचा, की अगदी आकाशाला गवसणी नको; पण आत्ता जे आपण जीवन जगतोय, त्यापेक्षा किमान १०-१५ फूट उंचीवर तर जायला काही हरकत नाही. त्यासाठी सर्वप्रथम आपली स्वतःची मानसिकता बदलायला हवी. लौकिक सुख-समाधान मिळणं आणि मिळवणं, हे तर नित्याचं झालं; पण मानसिक समाधान कसं मिळेल, हे आपलं आपणच शोधलं पाहिजे. कारण प्रत्येकाला स्वतःलाच हे पक्कं ठाऊक असतं, की आपल्याला कशाने मानसिक समाधान मिळेल? एकदा हे कळलं, की माउली म्हणतात तसं प्रत्येकजण, अगदी विभूती होणार नाही; पण ते होण्याच्या दिशेने टाकलेलं प्रत्येकाचं एक पाऊल म्हणजेच संपूर्ण समाजाचं एक पाऊल, ज्यावेळेला पुढे पडेल, त्या वेळेला संपूर्ण समाजाला सुखाचे अंकुर फुटतील आणि कापराचे नाही तर हिऱ्यांचे ढीग लागतील आणि त्यावर कुठल्याही बिकट परिस्थितीचं पाणी पडलं तरी ते विरघळणार नाहीत.

अध्याय क्र. १० गीता श्लोक क्र. ९

मच्चिता मदगतप्राणा बोधयन्तः परस्परम्। कथयन्तश्च मां नित्यं तुश्यन्ति
च रमन्ति च ॥९॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की- ज्यांचे चित्त व प्राण माझ्या ठिकाणीच असतात, जे एकमेकांना माझ्या स्वरूपाचा बोध करत असतात, माझ्या विषयीच ज्यांच्या गोष्टी चालू असतात, ते नित्य संतुष्ट व मद्रूप असतात ॥९॥

अध्याय - १० - ओव्या क्र. १२१, १२२

जैसी जवळिकेची सरोवरे। उचंबळिया कालवती परस्परे। मग
तरंगासि धवळारे। तरंगचि होती ॥१२१॥ तैसी येरयेरांचिये मिळणी।
पडत आनंदकल्लोळांची वेणी। तेथ बोध बोधाची लेणी। बोधेची मिरवी
॥१२२॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की - ज्याप्रमाणे जवळजवळ असलेले पाण्याचे तलाव पाण्याने भरल्यावर त्यांचे पाणी एकमेकात मिसळते, अशावेळी लाटांना लाटांचीच घरे होतात ॥१२१॥ त्याप्रमाणे भक्तांना भक्त भेटले असता, आनंदाच्या लाटांची वेणी गुंफली जाते. अशा स्थितीत बोध बोधानेच बोधाचे अलंकार मिरवितो ॥१२२॥

आजच्या भागात आपण जो श्लोक घेतला आहे आणि त्यावर आधारित ज्या ओव्या घेतल्या आहेत, त्या दोन्हीमध्ये असं सांगितलं आहे, की भक्त एकमेकांना भेटले असता, ते एकमेकांची चौकशी करीत नाहीत, तर फक्त भगवंतांविषयीच बोलतात आणि एकमेकांना बोध करतात. हे स्पष्ट करताना माउली म्हणतात, 'जैसी जवळिकेची सरोवरे। उचंबळिया कालवती परस्परे। मग तरंगासि धवळारे। तरंगचि होती ॥१२१॥ तैसी येरयेरांचिये मिळणी। पडत आनंदकल्लोळांची वेणी। तेथ बोध बोधाची

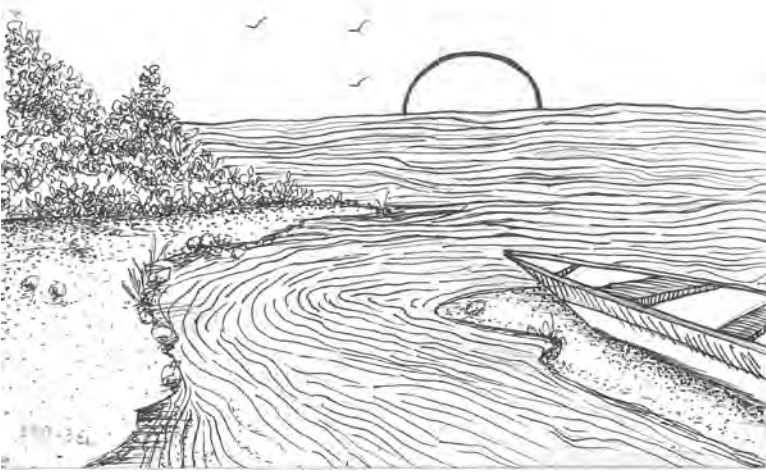
लेणी। बोधेंची मिरवी ॥१२२॥’ ज्याप्रमाणे पाण्याने गच्च भरलेले आणि जवळजवळ असलेले दोन तलाव, हे जरी दिसायला दोन दिसत असले तरी त्यांचे पाणी एकमेकांत मिसळले जाते आणि उसळणाऱ्या लाटांना लाटांचीच घरे होतात. भक्त भक्तांना भेटल्यावर आनंदाच्या लाटांची वेणी गुंफली जाते आणि बोध हा बोधानेच बोधाचे अलंकार मिरवितो. यात माउलींनी ज्या तीन उपमा वापरलेल्या आहेत – लाटांना लाटांची घरे, आनंदाच्या लाटांची वेणी आणि बोधाचे अलंकार. यावर आपण विवेचन करणार आहोत. या ओव्यांमध्ये वापरलेल्या तीनही उदाहरणांचा आपल्या रोजच्या जीवनात कसा संबंध येतो, हे आपण बघणार आहोत. काय म्हणतात माउली, की दोन शेजारी असणारे तलाव पाण्याने पूर्ण भरतात, तेव्हा त्यांच्या लाटा (पाणी) एकमेकांत मिसळून जातात आणि त्या एकमेकांची घरे होतात. काय अप्रतिम कल्पना आहे! माउलींच्या ओव्यांमध्ये **READ BETWEEN THE LINES** खूप असतं. इथेही तेच दिसतं. आपल्या रोजच्या जगण्याशी याचा जवळचा संबंध आहे. आपण जिथे राहतो त्या घरात, सोसायटीत, गल्लीत, भागात, गावात आपल्या शेजारी म्हणावेत अशी बरीच माणसं राहत असतात. ती आपल्याला आणि आपण त्यांना रोज भेटतो; पण आपण त्यांच्यात मिसळतो का? किंवा ते आपल्यात मिसळतात का? लाटांसारखे. पुलं म्हणतात, तसं शिष्टाचाराची घडी मोडण्यापलीकडे त्यांचा आपला कधी संबंध येत नाही. त्यांच्याशी कधीतरी थोडं बोलणं होतं. कधीकधी प्रसंगाने घरीही जाणं होतं. पण, भेटी झाल्या तरी मनाच्या गाठी पडत नाहीत. का होत असावं असं? माउलींनी दुसरी उपमा वापरलीये ती म्हणजे आनंदाच्या लाटांची वेणी! आपल्यापैकी बहुतेकांना वेणी म्हणजे काय, हे माहीत आहे. साधारणतः वेण्या दोन प्रकारच्या असतात. एक केसांची आणि दुसरी फुलांची. या दोन्हींमध्ये एक गोष्ट ‘कॉमन’ आहे, की ती गुंफावीच लागते. दोन्हींत एक तत्त्व कायम आहे, की जे विखुरलेलं किंवा सुटं सुटं आहे, ते एकसंध गुंफणे (बांधणं). काहींच्या परिचयाची माणसं ही केसागणिक असंख्य असतील, तर काहींची फुलांसारखी मर्यादित. पण, दोन्हीही विखुरलेली, सुटी सुटी असतील तर एकत्र बांधलेपणाचं सौंदर्य खुलत नाही. मुळात गुंफणे ही एक कला आहे.

मग ती केसांची वेणी असो, नाही तर फुलांची; माणसांचंही तसंच असतं! आपल्या भोवताली वावरणारी जी असंख्य माणसं असतात, ती आपल्याला आपल्या धाग्यात गुंफता येत नाहीत. का होत असेल असं? माउलींनी तिसरी उपमा वापरलीये- ती बोधाचे अलंकार ही. आपण 'बोधामृत' हा शब्द अनेकदा ऐकलेला आहे आणि ऐकवलाही आहे. 'उगीच बोधामृत पाजू नकोस,' असे आपण ऐकले आहे आणि प्रसंगी ऐकवलेही आहे. बोध म्हणजे मला कळलेली सोपी व्याख्या अशी की, मला जो अनुभव आला, त्यावरून आपण आपली एक भूमिका तयार करतो आणि समोरच्याला ऐकवतो. त्या अनुभवातून आपण काहीतरी शिकलेलो असतो. तो अनुभव सुखदही असतो किंवा कटूही. पण, माउली तर 'बोधाचे अलंकार' अशी उपमा वापरतात. तेव्हा जे सुखद आहे, तेच माउलींना अपेक्षित असावं. हे सुखाचे अनुभव आपण बोधाचे अलंकार म्हणून कोणाकडून ऐकतो किंवा घेतो का? किंवा कोणाला ऐकवतो किंवा देतो का? आपल्या या आत्ताच्या धकाधकीच्या जगण्यात एक तर सुखद अनुभव येणं आणि त्यापासून बोधाचे अलंकार तयार होणं, हे जवळपास नाहीच्या बरोबरचं आहे. हे इतकं कठीण का वाटतं आपल्याला ?

या तीनही उपमा मी विवेचनासाठी एकत्रच घेतल्या कारण त्या एकमेकाला पूरक आहेत. त्यात एक समान सूत्र आहे. आपल्या अवतीभवती जी असंख्य माणसं वावरत असतात, त्यांच्यात आपण समरसून मिसळू शकत नाही आणि त्यामुळे त्यांना आपल्या धाग्यात गुंफताही येत नाही आणि म्हणून मग सुखाचेच काय, पण कुठलेच अनुभव आपल्याला देता किंवा घेता येत नाहीत, मग त्या बोधाचे अलंकार करणं तर दूरच! या सगळ्यांचे मला वाटतं, एकच कारण असावं आणि ते म्हणजे आपण सगळेजण (त्यात मीही आलो) आत्मकेंद्रित होत चाललो आहोत. पुलं म्हणतात तसं, मी आणि माझं यातच समाधान मानत आलोय. तुम्ही म्हणाल, अहो, भोवतालची परिस्थितीच तशी आहे. आणि ते खरंही आहे. समर्थांनी तीन-चारशे वर्षांपूर्वी लिहून ठेवलंय की 'जगी सर्व सुखी असा कोण आहे। विचारे मना तूंच शोधुनि पाहे।।' आज इतकी वर्षे लोटली तरी त्यात काहीही फरक पडलेला नाहीये. 'सुखी

माणसाचा सदरा' आज शोधूनही सापडत नाहीये. प्रत्येकाची सुख शोधण्याची धडपड ही बालपणापासून मरेपर्यंत चालूच असते. 'सुख म्हणजे नक्की काय असतं...' असली गाणीही आपण गात असतो. सुखाची व्याख्या ही प्रत्येकाची वेगवेगळी असते. आनंद, सुख हे मानण्यावर असतं, असं आपण ऐकतो; पण हाच नियम आपण दुःखाला लावत नाही. जगात सर्वांत जास्त दुःखी आणि कमनशिबी आपणच आहोत, अशी आपण आपल्या मनाची पक्की समजूत करून घेतलीये. अगदी प्राथमिक गरजा (अन्न, वस्त्र, निवारा) याही ज्यांना मिळत नाहीत- त्यांना, या गोष्टी ज्यांना सहज मिळतात- ते सुखी वाटतात. प्राथमिक गरजा भागलेल्या माणसांना, श्रीमंत लोकं सुखी वाटतात तर श्रीमंतांना कसलीही चिंता नसणारा रस्त्यावरचा भिकारी अधिक सुखी वाटतो. हे चक्र अव्याहतपणे चालू आहे. मग माउलींनी ज्या ओव्या लिहिल्या आहेत आणि त्यातून आपण आपल्या रोजच्या जगण्याचा अर्थ लावतो आहोत, तो कसा? मला असं वाटतं, की आपल्या विवेचनाचा जो मूळ गाभा किंवा उद्दिष्ट आहे, की प्रत्येकाने आपल्या आतमध्ये डोकावून पाहिलं पाहिजे आणि स्वतःच स्वतःला प्रश्न विचारले पाहिजेत. मी अनेकांमध्ये सहजतेने आणि समरसून मिसळू शकतो का? आणि जर मिसळू शकत असेल तर माझ्या धाग्यात ती माणसं गुंफू शकतो का? आणि समजा, गुंफत असेल तर त्यांना सुख-दुःखाचे अनुभव देऊ-घेऊ शकतो का? या सगळ्या प्रश्नांची बहुतेकांची उत्तरं - 'नाही' अशीच येतील. काही अपवाद असतील. मग काय करता येईल? एका रात्रीत किंवा हा लेख वाचून झाल्याबरोबर आपण काही लगेच उठून लोकांच्यात जाऊन मिसळणार नाही, हे खरंय. लोकांच्यात मिसळायचं म्हणजे काय करायचं, हा प्रश्नही पडण्याची शक्यता आहे. त्यासाठी 'CHARITY BEGINS AT HOME' असं जे म्हटलंय त्याप्रमाणे आपण आधी घरातल्या, कुटुंबातल्या माणसांबरोबर मिसळण्याचा प्रयत्न करू. त्यांच्या विनोदावर, आनंदावर हसता येतंय का, ते बघू. त्यांच्या अडी-अडचणी, दुःख समजून घेण्याचा प्रयत्न करू. हे करतानाच बघा, आपल्याला किती अवघडल्यासारखं होतं ते! सहजता गमावून बसलोय, असं आपल्याला जाणवेल. पण, हळूहळू प्रयत्न केला तर नक्की जमेल आणि

एकदा का हे जमलं, की नात्याची वीण घट्ट व्हायला वेळ लागणार नाही. आणि त्यात सुख-दुःखाची देवाणघेवाण ही सहज प्रवृत्ती होईल. त्यासाठी कुठलाही आव आणायची गरज पडणार नाही. या क्रमाने आपण हळूहळू आपलं राहतं घर, नातेवाईक, मित्र-मैत्रिणी, राहतो ती सोसायटी, गल्ली, भाग आणि गाव इथे आपण माणसांमध्ये मिसळत जाऊ आणि नात्यांची घट्ट गुंफण तयार करून सुखदुःखाचे अनुभव म्हणजेच बोध एकमेकांना अलंकारासारखे घालू म्हणजे मग माउली म्हणतात तसं, आपण सगळेच लाटांसारखे एकमेकांत मिसळून जाऊ आणि एकमेकांची घरे ही आपलीच घरे होतील. यामुळे आनंदाच्या लाटांची वेणी घालणं खूप सोपं होईल कारण विखुरलेपण आपोआप गुंफलं जाईल आणि त्यातूनच सुखदुःखाचा अनुभव म्हणजेच बोधाचे अलंकार आपण एकमेकांना देऊ, अगदी दसऱ्याचं सोनं देतात तसं आणि आपण सगळेच पाडगावकरांची कविता सतत गुणगुणत राहू - 'या जन्मावर, या जगण्यावर, शतदा प्रेम करावे...'

भाग ४९

अध्याय क्र. १० गीता श्लोक क्र. ३२

सर्वाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन। अद्यात्मविद्या विद्यानां वादः
प्रवदतामहम ॥३२॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की - हे अर्जुना, सृष्टीचा आदी, मध्य व अंत मी आहे; विद्यांमध्ये अध्यात्मविद्या व भाषणातील वाद मी आहे.
॥३२॥

अध्याय - १० - ओव्या क्र. २५९, २६०

जैसी अवधीची नक्षत्रे वेचावी। ऐसी चाड उपजेल जै जीवी। तै
गनाची बांधावी। लोथ जेवी ॥२५९॥ कां पृथ्वीचे परमाणूंचा उगाणा
घ्यावा। तरी भूगोलची काखे सुवावा। तैसा विस्तारु माझा पहावा। तरी
जाणावे मातें ॥२६०॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की - ज्याप्रमाणे सर्व नक्षत्रे वेचून घ्यावी, अशी जर इच्छा होईल, तर आकाशाचीच मोट बांधणें बरे ॥२५९॥ किंवा पृथ्वीच्या परमाणूंचा हिशेब घ्यावा, असे जर वाटत असेल तर, भूगोलच काखेत मारला पाहिजे, त्याप्रमाणे माझा विस्तार पहावयाचा असेल तर, मलाच जाणले पाहिजे ॥२६०॥

आजच्या श्लोकामध्ये आणि एकूणच या अध्यायामध्ये भगवंत स्वतःचे स्वरूप स्पष्ट करताना दिसतात. आपण नेहमी म्हणतो, की भगवंत चराचरांत भरलाय, म्हणजे नक्की कशात, याचं स्पष्ट चित्र भगवंत आपल्याला या अध्यायात करून देतात. या सृष्टीतले जे जे उत्तम, उदात्त आहे आणि त्यातही जे श्रेष्ठ आहे, ते मी आहे, असे भगवंत सांगतात; पण पुढे असेही सांगतात, की हे सगळे वेगवेगळे अनुभवत बसण्यापेक्षा मलाच जाणले तर या संपूर्ण सृष्टीला तुम्ही जाणू शकाल. हे अधिक स्पष्ट करण्यासाठी माउलींनी जी दोन उदाहरणे दिली आहेत, ती त्या काळाच्या कितीतरी पुढची आहेत. माउली

म्हणतात, 'जैसी अवधीची नक्षत्रे वेचावी। ऐसी चाड उपजेल जै जीवी। तै गगनाची बांधावी। लोथ जेवी ॥२५९॥ कां पृथ्वीचे परमाणूंचा उगाणा घ्यावा। तरी भूगोलची काखे सुवावा। तैसा विस्तारू माझा पहावा। तरी जाणावे मातें ॥२६०॥' माउलींचे विचार हे काळाच्या किती पुढचे आहेत, हे लक्षात येते. आकाशातील नक्षत्रे वेचावीत, असं जर वाटत असेल तर संपूर्ण आकाशाचीच मोट बांधावी आणि पृथ्वीवरील परमाणूंचा हिशेब करायचा असेल, तर भूगोल काखेत मारला पाहिजे, असं ज्यावेळेस माउली म्हणतात, तेव्हा आकाशात नक्षत्रे आहेत व ती वेचता (मोजता) येत नाहीत, त्यासाठी अवकाशात जावे लागते आणि ही पृथ्वी अणु-परमाणूंनी बनली आहे, याचं ज्ञान त्यांना आहे आणि ते उदाहरणांच्या रूपाने आपल्यासमोर ठेवले आहे. ही दोन उदाहरणे यासाठी दिली आहेत, की ही दोन्ही कामे करायला प्रचंड कष्ट, वेळ आणि बुद्धी खर्ची घालावी लागेल आणि म्हणून भगवंत म्हणतात, की एकट्या मला जाणलंस, की या सगळ्या गोष्टींचं आकलन आपोआप होईल. आता या ओव्यांचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी काय संबंध? हे तर सगळं आध्यात्मिक आहे, असं तुमच्या मनात येईल आणि ते खरंही आहे. परमेश्वर जाणणे किंवा त्याची प्राप्ती होणं, हा अध्यात्मातील परमोच्च बिंदू! आपल्यासारख्या सामान्य माणसाच्या कुवती आणि बुद्धीबाहेरचं आहे ते. आपण सदा सर्वकाळ आध्यात्मिक, धार्मिक आणि पारमार्थिक नाही होऊ शकत, ही वस्तुस्थिती आहे. आपलं रोजचं जगणं च इतकं गुंतागुंतीचं आणि कष्टप्रद होऊन बसलंय, की इतर दुसरा कुठला विचार करण्याची ताकदच आपल्यात उरत नाही. आपण एखादा मोठा ग्रंथ जसा भराभर चाळून ठेवून देतो, तसा धार्मिक, आध्यात्मिक विचार करतो. अध्यात्मच कशाला, आपले छंद, वेगळे विचार, वेगळ्या व्यक्ती, वेगळे वातावरण, निसर्ग, सामाजिक जाणीव या सगळ्या गोष्टी आपण आपला 'विकेंड प्रोग्रॅम' म्हणून बाजूला काढलेला असतो. सण-वार आपण अगदी पठडीतले साजरे करतो. राष्ट्रीय सण म्हणजे काय, हेच बऱ्याच जणांना माहित नसते. त्या दिवशी जी सुटी असते, ती कशी 'एन्जॉय' करता येईल, याचाच आपण विचार करतो. हे सगळीकडे आणि सगळ्यांच्या बाबतीत घडते, अगदी माझ्यासुद्धा! यात चुकीचं काहीच नाही. नाहीतरी

‘रूटीन लाइफ’ जगताना आपण वेगळे काय करू शकतो? काही करायचं म्हणजे वेळ, बुद्धी आणि पैसा पाहिजे. इथे तर त्याचीच वानवा. आपण सगळ्यांनी आपल्या आयुष्याची एक दिशा ठरवून घेतलीये. त्या दिशेनेच आपण चालत असतो. कितीही कंटाळा, त्रागा, वैताग, ‘डिप्रेसन’ आलं तरी नाईलाज म्हणून ते करतच असतो. आजपेक्षा उद्याचा दिवस चांगला असेल, ही आशाच आपल्याला रात्री झोप यायला पुरेशी असते. काहींची परिस्थिती आणखीनच बिकट असते. त्यांना उद्याचीच काय, पण संपूर्ण आयुष्याचीच काळजी पोखरत असते आणि त्यामुळे त्यांना रात्री धड झोपही येत नाही. आता तुम्ही म्हणाल, हे तुम्ही नवीन काय सांगताय! ये तो घर घर की कहानी है। हे आम्हाला माहितीय आणि याचा आजच्या ओव्यांशी काय संबंध?

याचा आजच्या ओव्यांशी अतिशय जवळचा संबंध आहे. या दोन्ही ओव्यांचा मथितार्थ असा आहे, की जे काही करायचे आहे, ते अगदी मनःपूर्वक आणि त्याच्या मुळाशी जाऊन करायला पाहिजे म्हणजे मग आपण जी गोष्ट करत असू, त्याचं पूर्ण समाधान आणि आनंद मिळेल. मग भले ते आपलं रोजचं ‘रूटीन लाइफ’ असेल. मुळाशी जाणं आणि मनःपूर्वक काम करणं, ही वृत्तीच आपण विसरत चाललो आहोत. आपलं रोजचं जगणंसुद्धा आपण ‘आला दिवस ढकलायचा’ या वृत्तीनं घालवतो, अगदी निरसपणे. अगदी उदाहरणच द्यायचं झालं तर रोज जो आपण ऑफिसला डबा नेतो, त्यात रोज भाजी-पोळीच नेतो; वेगवेगळे पदार्थ आपण नेतो का? सकाळच्या घाईत वेगवेगळे पदार्थ करायला वेळ नसतो, ही सार्वत्रिक तक्रार आहे. ती काही अंशी खरीही आहे. मग मला सांगा, जे आपण आपल्या स्वतःसाठी वेगळेपण अवलंबू शकत नाही किंवा वेगळं काही करायला तयार नसतो, तर मग इतरांसाठी आपल्याला काही करणं शक्यच नसतं. आपल्या स्वतःला खाण्यासाठीच आपण डबा नेतो ना? त्यासाठीच वेगवेगळे पदार्थ करायचेत ना? मग तरीही आपल्याला वेळ नाही, ही तक्रार आपण करतोच ना? मग मी सुरुवातीला म्हणालो तसं इतर गोष्टींना वेळ देणं, ही तर फारच दूरची गोष्ट झाली. का होत असेल असं? याला कारण आपण स्वतःसाठी कधी वेळच देत नाही. म्हणजेच, या सगळ्या आपल्या ‘रूटीन लाइफ’चं जे मूळ आहे,

आपण स्वतः तिथपर्यंत जातच नाही. दिवसाचे २४ तास असतात, त्यातले ८ तास झोप, ८ तास नोकरी, व्यवसाय, ४ तास दैनिक आन्हिके (आवराआवर) आणि २ तास कौटुंबिक कामे असं जरी धरलं, तरीही २ तास उरतातच; पण तेसुद्धा आपण आपल्यासाठी खर्च करत नाही. मग कुठे जातात हे दोन तास? याचं उत्तर ज्याचं त्यानेच शोधलं पाहिजे. इथे माउलींच्या आजच्या ओव्या लागू पडतात. आकाशातील नक्षत्रे वेचणं किंवा पृथ्वीवरच्या परमाणूंचा हिशेब लावणं, ही कविकल्पना वाटली तरी त्याचा मथितार्थ हा आहे, की अतिशय अवघड आणि कष्टप्रद अशा कुठल्याही कामाची मोट बांधावी किंवा ते कामच काखोटीला मारावं म्हणजे मोजण्याचा किंवा हिशेब ठेवण्याचा प्रश्नच येत नाही. आपलं रोजचं जगणंच अतिशय कष्टप्रद झालंय, तेच काखोटीला मारावं. म्हणजे नेमकं काय करायचं? आपल्यासारख्या सामान्य माणसांचे विचार, प्रश्न, शंका, संकट हे छोटे आणि सामान्यच असतात आणि म्हणून आपण ते सोडवण्याचा विचारसुद्धा छोटा आणि सामान्यच करतो. प्रश्न सुटला, संकट टळलं, की आपल्याला 'रिलीफ' वाटतो. पण, ते संकट का आलं? तो प्रश्न का उभा राहिला, याच्या मुळापर्यंत आपण जातच नाही. म्हणजेच, मोठा विचार करत नाही. आत्ताचं भागलं ना मग बास. पुढचं पुढे बघू, अशीच आपली वृत्ती असते आणि हे स्वाभाविक आहे. कारण आपल्या सगळ्यांचे आपापल्या आयुष्यातील यशाचे, प्रगतीचे मापदंड ठरलेले असतात. यामध्ये प्रथम दैनंदिन खर्चाची तरतूद, मग ते जमलं की लग्न, मुलंबाळं, त्यांच्या शिक्षणाची तरतूद, नंतर नंबर लागतो तो घरातल्या आवश्यक गोष्टींच्या खरेदीचा, हे जमलं की एखादी दुचाकी, मग बराच काळ बचतीचे मंत्रपठण; कारण, छोटं का होईना पण स्वतःचं घर असावं, अशी इच्छा, मग चारचाकी. इतकं सगळं करेपर्यंत आपण पार निवृत्तीला येऊन टेकलेलो असतो. आता काय आपण मोठा विचार करणार म्हणून पुन्हा उर्वरित आयुष्य निरसपणे घालवतो. आयुष्याच्या सुरुवातीलाच आपण मोठा विचार करत नाही; वर सांगितले तसे छोटे छोटे विचार करतो. 'सौ सुनार की, एक लुहार की' हे तत्त्व आपण वापरत नाही. प्रत्येक कुटुंबाचा आणि त्यातील प्रत्येकाचा जगण्याचा एक 'पॅटर्न' ठरलेला असतो. तो बदलण्याचा सहसा

कोणी विचार करत नाही. या सगळ्याचे एकच कारण की आपण अपयशाला घाबरतो. अपयश आलं तर ते सहन करणं किंवा पचवणं आपल्याला शक्य नाही, अशी आपली पक्की धारणा झालेली असते किंवा करून दिलेली असते. जगात अशी बरीच उदाहरणं आहेत, की ज्यांनी मोठा, वेगळा विचार केला, त्यांना प्रथम अपयशाचं तोंड पहावं लागलं. पण, त्यामुळे ते खचून गेले नाहीत. आपल्या ध्येयाच्या मार्गावरून खंबीरपणे चालत राहिले. मग ते मोठे उद्योजक असोत, सिनेकलावंत असोत, असामान्य सामाजिक काम करणारे असोत; नाही तर यशस्वी खेळाडू असोत. अंतिमतः ते यशाचेच धनी झाले. त्यांनी अपार कष्ट, अपमान, अवहेलना, ओढाताण सहन केली. रोजचं जगणं जगताना आपणही अपार कष्ट, अपमान, अवहेलना, ओढाताण सहन करतोच आहोत ना? आपल्यात कमी पडते ती धैर्याची, हिमतीची. थोडं धैर्य आणि हिंमत दाखवून आपण वेगळा विचार; मुळापासून प्रयत्न करायला काय हरकत आहे? पठडीतीलचं जगणं थोडं वेगळ्या रीतीनं जगून बघायला काय हरकत आहे? हे असं वेगळं जगण्यात आनंदाचा खूप साठा आहे. बघा विचार करून, की आपल्या रोजच्या जगण्यात थोडं वेगळं घडलं तर आपण किती आनंदित असतो? दिवाळीचे दिवस हे इतर दिवसांप्रमाणेच उगवतात आणि मावळतात; पण त्या दिवसांत आपण किती आनंदात असतो. हेच आपण रोजचा दिवस हा दिवाळीच्या दिवसासारखा मानला तर? यालाच वेगळा विचार करणं म्हणतात. हेच तर माउलींना म्हणायचंय. दिवाळीची वर्षभर वाट बघत बसण्यापेक्षा रोजचा दिवस दिवाळीच्या दिवसासारखा साजरा करा म्हणजेच रोजचं जगणं वर्षभर जगण्यापेक्षा ते काखोटीला मारा. शेवटी, असं आहे की, कसं जगायचं, हे ज्याचं त्यानं ठरवायचंय; पण का जगायचं, हे प्रत्येकाने स्वतःच्या आतमध्ये डोकावून विचारायचा प्रश्न आहे. आपल्या अंतःकरणामध्ये डोकावणे म्हणजे तरी काय, मुळापर्यंत जाणे आणि आपल्या या विवेचनाचा उद्देश तरी दुसरा काय आहे?

अध्याय क्र. १० गीता श्लोक क्र. ४२

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन। विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत ॥४२॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की - अथवा हे अर्जुना, हे (प्रत्येक वस्तूचे) वेगवेगळे ज्ञान तुला काय करावयाचे? (मला तू कोठवर जाणशील?) मी आपल्या एकाच अंशाने हे सर्व विश्व व्यापून राहिलो आहे ॥४२॥

अध्याय - १० - ओव्या क्र. ३१२, ३१३, ३१४, ३१५

आणि सामान्य विशेष। हे जाणणे एथ महादोष। का जे मीची एक अशेष। विश्व हे म्हणोनि ॥३१२॥ तरी आता साधारण आणि चांगु। ऐसा कैसेनि पां कल्पावा विभागु। वाया आपुलिये मती वंगु। भेदाचा लावावा ॥३१३॥ एन्हवी तूप कायसा घुसळावे। अमृत का रांधूनी अर्धे करावे। हां गा वायुसी काय पां डावे। उजवे आंग आहे? ॥३१४॥ पै सूर्यबिंबासि पोट पाठी। पाहता नासेल आपुली दिठी। तेवी माझ्या स्वरूपी गोठी। सामान्यविशेषाची नाही ॥३१५॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की- दुसरे असे की, या जगात श्रेष्ठ आणि कनिष्ठ असे समजणे हा मोठा दोष आहे; कारण सर्व विश्व मीच आहे म्हणून ॥३१२॥ तर मग सामान्य आणि उत्तम अशी कल्पना करून, आपल्या बुद्धीला भेदाचा कलंक का लावून घ्यावा? ॥३१३॥ तूप कशाकरता घुसळायचे? अमृत शिजवून, आटवून अर्धे करण्याची खटपट का करावी? अरे बाबा, वाच्याला डावे किंवा उजवे अंग आहे का? ॥३१४॥ सूर्यबिंबाला पाठ-पोट आहे का? पाहू गेले तर, आपली दृष्टी नासेल, त्याप्रमाणे माझ्या स्वरूपाच्या ठिकाणी सामान्य व विशेष असा भेद पाहू गेले असता, आपलीच बुद्धी बिघडेल ॥३१५॥

आजच्या भागात आपण सर्वांत जास्त म्हणजे चार ओव्या विवेचनाला घेतल्या आहेत. कारण त्या एकमेकांना पूरक आणि सार्वकालिक आहेत. आजच्या भागाने आपल्या दहाव्या अध्यायाची समाप्ती होत आहे. या भागात घेतलेल्या ओव्यांमधून

माउलींनी वारकरी संप्रदायाचा मूळ गाभा (पाया) म्हणजे समानता हीच इथे सांगितली आहे. समाजात उच्च-नीच, श्रेष्ठ-कनिष्ठ, विशेष-सामान्य हे भेदाभेद म्हणजे निव्वळ कल्पना आहेत आणि त्यावरून आपल्या सदसद्विवेक बुद्धीला कलंक का लावून घ्यायचा, असा रोकडा सवाल माउली आपल्याला करतात. हे अधिक स्पष्ट करण्यासाठी माउली विविध उदाहरणे देतात. माउलींच्या उदाहरणांची वैशिष्ट्ये आपण बघतो की, ती सगळी आपल्या अवतीभवती घडणाऱ्या, दिसणाऱ्या आणि रोजच्या वापरात असलेल्या गोष्टींवर आधारित असतात. काळाच्या कितीतरी पुढे बघण्याचा द्रष्टेपणाही या उदाहरणांमधून आपल्याला जाणवतो. माउली म्हणतात, 'आणि सामान्य विशेष। हे जाणणे एथ महादोष। का जे मीची एक अशेष। विश्व हे म्हणोनि ॥३१२॥ तरी आता साधारण आणि चांगु। ऐसा कैसेनि पां कल्पावा विभागु। वाया आपुलिये मती वंगु। भेदाचा लावावा ॥३१३॥ एन्ही तूप कायसा घुसळावे। अमृत का रांधूनी अर्धे करावे। हां गा वायुसी काय पां डावे। उजवे आंग आहे? ॥३१४॥ पै सूर्यबिंबासि पोट पाठी। पाहता नासेल आपुली दिठी। तेवी माझ्या स्वरूपी गोठी। सामान्यविशेषाची नाही ॥३१५॥' माउलींची प्रतिभा आणि अभ्यास किती व्यापक आहे, हे या उदाहरणांवरून कळते. दुधापासून तूप बनवणे, ही प्रक्रिया खरं तर गृहिणींना जास्त अवगत असते. पण, ज्ञानेश्वर माउली या जगाच्या माउली असल्याने त्यांना याचंसुद्धा ज्ञान आहे. दुधाचं तूप बनवण्याच्या प्रक्रियेमधील तूप हा शेवटचा टप्पा आहे. म्हणजेच, तुपावर कुठलीही पुढची प्रक्रिया होत नाही. त्याचप्रमाणे अमृत हे सर्वोच्च पेय आहे, ही संकल्पना गृहीत धरली आहे. या दोन्हीमध्ये तूप आणखी घुसळून किंवा अमृत आटवून हाती काहीच लागणार नाही. त्यातून काहीच निष्पन्न होणार नाही, असं माउली सांगतात ते याचसाठी, की समाजात सर्वजण समान आहेत. तो घुसळून किंवा आटवून काही निष्पन्न होणार नाही; उलट जे आहे, ते नासेल. मागे मी म्हणालो तसं, माउलींच्या ओव्यांमधून जी उदाहरणं येतात, ती सामान्यातली सामान्याच्या बरोबरीने उदात्त आणि भव्य स्वरूपाचीही येतात. या ओव्यांमध्येही तसेच आहे. इतकेच नाही, तर माउलींची वैज्ञानिक दृष्टीही काळाच्या कितीतरी पुढची होती, हे या उदाहरणांवरून कळेल. ज्या काळात 'विज्ञान' हा शब्दही सामान्य माणसांना माहित नव्हता, तेव्हा त्या विज्ञानाची माहिती माउली किती सहजपणे देतात.

वाच्याला डावे किंवा उजवे अंग असते का? आणि सूर्यबिंबाला पाठ-पोट असते का, असे प्रश्न विचारून माउली पुढे जाऊन सांगतात, की जर सूर्याचे पाठ-पोट बघायला गेलो तर आपल्याच डोळ्यांना इजा होईल. वारा फक्त जाणवतो आणि सूर्य सपाट, त्रिकोणी, चौकोनी नसून गोल आहे आणि त्याची प्रखरता साध्या डोळ्यांनी बघता येत नाही, हे वैज्ञानिक सत्य माउलींनी किती सहजपणे सांगितलंय आणि याची सांगड समाजातल्या या भेदाभेदाशी किती सहज घातलीये. या सगळ्यांचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी जवळचा संबंध आहे, हे सांगण्याची गरजच नाही! हा भेदाभेद आपण नित्य अनुभवत असतो.

समाजात वावरताना आपल्याकडून किंवा इतरांकडून स्वतःचं श्रेष्ठत्व सिद्ध करण्यासाठी विविध क्लृप्त्या वापरल्या जातात, हे आपण बघतोच. घरात, नोकरी-व्यवसायाच्या ठिकाणी, नातेवाइकांमध्ये, मित्र-मैत्रिणींमध्ये, आमस्वकीयांमध्ये म्हणजे थोडक्यात जिथे जिथे शक्य आहे, तिथे तिथे आपण सगळेचजण आपापलं श्रेष्ठत्व सिद्ध करण्याची धडपड करत असतो. मग तो वाचेतून असेल किंवा कृतीतून. उत्तम आणि उत्कृष्ट गोष्टींचं श्रेय घ्यायला आपण सगळेचजण उत्सुक असतो. युद्ध जिंकलं जातं, तेव्हा सेनापतीचा गौरव होतो; पण जेव्हा हार पत्करावी लागते, तेव्हा ती सेना ते युद्ध हरलेली असते. जे युद्धाचे नियम, तेच रोजच्या जगण्यालापण लागू होतात. हे कटू असलं तरी सत्य आहे. आता सगळेच सेनानायक किंवा प्रमुख बनू शकत नाही. नेतृत्व करणं हे सर्वसाधारणपणे जबाबदारीचं काम असतं आणि आपल्यासारख्या सामान्यांना शक्यतो जबाबदारी नको असते; यशाचं श्रेय मात्र हवं असतं. हल्ली 'टीम वर्क'चं प्रस्थ वाढलंय. पण, त्यातही 'टीम लीडर' भाव खाऊन जातो. समूहाचं नेतृत्व करताना यश-अपयश जे समोर येईल, त्याला सामोरे जाणं हे अपेक्षित आहे; परंतु अपयशाची जबाबदारी टीमवर टाकून यशाचे धनी होणं, ही प्रवृत्ती वाढताना आपण बघतोय आणि हे साहजिक, स्वाभाविक आहे. हे होण्याला कारण आहे की, आपण काही सदासर्वकाळ यश खेचून आणू शकत नाही, हे प्रत्येकालाच माहीत असतं. सार्वकालिक श्रेष्ठत्व मिळवायला अपार कष्ट, प्रगल्भ बुद्धिमत्ता आणि अपयश पचवून त्यातून यशाचा मार्ग काढण्याची कुवत पाहिजे आणि हे सगळे गुण एकाच ठिकाणी फारच अभावाने आढळतात. दुसऱ्याचं श्रेष्ठत्व मान्य करणं म्हणजे

स्वतःला कनिष्ठ मानणं, ही कल्पनाच चुकीची आहे. आपण सामान्य आहोत आणि समोरचा विशेष आहे, असं मानणं म्हणजे स्वतःबद्दल न्यूनगंड बाळगणं होय किंवा उलटपक्षी आपण काही 'अचिव्हमेंट' केली असता बाकी सगळ्यांना आपल्यापेक्षा कनिष्ठ किंवा सामान्य मानणं, हा अहंकार आहे. हेच तर माउली या ओव्यांमधून सांगतायेत, की हा महादोष आहे आणि या भेदाभेदाचा हा दोष आपल्या बुद्धीला का लावून घ्यायचा? जे श्रेष्ठ आहे, उत्तम आहे, ते निर्विवादपणे मान्य करणे यात काहीना कमीपणा वाटतो. निर्भेळ प्रशंसा करणे बऱ्याचदा जमत नाही. त्यांनी (दुसऱ्याने) मिळवलेल्या यशात काहीतरी काळेबेरे (आजच्या भाषेत काहीतरी झोल) आहे, असेच आपल्याला वाटते. मग आपण ती प्रशंसा किंवा कौतुक, शंकेची झालर लावूनच करतो. या गोष्टी आपल्या नातेवाइकांमध्ये, मित्रमंडळी, नोकरी-व्यवसायाच्या ठिकाणी आणि एकूणच आपल्या कुटुंबाव्यतिरिक्त सर्वांच्या बाबतीत असतात. जे यश निर्भेळ आहे, निर्मळ आहे, त्यात शंकेचं खुसपट काढणं व्यर्थ असतं. हेच माउलींनी तूप घुसळण्याला आणि अमृत आटवण्याला जसा अर्थ नाही, तसंच अशा शंका काढण्याला अर्थ नाही, असं सांगितलंय. स्वतःचं यश पचवणं फार अवघड असतं कारण त्याला विनयाची जोड नसेल, तर त्यातूनच अहंभाव, अहंकार निर्माण होतो. दुसऱ्याचं यश पचवणं तर महाकर्मकठीण! असूया, मत्सर, द्वेषभाव या भावना कधी जाणूनबुजून तर कधी नकळत उत्पन्न होतात. हा मनुष्यस्वभाव आहे. समाजात डावं-उजवं असतंच. ते सगळ्यांनाच माहीत असतं. पण, त्याचा उल्लेख करणं म्हणजे भेदाभेद करणं, असं माउली म्हणतात. सर्व जगाच्या दृष्टीने जे वंदनीय आणि श्रेष्ठ आहेत, त्यांच्याबाबतीत माउली वाऱ्याची आणि सूर्याची उपमा देतात. वाऱ्याला जसं डावं-उजवं अंग नसतं; तो फक्त जाणवतो. तसेच या व्यक्तीचं असतं. त्यांचं प्रचंड कार्य जाणवत राहतं; पण ते सगळ्यांसाठीच असतं. एडिसनने विजेच्या बल्बचा शोध लावला, तो स्वतःचं घर उजळण्यासाठी नाही, तर समाजासाठी लावला. त्याचं हे कार्य जाणवत राहतं. त्याने या शोधाचा अमुक एक व्यक्तीच याचा फायदा घेऊ शकतात; बाकीचे नाही, असं उजवं-डावं केलं नाही. माउली अशा व्यक्तींना सूर्याचंही उदाहरण देतात. त्याच्या प्रखर तेजाकडे आपण डोळ्यांनी पाहायला गेलोत तर आपल्याच डोळ्यांना इजा होईल; परंतु त्याच्यापासून मिळणारी ऊर्जा, प्रकाश हा सर्वांसाठी

सारखाच असतो. तसेच, या व्यक्तींच्या बाबतीत असते. जगभरात झालेले संत, तत्त्ववेत्ते यांच्या ज्ञानाचा उपयोग एखाद्या विशिष्ट समाजासाठी नसतो. माउलींनी केवळ स्वतःसाठी नव्हे तर या संपूर्ण विश्वासाठी शांतीचे पसायदान मागितले. ही सगळी माणसं आपल्यासारखीच सामान्य असतात; पण ती विशेष-सामान्य, श्रेष्ठ-कनिष्ठ, उत्तम-निकृष्ट या चाकोरीत अडकत नाहीत. आपल्यासारखी सर्वसाधारण माणसं या चाकोरीत अलगदपणे सापडतात आणि त्यामुळेच हे भेदाभेद आपल्या बुद्धीला कलंक लावतात. आपण तर काही इतके जगमान्य होऊ शकत नाही आणि संत होणं तर आपल्याला जमणारच नाही. मग काय करता येईल, असा विचार केला तर एक गोष्ट चटकन समोर येते, की आपले मन हे निर्मळ, पारदर्शी बनवू शकलो तर? तर त्यासारखं सुख नाही. कारण समोरच्याचे जे प्रतिबिंब आपल्या मनावर उमटते, ते त्याला (समोरच्याला) स्पष्ट आणि स्वच्छ दिसलं पाहिजे. आपलं मन जर विविध भावनांनी गढूळलेलं असेल, तर ते दिसणार नाही आणि हे एकदा साधलं, की समोरचाही आपल्याबाबतीत आश्वस्त होतो. त्याचा विश्वास, प्रेम आपण सहज संपादन करू शकतो. पण, हे जमणार कसं? सोपं आहे. जितक्या चटकन आपण दुसऱ्याचे दोष दाखवतो, त्याच्यापेक्षा जास्त गतीने आपण समोरच्याचं कौतुक किंवा प्रशंसा करायचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न केला पाहिजे. प्रथम थोडं अवघडल्यासारखं वाटेल. कोणी म्हणेल, खोटी स्तुती कशी करायची? पण, नसलेले दोष जसे आपण बिनधास्त दाखवतो, तशी खोटी का होईना; स्तुती करायला काय हरकत आहे? हळूहळू आपल्याला दुसऱ्यांचे दोष दिसणं कमी होत जाईल आणि त्याच्या छोट्या का होईना, गुणांचं तोंडभरून कौतुक करायची सवय लागेल. आपलं यश, आपली कला, आपलं नैपुण्य पुलंनं दाखवावं, असं आपल्या सगळ्यांना का वाटायचं, याचा विचार केला म्हणजे मी काय म्हणतो, ते लक्षात येईल आणि माउलींच्या या ओव्यांमधून आपण काहीतरी घेतलं, असं म्हणता येईल. इथे मला देवानंदचं एक गाणं आठवलं. ते सांगतो आणि थांबतो- 'पल भरके लिए कोई हमें प्यार कर लें, झूठाही सही...'

आज दहावा अध्याय पूर्ण झाला. प्रथेप्रमाणे अध्याय समाप्तीनंतर हरिनामाचा गजर करतो. पुंडलिकाऽ वरदे हरीऽऽ विठ्ठल, श्रीज्ञानदेवऽऽ तुकाऽऽराम, पंढरीनाथ महाराज कीऽऽ जय!

अध्याय क्र. ११ गीता श्लोक क्र. ४

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिती प्रभो। योगेश्वर ततो त्वं दर्शयात्मानमव्ययम्
॥४॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की - हे प्रभो, मी ते रूप पाहणे शक्य आहे, असे जर तुला वाटत असेल, तर हे योगेश्वरा, क्षयरहित असे आपले रूप मला दाखवावे ॥४॥

अध्याय - ११ - ओव्या क्र. १०, ११, १४

हे आपले आपण मी नेणे। ते का नेणसी जरी देव म्हणे। तरी सरोगु काय जाणे। निदान रोगाचे ॥१०॥ आणि जी आर्तीचेनि पडीभरें। अर्तू आपुली ठाकि पै विसरे। जैसा तान्हेला म्हणे न पुरे। समुद्र मज ॥११॥ तरी ऐसी ते कृपा करा। एरवी नव्हे हे म्हणा अवधारा। वायां पंचमालापे बधिरा। सुख केउते देणें? ॥१४॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की- हे माझे मलाच समजत नाही व ते का समजत नाही म्हणाल तर असे पहा, रोग्याला आपल्या रोगाचे निदान कधी समजते का? ॥१०॥ आणखी महाराज, इच्छा वाढली म्हणजे उत्कंठित मनुष्य आपली योग्यता विसरतो; ज्याप्रमाणे फार तहान लागलेल्या माणसास 'मला समुद्रही पुरणार नाही,' असे वाटते ॥११॥ माझ्या योग्यतेप्रमाणे कृपा करा, माझा अधिकार नसेल तर स्पष्ट नाही म्हणून सांगा, कारण पंचम स्वरातील उत्तम गायनाने बहिऱ्याला सुख देण्याचा प्रयत्न करणे व्यर्थच आहे ॥१४॥

आजच्या भागाने आपण अकराव्या अध्यायाला सुरुवात करीत आहोत. या अध्यायाचे नाव 'विश्वरूपदर्शनयोग' असे आहे. या संपूर्ण अध्यायात भगवंताने अर्जुनाला त्यांच्या विश्वरूपाचे दर्शन कसे घडवले व ते अर्जुनाला कसे दिसले, याचे वर्णन आहे. मागच्या अध्यायात भगवंत स्वतःचे स्वरूप वेगवेगळ्या विभूतींच्या द्वारे प्रगट करून सांगतात आणि त्याचे प्रत्यक्ष दर्शन या अध्यायात दाखवतात. या

अध्यायात असे वर्णन आहे, की अर्जुन ते विश्वरूप साध्या डोळ्यांनी बघू शकत नाही. त्यासाठी त्याला दिव्यदृष्टीची गरज असते. पण, त्याआधी आपण स्वतः हे विश्वरूप दर्शन घेण्यास पात्र आहोत की नाही, अशा संभ्रमात अर्जुन पडतो आणि म्हणून अतिशय विनम्रपणे आणि काहीसे संकोचून भगवंतांना तो जे म्हणतो, ते या श्लोकात दिले आहे आणि पर्यायाने माउलींनी त्यावर ओव्या रचल्या आहेत. माउलींच्या ओव्यांमध्ये उपमा, उदाहरणे तर असतातच; पण तो संवादही असतो. सहजता ही त्यांच्या ओव्यांची खासियत आहे. माउली म्हणतात, 'हे आपले आपण मी नेणे। ते का नेणसी जरी देव म्हणे। तरी सरोगु काय जाणे। निदान रोगाचे ॥९०॥ आणि जी आर्तीचेनि पडीभरें। अर्तू आपुली ठाकि पै विसरे। जैसा तान्हेला म्हणे न पुरे। समुद्र मज ॥९१॥ तरी ऐसी ते कृपा करा। एरवी नव्हे हे म्हणा अवधारा। वायां पंचमालापे बधिरा। सुख केउते देणें? ॥९४॥' अर्जुन म्हणतो, की असे का, ते माझे मला कळत नाही आणि ते का कळत नाही, हे स्पष्ट करण्यासाठी माउली उदाहरण देतात, की रोग्याला स्वतःच्या रोगाचे निदान करता येत नाही. अर्जुनाची उत्कंठा आणि त्याची योग्यता याचा परिचय भगवंतांना आहे; तरीही अर्जुन भगवंतांना विनम्रपणे म्हणतो, की उत्कंठा वाढली, की मनुष्य स्वतःची योग्यता विसरतो. इथे माउली आणखी एक उदाहरण देतात, की तहान लागलेल्या माणसाला समुद्रही कमी पडेल, असे वाटत असते. अर्जुनाला स्वतःची योग्यता माहीत असूनही तो म्हणतो, की माझ्या योग्यतेप्रमाणे कृपा करा आणि मी जर योग्य वाटत नसेल तर स्पष्ट नाही म्हणून सांगा, असेही सांगतो. माउली इथे आणखी एक उदाहरण देतात, की बहिऱ्या माणसाला पंचम स्वरातील गाणे ऐकवणे आणि त्यातून त्याला सुख देण्याचा प्रयत्न करणे व्यर्थ आहे. या तिन्ही उदाहरणांचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी कसा संबंध येतो, याचा विचार करताना जाणवले, की आपल्याला स्वतःचे निदान स्वतः करता येते का? आपली योग्यता नसतानाही आपण कितीतरी गोष्टींचा हव्यास धरतो आणि तो चुकीचा आहे, हे कुणी आपल्याला सांगितले तरी आपण त्याचा गांभीर्याने विचार करत नाही. या तीनही उदाहरणांचा विचार स्वतंत्रपणे करू. प्रथम आपल्याला स्वतःचे निदान स्वतः करता येते का? शरीराचे तर सोडाच, पण स्वभावाचे? तेही अशक्य आहे! बरं, दुसऱ्या कोणी आपल्या स्वभावाची चिकित्सा केली, तरी ती आपल्याला पटत नाही आणि

तरीही गंमत अशी आहे, की आपल्यापैकी कोणालाही 'तुझा स्वभाव कसा आहे ते सांग,' असं विचारलं तर तो जे उत्तम गुण मानले गेले आहेत स्वभावाचे, तेच स्वतःचा स्वभाव म्हणून सांगतो. कोणीही आपण स्वतः रागीट, हेकेखोर, मत्सरी, लोभी किंवा हट्टी आहे, असे सांगत नाही. पण, हेच इतरांना त्या माणसाबद्दल विचारले तर त्याच्यात त्यांना एकही चांगला गुण दिसत नाही. कुणीही सहसा इतरांबद्दल चांगले बोलत नाही. आपली स्वतःच्या स्वभावाबद्दलची मतं ही इतरांच्या, आपल्या स्वभावाबद्दलच्या मताशी कधीही जुळत नाहीत, हा सार्वत्रिक अनुभव आहे. पण, तरीही आपण आपल्या मताशी ठाम असतो. म्हणजेच, आपले निदान आपल्याला होत नाही. कुठलाही मनुष्य हा सगुणाचा पुतळा नसतो. वैगुण्य, दुर्गुण हे काही प्रमाणात का होईना, प्रत्येकातच असतात. पण, ते स्वतःचे स्वतःला ओळखता येत नाहीत. माउली हेच म्हणतात, की शरीराला झालेल्या आणि दृष्यस्वरूपातल्या व्याधींचेही निदान आपल्याला करता येत नाही, तर जे अंतरंगात आहे, त्या मनाचे निदान कसे करता येईल? बाह्यव्याधी आपल्याला आणि इतरांना दिसतात म्हणून आपण त्या मान्य करून योग्य त्या डॉक्टर किंवा वैद्यांना दाखवून त्यावर औषध घ्यायला तयार होतो; परंतु मनाच्या बाबतीत आपलं काहीतरी बिनसलंय आणि त्याला उपचाराची, कौन्सिलिंगची गरज आहे, असं आपल्यापैकी बऱ्याच जणांना मान्यच नसतं. त्याला कारण माउली म्हणतात तसं, स्वतःची ओळख स्वतःलाच नसते म्हणजेच आपले निदान आपल्याला होत नाही. कोणी ती ओळख करून देण्याचा प्रयत्न केला, तर ती आपल्या सोयीची आणि आपल्या 'फेवर'मध्ये असेल, तरच ती आपल्याला पटते; अन्यथा आपल्याला काही 'प्रॉब्लेम' आहे, हे मानायलाच आपण तयार नसतो. आपल्या बाह्यरूपाचे दर्शन म्हणजेच आपण कसे दिसतो, हे आपल्याला आरशात पाहून कळते; पण अंतर्दामी आपण कसे दिसतो, ते बघण्यासाठी एक तर आपल्याला अशा व्यक्तीचे मत घ्यावे लागेल, जी परखड असेल आणि जिने दिलेले मत आपल्याला मान्य असेल. आपला स्वभाव, आपली योग्यता ती जी सांगेल, ती मान्य करता आली पाहिजे आणि त्यात बदल करण्याचा प्रयत्न करता आला पाहिजे किंवा दुसरा उपाय म्हणजे 'मेडिटेशन' करून आपल्या अंतरंगात डोकावता आलं पाहिजे आणि प्रामाणिक प्रयत्नाने स्वतःमध्ये बदल घडवला पाहिजे. पण, बहुधा असं होत नाही

आणि हेच तर माउली दुसऱ्या उदाहरणात सांगतायेत.

आपली योग्यता नसताना आपला हव्यास, उत्कंठा एवढी वाढलेली असते, की त्या तहानेपुढे समुद्रही कमी वाटतो! 'अजून हवेपणाची' ओढ ही जन्मापासून मरेपर्यंत असते. खरं तर 'आहे त्यात समाधान मानावे,' असं आपल्याला लहानपणापासून शिकवतात. पण, प्रत्यक्षात तसं घडत नाही. उदाहरण घ्यायचे झाले तर तुम्ही बघा एखादं लहान मूल, अगदी भोवती पुष्कळ खेळणी घेऊन त्या पसाऱ्यात जरी बसलेलं असलं तरी त्याला एखादं नवीन खेळणं दिसलं, की ते मूल ते नवीन खेळणं मिळेपर्यंत अकांडतांडव करतं किंवा मरण समोर दिसत असतानाही त्या माणसाला- अमुक एक करायचं राहिलं, ही चुटपूट लागून राहते. हा सार्वत्रिक अनुभव आहे. नावीन्याची ओढ असणं, हा मनुष्यस्वभाव आहे. त्यात चूक काही नाही; परंतु त्या ओढीचं हव्यासात रूपांतर झालं तर ते घातक ठरतं. हा अतिशय सूक्ष्म दोष आहे, जो सगळ्यांमध्ये असतो. पण, प्रत्येकाला हा दोष आपल्यात नाही, असंच वाटत असतं. महत्त्वाकांक्षा आणि हव्यास यातही असंच सूक्ष्म अंतर आहे. महत्त्वाकांक्षा पूर्ण झाल्यावरही आपण समाधानी होत नाही. त्यात 'अजून हवेपण' घालून ती वाढवली जाते आणि मग ती हव्यासाकडे झुकते. पैसा, प्रसिद्धी, मानमरातब, लोकप्रियता या दृश्य स्वरूपातल्या गोष्टी तर आहेतच; जिथं महत्त्वाकांक्षेचं हव्यासात रूपांतर व्हायला वेळ लागत नाही. परंतु द्वेष, मत्सर, राग, नैराश्य या मानवी भावभावनासुद्धा केव्हा आपल्या सीमा ओलांडून जातात, याचा आपल्याला पत्ताच लागत नाही. हे टाळण्यासाठी काय करता येईल? आपल्या स्वभावात बदल करणे, हे तर झालंच; परंतु आपल्या स्वभावाचं योग्य मूल्यमापन सुयोग्य व्यक्तीकडून वेळोवेळी करून घेणं, हा उपाय आहे. ही व्यक्ती कोणीही असू शकते. फक्त दोष दाखवणारी व्यक्तीच योग्य असते, असं समजायचं काही कारण नाही. आपल्यातले असे गुण, जे आपल्यालाच माहीत नसतात, ते दाखवून देणारी व्यक्तीही सुयोग्यच असते. परंतु हे करताना आपले शरीर आणि मन दोन्हीही त्याच्या बोलण्याशी, तो जे सांगतो आहे, त्याच्याशी एकरूप झाले पाहिजे; नाही तर माउली जे तिसरं उदाहरण देतात, की पंचम स्वरातील गाणे बहिऱ्याला ऐकवून त्याला (बहिऱ्याला) त्या गाण्याचं सुख मिळणार नाही, तसं व्हायचं. संगीतामध्ये 'सा' आणि 'प' हे अचल स्वर म्हणून मानले गेले आहेत. ते कोमल किंवा तीव्र

होत नाहीत. ते शुद्धच वाजतात आणि वाजवतात किंवा गायनामध्ये शुद्धच गायले जातात. 'प' हा स्वर सप्तसुरातला पाचवा स्वर आहे, म्हणून त्याला 'पंचम' असे म्हणतात. त्या स्वरातल्या गाण्यांनं मन प्रसन्न होतं. नवीन काही करायची उमेद येते; परंतु हे जर बहिन्यासमोर गायलं तर त्याला कशाचीच जाणीव होणार नाही, त्याचा आनंदच घेता येणार नाही आणि गाणाऱ्यालाही तो देता येणार नाही. स्वतःचं मूल्यमापन हे असंच पंचम स्वरातील गाणं आहे. ते जर आपण मनाची दारं बंद ठेवून ऐकलं किंवा त्याकडे दुर्लक्ष केलं, तर माउली म्हणतात, तसं ते बहिन्यासमोर गायल्यासारखं होईल आणि आपल्या स्वभावात कधीच बदल होणार नाही. अर्जुन हा नरश्रेष्ठ मानला गेला आहे; तरीसुद्धा तो भगवंतांना म्हणतो, की मी जर योग्य वाटत असेल किंवा माझी योग्यता असेल, तरच मला तुमचे विश्वरूप दाखवा; अन्यथा स्पष्ट नाही म्हणा. विश्वरूप म्हणजे या सर्व चराचरांत प्रत्येकामध्ये भगवंतच दिसणं. मग विचार करा, अशा नरश्रेष्ठांपुढे आपल्या महत्त्वाकांक्षा, इच्छा, आकांक्षा या अगदीच क्षुद्र आहेत. पण, तरीही आपण 'आणखी हवं' असं सतत म्हणतच असतो. आपण सर्व जण या हव्यासाच्या न संपणाऱ्या पायऱ्यांच्या डोंगर आयुष्यभर चढत असतो ते एकाच आशेवर, की केव्हातरी याचा माथा आपण गाठूच! प्रत्येक पायरीला यश मानत आपण पुढच्या पायरीवर पाऊल ठेवतोच; तरीही आपल्याला समाधान मिळतं का? मोठं घर, आलिशान गाडी, गलेलड्ड पगार, भरपूर बँक बॅलन्स, मानमरातब, प्रसिद्धी या सगळ्या गोष्टी ज्यांच्याकडे आहेत, ते खूपच समाधानी असले पाहिजेत, असा आपला समज असतो. पण, प्रत्यक्षात तसं नसतं, हेही आपल्याला माहीत असतं. मग एवढं कळूनही आपण कशाच्या मागे धावतो? आपली योग्यता काय? आपलं मूल्यमापन कसं करायचं? या सगळ्या प्रश्नांची उत्तरं म्हणजे आजच्या ओव्या. अर्जुनासारखे आपल्याला म्हणता आलं पाहिजे, की 'हे आपले आपण मी नेणं' म्हणून आपणच आपले मूल्यमापन वेळोवेळी केले पाहिजे. मग ते बाह्य व्यक्तीकडून केलेलं असेल, नाही तर अंतर्गात डोकावून केलेलं असेल. म्हणजे मग आपण आपल्या महत्त्वाकांक्षेच्या सीमा ओलांडून हव्यासाच्या प्रदेशात तर जात नाहीयेना, एवढं कळलं तरी आपल्याला माउलींच्या आजच्या ओव्या थोड्या तरी समजल्या, असे म्हणता येईल.

अध्याय क्र. ११ गीता श्लोक क्र. ८

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा। दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥८॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की - परंतु या प्राकृत चर्मचक्षूंनी तू मला पाहणे शक्य नाही; याकरिता मी तुला दिव्यदृष्टी देतो. तिच्या योगाने तू माझे ईश्वरी सामर्थ्य पाहू शकशील ॥८॥

अध्याय - ११ - ओव्या क्र. १५६, १५७, १५८

यदा बोला येरे विचक्षणो। म्हणितले हां जी कवणासी ते उणे?। तुम्ही बकाकरवी चांदिणे। चरवु पाहा मा? ॥१५६॥ हां हो उटोनिया आरिसा। आंधळिया दाऊं बैसा। बहिरियापुढे हृषीकेशा। गाणीव करा ॥१५७॥ मकरंदकणाचा चारा। जाणता घालूनि दर्दुरा। वाया धाडा शारंगधरा।

कोपा कवणा? ॥१५८॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की - या भाषणावर तो बुद्धिमान अर्जुन म्हणाला, महाराज, हा दोष कोणाकडे? आपण तर बगळ्याकडून चांदणे भक्षण करविता आहात ॥१५६॥ हे हृषीकेशा, आपण आरसा पुसून आंधळ्यापुढे दाखवित आहात किंवा बहिर्यापुढे गाणं सुरू केलं आहे ॥१५७॥ भगवंता, फुलातील परागकणांचा चारा, जाणूनबुजून बेडकाला घालीत आहात, आणि मग वाया गेला म्हणून उगाच रागावता कोणावर? ॥१५८॥

मागच्या भागात आपण पाहिले, की अर्जुन भगवंतांजवळ आग्रह धरतो, की मला आपले विश्वरूप दाखवा आणि अर्जुनावरील प्रेमाने भगवंत त्याचा आग्रह, हट्ट लगेच पुरा करतात. आपले विश्वरूप त्याला दाखवतात; परंतु अर्जुनाला ते साध्या डोळ्यांनी दिसत नाही. आपण विलक्षण आणि कोणासही न दाखवलेले विश्वरूप या अर्जुनाला दाखवले; पण त्याच्यावर याची काहीच प्रतिक्रिया का नाही, असं भगवंत त्याला विचारतात. त्यावर अर्जुन जे उत्तर

देतो, ते माउलींनी सुंदर उपमा, उदाहरणे देऊन ओवीबद्ध केलं आहे. माउली म्हणतात, 'यदा बोला येरे विचक्षणे। म्हणितले हां जी कवणासी ते उणे?। तुम्ही बकाकरवी चांदिणे। चरवु पाहा मा? ॥५६॥ हां हो उटोनिया आरिसा। आंधळिया दाऊं बैसा। बहिरियापुढे हृषीकेशा। गाणीव करा ॥५७॥ मकरंदकणाचा चारा। जाणता घालूनि दर्दुरा। वाया धाडा शारंगधरा। कोपा कवणा? ॥५८॥' साध्या डोळ्यांनी तुमचे विश्वरूप दिसणे शक्य नाही, हे माहीत असूनही तुम्ही मलाच विचारता, की तू विश्वरूप का पाहत नाहीस म्हणून? हे म्हणजे असे झाले, की बगळ्याला चांदण्यातलं अमृत पाजण्याचा प्रयत्न करणे किंवा आरसा स्वच्छ पुसून तो आंधळ्यासमोर धरणे किंवा बहिन्यासमोर गाणे म्हणणे! तुम्ही जाणूनबुजून जर बेडकाला फुलातला मकरंद खायला त्याच्यासमोर ठेवला आणि (त्याने न खाल्ल्यामुळे) जर तो वाया गेला तर दोष कोणाकडे? अशा विविध उपमा देऊन अर्जुन भगवंतांना दिव्य दृष्टी देण्याची विनंती करतो. या ओव्यांमधल्या ज्या उपमा आहेत, त्या आपल्या रोजच्या जगण्याशी मिळत्याजुळत्या वाटल्या. मागच्या एका भागात आपण पाहिलं, की अयोग्य माणसाला जसा उपदेश करणं हे चुकीचं ठरतं, त्याप्रमाणे या भागात आपण विवेचन करणार आहोत, की देणाऱ्याने आपण जे देत आहोत, ते सत्पात्री आहे ना? वाया तर जाणार नाही ना, याची खबरदारी घ्यायला हवी. माउलींनी बगळा, आंधळा, बहिरा, बेडूक या ज्या उपमा वापरल्या आहेत, त्या ज्यांचा वकूब कमी असतो, त्यांच्यासाठी आहेत. याचा अर्थ त्यांचा या जगाला काहीच उपयोग नाही, असं नाहीये. या सृष्टीत भगवंताने जे जे निर्माण केलं आहे, त्यामागे त्याचा काहीतरी उद्देश निश्चित असतो, असं संत, तत्त्वज्ञ आपल्याला सांगतात. या जगात प्रत्येकजण काहीतरी उद्दिष्टं घेऊन जगत असतो. आपल्यासारख्या सामान्यांच्या आयुष्यात तर वेगवेगळ्या टप्प्यावर, वळणावर आपली उद्दिष्ट बदलत असतात, असा आपल्याला वारंवार अनुभव येतो. जेव्हा बालपण असतं, तेव्हा शाळा, अभ्यास, खेळणं ही एवढीच साधी उद्दिष्टं आपल्यासमोर असतात. काही अपवाद सोडले तर बहुतेकांचं बालपण या तीन-चार उद्दिष्टांभोवतीच फिरत असतं. जसे जसे आपण मोठे होत जातो, तसे तसे

आपल्या गरजा, इच्छा, महत्त्वाकांक्षा, उद्दिष्टे बदलत जातात. अतिशय हुशार विद्यार्थ्यांला केवळ परिस्थितीमुळे पुढील उच्च शिक्षण घेता येत नाही, तर अत्यंत सामान्य किंवा निर्बुद्ध विद्यार्थी केवळ परिस्थिती उत्तम आहे आणि पालकांच्या इच्छेमुळे उच्च शिक्षण घेण्यास जातो. या दोन्हीमध्ये त्या दोघांना काहीच फायदा होत नाही; उलट नुकसानच होते. पण, याला जबाबदार त्यांचे पालक, भोवतालची परिस्थिती, आर्थिक विषमता, सामाजिक भिन्नता या आणि अशा कितीतरी गोष्टी कारणीभूत असतात. माउली या ओव्यांमधून हेच सांगतायेत का? केवळ शिक्षणच नव्हे, तर संस्कृती, कला, खेळ, राजकारण, समाजकारण, उद्योग, शेती, सैन्य, पोलीस, या आणि अशा अनेक क्षेत्रांमध्ये आपण हे 'चुकलेपण' पाहतो आणि सहजच मनात येतं, की यांची करिअरची निवड चुकली. यात चूक कोणाची तरी आहे, हे निश्चित. रोजचं जीवन जगताना प्रत्येकाची भरारी आणि त्याच्या मर्यादा ठरलेल्या असतात. त्याच्या पलीकडे आपण विचार करत नाही किंवा करू शकत नाही. आपलं जग हे आपल्या डोळ्यांएवढंच असतं. विशाल, व्यापक, सर्वव्यापी असा विचार आपल्यासारखे सामान्य लोकं करत नाहीत. एकच पठडी आणि दिनचर्या असलेलं आयुष्यच आपल्याला सोयीस्कर आणि सोपं वाटतं. हे अगदी स्वाभाविक आहे.

माउली जे बेडकाचे आणि बगळ्याचे उदाहरण देतात, ते यासाठीच. कारण बगळ्याचं विश्व ते तळं असतं आणि बेडकाचं दलदल किंवा चिखल असतं. ते मर्यादित असतं. पण, त्यात ते सुखी असतात. चांदण्यातलं अमृत किंवा परागकण त्यांच्या दृष्टीने निरुपयोगी असतात; कितीही सुंदर असलं तरी! यात त्यांची काहीच चूक नसते. त्याचप्रमाणे आंधळ्याचं आणि बहिऱ्याचं माउली जे उदाहरण देतात, तेही याच अर्थाने! आयुष्य कसं जगायचं, हे त्यांचं त्यांनी ठरवलेलं असतं. कुठलाही बदल ते सहजी स्वीकारत नाहीत. आंधळेपण किंवा बहिरेपण ही प्रतीकं म्हणून माउलींनी वापरलीयेत, असं मला वाटतं. आपणसुद्धा आपलं आयुष्य जगत असताना असंच कान बंद करून आणि डोळ्यांवर झापडं ओढूनच जगत असतो. त्यामुळेच त्याच्यासमोर आरसा धरला, अगदी स्वच्छ धुऊन-पुसून जरी धरला काय आणि नाही

धरला तरी त्याला काहीच फरक पडत नाही. तेच तत्त्व बहिन्याच्या बाबतीत. त्याच्यासमोर गायन केलं काय किंवा भाषण केलं काय, त्यांच्यावर काहीच परिणाम होत नाही. इथेही दोष कोणाचाही नाही कारण योग्य गोष्टी चुकीच्या ठिकाणी वापरल्या तर असं होणारच. आपल्या रोजच्या जगण्यातही असं होतं कधीकधी. अगदी उदाहरणच द्यायचं झालं तर, आपण कोणाच्या तरी वाढदिवसाला जातो, तेव्हा त्याला भेटवस्तू काय द्यावी, असा विचार करून आपण काही पुस्तके भेट म्हणून देतो. तोही त्यावेळेस ते हसत हसत स्वीकार करतो. त्यावेळेस आपल्याला आपण योग्य भेट दिली, याचं तात्पुरतं समाधान मिळतं, कारण काही दिवसांनी आपण त्या पुस्तकांबद्दल विचारले असता, असं लक्षात येतं की, त्यानं ती उघडूनही बघितली नाहीत कारण त्याला वाचनाची मुळीच आवड नाही. दोष त्याचा नसतो; आपण जी भेटवस्तू दिली, ती चुकली. त्याची आवड वेगळीच असते. असंच दुसरं उदाहरण म्हणजे आपण कुठल्यातरी ट्रॅव्हल कंपनीबरोबर ग्रुप सहलीला जातो. त्या सहलीत निसर्ग, सृष्टी सौंदर्य पाहून त्या ग्रुपमधल्या काही लोकांना सहल सार्थकी लागली, असं वाटतं तर ज्यांना यात 'इंटरेस्ट' नसेल, त्याला ती सहल 'बोअर' वाटते आणि उगीचच आलो, असं वाटते. आता यात दोष कोणाचाच नाही. हा मनुष्यस्वभाव आहे. सौंदर्य, भव्यता बघण्यासाठी तशी दृष्टी लागते. दिव्यत्वाची प्रचिती येण्यासाठी आपल्याला तितक्या उंचीवर जाणं गरजेचं असतं. अंगणातून दिसणारे सृष्टी सौंदर्य आणि उंच पर्वतावरून दिसणारं सृष्टी सौंदर्य यात निश्चितच फरक असतो. निसर्ग तोच असतो, फक्त आपण ते कुठून बघतो, आपली दृष्टी किती व्यापक झाली आहे, त्यावर अवलंबून असते. आपल्यासारख्या सामान्य माणसांच्या आवाक्यात सगळ्याच गोष्टी नसतात. आपली बुद्धी, ऐश्वर्य, सामाजिक पत सगळंच तोकडं असतं. पण, मग यावर उपाय काय? अर्जुन ज्या दिव्यदृष्टीची मागणी भगवंतांकडे करतो, ती आपल्यासारख्याला मिळणं दुरापास्तच आहे; तरीही आपण आपल्या सीमित जगात आपल्या सामान्य दृष्टीने जेवढे जग बघू शकतो, त्यातच थोडासा विस्तार आपण केला किंवा आपला पाहण्याचा दृष्टिकोन अधिक रुंदावला तर आपल्या दृष्टीसमोर ह्या सृष्टीतल्या कितीतरी अफाट आणि

अतर्क्य अशा गोष्ठी समोर उभ्या राहतील, की ज्याची आपण कल्पनाही करू शकत नाही! अशा गोष्ठी आपल्याला अंधुक, धूसर किंवा इंग्रजीमध्ये ज्याला 'आउटलाइन' म्हणतात, त्या दिसायला लागतील. उदाहरण घायचं झालं तर आपण आपलं करिअर, आपल्या मुलांचं करिअर, आपली वागण्या-बोलण्याची पद्धत, आपल्या साथीदाराकडून असलेल्या अपेक्षा, यात जे आत्ता चालू आहे, त्यापेक्षा थोडासा वेगळा, 'हट के' विचार केला तर आपल्या असं लक्षात येईल, की हे वाटते, तितके अवघड नाही. यालाच अगदी दिव्यदृष्टी नाही तरी 'वेगळी दृष्टी', असं नक्कीच म्हणता येईल. हे जग सुंदरच आहे आणि त्यात असणारी माणसंही तितकीच सुंदर आहेत, ही भावना बाळगणे यासारखे समाधान नाही. सतत जगावर, आजूबाजूच्या परिस्थितीवर आणि पर्यायाने आपल्या कुटुंब, नातेवाईक, मित्रमंडळीवर टीका करून नैराश्यात राहण्यापेक्षा हे केव्हाही चांगलं. थोडक्यात, चाकोरीतून बाहेर पडून वेगळं जगून तर बघूयात, जमलं तर त्यासारखे अमाप समाधान नाही; पण नाही जमलं तरी काहीतरी वेगळं करून बघितल्याचं समाधान निश्चित मिळेल. आहे तेच आयुष्य आनंददायी होण्यात थोडा तरी हातभार लागेल. आपल्या बघण्याचा दृष्टिकोन थोडासा विस्तृत केला, तर आहे तेच जगणं, त्याच घटना, प्रसंग, गोष्ठी, व्यक्ती आपल्याला वेगळ्या दिसू लागतील. इंग्रजीमध्ये एक 'फ्रेज' आहे **SUCCESSFUL PEOPLE DO NOT DO THE DIFFERENT THINGS, THEY DO THE THINGS DIFFERENTLY** वेगळा विचार करण्याची सवय जर स्वतःला लावून घेतली तर आपणही अर्जुनासारखं दिव्यदृष्टीनं हे 'विश्वरूप'दर्शन घेऊ शकू आणि अगदी दिव्यत्वाची नाही तरी वेगळं काहीतरी केल्याची प्रचिती आपल्याला निश्चित येईल.

अध्याय क्र. ११ गीता श्लोक क्र. २६

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसङ्घैः। भीष्मओ द्रोणः
सुतपुत्रस्थासौ सहास्मदियैरपी योधमुख्येः ॥२६॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की - हे प्रभो! धृतराष्ट्राचे सर्व पुत्र, सर्व राजे आणि भीष्म, द्रोण तसाच हा कर्ण व आमच्या बाजूचे सर्व मुख्य योद्धे यासह हे सर्व तुझ्या ठिकाणी एकदम प्रवेश करीत आहेत ॥२६॥

अध्याय - ११ - ओव्या क्र. ४०१, ४०३, ४०८

मागां थोडीया बहुवा उपपत्ती। येणे सांगितली या विभूती। तैसा
नेसेचि मा पुढती। बैसलों पुसों ॥४०१॥ पूर्वी अमृतही हातां आले। परी
देव नसतिची उगले। मग काळकूट उठविले। शेवटी जैसे ॥४०३॥ अरे
कोणही कोणाते न मारी। एथ मीचि हो सर्व संहारी। हे विश्वरूपव्याजें
हरी। प्रगटिट असे ॥४०८॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की - यापूर्वी थोड्याबहुत प्रकारांनी प्रभूंनी आपल्या विभूती सांगितल्या, त्यावर समाधान मानावे की नाही? पण, न मानता विश्वरूप दाखवा म्हणून मी हट्ट धरून बसलो ॥४०१॥ पूर्वी समुद्रमंथनाच्या वेळी प्रथम अमृत हाताला आले, ते घेऊन स्वस्थ बसावे की नाही? पण नाही, समुद्रमंथन न थांबवता जास्तीची इच्छा केली व शेवटी त्यांच्या हाती काळकूट विष आले ॥४०३॥ अरे, कोणी कोणास मारीत नाही, तर या ठिकाणी सर्वांचा संहार करणारा मीच आहे, हा अभिप्राय भगवान आपल्या विश्वरूपाच्या निमित्ताने व्यक्त करीत आहेत ॥४०८॥

मागच्या भागात आपण पाहिले, की अर्जुनाला भगवंतांनी दिव्यदृष्टी दिल्यानंतर अर्जुनाला ते रूप कसे दिसले, कसे भासले, याचं यथार्थ वर्णन माउलींनी विविध ओव्यांमधून केलेले आपल्याला या अध्यायात दिसते. आधी शांत स्वरूपातले असलेले ते विश्वरूप जेव्हा भयानक आणि विदारक होत

जाते, तेव्हा अर्जुनाला भीती वाटू लागते. त्याने स्वतः रुद्राचा (भगवान शिवाचा) घनघोर युद्धात पराभव केलेला असतो; परंतु त्याहीपेक्षा महाभयंकर असे हे स्वरूप बघून आणि संपूर्ण विश्वच त्यात कसे विलीन होते आहे, हे पाहून तो आणखीनच घाबरला आणि या सगळ्या विश्वाच्या नाशाला आणि आलेल्या आपत्तीला आपणच कारणीभूत आहोत, असे (अज्ञानामुळे) वाटून तो शोक करू लागतो आणि भगवंतांनी आपल्याला त्यांच्या विभूती स्पष्ट करून सांगितल्या होत्या, तरीसुद्धा आपण उगीचच विश्वरूपदर्शनाची हाव धरली, असे विविध विचार त्याच्या मनात येतात, त्याचं वर्णन माउलींनी, आज ज्या ओव्या विवेचनाला आपण घेतल्या आहेत, त्यात केलं आहे. माउली म्हणतात, 'मागां थोडीया बहुवा उपपत्ती। येणे सांगितली या विभूती। तैसा नेसेचि मा पुढती। बैसलों पुसों ॥४०१॥ पूर्वी अमृतही हातां आले। परी देव नसतिची उगले। मग काळकूट उठविले। शेवटी जैसे ॥४०३॥ अरे कोणही कोणाते न मारी। एथ मीचि हो सर्व संहारी। हे विश्वरूपव्याजें हरी। प्रगटिट असे ॥४०८॥' अर्जुनाला असेही वाटते, की पूर्वी समुद्रमंथनात अमृतप्राप्ती झाल्यावरही देवांनी समुद्रमंथन चालूच ठेवलं आणि शेवटी त्यांच्या हाती काळकूट विष आलं, तसं माझं झालं आहे. माउली पुढे म्हणतात, की भगवंत त्याला विश्वरूपातून हे दाखवू इच्छितात, की कोणी कोणास मारीत नाही. मीच सर्वांचा संहार करतो. तू तुझ्या आस्रगणांना मारणार नाहीयेस कारण त्यांना मी आधीच मारलंय, तू फक्त निर्जीव पुतळ्यांना मारणार आहेस आणि शिवाय 'कौरवसंहारक' अशी पदवीपण मिळवणार आहेस; परंतु अर्जुनाला असे वाटते, की मीच या सर्वनाशाला कारण आहे. आपण वेळीच थांबलो असतो तर काही बिघडलं नसतं. पण, प्रारब्धात जे आहे, ते भोगले पाहिजे. आजचा भाग हा मागच्या दोन भागांचा शेवटचा हिस्सा. किंवा असं म्हणूया, की हल्ली 'वेब सिरीज'चे जसे 'सिझन' असतात, तसा हा तिसरा आणि अंतिम 'सिझन'. गोष्ट तीच असते; फक्त प्रत्येक 'सिझन'मध्ये त्याचे नवे कंगोरे पाहायला मिळतात. तसेच, आपले चालू आहे. महत्त्वाकांक्षा, हव्यास, अधिक 'हवेपण' याच गोष्टींचा, हा आजचा भाग; परंतु नव्या दृष्टिकोनातून! आपण आधीच्या भागात पाहिलं, की अमृत म्हणजे या जगातलं सर्वश्रेष्ठ

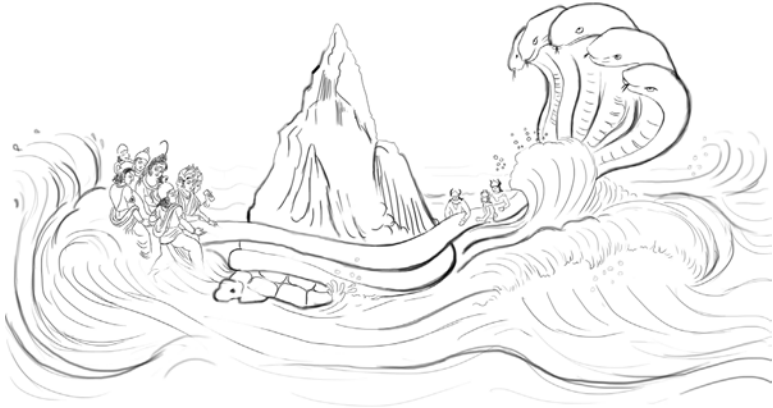
पेय आहे, अशी संकल्पना आहे. त्याचीच प्राप्ती होण्यासाठी देव आणि दानवांनी समुद्रमंथन केलं. आता एकदा तो अमृतकुंभ बाहेर आल्यावर, म्हणजेच हेतुपूर्ती झाल्यावर, दोघांनीही हे मंथन थांबवायला पाहिजे होते. पण, तसे न होता त्यांनी ते मंथन चालूच ठेवले. आणखी कोण-कोणती रत्ने त्यातून निघतात, याची ओढ, उत्कंठा, हव्यास दोघांनाही होता. मला नेहमी समुद्रमंथनाची ही कथा ऐकताना किंवा वाचताना एक प्रश्न पडतो, की देवांनी स्वसामर्थ्यावर हे मंथन का नाही केलं? त्यांना दैत्यांची मदत का घ्यावी लागली? कदाचित धर्मशास्त्राच्या अभ्यासकांना याचे उत्तर माहीत असेल. देवांना अमरत्व पाहिजे होते आणि ते अमृतप्राशनाने मिळणार होते आणि या अमरत्वाचा उपयोग कोणाविरुद्ध करायचा होता? तर दानवांविरुद्ध! आणि वर त्यांचेच साहाय्य घ्यायचे? बरं, हे सगळं कशासाठी, तर जे दानव वारंवार ब्रह्मदेव किंवा शंकराकडून वरदान प्राप्त करून घेऊन स्वर्ग जिंकून घेत आणि स्वामित्व सिद्ध करीत. फक्त हे स्वामित्व राखण्यासाठी हा एवढा खटाटोप नक्कीच केला नसेल. माझ्या अल्पमतीला हे कोडं काही उलगडलं नाही. तरीही मला वाटतं, की जगातल्या सुष्ट, सज्जन वृत्तीच्या लोकांच्या रक्षणार्थ स्वतः प्रबळ होणं, हे देवांना आवश्यक वाटलं असावं आणि म्हणून प्रसंगी दुष्ट प्रवृत्तीचे साहाय्य घेऊन हे मंथन केलं असावं. असो, थोडे विषयांतर झाले, तर आपला मुद्दा असा आहे, की एकदा अमृतप्राप्ती झाल्यावरही हे मंथन त्यांनी चालू ठेवलं आणि मग हव्यासापायी चालू ठेवलेल्या या मंथनातून जगाला जाळून नष्ट करू शकणारं एक काळकूट, हलाहल विष बाहेर आलं. म्हणून म्हणतात, की 'असंगाशी संग आणि प्राणाशी गाठ'. पण, कधी कधी नाइलाजाने हे करावे लागते.

आपलं सामान्य आयुष्य जगताना आपलंही असंच होतं. आपण आपल्या संपर्कात असलेल्या अनेक लोकांचं वेगवेगळ्या पद्धतींनी वर्गीकरण करून ठेवलेले असते. त्यातलंच एक वर्गीकरण म्हणजे सज्जन, सामान्य आणि दुष्ट किंवा दुर्जन. अनेकजण आपल्या संपर्कात सतत येत असतात; परंतु आधीच सावध असल्यामुळे शक्यतो या दुष्ट प्रवृत्तीच्या माणसांपासून आपण अंतर ठेवूनच असतो. आपण आपल्याभोवती जमा केलेल्या माणसांमध्ये

नातेसंबंधांची, मैत्रीची, आज्ञनांची कौटुंबिक गुंतागुंत इतकी नाजूक असते, की कधीकधी गुंता सोडवताना धागे तुटणार तर नाहीत ना? संबंध बिघडणार तर नाही ना, याची भीती असते. आपल्या जवळच्या व्यक्तीच्या संपर्कात आपल्याच ओळखीतली एखादी व्यक्ती काही कारणाने येते. त्या व्यक्तीचे वर्गीकरण आपण अगदी दुर्जन नाही; पण 'विश्वास ठेवण्यायोग्यही नाही', या वर्गात केलेले असते. त्या व्यक्तीपासून सावध राहण्याचा इशाराही आपण आपल्या जवळच्या व्यक्तीला आडून आडून दिलेला असतो. पण, पुढे जाऊन असा काही पेच निर्माण होतो, की आपल्या हस्तक्षेपाशिवाय तो पेच सुटणार नसतो. त्यावेळी आपल्याला आपल्याजवळच्या माणसावरच्या प्रेमापोटी त्या विश्वास नसलेल्या माणसाकडे शिफारस करावी लागते किंवा साहाय्य मागावे लागते. इथे माउलींची ओवी उपयोगी पडते. त्या व्यक्तीमुळे होणारे नुकसान टाळायचे असेल तर आपल्या जवळच्या व्यक्तीचे काम झाले नाही तर काय फरक पडणार आहे! पण असं सहसा होत नाही आणि मग नुकसान झालं आणि वर कामही नाही झालं तर मात्र आपल्याला पश्चातबुद्धी होते आणि अर्जुनासारखे आपल्यालाही वाटू लागते, की उगीचच आपण या माणसाचे साहाय्य घेतले! आता माउलींची जी शेवटची ओवी आहे, ज्यात भगवंतांचा अर्जुनाला विश्वरूप दाखवण्याचा उद्देश वेगळा आहे. अर्जुनाला युद्धप्रवृत्त करण्याचा प्रयत्न आहे. जो हतबद्ध झाला आहे, त्याला उद्युक्त करण्याचा आहे. त्याला त्याच्या कर्तव्याची जाणीव करून देण्याचा आहे; परंतु त्या भयानक दिसणाऱ्या विश्वरूपाकडे अर्जुन वेगळ्या दृष्टिकोनातून बघतोय. त्यामुळे या ओवीचा विचार करताना असं जाणवलं, की खरोखर आपण जी वर्गवारी करतोय, ती योग्य असते का? आपणच ठरवतो ना ही वर्गवारी? मग दुष्ट, दुर्जन, अविश्वासू अशा वर्गात जी माणसं आपण टाकलीयेत, ती खरोखरच तशी आहेत का? आपण त्याची पडताळणी करून पाहिली आहे का? की आपण त्यांच्याविषयी जे ऐकले आहे, त्याप्रमाणे पूर्वग्रह करत असतो? असे प्रश्न विचारले, की अनेक जण उत्तर देतील, की 'अहो, जो दुष्ट प्रवृत्तीचा आहे, त्याची काय पडताळणी करायचीय? सापाला कितीही दूध पाजलं तरी तो दंश करणारच, वगैरे, वगैरे. पण, मुद्दा हा आहे, की जर

आपण अंतर्बाह्य सज्जन असू तर आपल्या संपर्कात या दुष्ट, दुर्जन व्यक्ती कशा आल्या, याच्या मुळाशी जाऊन जर आपण विचार केला तर असे लक्षात येईल, की जेव्हा आपल्या संपर्कात ती व्यक्ती आली, तेव्हा ती आधी सज्जनच होती. मग नंतरच्या काळात असं काहीतरी घडलं असेल, की या व्यक्तीला आपण अविश्वासू या वर्गात टाकून दिलं. हे वाचायला जितकं कठीण वाटतंय, तितकंच आचरणात आणायला अवघड आहे. मग प्रश्न असा पडतो, की आपण माणसं पारखायला आणि जपायला कमी पडतोय का? ज्या व्यक्तीमुळे आपलं नुकसान झालं, त्याची वर्गवारी आपण लगेच बदलतो. पण, तो असं का वागला असेल, याच्या मुळाशी जाण्याचा प्रयत्न आपण कधी केला का? हेच तर माउलींना दाखवून द्यायचंय का, की तुम्ही ज्या माणसाची वर्गवारी बदलता, ती बदलायच्या आधी तो असं का वागला? असं वागण्यामागे त्याचा काय हेतू होता? या गोष्टी आपण लक्षात घ्यायला हव्यात. आपला त्या घटनेकडे, प्रसंगाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बरोबरच आहे, असं आपण गृहीत धरलेलं असतं. पण, तो चुकीचाही असू शकतो. आपण कुठल्या 'अँगल'ने त्याकडे बघतो, त्यावर हे अवलंबून आहे. उदाहरण द्यायचं झालं तर समजा, सूर्योदयाच्या वेळेला आपण पूर्वेकडे तोंड करून उभे राहिलो तर आपली सावली आपल्या मागे पडते; पण तेच जर आपण पश्चिमेकडे तोंड करून उभे राहिलो तर आपल्यासमोर सावली पडते. म्हणजेच, आपण आपला 'अँगल' बदलला, की आपल्या पाठीमागे पडलेली सावली आपल्यासमोर पडते. यात सूर्याचा 'अँगल' तोच असतो; फक्त आपण सामोरे जायचे, की पाठ फिरवायची, यावर तुमची सावली पुढे पडणार की मागे, हे ठरते. हेच तत्त्व आपण समोर आलेल्या प्रश्नांच्या किंवा व्यक्तींच्या बाबतीत लावलं तर? त्या प्रसंगाला किंवा व्यक्तीला तोंड द्यायचं, की पाठ दाखवायची, हे ज्याचं त्यानंच ठरवायचं. प्रत्येक गोष्टीला, प्रसंगाला जशा दोन बाजू असतात, तशाच व्यक्तींनाही असतात, हे आपण फक्त ऐकतो. पण, वेळ आल्यावर आपण तसं वागत नाही किंवा तसा विचारही करत नाही. हा मनुष्यस्वभाव आहे. आजच्या ओव्यांमधून अर्जुनाला झालेल्या पश्चातबुद्धीमुळे त्याला आठवलेली अमृतमंथनाची कथा आणि विश्वरूपदर्शनाचा भगवंतांचा उद्देश हा आपल्या

रोजच्या जगण्याशी असा जोडून घेता येईल. व्यक्ती परीक्षण करताना आपण त्याच्याबाबतीत सगळ्या बाजूंनी (अँगलने) विचार करून मग त्याची वर्गवारी केली पाहिजे आणि खरं सांगू का, कुठलीही व्यक्ती ही जन्मजात दुष्ट किंवा दुर्जन नसते आणि सदासर्वकाळ असतही नाही. दुष्ट किंवा दुर्जन असते, ती त्या व्यक्तीची प्रवृत्ती. ती का एकदा नष्ट झाली, की हेच जग आपल्याला सुंदर दिसायला लागेल आणि म्हणूनच, माउलीनीसुद्धा पसायदानात 'जे खळांची व्यंकटी सांडो। तया सत्कर्मे रती वाढो। भूता परस्परे जडो मैत्र जीवांचे।।' असंच म्हटलंय. म्हणजेच, दुष्ट माणसांना नष्ट कर, असं न म्हणता दुष्ट प्रवृत्तीचा नाश कर, असं म्हटलं आहे. इतकं जरी आपल्याला समजलं आणि त्यातलं थोडं जरी आचरणात आणता आलं तर आपण जो माउलींच्या ओव्यांचा ऊहापोह करतो आहोत, तो काही प्रमाणात का होईना, आपल्याला उपयोगी पडेल, असे वाटते.

अध्याय क्र. ११ गीता श्लोक क्र. ४४

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमिडयम। जितेन
पुत्रस्य सुखेव सख्युः प्रियाः प्रियायेर्हसी देव सोढुम् ॥४४॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की - म्हणून हे देवा, साष्टांग नमस्कार करून, स्तुतीस योग्य व समर्थ अशा तुम्हाला प्रसन्न होण्याकरिता मी प्रार्थना करतो, जसा पिता पुत्राचे, मित्र मित्राचे आणि पुरुष आपल्या प्रियेचे अपराध सहन करतो, त्याप्रमाणे तुम्ही माझे अपराध सहन करण्यास योग्य आहात ॥४४॥

अध्याय - ११ - ओव्या क्र. ५७४, ५७५, ५७६

सख्याचे उद्धत। सखा साहे निवांत। तैसे तुवा समस्त। साहीजो जी
॥५७४॥ प्रियाचिया ठायी सन्मान। प्रिय न पाही सर्वथा जाण। तेवी
उच्छिष्टे काढिली आपण। ते क्षमा कीजो जी ॥५७५॥ नातरी प्राणाचे
सोयरे भेटे। मग जीवी भूतली जिये संकटे। तिये निवेदिता न वाटे।
संकोचु काही ॥५७६॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की - मित्राचा उद्धटपणा कितीही असला तरी त्याविषयी मनात काही न आणता मित्र जसं ते सहन करतो, त्याप्रमाणे महाराज, माझ्या हातून घडणारा उद्धटपणा सहन करावा ॥५७४॥ ज्याप्रमाणे आपल्या आवडत्या मित्राकडून आपला सन्मान व्हावा, ही जशी कोणी इच्छा करित नाही, त्याप्रमाणे आमचे घरी (राजसूय यज्ञात) आपण उष्टी काढलीत, त्याची क्षमा करावी ॥५७५॥ किंवा जिवलग स्नेही भेटल्यावर आपल्या जीवाने जी संकटे भोगली असतील, तितकी त्याला सांगण्याचा कधीही संकोच वाटत नाही ॥५७६॥

आजचा भाग हा नेहमीप्रमाणे माउलींच्या ओव्यांमधल्या उपमा, उदाहरणे यांवर नाहीये. मित्र आणि मैत्रीची भावना जी माउलींनी अर्जुनाद्वारे उलगडून

दाखवली आहे, त्याबद्दलचं विवेचन आहे. भगवान श्रीकृष्ण हे अर्जुनाला आपला प्रिय सखा मानत होते. या प्रिय सख्यासाठी त्यांनी ज्या अनेक गोष्टी वेळोवेळी केल्या, त्या एक मित्रच करू शकतो. निरपेक्ष आणि निःस्पृह मित्रप्रेम म्हणजे काय, याचा परिपाठच त्यांनी घालून दिलाय. परंतु विश्वरूपदर्शनामुळे अर्जुनाला भगवंताचे खरे स्वरूप समजले, तेव्हा तो अतिशय ओशाळवाणा झाला. आपल्यासाठी प्रत्यक्ष भगवंत राबले आणि एवढंच नाही तर राजसूय यज्ञात उष्टीही काढली, हे आठवून तो आणखीनच कष्टी झाला. त्यामुळे तो वारंवार क्षमायाचना करतो आहे. अज्ञानातून झालेल्या चुकीची क्षमा मागताना तो भगवंतांशी असलेलं आपलं मित्रत्वाचं नातं जपतोय. तो भगवंतांना म्हणतो की, तुझे स्वरूप न जाणल्यामुळे अज्ञानातून आमच्या हातून महापाप, उद्धटपणा घडला, तो तुम्ही सहन करावा. आम्ही तुमचा यथोचित सत्कार करू शकलो नाही. तुम्ही त्याचे काही वाटून घेतले नाही; पण, त्याचा राग मानू नये. हे सांगताना मित्र म्हणून अर्जुन पुढे म्हणतो, की एक मात्र नक्की की, मला माझ्या मनातलं जेव्हा जेव्हा सांगावसं वाटलं, तेव्हा तुझीच आठवण आली. या मैत्रीच्या भावना माउलींनी अतिशय सुरेख ओव्यांमधून अलगद उलगडून दाखवल्या आहेत. माउली म्हणतात, 'सख्याचे उद्धत। सखा साहे निवांत। तैसे तुवा समस्त। साहीजो जी ॥५७४॥ प्रियाचिया ठायी सन्मान। प्रिय न पाही सर्वथा जाण। तेवी उच्छिष्टे काढिली आपण। ते क्षमा कीजो जी ॥५७५॥ नातरी प्राणाचे सोयरे भेटे। मग जीवी भूतली जिये संकटे। तिये निवेदिता न वाटे। संकोचु काही ॥५७६॥' आपल्या रोजच्या जगण्याशी या ओव्यांचा अतिशय सुंदर संबंध आहे. मित्र, मैत्री हा शब्द आणि त्यातून उत्पन्न होणारी भावनाच इतकी उत्साहवर्धक आहे आणि त्यात माउलींच्या या अतिशय गोड ओव्या म्हणजे दुग्धशर्करा योगच! आपल्या संपूर्ण आयुष्यातील वेगवेगळ्या टप्प्यांवर, वळणांवर अनेकजण भेटतात. काहींची नुसती ओळख होते, काहींची मतं ही आपल्या मतांशी समांतर असतात, काही ठराविक कार्यासाठी आपल्याशी बांधले गेलेले असतात. थोडक्यात, आपलं कुटुंब आणि नातेवाईक यांच्याशिवाय जे आपल्या ओळखीचे असतात, त्या सगळ्यांना आपण मित्रमंडळी असं म्हणतो. माउलींनी या ओव्यांमध्ये

मित्राचे, सख्याचे काही निकष लावलेत. या निकषांमध्ये ही मंडळी बसतात का? बहुधा नाहीच. कारण पहिल्या ओवीतच माउली म्हणतात, की जो आपला उद्धटपणा शांतपणे सहन करतो, सख्याचे उद्धत। सखा साहे निवांत। तो खरा मित्र. इथे तर प्रत्येकाचा अभिमान हा सतत नागाच्या फण्यासारखा फडा काढून उभा असतो. स्वतःबद्दलच्या भ्रामक कल्पनांनी आपण नकळत अहंकारी बनतो. त्यामुळे कधीकधी भर मैफलीत किंवा एकटे असताना आपण दुरुत्तरे करतो, मित्रांची मतं धुडकावून लावतो, स्वतःचाच हेका चालू ठेवतो. इतरांना आपल्यापेक्षा कमी लेखतो आणि वर तसे त्यांना ऐकवतो. या सगळ्या वागणुकीला उद्धटपणा म्हणतात. अर्थात, आपण वागलो तर त्याला आपण आपला स्पष्टवक्तेपणा, असं अवगुंठन लावतो; पण दुसरा तसा वागला तर उद्धटपणा. आपल्याला असं कोणी बोललं किंवा आपण कोणाला असं बोललो तर साहजिकच राग येतो आणि दुःखही होतं. मनुष्यस्वभाव आहे हा. मग प्रश्न येतो, की माउली म्हणतात, की मित्राचा उद्धटपणाही जो शांतपणे सहन करतो, तो खरा मित्र; हे कसे साधणार? आपल्याभोवती आपण जे जमवलेलं मित्रांचं कोंडाळं असतं, ते हे सहन करू शकेल का? किंवा आपण तरी स्वतः हे सहन करू शकू का? मित्राची व्याख्या, मित्रप्रेमाच्या अनेक कथा, मैत्रीच्या धाग्यांची गुंफण याची वर्णनं अनेक ग्रंथांत, पुस्तकांमध्ये केलेली आपण वाचतो. अनेक लेखक, कवी, संत, तत्त्वज्ञ यांनी मैत्रीबद्दल जे लिहून ठेवलंय किंवा सांगितलंय, त्याचा सारांश म्हणजे मैत्री हे असं नातं आहे, की ज्यात हेवे-दावे, मान-सन्मान, द्वेष, असूया, राग-लोभ या गोष्टींना अजिबात थारा नसतो. निर्वाज्य, निरपेक्ष प्रेम आणि त्यातून फुलणारा आनंद म्हणजे मैत्री. असा जिवीचा जिवलग भेटायला आणि शोधायला स्वतः निर्मळ आणि निरपेक्ष व्हावं लागतं. इथेच तर खरी गोम आहे. हे एकदा साधलं, की मग जिवीचा जिवलग भेटल्याशिवाय राहत नाही.

कोण जिवलग होऊ शकतो? मैत्री कोणाशी करावी, याचं उत्तर सोपं आहे. कोणाशीही करावी आणि त्यातलाच एखादा जिवलग होऊ शकतो. ज्या व्यक्ती तुमच्या संपर्कात येतात, त्या सगळ्याच तुमच्या जिवलग होऊ शकत नाहीत. एखादा किंवा फार फार तर दोघे-तिघे जण होऊ शकतात,

ज्यांच्याशी तुम्ही मनीचे हितगुज करू शकता. ही व्यक्ती, स्त्री-पुरुष, कोणीही असू शकते. लिंगभेद, जातिभेद, वर्णभेद; देश, धर्म, कशा-कशाचं बंधन किंवा कुंपण त्याला घालता येत नाही. पुलं म्हणतात तसं, सूत जमून जातं आणि गाठी पक्क्या बसतात. आपण कोणाचे किंवा कोणी आपले जिवलग आहे की नाही, हे कसे ओळखणार? हल्लीच्या सोशल मीडियाच्या विश्वात व्हाॅट्स अॅप, फेसबुक, इंस्टाग्राम, ट्विटर अशा अनेक ठिकाणी आपले मित्र असतात. त्यातला आपला जिवलग कोण आहे किंवा कोण बनू शकतो, हे कसे कळणार? साधारणपणे २० ते २५ वर्षांपूर्वी मैत्री ही संकल्पना आणि त्याची व्याप्ती अतिशय मर्यादित होती. शाळा-कॉलेज, गल्लीतले, नोकरी-व्यवसायाच्या ठिकाणचे इतकीच मर्यादित क्षेत्रे होती, मैत्री होण्याची किंवा करण्याची. परंतु जे मित्र व्हायचे, ते अगदी घट्ट असायचे आणि पुढे जन्मभर टिकायचे. नोकरी-व्यवसायानिमित्ताने प्रत्येकाच्या वाटा वेगवेगळ्या व्हायच्या; पण पत्र, प्रसंगाने प्रत्यक्ष भेटी, क्वचित टेलिफोन यांतून ती मैत्री टिकायची आणि फुलायचीसुद्धा! आज तीस-तीस, चाळीस-चाळीस वर्षे मित्र किंवा मैत्रीणी आणि त्यांची मैत्री पाहिली, की नवीन पिढीला आश्चर्य वाटते. तेही साहजिकच आहे. कारण हल्लीच्या गतिमान जगात शाश्वत असं काहीच नाहीये, यावर या पिढीचा दृढ विश्वास आहे. तो बऱ्याच अंशी खराही आहे. जे आज नवीन आहे, ते काही दिवसांनी 'आउटडेटेड' होतं. मैत्री करणं हे एकवेळ ठीक आहे; पण जिवलग, आयुष्यभराची मैत्री वगैरे गोष्टी या 'आउट ऑफ फॅशन' झाल्या आहेत. जिथे नातेसंबंधांचे धागेसुद्धा कमकुवत झालेत, तिथे मैत्रीच्या धाग्यांचा हिशेब कोण ठेवणार? काही अपवाद असूही शकतील; पण फारच थोडे. पण, तरीही मी असं म्हणून, की एखादा तरी मित्र किंवा मैत्रीण आपल्या जिवाभावाची असायलाच हवी. आजचे गतिमान जग बघता - ज्या प्राथमिक गरजा आहेत, त्यात ती समाविष्ट करायला हवी. सध्या नोकरी-व्यवसायाच्या ठिकाणी असणारा कामाचा ताण, पती-पत्नी, पालक-मुले, घरातले ज्येष्ठ आणि तरुण पिढी आणि विविध नात्यांतले वाढत जाणारे तणाव, यामुळे प्रत्येकाला स्वतः कडे लक्ष द्यायला वेळच नाहीये. 'दुनिया की भीड में अकेला', अशी

सगळ्यांची परिस्थिती झालीये. त्यामुळे ज्याला त्याला एकांत हवा असतो, शांतता हवी असते आणि यातूनच एकटेपणाची जाणीव वाढीला लागते, एकलकोंडेपणा वाढतो. यातूनच मानसिक आजार, 'डिप्रेशन', 'फ्रस्ट्रेशन' या गोष्टी सुरु होतात. साधारण तीस-चाळीस वर्षांपूर्वी मानसोपचार तज्ज्ञ ही संकल्पनासुद्धा सामान्य लोकांना माहित नव्हती. समाजात त्या काळी असे जे डॉक्टर असायचे, त्यांना 'वेड्याचे डॉक्टर' म्हणायचे. मानसिक संतुलन बिघडणे म्हणजे 'वेडा' ठरवलं जात होतं. पण, याचं प्रमाण अगदीच नगण्य होतं; परंतु आजच्या या आधुनिक जगात अगदी शिशू शाळेपासून ते कार्पोरेट ऑफिसपर्यंत आणि घरापासून मोठ्या जमावापर्यंत मानसिकता हा कळीचा मुद्दा बनला आहे. त्यासाठी मोठाले पगार देऊन मानसोपचार तज्ज्ञ नेमले जातायेत. याला काय कारण असेल? माउलींनी स्पष्ट केलंय तिसऱ्या ओवीत **'नातरी प्राणाचे सोयरे भेटे। मग जीवी भूतली जिये संकटे। तिये निवेदिता न वाटे। संकोचु काही।'** त्या डॉक्टरला पैसे देऊन आपल्या मनातल्या वेदना, दुःख सांगायचं? कशाकरिता? आपल्या जीवाने काय काय सहन केलंय किंवा आपल्या आयुष्यात एक अत्यंत आनंददायी घटना घडलीये, हे कोणाला तरी सांगावं, असं प्रत्येकालाच वाटते. ते इतरांच्यासाठी किती महत्त्वाचे आहे किंवा नाही, हा मुद्दा गौण आहे. सांगावंसं वाटणं ही भावना पूर्वीही होती, आताही आहे आणि पुढेही राहणारच आहे; परंतु हल्ली काय झालंय, या धकाधकीच्या आणि अतिशय गतिमान जीवनशैलीमुळे स्वतःचं मन मोकळं करायला माणसंच मिळेनाशी झालीयेत. जो तो स्वतःच्या व्यापात आणि विवंचनेत गुंतलेला. बरं, एवढं असूनही आपण काहीतरी करून कोणाला आपल्या मनातलं सांगावं, तर त्या गोष्टीचा गैरफायदा घेतला जाणार नाही, याचीही हल्ली शाश्वती नाही. आणि मग हे 'न सांगता येणं' हळूहळू साठत जाऊन त्याचा एक दिवस स्फोट होतो आणि तो माणूस- तणाव सहन न झाल्यामुळे- अतर्क्य आततायी वागायला लागतो. जी माणसं मनानं दुबळी असतात, ती कधीकधी आत्महत्येचाही विचार करतात आणि म्हणून एक तरी जिवलग असणे, ही मनाची आणि काळाची गरज आहे. मित्र बनवणे, त्याला पारखणे आणि त्याला जिवलग बनवणे, ही 'प्रोसेस' जरा वेळखाऊ

आहे कारण याला मनाची पारदर्शकता अतिशय आवश्यक आहे. ही भट्टी एकदा जमली, की तुम्ही 'स्ट्रेस फ्री' होऊन जाता. मैत्रीचे नाते हे जगातले सर्वोत्कृष्ट नाते आहे. निरपेक्ष, निखळ मैत्री हा आनंदाचा एक ठेवाच आहे. 'मी आहे, नको काळजी करूस', हे एखाद्याने किंवा एखादीने आपल्या पाठीवर हात ठेवून सांगणे, यात सगळ्या जगाशी लढण्याची ताकद असते. अश्रूंना वाट मोकळी करून देण्यासाठी, खळाळून हसण्यासाठी, आनंदाने टाळी देण्यासाठी आणि इतरांवरचा राग काढण्यासाठी या आणि अशा कितीतरी गोष्टी आपण ज्याच्याबरोबर बिनदिक्कतपणे 'शेअर' करतो, तो खरा 'जिवलग मित्र'. भगवंतालाही जिथे सख्याची, जिवलग मित्राची गरज लागली, तिथे आपण कोण? आपला प्राणप्रिय सखा, मित्र कोण, हे ज्याचे त्याने ठरवायचे असते. कारण इतर कुणीही आपल्यासाठी मित्र, मैत्रीण शोधून आणून देणार नाही. थोडक्यात, माउलींच्या आजच्या ओव्यांच्या निकषात बसणारा असा एकतरी मित्र, मैत्रीण असावा, असावी. मी सुद्धा तुमच्याशी माझ्या मनीचे हितगुज करतोय, ते कशासाठी? उत्तर द्यायलाच हवे का?

अध्याय क्र. ११ गीता श्लोक क्र. ५०

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भुयः। आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥५०॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की - संजय म्हणाला : भगवान वासुदेवांनी याप्रमाणे भाषण करून पुन्हा आपले रूप अर्जुनाला दाखविले आणि घाबरलेल्या अर्जुनाला अशा सौम्य रूपाने पुन्हा धीर दिला ॥५०॥

अध्याय - ११ - ओव्या क्र. ६४२, ६४४, ६४५

वस्तू घेऊनि वार्लींजे। जैसे रत्नासी दूषण ठेविजे। नातरी कन्या पाहुनिया म्हणिजे। मना न ये हे ॥६४२॥ मोडोनी भांगाराचा रवा। लेणे घडिले आपलिया सवा। मग नावडे जरी जीवा। तरी आहिजे पुढती ॥६४४॥ तैसे शिष्यचिये प्रीती जाहले। कृष्णत्व होते तें विश्वरूप केले।

ते मना नयेची मग आणिले। कृष्णपण मागुते ॥६४५॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की - एखादी वस्तू हातात घ्यावी आणि पटत नाही म्हणून टाकावी, किंवा उत्तम रत्नाला काहीतरी दोष दाखवून दूषण द्यावे, अथवा मुलीला प्रथम पाहून येऊन पुनः आपल्याला ती पसंत नाही, असे ज्याप्रमाणे म्हणावे ॥६४२॥ सोन्याची लगड मोडून त्याचा जसा आपल्या आवडीप्रमाणे दागिना करावा व तो आवडला नाही म्हणून पुनः जसा तो आटवून टाकावा ॥६४४॥ त्याप्रमाणे प्रथम कृष्णरूप होते त्याचे शिष्याच्या आवडीकरता विश्वरूप केले, ते त्याच्या मनास पटेना म्हणून परत कृष्णरूप आणले ॥६४५॥

या भागात आपला अकरावा अध्याय पूर्ण होईल. या अध्यायाचे नावच 'विश्वरूपदर्शनयोग' असे आहे. त्यामुळे या संपूर्ण अध्यायात भगवंताचे विश्वरूपदर्शन आणि त्या अनुषंगाने येणारे श्लोक आणि ओव्या आहेत. या अध्यायातील ५५ श्लोकांवरती माउलींनी तब्बल ७०८ ओव्या रचल्या आहेत!

भगवंतांच्या विराट रूपाचे वर्णन करताना माउलींच्या वाणीतून अमोघ अशा ओव्या निघाल्या आहेत! सर्वच ओव्यांमधून काही ना काही जीवनाचं दर्शन होतं. आजच्या ओव्यांमधून माउलींनी माणसाच्या चंचल वृत्तीचे वर्णन करण्यासाठी काही उदाहरणे दिली आहेत. आपण मागच्या दोन-तीन भागांमध्ये पाहिले, की अर्जुन हा भगवंतांच्या या भव्य आणि विराट रूपाने घाबरून गेला आहे. त्याला अपराधी भावना जाणवत होती. आधी विराट रूप दाखवा म्हणून हट्ट धरून बसलेला अर्जुन नंतर हे विश्वरूप आवरते घ्या आणि तुमचे नेहमीचेच कृष्णरूप दाखवा म्हणून कशी क्षमायाचना करतो, याचं वर्णन करताना माउलींनी या ओव्या रचल्या आहेत. माउली म्हणतात, 'वस्तू घेऊनि वाळींजे। जैसे रत्नासी दूषण ठेविजे। नातरी कन्या पाहुनिया म्हणिजे। मना न ये हे ॥६४२॥ मोडोनी भांगाराचा रवा। लेणे घडिले आपलिया सवा। मग नावडे जरी जीवा। तरी आहिजे पुढती ॥६४४॥ तैसे शिष्यचिये प्रीती जाहले। कृष्णत्व होते तें विश्वरूप केले। ते मना नयेची मग आणिले। कृष्णपण मागुते ॥६४५॥' यात माणसाच्या चंचल वृत्तीची उदाहरणे देताना माउली सांगतात, की एखादी वस्तू हातात घ्यावी आणि पटली नाही म्हणून टाकावी किंवा रत्न कितीही उत्तम असले तरी त्यात काहीतरी दोष दाखवून त्याला दूषण द्यावे अथवा मुलीला प्रथम पाहून येऊन पुन्हा आपल्याला ती पसंत नाही असे म्हणावे. सोन्याच्या लगडीतून दागिना करावा आणि पसंत पडला नाही म्हणून पुन्हा तो दागिना आटवून त्याची लगड करावी. अशी अनेक उदाहरणे देऊन माउली पुढे म्हणतात, की अर्जुनाचे तसे झाले होते. यापुढची ओवी ही वरवर पाहता सोपी आहे; पण त्यात फार खोलार्थ दडला आहे. 'कृष्णत्व होते तें विश्वरूप केले। ते मना नयेचि मग आणिले। कृष्णपण मागुते।' यात खोलार्थ असा आहे, की माउली म्हणतात, की आधी कृष्णत्व होते म्हणजे एक कृष्णतत्त्व होते, त्याचे विश्वरूप केले. म्हणजेच, जे कृष्ण तत्त्व होते, ते सर्व विश्वात दिसेल असे केले. पण, अर्जुनाच्या ते मनास न आल्याने त्या विश्वरूपाचे पुन्हा कृष्णत्व न करता कृष्णपण आणिले, असं माउली म्हणतात. यात मोठा अर्थ आहे तो असा, की आधी कृष्णत्व होते म्हणजे भगवंतांनी त्यांच्या या कृष्ण अवतारात एक तत्त्व आयुष्यभर

जपलं. एक योग जीवनभर सांभाळला आणि तो म्हणजे 'प्रेमयोग'. हेच त्यांच्या अवताराचे किंवा तत्त्वाचे सार आहे. त्याचेच विश्वरूप करून अर्जुनास दाखवले. मला असं वाटतं, की विश्वरूप म्हणजे सर्व विश्वात भगवंतांचेच रूप दिसणे. सर्वाभूती भगवंत आणि त्याचा प्रेमयोग दिसणे. यात सगळ्या मानवी भाव-भावना, विकार यांचे मिश्रण आहे. सर्व रसांचे मिश्रण आहे. त्यात शांत, रौद्र, श्रृंगार, विकृत याने भरलेले असे विश्वरूप जेव्हा अर्जुनास दिसले, तेव्हा ते त्याच्या मनास आले नाही. आपण मागच्या भागात पाहिले, की विश्वरूप दाखवण्याचे भगवंतांचे उद्दिष्ट वेगळे होते. पण, त्या रूपाला अर्जुन घाबरला आणि त्याने विनंती केली, की सौम्यरूपच दाखवा. इथे माउली जाणीवपूर्वक शब्द वापरतात. इथे ते 'मना नयेचि मग आणिले। कृष्णपण मागुते।' असं म्हणतात. 'कृष्णत्व' मागुते असं म्हणत नाहीत. म्हणजेच, जे कृष्ण तत्त्व भगवंतांना अभिप्रेत आहे, ते अर्जुनाच्या मनास न आल्याने भगवंतांनी पुन्हा कृष्णत्व न आणता कृष्णपण आणले. कृष्णपण म्हणजे कृष्णासारखे, मला जाणवलेला हा आध्यात्मिक विचार. आता याचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी कसा संबंध येतो, याचा विचार करताना आपल्याला असं जाणवतं, की माउलींनी या ओव्यांमध्ये दिलेली उदाहरणे ही आपल्या नित्य परिचयाची आहेत. आपण असेच तर वागतो. जे समोर येईल, ते पहिल्यांदा आपल्याला आवडतं. पण, नंतर तेच आवडेनासे होते. माउली उदाहरण देताना अगदी साध्या वस्तूपासून रत्न, सोन्याचा दागिना इथपासून मुलगी आधी पसंत असते आणि नंतर तिला नकार दिला जातो, इथपर्यंत जेव्हा पोहोचतात, तेव्हा फक्त व्यक्तीच्या स्वभावाचेच नाही, तर समाजजीवनाचेसुद्धा त्यांचे चिंतन आहे, हे सहज लक्षात येते. हे आपल्या प्रत्येकाच्या बाबतीत होतं, हे मान्यच करायला पाहिजे; पण प्रश्न हा आहे, की असं का होतं? बाजारातून आपण एखादी वस्तू आणतो आणि पटली नाही म्हणून पुन्हा जाऊन बदलून आणतो, याला काय कारण असावे?

मला वाटतं, चित्त स्थिर नसणं किंवा मनाची चंचलता हे कारण असू शकेल. साधी वस्तू असेल, नाही तर दाखवायला आणलेली मुलगी असेल; मन स्थिर नसेल, चंचल असेल तर जे हातात आहे किंवा समोर दिसते आहे

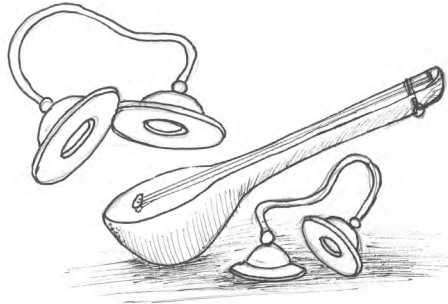
त्यापेक्षा दुसरं छान वाटतं. मराठीत याला एक म्हण आहे, 'हातचं सोडून पळत्याच्या मागे...' या वृत्तीमुळे नुकसान होते की फायदा होतो, हा वेगळा मुद्दा आहे. बहुधा फायदा आहे, अशी आपल्या मनाची आपण समजूत घातलेली असते. ही मानसिकता दुकानदारांनी बरोबर ओळखलेली असते. म्हणून माल बदलून देण्याची सोय केलेली असते. हल्लीच्या ऑनलाइन खरेदीमध्येसुद्धा ही सवलत आवर्जून दिलेली असते. पुलंनी त्यांच्या 'असामी असा मी'मध्ये या प्रकारची वेगळ्या अर्थाने खिल्ली उडवली आहे. ते म्हणतात, 'दुकानात अंगाबरोबर येणारा सदरा घरी येऊन पुन्हा घालून बघावा तर पायघोळ...' मुळात पहिली जी वस्तू आपण आणलेली असते, त्यासाठी भरपूर वेळ, श्रम घातलेले असतात; तरीही घरी आल्यावर ती बदलून आणावी, असं वाटतं. बरं यात गंमत अशी, की बदलून आणायची जी वस्तू आहे, ती आपण चटकन निवडतो आणि घरी घेऊन येतो. यात बदलून आणलेली वस्तू ही आधीच्या पेक्षा चांगली की वाईट, हा विचारसुद्धा मनात येत नाही. फक्त बदलून मिळालं, याचाच आनंद असतो. याला कारण म्हणजे आपणच घेतलेल्या निर्णयावर आपणच ठाम नसतो. कधी कधी द्विधा मनःस्थिती होते किंवा लोकांचं मत त्याला कारणीभूत होते. आपल्या स्वतःला काय आवडतं, हे बऱ्याच लोकांना माहित नसतं किंवा विचारलं तर सांगता येत नाही. अगदी हॉटेलात गेल्यावर काय खाणार, असं विचारल्यावर 'काहीही चालेल.' अशी उत्तरं आपल्यापैकी बहुतेकांनी दिलेली असतील. मानवी स्वभावाची नस माउलींनी अनेक ओव्यांमधून बरोबर पकडलेली आपण पाहिली आहे. इथेही हाच प्रत्यय येतो. दाखवायला आणलेल्या मुलीला किंवा बघायला आलेल्या मुलाला नकार देणं, हा त्यातलाच एक भाग. व. पु. काळेंनी एका ठिकाणी या बाबतीत छान म्हणून ठेवलंय. ते म्हणतात, 'बघायला आलेला मुलगा किंवा दाखवायला आणलेली मुलगी दिसायला वाईट, कुरूप असते म्हणून नकार दिला जात नाही. प्रत्येकाने आपला जन्मभराचा जोडीदार कसा असावा, याचं एक चित्र आपल्या मनाच्या चौकटीत फ्रेम करून ठेवलेलं असतं. त्या फ्रेममध्ये ती किंवा तो बसला नाही, की नकार कळवला जातो.' आपण यांसारख्या कितीतरी गोष्टींची कल्पनाचित्रे आपल्या मनाच्या चौकटीत बंदिस्त

करून ठेवलेली असतात. त्याप्रमाणे ती गोष्ट नसेल, तर आपण म्हणतो, वस्तू चांगली आहे; पण मनात भरत नाही. अर्जुनाचंही असंच झालं असावं. त्याने विश्वरूपाचे मनात एक संकल्पचित्र तयार केलं होतं. पण, समोर वेगळंच आलं म्हणून ते त्याच्या मनास आलं नसावं. आता प्रश्न असा आहे, की अशी पूर्वकल्पना मनात करावी की नाही? आणि आपण फक्त वस्तूंच्या बाबतीतच अशा पूर्वकल्पना मनात तयार करून ठेवतो का? की माणसांच्या बाबतीतही आपण असे पूर्वग्रह मनात ठेवून त्यांच्याशी वागतो? उत्तर बहुधा आणि नाइलाजाने हो, असेच येते. आपल्या संपर्कात येणारा प्रत्येक जण किंबहुना या समाजात वावरत असलेल्या प्रत्येक व्यक्तीचे काही ना काही स्वभाववैशिष्ट्य असतात; काही गुण असतात तर काही दोष असतात, हे आधी आपण स्वतः मान्य केलं पाहिजे. प्रत्येक वस्तू ही स्वतःची वैशिष्ट्ये घेऊनच तुमच्यासमोर येते. मग तो साधा हातरुमाल असेल, नाही तर रत्नजडित अलंकार असेल! त्या त्या वस्तूची वैशिष्ट्ये त्याला चिकटलेलीच असतात. वस्तूचं एक वेळ ठीक आहे. नाही पटली तर बदलून घेता येते. आपल्या संपर्कात असणाऱ्या माणसांचं, समाजाचं काय? पटो अथवा न पटो; आपल्याला त्यांच्यातच वावरायचंय. पुलंनी त्यांच्या 'अंतू बरवा' या पात्राच्या तोंडी एक वाक्य घातलंय, "अहो, समाजात डावं-उजवं हे राहायचंय. अहो, एक आंब्याचं पान नसतं हो दुसऱ्यासारखं." त्यामुळे आपण पूर्वग्रह ठेवून समाजात वावरू लागलो, तर रोजचं जगणं हे अतिशय गुंतागुंतीचं आणि क्लिष्ट होतं, हे आपल्यापैकी बरेच जण अनुभवतही असतील. जो जसा आहे, बरा-वाईट, त्याला तसंच्या तसं स्वीकारून पुढे जाणे यामुळेच जगणं सुसह्य होईल. वस्तू किंवा व्यक्ती यांच्या निवडीबाबत 'सेकंड थॉट' शक्य तो नसावा. जसं आहे तसा स्वीकार किंवा स्पष्ट नकार. द्विधा मनः स्थितीने कधी कधी आपणच अडचणीत येतो. कित्येकदा असं होतं, की आधीचं होतं तेच बरं होतं, असं म्हणायची पाळी येते. हे मी नवीन काहीच सांगत नाहीये. आपल्यापैकी कित्येकांनी हे वाचलं असेल किंवा ऐकलंही असेल. पण, मराठीत एक म्हण आहे, 'नळी फुंकिली सोनारे, इकडून तिकडे गेले वारे' त्याप्रमाणे आपण पुस्तक वाचतो आणि ते मिटून कपाटात ठेवून

देतो किंवा कोणीतरी सांगितलेले असते, ते तेवढ्यापुरते ऐकतो आणि नंतर सोडून देतो. हा मनुष्यस्वभाव आहे. हाच स्वभाव माउलींनी बरोबर पकडलाय. माउली हेच सांगतायेत, की अनेक थोर योगी, ऋषी, महात्मे यांना दुर्लभ असे विश्वरूप दर्शन अर्जुनाला दाखवले; पण ते त्याला मनास आले नाही आणि तुझे आधीचे सौम्य रूपच दाखव, अशी तो भगवंतांना प्रार्थना करतो. प्रत्यक्ष भगवंतांची ही रूपे बघताना त्या नरशार्दुलाला जिथे, हे रूप नको ते रूप दाखव, असे वाटते, तिथे आपल्यासारख्या सामान्यांचा काय पाड? या ओव्यांमधून आपण हेच तर घ्यायचंय. आपण किमान एक तरी निर्णय ठाम घेऊया. तो चुकीचा असो किंवा बरोबर; त्याचे चांगले-वाईट परिणाम आपल्या स्वतःलाच भोगावे लागणार आहेत ना? मग तो घेतलेला ठाम निर्णय चुकला तरी चालेल, पण आपण ठाम निर्णय घेऊ शकतो, हे समाधान तर आपल्याला मिळेल आणि एकदा याची सुरुवात झाली, की आपल्या निर्णयापासून आपल्याला कोणीही परावृत्त करू शकत नाही आणि त्यामुळे मनाची चंचलता कमी व्हायला मदतच होईल.

इथे अकरावा अध्याय समाप्त झाला. प्रथेप्रमाणे अध्याय समाप्तीनंतर हरिनामाचा गजर करतो.

पुंडलिकाऽ वरदे हरीऽऽ विठ्ठल, श्रीज्ञानदेवऽऽ तुकाऽऽराम, पंढरीनाथ महाराज कीऽऽ जय!

अध्याय क्र. १२ गीता श्लोक क्र. १

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते। ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥१॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की - अर्जुन म्हणाला : देवा, याप्रमाणे एकनिष्ठ होऊन तुझ्या सगुण रूपाची उपासना करतात ते; अव्यक्त आणि अविनाशी अशा निर्गुण ब्रह्माची उपासना करतात ते; या दोन्ही प्रकारच्या भक्तांमध्ये श्रेष्ठ भक्त कोण? ॥१॥

अध्याय - १२ - ओव्या क्र. २४, २५, २६

या दोनी जी वाटा। तू ते पाववया वैकुंठा। व्यक्ताव्यक्त दारवंठा।
रिगिजे येथ ॥२४॥ पै जे वानी श्यातुका। तेचि वेगळिये वाला येका।
म्हणोनि एकदेशीया व्यापका। सरिसा पाडू ॥२५॥ अमृताचिया सागरी।
जे सामर्थ्याची थोरी। तेचि दे अमृतलहरी। चुळी घेतलिया ॥२६॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की- हे वैकुंठा, तुमच्या प्राप्तीच्या या दोन वाटा असून, व्यक्त व अव्यक्त हे त्यातील उंबरठे आहेत ॥२४॥ हे पाहा, सोन्याच्या विटेला जो कस लागतो, तोच त्यातील वाल (गुंज) सोन्यालाही लागतो, म्हणून एकमेव आणि व्यापक यांची योग्यता समानच आहे ॥२५॥ अमृताच्या समुद्रामध्ये जे सामर्थ्य असते, तेच त्याच्या लाटेच्या एका चुळीमध्येही असते ॥२६॥

आजच्या भागापासून आपण बाराव्या अध्यायाला सुरुवात करत आहोत. हा आध्यात्मिकदृष्ट्या अतिशय महत्त्वाचा अध्याय आहे. अनेक अभ्यासक आणि उपासक याचे नित्य पाठ करत असतात. या अध्यायाचे नाव 'भक्तियोग' असं आहे. परमेश्वरप्राप्तीसाठी किंवा मोक्षप्राप्तीसाठी जे दोन मार्ग आहेत - योग आणि भक्ती; माउलींनी या अध्यायात त्याचे विस्तारपूर्वक विवेचन केले आहे. निर्गुण आणि सगुणभक्ती याचीही चर्चा या अध्यायात आहे. योगाद्वारे

केलेली उपासना आणि भक्तिमार्गे केलेली भगवंतांची आराधना दोन्हीही मोक्षापर्यंत घेऊन जातात, असं माउली सांगतात. योगसाधना आचारायला कठीण आहे, तर भक्तिमार्ग त्यामानाने सोपा आहे, असं भगवंतच अर्जुनाला सांगतायेत. अर्जुनाने या श्लोकामध्ये जो प्रश्न उपस्थित केला आहे, त्याचे उत्तर भगवंत या संपूर्ण अध्यायात देतात. अर्जुन आपले जे मनोगत आहे, ते व्यक्त करताना असे म्हणतो, की तुझ्याकडे येण्याच्या ज्या दोन वाटा आहेत (योग आणि भक्ती) त्यावरचे व्यक्त आणि अव्यक्त हे दोन उंबरठे आहेत. अतिशय विलक्षण कल्पना माउली मांडतात. कुठलाही उंबरठा ओलांडला, की आपण मागचे सगळे विसरून त्या उंबरठ्याच्या आत जे आहे, त्याच्याशी एकरूप होतो, हा सार्वत्रिक अनुभव आहे. मोक्ष किंवा परमेश्वरप्राप्ती हे त्या उंबरठ्याच्या आत आहे आणि व्यक्त किंवा अव्यक्त स्वरूपी जे उंबरठे आहेत, ते तुम्ही कोणत्या वाटेने आले आहात; त्याप्रमाणे ते तुम्हाला ओलांडावे लागतात. परमेश्वराचं सामर्थ्य छोट्या किंवा मोठ्या दोन्हीही गोष्टीतून जाणवतं, हे सांगताना माउली सोनं आणि अमृताच्या समुद्राचे उदाहरण देतात. माउली म्हणतात, 'या दोनी जी वाटा। तू ते पाववया वैकुंठा। व्यक्ताव्यक्त दारवंठा। रिगिजे येथ ॥२४॥ पै जे वानी श्यातुका। तेचि वेगळिये वाला येका। म्हणोनि एकदेशीया व्यापका। सरिसा पाडू ॥२५॥ अमृताचिया सागरी। जे सामर्थ्याची थोरी। तेचि दे अमृतलहरी। चुळी घेतलिया ॥२६॥' माउली म्हणतात, की सोन्याची वीट असेल नाही तर गुंजभर सोनं असेल, त्याचा कस लावायचा असेल तर तो एकाच पद्धतीने लावतात. सोन्याच्या विटेला वेगळा कस आणि गुंजभर सोन्याला वेगळा, असं होत नाही. आपल्यासारखी सामान्य माणसं गुंजभर सोनंच घेऊन सोनाराकडे जातो; पण समजा, श्रीमंत माणसाने सोन्याची वीट आणली असेल, तरीही सोनार त्याचे सोने त्याच पद्धतीने पारखून घेतो. असेच एक उदाहरण माउली अमृताच्या समुद्राबद्दल देतात. अमृत या सर्वश्रेष्ठ पेयाचा समुद्र आहे, अशी जर कल्पना केली तर त्या खोल समुद्रातल्या अमृताची चव, ही किनाऱ्यावर येणाऱ्या लाटांमध्ये असते, तशीच असते. किनाऱ्यावरच्या लाटेची ओंजळ भरून (माउली याला चूळ म्हणतात) चव घेतली तर त्यात फरक नसतो. अमृताचा समुद्र ही

संकल्पना आहे; पण वास्तवातील समुद्राबाबतीतही आपल्याला हाच अनुभव येतो, की खोल समुद्रातले असो, नाही तर किनाऱ्यावरच्या लाटेतले पाणी असो, ते सारखेच खारट असते. यात माउलींना हेच सांगायचंय, की या दोन्ही उदाहरणांत (सुवर्ण आणि अमृत) त्याचं प्रमाण किती, हे गौण आहे. म्हणूनच, माउली म्हणतात, की एकमेव (गुंजभर सोनं किंवा चूळ) आणि व्यापक (सोन्याची वीट किंवा खोल समुद्र) या दोन्हींची योग्यता एकच असते. योगाद्वारे केलेली सूक्ष्म निर्गुणाची उपासना असेल, नाही तर सगुण साकार, भव्य रूपाची आराधना असेल, दोन्हींची योग्यता एकच असते. खूप मोठा आणि मूलगामी विचार आहे हा खरं तर. याचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी कसा संबंध येतो, याचा विचार करताना मराठीमधील एक म्हण आठवली- 'शितावरून भाताची परीक्षा.' छोट्या गोष्टींवरूनच मोठ्या गोष्टींची कल्पना येते. दोन्हींकडे एकच तत्त्व असते, एकच सिद्धांत असतो.

आपलं रोजचं जगणं हे किती धकाधकीचं, क्लिष्ट आणि प्रचंड गतिमान झालंय, हे वेगळं सांगायला नको. रोजचं जगणं जगताना सामान्यातल्या सामान्य माणसासमोर जशा समस्या येतात, तशाच थोर, श्रीमंत माणसासमोरसुद्धा येतात. स्वरूप कमी-जास्त असेल; परंतु समस्याच नाहीत, असा माणूसच सापडणार नाही. प्रत्येकजण गतिमान जगाशी जुळवून घेण्याचा आपापल्या परीने प्रयत्न करत असतो. प्रत्येकजण आपल्या जगण्याचं इप्सित शोधण्याचा, शोधलं तर ते गाठण्याचा आणि गाठलं तर ते राखण्याचा जीवापाड प्रयत्न करत असतो. इप्सित लहान की मोठे, हे महत्त्वाचे नाही. कारण प्रत्येकालाच ते साध्य करण्यासाठी संघर्ष, स्पर्धा, वादविवाद, संवाद, या सगळ्या गोष्टी कराव्याच लागतात. क्षेत्र कुठलंही असू दे, या गोष्टी अटळ आहेत. माउली म्हणतात त्याप्रमाणे, कस तर दोन्हींकडे लागणार आणि त्याचा परिणाम दोन्हींकडे सारखाच दिसणार. उदाहरण घायचं झालं तर हातगाडीवर भाजी विकणाऱ्या माणसाला जो संघर्ष, स्पर्धा, घासाघीस, वादविवाद करावे लागतात, तेच मोठ्या प्रमाणात मार्केट यार्डात दुकानात बसलेल्या होलसेलरलाही करावे लागतात. पुनर्विक्रीसाठी भाजी विकत घेण्यापासून ते ती पुन्हा विकली जाईपर्यंत, ज्या नाना लटपटी,

खटपटी कराव्या लागतात, त्या दोघांनाही कराव्याच लागतात. त्याचं प्रमाण कमी-जास्त असेल; पण कस तर दोन्हीकडे लागतो आणि माउली म्हणतात तसं, अमृताच्या खोल समुद्रात असो, नाही तर किनाऱ्यावर, अमृताची चव सारखीच असते; त्याप्रमाणे दोन्हीकडे मिळणारे परिणाम सारखेच असतात. म्हणजेच, गाडीवर फिरून भाजी विको, नाही तर गादीवर बसून भाजी विको; नफा दोघांनाही होतो आणि नफ्याची चव दोघांनाही सारखीच लागते. नफा झाल्याने होणारा आनंद दोघांनाही सारखाच होतो. आनंदाचे कुठलेही मोजमाप नसते. गाडीवर फिरून भाजी विकल्याने पाव किलो आनंद होतो आणि दुकानात बसून भाजी विकल्याने पाच किलो आनंद होतो, असं नसतं. आनंद हा इथून-तिथून सारखाच. म्हणजेच, माउली म्हणतात, तसं एकमेव आणि व्यापक दोन्हीची योग्यता सारखीच असते. दुसरं उदाहरण द्यायचं झालं तर लग्नसमारंभात लाडू करतात. त्यातल्या एका लाडूची चव ही, जो लाडवांचा ढिग असतो, त्यातल्या लाडवांसारखीच असते. म्हणजेच एकमेव आणि व्यापक दोन्हीची योग्यता सारखीच. हे तत्त्व माणूस सोडून निसर्गातल्या सगळ्यांना लागू पडते. पुष्कळदा निर्जीव वस्तूंनासुद्धा! माणसांबाबतीत हे तत्त्व का लागू होत नाही? जो निकष आपण एका माणसाला लावतो, तसाच सगळ्यांबाबतीत लावतो का? बहुधा नाही आणि इथेच तर खरी कसोटी आहे. या संपूर्ण अध्यायात माउलींनी भक्तिमार्गावरून चालणाऱ्या साधकाच्या स्वभावाची विविध वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत. त्यातले मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे 'सर्वाभूती समभाव.' आपण पारमार्थिक विचार किंवा आकलन थोडा वेळ बाजूला ठेवू. आपलं रोजचं जगणं जगताना आपल्या प्रिय व्यक्तीशी जसे आपण वागतो, त्याच पद्धतीने आपण आपल्या संपर्कात असणाऱ्या इतर सगळ्यांशी वागत नाही. व्यक्तिपरत्वे ती वागणूक बदलत जाते. तुम्ही म्हणाल, की हे स्वाभाविक आहे आणि ते मलाही पटतंय. आपण असे वेगवेगळे का वागतो, याची काही कारणे आहेत. लिंगभेद, सामाजिक स्तर, आर्थिक स्तर, प्रिय व्यक्ती आणि इतर हा भेद अशी विविध कारणे देता येतील. पण, या सगळ्यात मुख्य कारण आणि जो कळीचा मुद्दा आहे; शिवाय वर दिलेल्या सर्व कारणांना समान आहे, तो म्हणजे 'माणसांचा माणसांवरच असलेला

अविश्वास.' मी जसा आहे, तशीच माझ्या संपर्कात येणारी माणसं असतील, यावर कोणाचाही विश्वास नसतो आणि म्हणूनच माणूस सोडून निसर्गातील प्रत्येक गोष्टीला त्याचे स्वभाववैशिष्ट्य चिकटलेले असते. आंब्यांची सर्व झाडे एकसारखीच असतात. उंची कमी-जास्त असेल, पण ती सगळीजणं आंबेच देतात आणि दाट सावलीसुद्धा! एकाही आंब्याच्या झाडाला चुकूनही पेरू येत नाही. सगळे भुकेले वाघ शिकार करूनच आपलं पोट भरतात. कोणीही शिकार मिळाली नाही म्हणून गवत खात नाही. प्रत्येक पक्ष्याला आपली ताकद आणि मर्यादा ठाऊक असते. कुठलाही गरुड कधीही घराच्या वळचणीला घरटे करत नाही आणि म्हणूनच या सगळ्यांना, एकमेव आणि व्यापक या दोन्हीची योग्यता सारखीच असते, हे तत्त्व लागू पडते; परंतु आपल्या बाबतीत हे लागू होत नाही. 'वसुधैव कुटुंबकम्' ही घोषणा ऐकायला आणि द्यायला छान वाटते. प्रत्यक्षात आपण सारे एक आहोत, आपल्या सगळ्यांच्या भावभावना सारख्याच असतात, हे आपल्या गावीही नसते. मोगऱ्याच्या सुगंधाने कोट्यधीश जेवढा आनंदी आणि प्रसन्न होईल, तेवढाच आनंद आणि प्रसन्नता रस्त्यावरच्या भिकाऱ्यालासुद्धा मिळेल, हे इतकं साधं-सोपं आपल्या पचनी पडत नाही. एखाद्या शारीरिक वेदनेने आपल्याला जेवढं दुःख होतं, तेवढीच वेदना इतरांना होत असेल, हा विचारसुद्धा आपल्या मनात येत नाही. आपली मनं बोथट होत चालली आहेत. पण, या सगळ्या निराशेत एक गोष्ट आपल्या सगळ्यांना लागू होते, ती म्हणजे आपल्याला होणारा आनंद. होणारा आनंद हा सगळ्यांना सारखाच होतो. त्याचं मोजमाप हे कुठल्याही फुटपट्टीने मोजता येत नाही. त्याला कसलीही विषमता आड येत नाही, तो फक्त होतो, बास! आणि मग विचार येतो, की बाकी काहीही समानता नसलेल्या आपल्यामध्ये 'आनंद' ही एकच गोष्ट जर समान आहे आणि माउलींच्या तत्त्वात (एकमेव आणि व्यापक) बसणारी आहे, तर तो वाटण्याचा आपण प्रयत्न का करत नाही? दुःख वाटलं तर ते कमी होतं; मग आनंद वाटला तर तोही कमी होईल, अशी भीती आपल्याला वाटते का? तर तसं मुळीच होत नाही. तुम्ही तुमच्या ओंजळीतला आनंद मुक्तपणाने वाटत गेलात, तरी तुमची ओंजळ कधीही रिकामी होणार नाही. मकरसंक्रांतीला

वाटीभर तिळगूळ घेऊन तो वाटण्यासाठी आपण घराबाहेर पडतो आणि घरी परत आल्यावर आपल्या लक्षात येते, की वाटी तेवढीच भरलेली आहे. किंबहुना वाटला, त्यापेक्षा जास्त तिळगूळ जमा झालाय. त्याचे स्वरूप लाडू, वडी, हलवा असं वेगवेगळं असेल; पण त्या सगळ्याला आपण तिळगूळच म्हणतो ना? त्यातला गोडवा आणि शुभेच्छा या त्याच असतात ना, जशा आपण इतरांना दिलेल्या असतात. आनंदाचेही तसेच होते. आपण ओंजळ भरून वाटायला निघालो, की परतल्यावर आपल्या लक्षात येईल, की आपली ओंजळ नुसती भरलेलीच नाही, तर ओसंडून वाहतीये! 'सर्वाभूती समानता' हे आपल्यासारख्या सामान्यांच्या आवाक्यातील नाही, हे मान्य आहे; परंतु आनंद वाटत राहणे आणि आनंदयात्री बनणे, हे तर आपल्या हातात नक्कीच आहे. जो आनंद प्रत्येकाच्या अंतरंगात उमटतो, तो जेव्हा सर्व जगतात वाटला जाईल, तेव्हा माउलींची ओवी आपण खऱ्या अर्थाने अनुभवली आणि एकमेव, व्यापक याची योग्यता सारखीच असते, याचा प्रत्यय येईल आणि असं आहे, की आपण माउलींच्या अथांग विचारसागरात जे डुंबतोय, तेव्हा तुकोबारायांच्या 'आनंदाचे डोही, आनंद तरंग...' या अभंगाचा प्रत्यय नक्कीच येतोय आणि खरं सांगू का, माउलींच्या ओव्या वाचून त्यावर आपण जे विवेचन करतोय, ते तरी कशासाठी आहे?

अध्याय क्र. १२ गीता श्लोक क्र. १०

अभ्यासेऽप्यसमार्थोसि मत्कर्मपरमो भव। मदर्थमपि कर्माणि
कुर्वन्सीद्धीमवाप्स्यासि ॥१०॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की- अभ्यास करण्याचेदेखील जर तुला सामर्थ्य नसेल, तर माझ्या उद्देशाने कर्म करित जा; माझ्या उद्देशाने कर्म केलीस तर तुला मोक्षाची प्राप्ती होईल ॥१०॥

अध्याय - १२ - ओव्या क्र. १२०, १२१, १२२

माळिया जेउते नेले। तेउते निवांतचि गेले। तया पाणिया ऐसे केले।
होवावे गा ॥१२०॥ एरव्हीं तरी सुभटा। उजू कां आव्हांटा। रथु काई
खटपटा करितु असे? ॥१२१॥ म्हणोनि प्रवृत्ति आणि निवृत्ती। इये वोझी
नेघे मती। अखंड चित्तवृत्ती। माझ्या ठायी ॥१२२॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की- माळी जिकडे नेतो, तिकडे पाणी जसे विनाहरकत जाते, तसे आपल्याकडून जे जे काही घडले, ती त्याची सत्ता समजावी ॥१२०॥ अर्जुना, असे पहा की, वाट सरळ आहे की वाकडी आहे; ही उठाठेव रथ कधी करतो का? ॥१२१॥ म्हणजे प्रवृत्ती किंवा निवृत्ती, किंवा निवृत्तीचे ओझे- बुद्धी आपल्या शिरावर घेत नाही; कारण चित्तवृत्ती अखंड माझ्या ठिकाणी असते ॥१२२॥

या अध्यायात भगवंत भक्तिमार्ग आणि योगमार्ग या दोन्हीही मार्गांचे विस्तृत वर्णन करतात. योगमार्ग हा आचारायला कठीण आहे. भक्तिमार्ग त्या मानाने सोपा आहे; परंतु त्यात आपल्या चित्तवृत्ती भगवंतांच्या ठायी एकरूप व्हायला हवी आणि हेच अवघड आहे. हे सांगण्यासाठी माउली विविध उपाय सांगतात आणि त्यासाठी अभ्यास करणे गरजेचे आहे. तुकोबांचा प्रसिद्ध अभंग आठवला - 'असाध्य ते साध्य। करिता सायास। कारण अभ्यास। तुका म्हणे।।' भगवंत अर्जुनाला सांगतात, की निर्विषय हो आणि जसा

जसा तुझा अभ्यास वाढेल, तसा तसा तू विषयांपासून मुक्त होशील आणि समजा, अभ्यासाचे सामर्थ्य नसेल, तर तुझा जो दैनंदिन व्यवहार चालू आहे, तो तसाच चालू ठेव; परंतु त्यातील प्रत्येक कर्म हे परमात्म्याच्या इच्छेने चालते, ही भावना ठेव. मी कर्ता नसून परमात्मा कर्ता आहे आणि तो जे करेल आणि त्यामुळे जे काही कमी-अधिक घडेल, त्याचा खेद न मानता स्वतःचे जीवित त्याच्या स्वाधीन कर. हे अधिक स्पष्ट करण्यासाठी माउलींनी दोन अतिशय सुरेख उदाहरणे दिली आहेत. माउली म्हणतात, 'माळिया जेउते नेले। तेउते निवांतचि गेले। तया पाणिया ऐसे केले। होवावे गा ॥१२०॥ एरव्हीं तरी सुभटा। उजू कां आव्हांटा। रथु काई खटपटा करितु असे? ॥१२१॥ म्हणोनि प्रवृत्ति आणि निवृत्ती। इये वोझी नेधे मती। अखंड चित्तवृत्ती। माझ्या ठायी ॥१२२॥' शेतामधील शेतकरी किंवा बागेतला माळी पिकाला किंवा झाडांना पाणी देतो, तेव्हा पाण्याचे पाट तयार करतो आणि पाणी त्या वाटेने जाते. माउली म्हणतात, ते पाणी कसलीही तक्रार न करता त्या वाटेने जाते. माळ्याने आखून दिलेल्या वाटेने मनात कसलीही शंका न आणता ते पाणी जात असते. असेच दुसरे उदाहरण माउली देतात. पूर्वीच्या काळी रथ, बैलगाडी अशी वाहतुकीची साधने होती. रथ मार्गाने जात असता समोर येणारी वाट ही सरळ आहे, की नागमोडी किंवा वाकडी याची उठाठेव म्हणजेच चिकित्सा तो रथ करीत नाही. माउली म्हणतात, माझ्या (म्हणजे भगवंताच्या) ठिकाणी तुझे चित्त स्थिर केलेस तर तुझी बुद्धीही (इथे बुद्धीला माउली बागेतल्या पाण्याची आणि रथाची उपमा देतात) प्रवृत्ती किंवा निवृत्तीचे ओझे शिरावर घेत नाही आणि कसलीही तक्रार करीत नाही. या आध्यात्मिक सत्याचा आपल्या रोजच्या जगण्याशीही संबंध येतो. आपल्यासारख्या सर्वसामान्यांच्या आयुष्यात मोक्षप्राप्ती किंवा भगवंताची प्राप्ती हे फक्त शब्द म्हणून येतात. प्रवृत्ती, निवृत्ती म्हणजे काय? त्याचे ओझे आपल्या बुद्धीला होते किंवा नाही, या कशाचीच आपल्याला कल्पना नसते. आपण फक्त रोजचं जगणं जगत असतो. हे जीवन जगताना जो दिनक्रम (रुटीन) आहे, तो काही केल्या बदलता येत नाही, हे वास्तव आहे. सुटीच्या दिवशी किंवा आपण कुठे बाहेरगावी गेलो तर कधीकधी या दिनक्रमात बदल

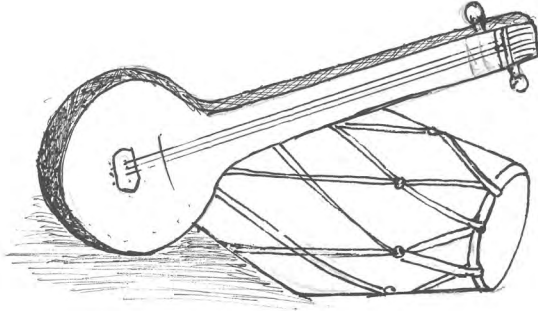
होतो. एरवी आपला दिनक्रम बदलून बघू, असा विचारही आपल्या मनात येत नाही. ज्यांची फिरतीची नोकरी किंवा व्यवसाय असतो किंवा जे सतत नोकरी-व्यवसायात बदल करत असतात, त्यांचे सोडले तर बाकी आपल्या सगळ्यांच्या बाबतीत हेच होते. आपल्या सगळ्यांचा प्रयत्न हा बहुतकरून पगारवाढ किंवा जास्त नफा हाच असतो, जो स्वाभाविक आहे. गृहिणी, वृद्ध, आणि मुले यांच्या तर रोजच्या दिनचर्येत काहीही फरक नसतो. जसे काल जगलो तसेच आज आणि तसेच उद्याही. ज्या काळज्या, चिंता काल होत्या, त्याच आजही आहेत आणि उद्याही राहणार आहेत. हे सगळं विस्तारानं लिहिण्याचं कारण, की आपण सगळेच जण दिवस ढकलत असतो आणि रात्र झाली, की सगळे झोपलेत म्हणून आपणही झोपतो. एखाद्याचा फोन आला आणि त्याने विचारले, की 'काय चाललंय सध्या?' तर आपल्यापैकी बहुतेकजण उत्तर देतात, 'काही नाही, रुटीन.' मग प्रश्न येतो, की आपण असं निरस, कसलीही घडामोड नसलेलं आयुष्य का जगतो? की यालाच आपण 'सेटल' आयुष्य म्हणतो? आणि तसं असेल तर ते खरोखर 'सेटल' असते का? अगदी समरसून, मनात येईल त्याप्रमाणे, आपलं आयुष्य आपण जगू शकत नाही, हे वास्तव आहे आणि ते आपण सगळ्यांनी मान्यही केलेलं आहे. कुणीसं म्हटलंय, 'जिंदा तो वो लोग है, जो जिंदादिल है। मुर्दे क्या खाक जियेंगे।' यामधील 'जिंदादिल' आपल्या सगळ्यांचे आहे का? मन मारून जगण्याची आपल्याला सवय झालीये आणि तेच बरं वाटतं. का होत असावं असं?

शाळेत असताना परीक्षेसाठी पाठ केलेली आणि नंतर वाचनात आलेली एक कविता या निमित्ताने आठवली. ही कविता बहुतेकांनी ऐकली किंवा वाचली असेल. त्यातल्या पहिल्या ज्या दोन ओळी आहेत, त्या आत्ताच्या भागाच्या विवेचनाचा गाभा आहे, असं मला वाटतं. 'वाटते, सानुली मंद झुळूक मी व्हावे, घेईल ओढ मन तिकडे स्वैर झुकावे' म्हणजेच शाळेत असल्यापासून आपल्यावर असेच संस्कार केले जातात, की 'ऐकावे जनाचे आणि करावे मनाचे.' पण शाळा सुटली, की आपण पाटी फोडून टाकतो आणि जगण्याच्या या अथांग समुद्रात स्वतःला झोकून देतो. आपल्या

सगळ्यांच्या अंतरंगात एक अस्तित्व असते, जे सगळ्यांना जाणवत असते. त्याला आत्मा म्हणतात. त्याचे आपण सहसा ऐकत नाही. आपण बुद्धीचे गुलाम असतो आणि समाजात बुद्धिवादी म्हणून मिरवत असतो. संगीतक्षेत्रात एक वाक्य प्रचलित आहे, 'जे संगीत हृदयातून गायलं जातं, ते श्रेष्ठ.' बुद्धीने जे संगीत सादर होते, त्यात चूक काही नसते. व्याकरण बरोबर असतं; पण त्यात गोडवा नसतो. रोजचं आयुष्य जगतानाही आपण आपल्या हृदयाला, मनाला पटेल तसं वागत नाही; बुद्धी आड येते. काही लोकं त्याला सारासार विचार म्हणतात. ज्या गोष्टी करताना आपल्याला मनापासून आनंद मिळतो, त्या गोष्टी आपण नंतर केव्हातरी किंवा रिटायरमेंटनंतर करू म्हणून बाजूला ठेवतो. कारण बुद्धी परवानगी देत नाही. आपल्या सगळ्यांना रसिकता ही जन्मजात असते. तिचा वापर आपण मुक्तपणे करत नाही. सभ्यतेच्या धुवट कल्पना आड येतात. मनाप्रमाणे वागून बघितले तर प्रत्येक दिवसच काय, प्रत्येक क्षण आनंदात जाईल. पण, आपण तसे करत नाही. लोक काय म्हणतील, या कल्पनेनेच आपण ते निग्रहाने बाजूला सारतो. लतादीदी, आशाजी, रफीसाहेब, किशोरदा, मन्नादा, बाबूजी, यांच्यासारख्या अनेकांनी अक्षरशः हजारो गाणी अजरामर केली आहेत. ती आपण सहज गुणगुणतो, पण आजूबाजूला कोणी नाही, याची खात्री करून किंवा बाथरूममध्ये! मोकळेपणाने आणि स्वच्छंदपणे गायलाच काय, पण वागायलाही आपण हळूहळू विसरत चाललो आहोत. मी सुरुवातीला सांगितलेल्या कवितेतल्या ओळीप्रमाणे (घेईल ओढ मन तिकडे स्वैर झुकावे) असं वागून आपण बघत नाही. मला वाटतं, हेच माउली सांगतायेत का? माळ्याची किंवा रथाची उपमा आपल्या मनाला लावता येईल का? माळ्याने करून दिलेल्या रस्त्याने पाणी विनातक्रार जाते किंवा रथाला रस्ता सरळ आहे, की नागमोडी याच्याशी काही देणंघेणं नसते. तो समोर येईल, त्या रस्त्याने जात असतो. आपणही मनाप्रमाणे वागले तर काय होईल? आयुष्याच्या कुठल्याही टप्प्यावर आपण असलो तरी आपलं मन हे स्वच्छंदीच असतं. हा लेख वाचल्याबरोबर एका रात्रीत आपला दिनक्रम लगेच बदलता येणार नाही, हे मलाही कळतंय; परंतु रोजच्या दिनक्रमातली किमान २० ते ३० मिनिटे आपल्या मनात जे येईल,

त्याप्रमाणे वागून बघायला काही हरकत नसावी. एकीकडे आपलं रोजचं जगणं हे क्लिष्ट, धकाधकीचं आहे, असं म्हणतो; पण त्यातून बाहेर पडण्याची आपली इच्छा नसते. आनंद, सुख यांच्या शोधात आपण सगळेच जण सतत असतो. पण, ती गोष्ट शोधून सापडणारी नाही; ती आपल्या अंतरंगातच असते. ती आपल्याला जाणवावी लागते. उदाहरण द्यायचं झालं तर मनात आलेलं गाणं मुक्तपणे गाणं, विनाकारण फिरायला जाणं, कारण नसताना मित्र-मैत्रिणींना फोन करणं किंवा भेटणं, गप्पांचा फड जमवणं, पैज लावून पंक्तीत जेवणं, थकून घरी आलं, की आईच्या मांडीवर डोकं ठेवून आडवं होणं (कितीही वय झालं तरी!), रंगपंचमीला भरपूर रंग खेळणं, होळीच्या दिवशी बॉब मारणं, उत्तम जमलेल्या पदार्थाचं तोंडभरून कौतुक करणं, गाण्याच्या मैफलीत आवडलेल्या जागेवर भरभरून दाद देणं, आवडलेल्या विनोदावर खळखळून हसणं आणि उंच पर्वताच्या शिखरावर किंवा समुद्रकिनारी लाटा पायावर घेत स्वस्थपणे निसर्गातली शांतता अनुभवणं, या आणि अशा मनात उमटणाऱ्या आणि कराव्याशा वाटणाऱ्या कितीतरी गोष्टी सभ्यपणाचा बुरखा पांघरून किंवा 'रुटीन'मध्ये बसत नाही म्हणून आपण मनातच दाबून ठेवतो. माउली म्हणतात तसं माळ्याने आखून दिलेल्या पाटातून वाहणारे पाणी किंवा रस्ता कसा आहे, याची पर्वा न करता जाणारा रथ हे जसे विनातक्रार जात असतात, तसं आपण आपला एखादा दिवस, एखादा तास मनाप्रमाणे म्हणजेच मन म्हणेल त्याप्रमाणे, त्याने आखून दिलेल्या वाटेने विनातक्रार जायला काय हरकत आहे? स्वच्छंद जगणं म्हणजे स्वैराचार नव्हे! मनात येईल त्याप्रमाणे वागणे म्हणजे बेजबाबदार किंवा बेपर्वाईने वागणं नव्हे. मनमौजी आणि बेजबाबदार, बेपर्वा यांतील फरक समजण्याइतके आपण सगळेच नक्कीच सुज्ञ आहोत. मनात उमटणाऱ्या या इच्छा, आनंदाच्या ऊर्मी जर आपण त्या त्या वेळेला अनुभवल्या किंवा प्रगट केल्या तर प्रसन्न आणि आनंदी कसं जगावं, याची भारंभार पुस्तकं वाचायची किंवा यू ट्यूबवर व्हिडिओ बघायची किंवा व्याख्यानं ऐकायची जरूरीच लागणार नाही आणि खरं सांगू का, हे इतके काही अवघड नाही. लहानपणी या गोष्टी आपण अगदी मुक्तपणे करीत होतो. आपण मोठे झालो आहोत, असं आपण उगीचच

स्वतःला बजावत असतो. हे बजावणंच आपल्यात अवघडलेपण आणते आणि मग सगळंच कठीण होऊन बसतं. आपण असं मनाप्रमाणे वागून बघायला हरकत नाही, असं आपण जोपर्यंत ठरवत नाही, तोपर्यंत 'एक उनाड दिवस' किंवा 'आनंद' यांसारखे चित्रपट बनत राहतील आणि 'मजेत कसे जगावे' या विषयावरती असंख्य पुस्तकं निघत राहतील. एखाद्या तासापासून सुरुवात करून शेवटी आयुष्याचा प्रत्येक क्षण असा मनमौजी घालवला तर? आणि हे आपण सगळ्यांनीच ठरवलं तर सगळं जग हे आनंदाचा डोह होईल आणि त्यात आनंदाचेच तरंग उमटतील. माउलींच्या ओव्यांमधलं पाणी जेवढं नितळ, निखळ आणि अवखळ आहे, त्याप्रमाणे किंवा आपण आपल्या मनाचा रथ समोर येणाऱ्या कुठल्याही रस्त्याची पर्वा न करता धावता ठेवला तर मानसिक शांती, सुख, आनंद शोधायला ना कुठल्या पुस्तकाची गरज आहे, ना कुठल्या व्हिडिओची, ना कुठल्या हिल स्टेशनला जायची. माउलींच्या या ओव्यांमध्ये माळी म्हणजे परमेश्वर. त्याच्या इच्छेत आपली इच्छा मिसळणे आणि तो जिकडे नेईल तिकडे जाणे. मी कर्ता आहे, ही भावना नसणे; परंतु आपण बघतो, की 'त्याच्या' इच्छेने राहू दे; पण आपल्या आंतरिक इच्छेने तरी वागू शकतोय का? उत्तरातच सगळं दडलंय!

भाग ५८

अध्याय क्र. १२ गीता श्लोक क्र. १३

अद्वेषा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च। निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः
क्षमी ॥१३॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की - जो कोणत्याही प्राण्याचा द्वेष करत नाही, सर्व जगाचा मित्र आणि सर्वांवर दया करणारा, ममत्वरहित, सुख व दुःखाला समान मानणारा व क्षमाशील असतो ॥१३॥

अध्याय - १२ - ओव्या क्र. १४४, १४५, १४७, १४८

जो सर्व भुतांच्या ठायी। द्वेषाते नेणेचि काही। आपापरु नाही। चैतन्या
जैसा ॥१४४॥ उत्तमाते धरिजे। अधमाते अद्वेरिजे। हे काहीच नीणिजे।
वसुधा जेवी ॥१४५॥ गाईची तृषा हरु। का व्याघ्रा विष होऊनि मारु। ऐसे
नेणिची ग करु। तोय जैसे ॥१४७॥ तैसी आघवियाची भूतमात्री। एकपणे
जया मैत्री। कृपेसी धात्री। आपणचि जो ॥१४८॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की- जसा चैतन्याला आपपर भाव नसतो, तसा सर्व भुतांविषयी समदृष्टी असल्यामुळे त्याच्या ठायी कोणाही भुताविषयी द्वेष नसतो ॥१४४॥ उत्तम पुरुषांचा भार सहन करावा किंवा अधम लोकांचा अद्वेष करावा, हे जसे पृथ्वीला ठाऊक नसते ॥१४५॥ किंवा पाणी, गाईची तहान भागवावी आणि वाघाला विष होऊन मारावे, असे कधी करत नाही ॥१४७॥ त्याप्रमाणे सर्व प्राण्यांविषयी ज्याची सारखीच मैत्री असून, जो कृपेला आपण स्वतःच आधारभूत असतो ॥१४८॥

आपण या अध्यायात बघतोय, की भगवंत उत्तम भक्ताची विविध लक्षणे सांगतायेत आणि त्यावर माउलीसुद्धा आवडीचा विषय असल्याने, अत्यंत रसाळ ओव्या सांगतायेत. भक्तिमार्ग हा भागवत धर्माचा पाया आहे आणि निरिच्छ, निरपेक्ष, सर्वाभूती एकसमानता मानणारा भगवद्भक्त हा त्याचा कळस आहे. पायापासून कळसापर्यंत पोहोचण्यासाठी ज्याने भक्तिमार्ग अवलंबिलेला आहे,

त्याची वैशिष्ट्ये या संपूर्ण अध्यायात दिली आहेत. कितीतरी वैष्णवांचा बारावा अध्याय हा नित्यपठणातला आहे. भक्ती का करावी, कशी करावी, कोणाची करावी, कधी करावी, या सगळ्यांसाठी स्वतःमध्ये काय बदल घडवून आणावेत, यांसारख्या अनेक शंकांचे निरसन या अध्यायात भगवंत आणि पर्यायाने माउली करताना दिसतात. अवघ्या चौदा-पंधरा वर्षांच्या या मुलाला संपूर्ण वारकरी संप्रदाय, ज्ञानी, लेखक, तत्त्वज्ञ, विचारवंत 'माउली' म्हणून संबोधतात, त्यावेळेसच त्यांची योग्यता आपल्याला लक्षात येते. सर्वाभूती समभाव हा तर वैष्णवांचा धर्म आहे. आळंदीत सगळे वारकरी आणि वैष्णव एकमेकांना 'माउली' म्हणूनच हाका मारतात. सगळ्यांच्या ठायी एक तत्त्व वास करून आहे, हे या छोट्याशा कृतीतून जाणवते. माउलींनी अनेक उदाहरणांतून सर्वाभूती समभाव कसा असावा, हे दाखवून दिलंय. माउली म्हणतात, "जो सर्व भुतांच्या ठायी। द्वेषाते नेणेचि काही। आपापरु नाही। चैतन्या जैसा ॥१४४॥ उत्तमाते धरिजे। अधमाते अव्हेरिजे। हे काहीच नीणिजे। वसुधा जेवी ॥१४५॥ गार्डची तृषा हरु। का व्याघ्रा विष होऊनि मारु। ऐसे नेणिची ग करु। तोय जैसे ॥१४७॥ तैसी आघवियाची भूतमात्री। एकपणे जया मैत्री। कृपेसी धात्री। आपणचि जो ॥१४८॥ सर्व प्राणिमात्रात एक चैतन्य वास करते. त्यामुळेच सगळ्यांना सचेतन म्हणतात. माउली या चैतन्याचासुद्धा उपमा, उदाहरण म्हणून उपयोग करतात. दृश्य-अदृश्य याची कुठलीही आडकाठी माउलींच्या उपमांना नाही. अदृश्य चैतन्याचा जसा ते उपमा म्हणून वापर करताना दिसतात, त्याचप्रमाणे दृश्य निसर्गाचा आणि त्यातील सर्व प्राणिमात्रांचाही उपयोग ते उपमेसाठी करतात. जे चैतन्य, चेतना अदृश्य स्वरूपातील आहे आणि ज्याची फक्त जाणीव होऊ शकते, ती चेतना किंवा चैतन्य हे सर्व प्राणिमात्रांच्या ठिकाणी सारखीच असते. चैतन्य कोणाचाही द्वेष करत नाही. ते आहे म्हणजे जिवंत आणि नाही म्हणजे मृत हे तत्त्व सर्वांना सारखेच लागू आहे. माउलींच्या उदाहरणामध्ये निसर्ग हमखास असतोच. भक्तिमार्ग आणि भगवद्भक्त हा तर आवडीचा विषय. त्यामुळे इथेही निसर्ग येतोच. माउली म्हणतात, पृथ्वी ही सर्वांचा भार वाहते. त्यात दुष्ट किंवा सज्जन असा भेदभाव नसतो. या पृथ्वीवर माणसांसह असंख्य प्राणी, पक्षी, झाडे, पर्वत, नद्या या सर्व जणांचे भिन्न स्वभाव, भिन्न वस्तुमान, भिन्न आकारमान असूनही

पृथ्वी तो भार सहज पेलते. पृथ्वीची सर्वांच्या ठायी समदृष्टी आहे. तशीच दुसरी उपमा पाण्याची. तहान भागवणे, हा पाण्याचा स्थायीभाव आहे. पाणी प्यायला आलेला वाघ आहे की गाय, हा भेदभाव पाण्याला ठाऊक नसतो. गायीची तहान भागवणे आणि वाघाला विष होऊन मारणे, असा भेद पाणी कधीच करत नाही. माउली म्हणतात, जो वैष्णव आहे, भगवद्भक्त आहे, त्याच्या मनामध्येसुद्धा सर्वांच्या ठायी असाच समभाव असतो. आता या पारमार्थिक सत्यामुळे आपल्या रोजच्या जगण्यात काय फरक पडतो, असं तुमच्या मनात येईल. सर्वाभूती समभाव याबद्दल आपण बरंच ऐकलेलं आणि वाचलेलं असतं. कुठलीही गोष्ट वाचताना किंवा ऐकताना एकदम पटते; पण प्रत्यक्ष आचरणात आणायला फारच कठीण! हे मात्र खरं की, रोजचं जीवन जगताना आपल्या आजूबाजूला असलेला समाज, परिस्थिती, वातावरण या गोष्टींचा आपल्यावर नकळत परिणाम होत असतो. संपूर्ण जग किंबहुना सगळी मानवजात करोनाच्या भयंकर विळख्यात अडकली. या महाभयंकर साथीच्या रोगात लाखो लोकांचे प्राण गेले, अनेकांचे रोजगार गेले, अनेक घरं उद्ध्वस्त झालीत. कधी नव्हे ते संपूर्ण मानवजातीला साक्षात्कार झालाय, की आपण सर्व एक आहोत, एकमेकांना मदत केली पाहिजे. हे खरं तर चांगलं लक्षण आहे. संकटकाळीच आपल्याला असं वाटते. संकट टळले, की पुन्हा पहिले पाडे पंचावन्न! ही वस्तुस्थिती आहे. पुलंच्या 'म्हैस' या कथेमध्ये मधू मलुष्टे या पात्राच्या तोंडी एक संवाद आहे - 'आज माणूस माणसाला पारखा झालाय.' हे पुलंनी विनोदी अंगानं लिहिलंय; परंतु सूक्ष्मपणे विचार केला तर ते एक जळजळीत सत्य आहे. अनेक संत, तत्त्वज्ञ, महात्मे, कवी, लेखक, चित्रकार, शिल्पकार, संगीतकार या सगळ्यांनी आपापल्या कलांमधून आणि प्रदीर्घ चिंतनांतून हे सत्य वारंवार सांगण्याचा प्रयत्न केलाय आणि त्यावर नेमके बोट ठेवले आहे. पण, आपण सगळेच हे फक्त ऐकतो किंवा वाचतो; ते आतपर्यंत जाऊच देत नाही. मग त्यावर विचार, वगैरे करणं तर फारच दूरची गोष्ट!

या इंटरनेटच्या जाळ्याने जग जवळजवळ येत चाललं आहे, असं आपण म्हणतो. ते आभासीपणाने जवळ येतंय, हेही आपण मान्य करतो. त्यामुळे प्रत्यक्ष भेटणं, बोलणं हे खूपच दुरापास्त झालंय. त्यात या करोनामुळे तर संशयाचं

वातावरण जास्तच गडद होत चाललं आहे. या पृथ्वीवर आपण सगळेच जण जन्म घेतो आणि सर्वांना मृत्यू अटळ आहे. जशा आपल्या गरजा असतात, तशा इतरांच्याही गरजा असतात. अनोळखी माणूस एकदम येऊन आपल्याशी बोलायला लागल्यावर आपल्याला जसा संशय येतो, तसाच संशय आपणही कोणा अनोळखी व्यक्तीशी बोलायला गेलं, की त्यालाही येतो. मानवी भावना, ज्या आपल्याला माहीत आहेत, त्या सगळ्यांच्या ठिकाणी सारख्याच असतात. हे सगळं सारखं आहे, हे आपल्याला मान्य आहे; पण तरीसुद्धा आपण सर्वाभूती एकसमान वागत नाही, हेही सत्य आहे. मग मला सांगा, या पार्श्वभूमीवर आजचा गीतेतील श्लोक आणि माउलींच्या ओव्या यांबद्दल आपलं मत काय असणार? हे एखादं स्वप्नरंजन किंवा 'फॅटसी' वाटू शकते. तुम्ही म्हणाल की, हे लिहायला आणि वाचायला ठीक आहे; पुस्तकातच हे छान वाटते. प्रत्यक्षात अशी परिस्थिती नाहीये, हे मलाही मान्य आहे; परंतु आज आपण जरा वेगळा विचार करून बघू. जमलं तर ठीक, नाही तर आपल्याला आपला मार्ग मोकळा आहेच की. माउली आजच्या ओव्यांमध्ये निसर्गातली उदाहरणे देतात आणि आपल्याला नकळत निसर्गाशी जोडून देतात. आज आपण सगळेच जण प्रदूषण, भेसळ, काळाबाजार, भ्रष्टाचार अशा वातावरणात वावरतोय. त्यामुळेच नैसर्गिक जे असेल, त्याकडे आपला ओढा वाढताना दिसतो. नैसर्गिक (natural) वस्तू, पदार्थ वापरण्याकडे आपला कल असतो. टीव्हीवरच्या विविध कॉस्मेटिक्सच्या जाहिरातींमधल्या आयुर्वेदिक, नैसर्गिक प्रसाधनं असतील, ती आपण विकत आणतो. इतकंच काय, धान्य, चहा, साखर, विविध पिटं यांतसुद्धा ते किती नैसर्गिक रीतीने तयार केलंय, हे सांगायची त्यांच्यात चढाओढ असते. हा आपल्या मनाचा कल त्या वस्तू बनवणाऱ्यांना बरोबर कळलाय आणि म्हणूनच ते त्या नैसर्गिक असल्याचा दावा करतात आणि त्या वस्तूंची नावंही निसर्गाशी मिळतीजुळती ठेवतात. हे जरा विषयांतर झालं; पण खरं तर निसर्गप्रेम हे प्रत्येकातच असते. त्याचाच उपयोग माउली आपल्या ओव्यांमधून करतात. त्यामुळे त्या आपल्याला समजायला सोप्या जातात. मानवाने विकासाच्या नावाखाली निसर्गाचा नाश केलाय, हे वाक्यसुद्धा इतक्या वेळा ऐकून गुळगुळीत झालंय. विज्ञानाने निसर्गावर मात करता येऊ शकते, असं काहींना वाटते.

नैसर्गिकरीत्या जे घडतं, तो हळुवार उलगाडत जाणारा प्रवास असतोच; पण आपण विज्ञानाच्या साहाय्याने ती गोष्ट झटपट करायला जातो. उदाहरणार्थ, आंब्याच्या सिझनमध्ये अनेक ठिकाणी आपण पाट्या वाचतो, की आमच्याकडे नैसर्गिकरीत्या पिकवलेले आंबे मिळतील. याचाच अर्थ काहीजण अनैसर्गिकपणे आंबे पिकवतात. हे झटपट यश मिळवण्याचा प्रकार आहे आणि त्यामुळे त्यातला नैसर्गिकपणाच आपण हरवून बसतो. आपल्या सर्वप्रकारच्या नात्यांमध्येसुद्धा हा कृत्रिमपणा वाढत चालला आहे. निसर्गाशी जवळीक साधली पाहिजे, असा आपल्याला अचानक साक्षात्कार होतो आणि मग आपण निसर्गसहली वगैरे काय काढतो, ऑर्गॅनिक धान्य, फळे, भाज्या घ्यायला लागतो, आयुर्वेदिक औषधंच काय वापरायला लागतो, काही विचारू नका! या सगळ्या गोष्टींनी खरोखरच निसर्गाशी जवळीक साधता येते का? यात आपण मुख्य गोष्ट हे विसरतो, की मनुष्य हासुद्धा या निसर्गाचाच एक घटक आहे. त्याच्याशी जवळीक वाढवणं, हे तितकंच गरजेचं आहे. पण, आपण गरजेपुरती जवळीक ठेवतो. माउली पृथ्वीचं उदाहरण देतात, ते याचसाठी. सर्व सजीव, इतकंच काय, त्या सजीवांनी निर्माण केलेल्या सगळ्या निर्जीव गोष्टींचाही भार पृथ्वी सांभाळते. ती त्यामध्ये वर्गीकरण करत नाही. माउली पाण्याचे उदाहरण देतानाही हेच सांगतात, की तहान भागवणे हा पाण्याचा स्थायीभाव आहे. जो जो तहानलेला आहे, तो पाणी प्यायल्यानंतर समाधानीच होतो. पाणी त्यात दुजाभाव करत नाही. कारण तहान ही सगळ्यांची सारखीच असते आणि आपण जर निसर्गाच्या जवळ जाण्याचा प्रयत्न करत असू तर निसर्गातला हा उदात्त आणि मूलभूत असलेला गुणधर्म (सर्वाभूती समभाव) हा आपण समजून घ्यायलाच हवा आणि त्यासाठी तर आजचे विवेचन. मोठमोठ्या प्रकल्पांना भेटी देऊन आपण तिथले फोटो आपल्या 'स्टेट्स'मध्ये टाकतो; परंतु आपल्या आजूबाजूला रोज घडणाऱ्या घटनांकडे, दिसणाऱ्या माणसांकडे दुर्लक्ष करतो. अनेकदा आपल्याला विजेचा धक्का लागून जखमी झालेला पक्षी दिसतो, अपघाताने पाय मोडलेलं कुत्रं दिसतं, इतकंच काय, सिग्नलला उन्हा-पावसात उघडी-नागडी लहान मुलं भीक मागताना दिसतात; यांच्या बाबतीत आपल्याला दया येत नाही. धूर, नदीतले प्रदूषण, त्यामुळे होणारे साथीचे रोग याला कारणीभूत आपणच आहोत, हा विचारसुद्धा आपल्या मनात येत नाही.

पशू, पक्षी, निसर्ग सोडा; आपण आपल्या सान्निध्यात असलेल्या माणसांवर निरिच्छ, निरपेक्ष, निर्वाज्य प्रेम करू शकत नाही. प्रेमानं बोलणं, वागणं याला छदामसुद्धा लागत नाही. पण, आपण ते न करता उगीचच वृद्धाश्रम, अनाथाश्रम यांना देणग्या देऊन आपलं कृत्रिम प्रेम दाखवतो. या आश्रमांना मदत केलीच पाहिजे; पण आधी आपल्या माणसांशी आपल्याला प्रेमाने वागता तरी येतंय का, हा विचार नको का करायला? सर्वाभूती समभाव म्हणजे तरी काय? आपल्या सान्निध्यात आलेला प्रत्येकजण समाधानी झाला पाहिजे. त्याच्यात आणि आपल्यात जे चैतन्य आहे, तोच परमात्मा परमेश्वर आहे. तो आणि मी एकच आहे, ही भावना दृढ होणं म्हणजे सर्वाभूती समभाव. माउली तेच सांगतायेत, की कुठल्याही तहानलेल्या सजीवाने पाणी प्यायलं आणि त्याचं समाधान झालं नाही, असं होतच नाही. तिथे भेदाभेद नसतो. तसेच, तुम्ही पृथ्वीवर कुठेही जा, अगदी एकटे जा नाही तर समूहाने जा. जसा तुमचा भार पृथ्वी उचलते, तसाच इतरांचाही. त्यात दुजाभाव नसतो. हाच समभाव आपल्या अंगी आपण सहजासहजी बाणवू शकत नाही. याला कारण आपण प्रत्येकाची एक वर्गवारी केलेली असते, जी आपण सहजी मोडू शकत नाही. हे इतके अवघड आहे का? अगदी छोट्या छोट्या गोष्टींपासून सुरुवात करून बघायला काय हरकत आहे? मानवता ही आतूनच उमलावी लागते. त्यासाठी आधी आपण स्वतः समाधानी आणि सहनशील, क्षमाशील असायला हवे, तरच आपण इतरांना समाधान देऊ शकू, त्याचे वागणे सहन करू शकू आणि प्रसंगी क्षमा करू शकू. आपण स्वतःला अत्तर लावले तरच दुसऱ्याला त्याचा सुगंध देऊ शकू. आपल्यात आपण बदल केले तरच दुसऱ्याला आपण सांगू शकू. जग सुधारण्यासाठी युगपुरुष व्हावे लागेल. ते तर काही आपल्यासारख्या सामान्यांना शक्य नाही. पण, जे सहज, नैसर्गिकरीत्या करता येणं शक्य आहे म्हणजेच सर्वाभूती समभाव ठेवणं शक्य आहे, ते तर आपण करूच शकतो. रोजचं जीवन जगताना आपल्या सगळ्यांना अनंत अडचणी येत असतात; त्या थोड्या थोड्या आणि सहज जमतील अशा सोडवल्या तर नक्कीच समाधान मिळेल. हे सहज जमेल आणि जे सहज जमतं, त्यालाच नैसर्गिक म्हणतात ना?

अध्याय क्र. १२ गीता श्लोक क्र. १८

समः शत्रो च मित्रे च तथा मानापमानयोः। शीतोष्णसुखदुःखेषु समः
संगविवर्जित ॥१८॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की - जो शत्रू व मित्र, मान व अपमान, शीत व उष्ण आणि सुख व दुःख याविषयी समान भावनेने व आसक्तिरहित असतो ॥१८॥

अध्याय क्र. १२ - ओव्या क्र. - १९८, १९९, २००, २०१

कां घरिचिया उजियेडु करावा। पारखियां आंधारू पाडावा। हे नेणेचि
पांडवा। दीपु जैसा ॥१९८॥ जो खांडावया घावो घाली। का लावणी ज्याने
केली। दोघा एकचि साउली। वृक्षु दे जैसा ॥१९९॥ नातरी इक्षुदंडु। पाळितया
गोडु। गाळितया कडू। नोहेचि जेंवि ॥२००॥ अरिमित्री तैसा। अर्जुना जया
भावो ऐसा। मानापमानी सरिसा होतु जाय ॥२०१॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की- किंवा अर्जुना, घरातील लोकांना उजेड करून परक्यांना अंधार पाडावा, हे जसे दिवा जाणित नाही ॥१९८॥ जो आपल्याला तोडण्यासाठी घाव घालतो किंवा ज्याने आपली लागवड केलीये, त्या दोघांनाही वृक्ष जशी सारखीच छाया करतो ॥१९९॥ किंवा ऊस पाळणाऱ्याला तेवढा गोड आणि गाळणाऱ्याला कडू जसा होत नाही ॥२००॥ अर्जुना, ज्यांच्या ठिकाणी शत्रू किंवा मित्र असा विषमभाव नसतो व मानापमानाविषयी ज्याची तुल्यबुद्धी असते ॥२०१॥

आपण मागच्या भागात पाहिले, की भगवंत भक्तांची वैशिष्ट्ये सांगताना आणि पर्यायाने माउलींनीही ती वैशिष्ट्ये सांगताना जे एक मुख्य वैशिष्ट्य सांगितलंय आणि ते म्हणजे 'सर्वाभूती समभाव.' ते स्पष्ट करण्यासाठी माउलींनी निसर्गातील भव्य उदाहरणे दिली होती. हा 'समभाव' अजून स्पष्ट करण्यासाठी भगवंत सांगतात की, भगवद्भक्त या वैशिष्ट्याप्रमाणे फक्त वागतो, असं नाही, तर त्याच्या

ठिकाणी असलेल्या सर्व मानवी भावभावना यासुद्धा समरूप झालेल्या असतात. मान-अपमान, सुख-दुःख हे सारखे वाटतेच ; पण मित्र-शत्रू या बाह्य स्वरूपाच्या गोष्टीही त्याला समानच वाटतात. हा मित्र, तो शत्रू असा भेदभाव त्याला ठाऊकच नसतो. इतकंच नाही तर त्या भक्ताची पंचेंद्रियेही एकरूप झालीयेत, त्यामुळे उष्ण-थंड हे दोन्ही त्याला समसमानच वाटते. त्या दोन्हींची जाणीव त्याला एकसारखीच होते. या श्लोकाचं स्पष्टीकरण करण्यासाठी माउली रोजच्या बघण्यातली आणि सामान्य गोष्टींची उदाहरणे देतात. माउली म्हणतात, 'कां घरिचिया उजियेडु करावा। पारखियां आंधारू पाडावा। हे नेणेचि पांडवा। दीपु जैसा ॥१९८॥ जो खांडावया घावो घाली। का लावणी जयाने केली। दोघा एकचि साउली। वृक्षु दे जैसा ॥१९९॥ नातरी इक्षुदंडु। पाळितया गोडु। गाळितया कडू। नोहेचि जेंवि ॥२००॥ अरिमित्री तैसा। अर्जुना जया भावो ऐसा। मानापमानी सरिसा होतु जाय ॥२०१॥' घरातील लोकांना उजेड आणि परक्यांना अंधार, असे दिवा कधी करत नाही. तसेच, जो वृक्ष लावतो त्याला आणि जो वृक्ष तोडतो, त्या दोघांनाही वृक्ष एकसारखीच सावली देतो. अजून एक समर्पक उदाहरण माउली देतात. जो ऊस लावतो त्याला आणि जो ऊस चरकातून पिळून काढून त्याचा रस करतो, त्या दोघांनाही उसाची चव गोडच लागते. ऊस लावणाऱ्याला गोड चव आणि चरकातून काढणाऱ्याला कडू चव, असं कधी होत नाही. अतिशय चपखल उदाहरणे माउली देतात आणि ती उदाहरणे भगवद्भक्ताच्या वैशिष्ट्याला अचूक लागू पडतात. आणि हे सगळं ओवीबद्ध आहे, हे खरोखर अचंबित करणारं आहे. आज विवेचनाला घेतलेल्या ओव्यांमध्ये माउलींनी जी उदाहरणे दिली आहेत, ती आपल्या नित्य बघण्यातली आहेत. दिवा, वृक्ष, ऊस या उपमा आपल्यासारख्या सर्वसामान्यांना चटकन समजणाऱ्या आहेत. या ओव्या परत परत वाचताना एक सूक्ष्म गोष्ट माझ्या लक्षात आली. माउलींनी वापरलेल्या उपमांचा (दिवा, वृक्ष, ऊस) स्थायीभाव किंवा मूळ वैशिष्ट्य कधीही बदलत नाही. मग ती सुरुवात असो वा अंत. प्रकाश देणे, सावली देणे, गोडवा असणे ही वैशिष्ट्ये कधीच बदलत नाहीत. ही तिन्ही उदाहरणे भगवद्भक्ताची वैशिष्ट्ये सांगण्यासाठी त्यांनी वापरलेली आहेत, हे लक्षात ठेवले पाहिजे आणि इथूनच आपल्या विवेचनाला सुरुवात होते. आपल्या विवेचनाचा मूळ उद्देश आहे, की या

उपमांचा, उदाहरणांचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी कसा संदर्भ लावता येतो? आपण बघतो, की मनुष्य हा बहुरंगी, बहुदंगी आहे. एखादी व्यक्ती अमुक एका प्रसंगी कशी वागेल, हे छातीठोकपणे सांगता येणार नाही. खरं तर मनुष्यस्वभाव हे एक कोडेच आहे. ते जितकं सोडवायला जावे, तेवढे ते अजूनच गुंतागुंतीचं आणि किचकट होत जातं. माणसाचं वय जसे जसे वाढत जाते, तसा तसा तो जास्तच क्लिष्ट आणि गुंतागुंतीचा होत जातो. वास्तविक पाहता, जीवनात आलेल्या विविध प्रसंगांनी आणि अनुभवांनी तो सहज सोपा होत गेला पाहिजे. पण, नेमकं होतं उलटं. आपल्या सगळ्यांना हा अनुभव आहे. वय लहान असते, तेव्हा स्वभावात लवचिकपणा जास्त असतो. पण, जसं जसं वय वाढतं, तसा तसा तो स्वभाव जास्तच 'रिजिड' होत जातो; अगदी ओतीव काम केलेल्या भांड्याप्रमाणे! मतांशी आणि तथाकथित तत्वांशी घट्ट राहण्याचा प्रयत्न करतो. इथे माउलींच्या ओव्यांचा उपयोग होतो. दिवा, वृक्ष आणि ऊस या रूपकातून काय शिकायचे, तर त्यांचा स्थायीभाव हा जन्मापासून मृत्यूपर्यंत एकच असतो. या उपमांच्या माध्यमातून माउली भक्ताचे लक्षण सांगतायेत. सर्व मानवी भावभावना त्यांच्या दृष्टीने एकसमानच असतात. आपल्यासारखी सामान्य माणसं भक्त किंवा संत होणं जरा कठीणच! मग आपण काय करू शकतो? त्यासाठी प्रत्येकाला आपलं बालपण आठवावं लागेल. त्यावेळेस आपण कसे वागत होतो, यावर आपल्याला विचार करावा लागेल. तुम्ही म्हणाल, की जसे बालपणी वागत होतो, तसं आता वागून चालेल का? तेव्हा अल्लड आहे, बालिश आहे म्हणून सोडून देत होते. आता तसं होईल का? बालिशपणाने वागतो म्हणून गवगवा मात्र नक्की होईल. तुमचं हे म्हणणं मला अगदी मान्य आहे; परंतु थोडा विचार केला तर असं लक्षात येईल, की प्रसंगानुरूप केलेला हट्टीपणा, हेकेखोरपणा, बालिशपणा आपण सोडून देऊ. परंतु लहानपणी आपण जी नाती जपत होतो, नात्यांमध्ये आदर करत होतो, वागण्या-बोलण्यात सहजता होती, सभ्य-असभ्य हे शब्दही माहीत नव्हते, राग-लोभ-आनंद-दुःख जितकं चटकन तयार होई, तितक्याच वेगाने ते संपूनही जाई. कायमचं असं काहीच नव्हतं. हे सगळं आपण जसे जसे मोठे होत जातो, तसे तसे त्या त्या वयाच्या वळणावर सोडून देतो. मागे वळून पाहिलं तर दिसतसुद्धा नाहीत आणि मग आपण एक नवीनच आकार घेतो. आपण

मोठे झालोत, समजदार (matured) झालोत, असं आपल्याला उगीचंच वाटतं.

यशाच्या शिखरावर जाण्यासाठी आपण आपल्या स्वभावात नकळतपणे अनेक बदल करतो. हे शिखर चढून जाताना आपण काही गोष्टी मागे सोडून देतो. पण, कधी कधी यशोशिखरावर पोहोचल्यावर ज्या गोष्टी टाकाऊ म्हणून सोडून दिल्या होत्या, त्याचीच गरज पडते. पण, आता पंचाईत अशी होते, की पुन्हा खाली उतरून जाणं कठीण वाटतं. याचं मुख्य कारण म्हणजे आपण इथून हललो तर आपली जागा दुसरा कोणीतरी घेईल, ही भीती असते. कारण उच्च स्थानी पोहोचण्यासाठी शर्यत लागलेली आहे. आपण ज्या गोष्टी मागे सोडून आलेलो असतो, त्यात मूळ स्वभाव, स्थायीभाव असतोच. माउलींना हेच म्हणायचे असेल का? यशाच्या उत्तुंग शिखराच्या पायथ्याशी असताना म्हणजेच आपल्या लहानपणी आपल्याबरोबर संस्कारांचं, नात्यांचं 'बॅगपॅक' असतं. त्यात जीवनातली मूल्य, नात्यांचा जिद्दाळा आपण जपून ठेवलेला असतो; परंतु जशी जशी शिखराची चढण अवघड होत जाते, तेव्हा या पाठीवरच्या 'बॅगपॅक'चे ओझे वाटायला लागते. मग आपण प्रत्येक मुक्कामाला त्यातलं थोडं थोडं त्या मुक्कामीच सोडून देत वर वर चढत जातो. शिखरावर पोहोचल्यावर याची गरज लागणार नाही, असंच आपल्याला वाटत असतं. त्यात आपला मूळ स्वभाव, स्थायी भाव हेही आलंच. आपण पूर्ण बदलतो. हेच माउली म्हणतायेत, की आपण लहानपणी जसे निरागस, निष्कपट, निरपेक्ष, मनमोकळं होतो, तसेच आयुष्याच्या कुठल्याही टप्प्यावर आपण असलो, तरी हे गुण आपल्याला जपता आले पाहिजेत. भगवद्भक्त हेच तर सांभाळतात. खरं म्हणजे भगवद्भक्त हेसुद्धा आपल्यासारखेच हाडामांसाचे बनलेले असतात, त्यांनाही आपल्यासारख्याच मानवी भावभावना असतात; नातीगोती, मित्रमंडळी असते, मग त्यांना जमतं (सर्वांशी एकसमान वागणूक) तर मग आपल्यालाच काय अडचण आहे? यासाठी थोडा अंतर्मुख होऊन विचार केला तर असं जाणवतं, की आपल्यापैकी प्रत्येकाला असं वाटतं असते, की मी कुणीतरी वेगळा आहे. मी हे शिखर गाठलं म्हणून माझी उपस्थिती, अस्तित्व हे सगळ्यांना खासच वाटलं पाहिजे, असा आपला अट्टहास असतो. त्याप्रमाणेच आपण सगळ्यांशी वागायला जातो आणि इथे आपण सामान्य माणसं आणि भगवद्भक्त यात अंतर पडत जाते. पूर्वी मी कसा होतो आणि आताचा मी कसा आहे, यासाठी मी स्वतःमध्ये

बरेच बदल केले आणि म्हणूनच, मी हे यशाचे शिखर गाठू शकलो, असं म्हणणारी शेकडो माणसं आपण बघतो. ती यशस्वी असतातसुद्धा. यशस्वी होणं म्हणजे गुन्हा नव्हे, चुकीचे तर मुळीच नाही; परंतु या ठिकाणी पोहोचेपर्यंत आपण कुठल्या तडजोडी केल्या, काय काय गमावलं, मन कुठं कुठं मारलं, त्यामुळे झालेला कोंडमारा कसा सहन केला, याचा हिशेब शक्यतो कोणी मांडत नाही. पण, 'मी हे यश गाठण्यासाठी काय सहन केलं, ते माझं मलाच माहीत!' हे 'पेटंट' वाक्य ऐकायला मिळतं. आपल्या यशात कोणी भागीदार असावा, असं सहसा कोणालाही वाटत नाही. यश हे केवळ आपल्या बुद्धिकौशल्यावर आपण मिळवलं आहे; त्याला कोणी ज्ञात-अज्ञातपणे हातभार लावला असेल, असं आपल्याला वाटतसुद्धा नाही. या विश्वाचा, निसर्गाचा मनुष्य हा एक घटक आहे, असं आपण जेव्हा म्हणतो, तेव्हा निसर्गातल्या इतर घटकांना जे सहज जमतं (सदासर्वकाळ एकच वागणूक) ती आपल्याला का जमत नाही? यशोशिखरावर असताना सोडा, पण आपल्या परिस्थितीत थोडी जरी सुधारणा झाली तरी आपली वागणूक बदलते आणि म्हणूनच अशी वागणूक न बदलणाऱ्यांनाच हरिभक्त म्हणतात. त्यांना हे तत्त्व पाळावंच लागतं. आपल्यासारख्या सामान्यांना हे जमणारच नाही, असं काही नाही. खरं सांगायचं तर आपणही सतत त्याच प्रयत्नात असतो. पण, वाटचाल करताना कधी कधी गल्ली चुकतो आणि एका निसरड्या वाटेला लागतो. जिथून आपल्याला घसरतच जावं लागतं. त्याचा वेग प्रचंड असतो. मागे वळणं शक्य नसतं. या वाटेवरून आपण जातो कारण आपल्याला वाटते, की हा 'शॉर्टकट' आहे. सुरुवातीच्या वेगामुळे आपली मग खात्रीच पटते आणि मग आपण भलत्याच वाटेला लागतो. हे होऊ नये म्हणून आपण पायथ्याला संस्कारांची, नात्यांची जी शिदोरी बांधून घेतलेली असते, त्याची चव घेत घेत धीमेपणाने आणि 'शॉर्टकट' टाळत जर त्या शिखराची चढण चढून गेलो, तर उशिरा का होईना, पण माथ्यावर नक्की पोहोचू आणि मग माउली म्हणतात तसं, या निसर्गातल्या इतरांसारखाच आपला स्थायीभाव जसा आहे, तसाच आपण शाबूत ठेवू शकतो, अगदी शिखरावर पोहोचल्यावरसुद्धा! आणि आपणही वृक्ष, दिवा आणि उसाच्या पंक्तीत जागा धरून बसू शकतो, आपल्या संस्कारांच्या आणि नातेसंबंधांच्या शिदोरीसह...

अध्याय क्र. १२ गीता श्लोक क्र. १९

तुल्यानिंदास्तुतिर्मोनी संतुष्टो येनकेनचित। अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे
प्रियो नरः ॥१९॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की - निंदा व स्तुती दोन्हींना सारखाच मानणारा, मौन धारण करणारा, मिळेल त्यात संतुष्ट असणारा, कोठेच आश्रय न करणारा, स्थिरबुद्धीने भक्तिमान असा पुरुष मला प्रिय असतो ॥१९॥

अध्याय - १२ - ओव्या क्र. २१०, २११, २१३

यो यथा लाभे न तोखे। अलाभे न पारुखे। पाऊसेवीण न सुके। समुद्र
जैसा ॥२१०॥ आणि वायूसी एके ठायी। बिढार जैसे नाही। तैसा न धरीच
कही। आश्रयो जो ॥२११॥ हे विश्वची माझे घर। ऐसी मती जयाची स्थिर।

किंबहुना चराचर। आपण जाहला ॥२१३॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की- समुद्र जसा नेहमी परिपूर्ण असतो (पाऊस पडो अथवा न पडो, तो जसा आटत नाही), त्याप्रमाणे हा पुरुष व्यवहारात एखादा लाभ झाला तर हर्षित होत नाही व लाभ नाही झाला तरी दुःखी होत नाही ॥२१०॥ आणि वारा जसा एका ठिकाणी थांबत नाही, त्याचे कोठेही बिऱ्हाड नसते, तसा तो एकाच ठिकाणाचा आश्रय धरून राहत नाही ॥२११॥ सर्व विश्व हेच माझे घर आहे, अशी ज्याची दृढ समजूत झाली आहे; अधिक काय बोलू? ज्ञानदृष्टीमुळे सर्व चराचर तोच बनला आहे ॥२१३॥

आजच्या या भागाने आपला बारावा अध्याय पूर्ण होतो. संपूर्ण अध्यायात भगवंतांनी भक्तिमार्ग आणि भक्त यावरती वीस श्लोक रचले आहेत. या अध्यायाचे नावच 'भक्तियोग' आहे. विषय अतिशय आवडीचा असल्यामुळे माउली या अध्यायात अतिशय रसाळ उदाहरणे आणि रूपके देतात. त्यांची तीव्र निरीक्षण शक्ती आपल्याला प्रत्येक ओवीतून जाणवते आणि म्हणूनच या वीस श्लोकांवर त्यांनी तब्बल दोनशे चाळीस ओव्या रचल्या आहेत! त्या

अतिशय नेमक्या आणि सदासर्वकाळ अनुसराव्यात, अशाच आहेत. माउलींना भक्त, भक्तिमार्ग यांबद्दल किती जिव्हाळा आहे, हेच यावरून समजते. आपण गेल्या दोन भागांपासून भक्ताचा समभाव, समदृष्टी आणि सर्वाभूती एकसमान वागणूक या गोष्टींचे विवेचन केले. आजच्या भागातील ओव्या या अध्यायातील सर्वोच्च ओव्या आहेत, असं मला वाटते. अड्डावन्नाव्या भागात आपण पाहिले की, भक्त हा सर्वाभूती समभाव ठेवतो. एवढेच नाही, तर तो कोणाचाही द्वेष करत नाही, ममत्वरहित आहे, सुखदुःख समान मानणारा आहे आणि एवढे असूनही तो क्षमाशील आहे. त्याच्या पुढच्या म्हणजे एकोणसाठव्या भागात आपण पाहिले की, त्याच्या वागणुकीत समभाव असतो; इतकेच नाही तर त्याच्या जाणवा, त्याच्या भावभावना यांसुद्धा समरूपच झालेल्या असतात. मित्र-शत्रू असली नात्यांची बंधने त्याला बांधून ठेवू शकत नाहीत. मान-अपमान, शीत-उष्ण अशा बाह्य स्वरूपाच्या भावनांचा त्याच्यावर काहीही परिणाम होत नाही. आसक्तीच नसल्यामुळे तो सर्वांशी समभावनेने वागतो. या अध्यायात भक्ताची परमोच्च अवस्था माउली वर्णन करतात. भगवंत या अध्यायात सांगतात, की इथे भक्ताची जी लक्षणे सांगितली आहेत, त्याप्रमाणे आचरण करणारा भक्त मला जास्त प्रिय आहे. माउलींनी ज्या भागवत धर्माचा पाया रचला आणि तुकारामबुवांनी त्यावर जो कळस चढवला, त्या भागवत धर्माचा मूळ गाभा हा या अध्यायात आहे, असे मला वाटते. माउलींपासून ते अगदी आता आत्तापर्यंतचे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यामधे जेवढे संत-महात्मे होऊन गेले, ते सगळेजण हा बारावा अध्याय शब्दशः जगलेत, असंच वाटतं. आजच्या भागातील सुप्रसिद्ध ओवी, 'हे विश्वचि माझे घर', ही भक्ताच्या मनाच्या परमोच्च अवस्थेबद्दल आहे, असंच वाटतं. माउलींना निसर्गातील भव्य रचना या त्यांच्या ओव्यांमध्ये उपमा किंवा उदाहरणे म्हणून वापरायला फार आवडते. आजच्या भागात विवेचनासाठी घेतलेल्या ओव्यांमध्ये आपण बघतो, की माउली समुद्र, आकाश; इतकंच नाही तर संपूर्ण विश्व हे उपमेसाठी वापरतात. माउली भक्ताच्या मनाची अवस्था वर्णन करण्यासाठी निसर्गातल्या भव्य आणि उत्कट रचना- उदाहरण म्हणून देतात. भक्ताला लाभ-हानीमुळे काहीच फरक पडत नाही, याचे वर्णन करण्यासाठी ते समुद्राची उपमा वापरतात. समुद्र हा परिपूर्ण असतो. तो पाऊस पडो अथवा

न पडो ; कधीच आटत नाही. भक्त एका ठिकाणी आश्रयाला नसतात, यासाठी माउली त्यांना वाऱ्याची उपमा देतात. त्याचे जसे एका ठिकाणी बिन्हाड नसते, तसेच या भक्ताचेही नसते. त्यामुळेच या भक्ताला हे संपूर्ण विश्व हे त्याचेच घर वाटते, इतकंच नाही, तर सर्व चराचर आपणच आहोत, अशी त्याची खात्री असते. लाभ-हानीचे काहीही न वाटणे, एका ठिकाणी स्थिर नसणे आणि हे सगळे विश्व आपलेच घर वाटणे आणि त्यामुळे हे चराचर आपणच आहोत, असे वाटणे, हे सगळं आपल्यासारख्या सामान्यांच्या आवाक्यापलीकडचे आहे. आजच्या ओव्यातली उदाहरणे आपल्या रोजच्या जगण्याशी कसे जोडून घेता येतील, असा विचार करताना असे वाटले, की या गोष्टीवर विचार करणंसुद्धा खरोखरच अवघड आहे. पण, प्रयत्न करून बघायला काय हरकत आहे ?

आपण मागच्या भागात पाहिले, की मनुष्य हा बहुदंगी, बहुरंगी आहे, तसाच तो बहुपेडीही आहे. अनेक विचारांच्या, मतांच्या, स्वभावाच्या माणसांची एकमेकांत घट्ट वेणी गुंफलेली असते. यात आपल्यासारखा सर्वसामान्य माणूस म्हणजे त्यातलाच एक बारीक केस. या अफाट विश्वात नाना तऱ्हेची, वंशाची, देशाची, वयाची, स्वभावाची अनेक माणसं अनेक कारणांनी एकमेकांत गुरफटलेली असतात. कधी दूर असलेली जवळीक साधतात, तर कधी जवळची दुरावतात. ही आवर्तनं समुद्रातल्या लाटांसारखी अव्याहतपणे चालू असतात. त्यामुळेच आपल्यासारख्या सामान्यांचं जगणं अखंड चालू असतं. सुख-दुःख, राग-लोभ, प्रेम-द्वेष, मान-अपमान या मानवी भावभावना आपल्यासारख्यांच्या ठिकाणी जास्त तीव्र असतात. एखाद्या गोष्टीचा आनंद होणं किंवा एखाद्या गोष्टीचं वाईट वाटणं हे स्वाभाविक आहे. आजच्या ओव्यांमधून आपण काय घ्यायचं? माउलींची श्रीज्ञानेश्वरी म्हणजे आभाळाला टेकलेली मोत्यांची रास आहे! आपली ओंजळ भरून घेताना ती ओंजळ किती तोकडी आहे, याची खंत वाटत राहते, असो. लहानपणापासून आपल्याला शिकवलं जातं, की आपलं ध्येय हे नेहमी उच्च ठेवावं. म्हणजे मग ते गाठण्यासाठी आपण जिवापाड मेहनत करतो; परंतु हे करत असताना कधी कधी असा काहीतरी प्रसंग घडतो किंवा घटना घडते, की आपण आपल्या लक्ष्यापासून विचलित होतो. कधी कधी तर असं काहीतरी घडतं, की ते ध्येयच सोडून द्यावं लागतं. इथे माउलींच्या

ओवीमधले समुद्राचे उदाहरण लागू पडते. पाऊस पडो अथवा न पडो; त्याचे पाणी कधीच आटत नाही म्हणजेच बाह्य गोष्टींवर तो अवलंबून नसतो. तसेच, आपण ठरवले तर? एका ठिकाणी हार झाली आणि तेही बाह्य कारणांमुळे, म्हणून आपण आपले ध्येय सोडायचे नाही. एक लढाई हरली म्हणून युद्ध हरलेले नसते. समुद्र फक्त पावसाच्या पाण्यानेच भरत नाही तर अनेक नद्या त्याला येऊन मिळत असतात. त्याचे प्रमाण पावसाएवढे प्रचंड नसेल; पण त्या नद्या समुद्र आटू देत नाहीत. आपणही असाच विचार केला, की एक प्रयत्न फसला तर दुसरा करून बघू, तर आपल्याला मदत करण्यासाठी अनेकजण तयार असतात. 'देणाऱ्याचे हात हजार' अशी परिस्थिती असते; फक्त ती माणसं आपल्याला ओळखता आली पाहिजेत. त्यासाठी आपले लोकांशी असलेले संबंध हे अतिशय जिव्हाळ्याचे आणि दृढ पाहिजेत. फक्त दृढ किंवा जिव्हाळ्याचे असून चालत नाही, तर त्याची व्याप्ती सर्वदूर असली पाहिजे. पण, चौकटीत राहणाऱ्यांची यामुळे पंचाईत होते. त्यांची चौकट एका प्रयत्नात, हार झाली की, लगेच मोडते. त्यांना पराभव स्वीकारावा लागतो. अशी बरीच उदाहरणे आपण आपल्या आजूबाजूला नेहमी पाहतो. माउलींची पुढची ओवी इथे कामास येते. माउली म्हणतात, की वाऱ्याचे एका ठिकाणी बिऱ्हाड नसते. तो एकाच ठिकाणी स्थिर नसतो. तो सर्वत्र व्यापलेला असतो. सर्वांना तो आपल्याजवळच आहे, असंच वाटतं. आपलाही जनसंपर्क असाच सर्वदूर ठेवला आणि आपली वागणूक ही सर्वांशी अतिशय जिव्हाळ्याची असेल, तर त्या सर्व सुहृदांना आपण त्यांच्या जवळचे वाटू. आपण सतत सुई-दोरा घेऊन समाजात वावरायला हवं. आपल्या संपर्कात जो कोणी येईल किंवा आपण कोणाच्या संपर्कात जाऊ, त्या सगळ्यांना आपल्यात ओवून घेता आलं पाहिजे. पण, सध्या आपलं काय झालंय, की आपण फक्त आपल्यापुरतंच बघतो. दुसऱ्याचे दुःख, संकट; इतकंच काय पण इतरांच्या सुखात किंवा आनंदातसुद्धा आपण सहभागी होण्याचं टाळतो. मी, माझं कुटुंब, माझं घर, नोकरी, पैसा यात इतके गुरफटलेलो असतो, की समाजात काय चाललंय, हे सोडा; पण आपल्या शेजारी कोण राहतं? त्यांच्याकडे काय चाललंय? त्यांना काही समस्या आहेत का? त्यांच्याकडे काही आनंदाचे प्रसंग घडतायेत का, याचा आपल्याला काही पत्ताच नसतो. पूर्वी वाडा किंवा चाळ

संस्कृती होती; त्यावेळेस कोणाच्याही घरातला मुलगा किंवा मुलगी दहावीच्या परीक्षेला आहे म्हणजे तो संपूर्ण वाडा किंवा ती चाळच परीक्षेला बसणार आहे, असं वातावरण असायचं. लनन, आजारपण, सण-वार सगळ्याला ते एकत्रच सामोरे जायचे. आता जमाना बदलला, असं जरी आपण म्हणत असलो, तरी पूर्वी जे प्रसंग समोर यायचे किंवा ज्या घटना घडायच्या, त्या तशाच आताही घडतायेत. पण, त्याला सामोरे आपण सगळे एकेकटे जातो, हा फरक नक्कीच झालाय. असं का विचारलं तर प्रत्येकाकडे त्याचं त्याचं कारण तयार असतं आणि आपल्यासारख्या चौकटीत राहणारे असली कारणं देण्यात धन्यता मानतो.

मग यावर उपाय काय? आपला जनसंपर्क वाढवणे. आपल्या संपर्कातल्या माणसांना याची खात्री वाटली पाहिजे, की आपण त्यांच्या बिन्हाडी आनंद देण्यासाठीच आलोय. म्हणजे मग अशी असंख्य बिन्हाडही आपलीच होतील. या ओव्यांमधली तिसरी ओवी ही या दोन प्रयत्नांचे फळ आहे. जेव्हा माझं-तुझं हा दुजाभाव राहत नाही, तेव्हा संपूर्ण विश्व हे आपलं घरच आहे, असं वाटतं. आपल्यासारख्या सामान्यांना इतकी उंच उडी झेपणार नाही, हे मान्य आहे; परंतु आपण इतकं तर करू शकतो, की आपल्या संपर्कात आणि संबंदात असणाऱ्यांची यादी तर करू शकतो. अशा माणसांची यादी की, ज्यांच्या घरी आपण बिनदिवकतपणे आणि आगाऊ सूचना न देता केव्हाही जाऊ शकतो किंवा ती माणसं आपल्या घरी केव्हाही येऊ शकतात. आपल्यापैकी बहुतेकांची यादी ही ५०-७५ च्या वर जात नाही. ही यादी आता आहे त्याच्या किमान दसपट तरी व्हायला हवी. आपण अगदी आजपासून माणसं जोडायला सुरुवात केली तर अशी दसपट वाढलेली यादी पूर्ण व्हायला दोन ते तीन वर्षांचा वेळ लागेल. त्यासाठी आपल्या शेजाऱ्यांपासून सुरुवात करून सोसायटी, गल्ली, गाव, दुरावलेले, इतर शहरातले, इतर राज्यातले, इतर देशातले असं करत करत आपली यादी वाढवत नेली पाहिजे. तुम्ही आयुष्याच्या कुठल्याही टप्प्यावर असा, कुठेही नोकरी-व्यवसायात असा, गृहिणी असो, लहान मुलं, वृद्ध, अगदी कोणीही हे करून बघायला काय हरकत आहे? पण अडचण अशी आहे, की यात आपला 'मी'पणा आड येतो. त्यासाठी विविध कारणांच्या आड आपण लपतो. याची आताच काय गरज आहे? मी इतरांशी बोलायला कसा जाऊ?

वेळ येईल तेव्हा बघू. माझे सोशल मीडियावर हजारो 'फ्रेंड्स' आहेत; मग ही उठाठेव कशाला? वगैरे, वगैरे. सध्याच्या इंटरनेट, सोशल मीडियाच्या जगात प्रत्यक्ष मैत्री, प्रत्यक्ष भेटीगाठी हा मूर्खपणा वाटेल कदाचित; पण खरं सांगू का, तहान लागल्यावर प्रत्यक्ष पाणीच प्यावे लागते, तिथे वाहत्या पाण्याचा व्हिडिओ किंवा बिसलेरीच्या पाण्याच्या बाटलीची 'इमेज' पाहून तहान भागत नाही. मी नवीन तंत्रज्ञानाविरोधात नाही; पण आभासी दुनियाच्या विरोधात जरूर आहे. अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाने जग जवळ आलं, पण माणसं दुरावली, हे सत्य सगळेचजण मान्य करतील. प्रत्यक्ष पुस्तक हातात घेऊन वाचणं आणि इ-बुक वाचणं किंवा स्टोरीटेलवर कथा ऐकणं, यात नक्कीच फरक आहे. वारक्याला त्या विठ्ठलाचं प्रत्यक्ष दर्शन का घ्यायचं असतं, हे ज्याला कळेल; त्यालाच मी काय म्हणतो, ते कळेल. आपल्या सामान्यांचं विश्वही सामान्यच असतं, मर्यादित असतं. पण, ते थोडंसं मोठं, विस्तृत केलं तर काही बिघडणार नाही. आपलं जे मर्यादित विश्व आहे, ते आपलं घरच आहे, याची आपल्याला खात्री झाली म्हणजे जे आपलं मर्यादित चराचर आहे, ते आपणच आहोत, असं वाटायला लागेल आणि ही भावना कुठल्याही आनंदापेक्षा खूप समाधान देणारी असते. माउली या विश्वाच्या माउली आहेत. त्यांनी त्यांच्या या ओव्यांमधून आपल्याला त्यांच्या विश्वात ओवून घेतलंय, असंच मला वाटतं. आपण त्यांच्याइतकी गगनभरारी नाही घेऊ शकत; पण एखाद्या पिंपळाच्या झाडावर घरटं तर नक्की बांधू शकतो, जिथे नानाविध आणि असंख्य पक्ष्यांनी त्यांची घरटी बनवलीयेत. हा अनुभव घेऊन बघायला काय हरकत आहे? म्हणजे मग आभासी पक्ष्यांच्या किलबिलाटाची 'फ्रेम' आपल्याला आपल्या घरात लावायची गरजच भासणार नाही, इतकं आपलं घर हे आपण सुई-दोन्याने ओवलेल्या आपल्याच माणसांच्या गजबजाटाने भरून जाईल!

आज बारावा अध्याय पूर्ण झाला. प्रथेप्रमाणे अध्याय समाप्तीनंतर हरिनामाचा गजर करतो. 'पुंडलिकाऽ वरदे हरीऽऽ विठ्ठल, श्रीज्ञानदेवऽऽ तुकाऽऽराम, पंढरीनाथ महाराज कीऽऽ जय!

अध्याय क्र. १३ गीता श्लोक क्र. ५,६

महाभूतान्यहंकारो बद्धीरव्यक्तमेव च । इंद्रियाणि दशैकं च ।
पञ्चचेंद्रियगोचराः ॥५॥ इच्छा द्वेषः सुखं दुखं संघातश्चेतना धृतीः। एतत्क्षेत्रं
समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥६॥

या श्लोकांचा अर्थ असा दिला आहे, की- सूक्ष्म पंचमहाभूते, अहंकार, बुद्धी, अव्यक्त, दर्शेंद्रिये व एक मन व इंद्रियांचे पाच विषय ॥५॥ इच्छा, द्वेष, सुख-दुःख, चेतना, धैर्य आणि संघात हे विकारांसह क्षेत्र आहे, असे संक्षेपाने सांगितले आहे ॥६॥

अध्याय - १३ - ओव्या क्र. ११४,११५,११६

संकल्पे सृष्टी घडी। सवेचि विकल्पूनि मोडी। मनोरथांच्या उतरंडी।
उतरी रची ॥११४॥ जे भुलीचे कुहरा वायुतत्वाचे अंतर। बुद्धीचे द्वार।
झाकविले जेणे ॥११५॥ ते गा किरीटी मन। या बोला नाही आन। आता
विषयाभिधान। भेदू आइके ॥११६॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की- जे केवळ संकल्पाने सृष्टीची घडामोड करते व अनेक मनोराज्य रचते व ती मोडूनही टाकते ॥११४॥ जे भ्रमाचे कोठार आणि वायूचा गाभा आहे आणि जे बुद्धीचे, निश्चयाचे द्वार बंद करून तिला कोडते ॥११५॥ अर्जुना त्याला मन म्हणावे, यात काही चूक नाही; आता विषयांची नावे व भेद ऐक ॥११६॥

आजच्या भागापासून आपण तेराव्या अध्यायाला सुरुवात करत आहोत. या अध्यायाचे नाव 'प्रकृती पुरुष विवेक योग' किंवा 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोग' असे आहे. हा अध्याय आत्तापर्यंत आपण बघितलेल्या अध्यायांपेक्षा मोठा आहे. या अध्यायात गीतेचे चौतीस (३४) श्लोक आहेत आणि त्यावर माउलींनी तब्बल अकराशे एकोणसत्तर (११६९) एवढ्या ओव्या रचल्या आहेत! हा अध्याय एका दमात वाचताच येत नाही. कळायला जरा कठीण असाच हा

अध्याय आहे. या अध्यायात माउली ब्रह्माचे चार प्रकारांनी वर्णन करतात. क्षेत्र, ज्ञान, ज्ञेय आणि अज्ञान हे ते चार प्रकार. इथे त्यांनी छान उपमा दिली आहे. माउली म्हणतात, अर्जुना, तुला एकदम ब्रह्म सांगितले तर कळणार नाही म्हणून त्याची फोड करून चार प्रकार केले आणि एक एक विस्ताराने सांगितले. आई जशी लहान मुलाला भरवताना एका घासाचे चार लहान लहान घास करते, तसं. या अध्यायात माउली ब्रह्म आणि त्याचा विस्तार, प्रकृती म्हणजे काय? पुरुष म्हणजे काय? ज्ञान-अज्ञान, हिंसा-अहिंसा, त्याचबरोबर क्षेत्र म्हणजे काय? क्षेत्रज्ञ कोणाला म्हणतात, अशा विविध विषयांवर अतिशय बारकाईने आणि विस्ताराने लिहितात. त्यासाठी अनेक छोटी छोटी समर्पक उदाहरणे देतात. माउलींचा विनयशील स्वभावही या अध्यायात दिसतो. अध्याय विस्तार जास्त झाला म्हणून ते श्रोत्यांची आणि गुरुमाउलींची माफीही मागतात. हा अध्याय वाचताना असं जाणवलं, की ज्ञानाचा इतका प्रचंड आवाका ओवीबद्ध करणं यासाठी विलक्षण प्रतिभा, प्रचंड बुद्धिमत्ता, अफाट निरीक्षणशक्ती, चौफेर वाचन, तर्कसंगत मांडणी, त्यासाठी समर्पक उदाहरणे, विविध रूपके आणि उपमांचा वापर, या सगळ्यांची आवश्यकता आहे. हे सगळं करण्यासाठी एखाद्या प्रकांड पंडित तपोनिधीला शेकडो वर्षांच्या अभ्यासानंतरच झालं तर कदाचित शक्य होईल. परंतु माउली म्हणजे विशाल असा ज्ञानाचा सागरच आहेत! त्यामुळेच त्यांना इतक्या लहान वयात हा ज्ञानाचा प्रचंड असा महायज्ञ करणं सहज शक्य झालं. असो. आपण आता आपल्या आजच्या विवेचनाकडे वळू. आज विवेचनासाठी घेतलेल्या ओव्या तुम्ही वाचल्या, तर असे लक्षात येईल, की यात कुठलीही उपमा वापरलेली नाही. कुठलेही रूपक किंवा उदाहरण दिलेले नाही. माउलींनी या ओव्यांमधून मनाची व्याख्या केली आहे, असे मला वाटले आणि म्हणून या ओव्या आजच्या विवेचनासाठी घ्याव्यात, असे मला वाटले. मन म्हणजे काय, याचं संक्षिप्त रूपच या ओव्यांमधून माउली आपल्याला सांगतात. माउली म्हणतात, 'संकल्पे सृष्टी घडी। सवेचि विकल्पूनि मोडी। मनोरथांच्या उतरंडी। उतरी रची ॥११४॥ जे भुलीचे कुहर। वायुतत्वाचे अंतर। बुद्धीचे द्वार। झाकविले जेणे ॥११५॥ ते गा किरीटी मन। या बोला

नाही आन। आता विषयाभिधान। भेदू आइके ॥११६॥' या ओव्यांचा अर्थ वरती दिलाच आहे. आजचे विवेचन यावरच आधारित आहे. विषय थोडा क्लिष्ट आहे; पण प्रयत्न तर करूयात. मनाची व्याख्या अनेकांनी अनेक प्रकारांनी केलेली आपल्या सगळ्यांनी वाचली किंवा ऐकली असेल. अनेक संत-महात्मे, तत्त्वज्ञ, विचारवंत, विद्वान, कवी, लेखक या सगळ्यांनी आपापले विचार हे लेख, कविता, ओव्या, अभंग यांद्वारे मांडलेले आहेत. आपण वेगळे काय विवेचन करणार या विषयावर, असं तुमच्या मनात येणं साहजिक आहे. पण, आपल्या या विवेचनाचा मूळ उद्देश असा आहे, की या सगळ्या वाङ्मयाचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी कसा संबंध येतो, हे तपासून बघणे. त्यामुळे प्रयत्न करायला काय हरकत आहे?

मन कसे असते? मन म्हणजे काय? कसे असावे, कसे नसावे? त्याची व्याप्ती किती? खोली किती? उंची किती? या सगळ्यांबद्दल आपण सगळ्यांनी काहीतरी वाचलेच असेल. मन हा शब्द ऐकल्यावर सगळ्यात प्रथम आपल्याला आठवतात ते समर्थांचे 'मनाचे श्लोक'. त्यातले काही श्लोक आपल्यापैकी बऱ्याच जणांना पाठही असतील. 'मन वढाय वढाय' ही बहिणाबाईंची कविताही आठवते. पण, त्याचा उपयोग आपण आपल्या रोजच्या जगण्यात करतो का, हा खरा प्रश्न आहे. माउलींनी मन म्हणजे काय, हे या ओव्यांमधून सांगताना मूळ मुद्द्यालाच हात घातलाय. मनाचा वेग प्रचंड असतो. मनावरती अनेक म्हणी, वाक्प्रचार प्रचलित आहेत. हे तर आपल्याला मान्यच करावं लागेल, की अगदी लहानपणापासून ते थेट वृद्धापकाळापर्यंत आपण अनेक मनोरथ रचतो. काही पुरी होतात, काही नाही होत. जी होत नाहीत, ती मोडून टाकतो; परंतु आपण काही वेळा असंभवनीय मनोराज्य रचतो, त्यावेळी आपलं मन हे आपल्यासमोर भ्रम उभे करते आणि आपल्या बुद्धीच्या दारावर घट्ट झाकण लावून बंद करते. त्यामुळे आपण सारासार विचारच करू शकत नाही आणि या सगळ्यांचा परिणाम म्हणजे आपण त्या भ्रमाचा पाठीमागे धावत सुटतो. या सगळ्याला कारणीभूत जे आहे, त्याला माउली मन म्हणतात. आजच्या या इंटरनेटच्या जगात या मनोरथाचे प्रस्थ खूप वाढलंय. इंटरनेट किंवा सोशल मीडियावरची

आभासी दुनिया आणि मनोरथ किंवा मनोराज्य ही मला तरी एकसारखीच वाटतात. जे प्रत्यक्ष अस्तित्वात नाही, पण ते प्रत्यक्षात येईल असं वाटणं, किंबहुना ते आहेच, असं मानणं म्हणजे मनोरथ. मग हळूहळू मनोरथाचे डोंगरच्या डोंगर आपण उभे करतो. उदाहरणार्थ बंगला, चारचाकी, अमाप पैसा, प्रसिद्धी, नोकरीत बढत्या, प्रमोशन्स, हे झालं पुरुषांचं. नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांचेही थोडेबहुत प्रमाणात अशीच मनोरथं असतात. गृहिणींचे मनोरथ वेगळी असतात. दागदागिने, उंची कपडे, समाजात प्रतिष्ठा, इत्यादी. मनोरथाचे डोंगर उभे करायला हरकत काही नाही. त्यातून नुकसान काही नाही आणि तसं करणं म्हणजे चूकही नाही; परंतु हे डोंगर पार करता येतील का? आपली आर्थिक, शारीरिक, वैचारिक कुवत आहे का, या गोष्टींचा विचार न करता आपण मनोरथ रचत असतो आणि मोडत असतो. काही जण या मनोरथाला महत्त्वाकांक्षा किंवा ध्येयाचे नाव देतात, ते कितपत योग्य आहे? प्राप्त परिस्थितीत काय शक्य आहे, याचा अंदाज न घेता असंभवनीय गोष्टींच्या भ्रमात राहणे आणि त्याचीच धुंदी चढणे, हे सध्या वाढत चाललयं. त्यात या आभासी दुनियेमुळे त्याला खतपाणीच मिळतं. मनावर ताबा असणं हे भल्याभल्यांना जमत नाही, तिथे आपल्यासारख्या सामान्यांचा काय पाड? आपले मन कोणत्या वेळेस काय विचार करेल, हे सांगता येत नाही. आपल्या आयुष्यात मोहाचे अनेक क्षण समुद्राच्या लाटांसारखे सतत येत असतात, बऱ्याचदा आपली सदसद्विवेक बुद्धी जागृत असते त्यामुळे आपण ते क्षण टाळतो. पण, या धकाधकीच्या आणि धावपळीच्या जगात कधीकधी आपली बुद्धी काम करत नाही आणि आपण त्या मोहात नकळतपणे अडकत जातो. आपण केलेले निश्चय, निर्धार हवेत विरून जातात आणि मग त्या मोहाचे रूपांतर मनोरथात होतं. ही मनोरथे साकार करण्यासाठी मग आपण पडेल ती किंमत द्यायला तयार होतो. ती मनोरथं साकार करणं, याचीच आपल्याला धुंदी चढते. माउली म्हणतात, की त्यावेळी आपल्या बुद्धीवर आपल्याच मनां घट्ट झाकण लावलेलं असतं. त्याचं दार उघडतच नाही. मनाची भरारी अफाट असते. लाखो विचार आपल्या मनात येत असतात आणि जात असतात. त्यात वास्तव कुठले आणि मनोरथाचे कुठले, हा फरकच कळत नाही.

मन हे 'भुलीचे कुहर' आहे, असं माउली म्हणतात. म्हणजेच, भ्रमाची गुहा आहे, कोठार आहे. प्रचंड भ्रम इथे भरून ठेवलेला आहे. कित्येकदा आपण मनोरथ रचतोय, हेच आपल्याला कळत नाही. खूप गुंतागुंतीचं असतं आपलं मन. तरीसुद्धा एक नक्की आहे, की आपलं मन कसं आहे, हे ज्याचं त्याला पक्कं ठाऊक असतं. हे टाळता येणार नाही का? यावर काहीच उपाय नाही का? उपाय आहे. त्यासाठी आपल्याला आपल्या मनात येणाऱ्या विचारांना स्वल्पविराम देता आला पाहिजे. पूर्णविराम देता आला तर फारच छान; पण निदान स्वल्पविराम तरी देता आला पाहिजे. 'पॉज बटन' सगळ्यांनाच ठाऊक आहे. तसं आपल्याला या मनात येणाऱ्या विचारांना मध्ये मध्ये 'पॉज' करता आलं पाहिजे. या 'पॉज बटना'तच बुद्धीचे दार उघडण्याचे बटन असते. एकदा का बुद्धीचे दार उघडले, की मनाला विचारांनी आणि बुद्धीने ताब्यात ठेवता येते आणि व्यर्थ मनोरथे ते रचणार नाही, याची थोडी तरी शक्यता असते. बघा, विचार करून. शेवटी एक सांगू का, मन या विषयावर कितीही विवेचन केलं, तरी थोडं आहे. काहींना पटेल, काहींना पटणार नाही; व्यर्थ बडबड वाटेल. माझ्याही मनात अनेक विचार येतायेत; पण मी आता 'पॉज बटन' दाबतो आणि थांबतो.

भाग ६२

अध्याय क्र. १३ गीता श्लोक क्र. ७

अमानित्वमदमित्वमहिंसा क्षातिरार्जवतम्। आचार्योपासनं शौचं
स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥७॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की- मनाची इच्छा नसणे, दांभिकपणाचा अभाव; अहिंसा, शांती, सरळपणा, स्थैर्य (मनाची स्थिरता) व आत्मसंयम ॥७॥

अध्याय १३ - ओव्या क्र. २३१, २३२, २३३, २३४

अहो वसती धवळारे। मोडूनि केली देव्हारे। नागवूनि वेव्हारे। गवांती
घातली ॥२३१॥ मस्तक पांघरविले। तवं तळवटी उघडे पडले। घर
मोडोनि केले। मांडव पुढे ॥२३२॥ नाना पांघरुणे। जाळूनि जैसे तापणे।
का झाले अंगधुणे। कुंजराचे ॥२३३॥ नातरी बैल विकुनी गोठा। पुंसा
लावोनि बांधिजे गांठा। इया करणी की चेष्टा?। काई हंसो ॥२३४॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की - अहो, नांदती घरे मोडून देवळे बांधली किंवा सावकारीत लोकांना फसवून, लुटून, द्रव्य मिळवून त्याने अन्नछत्रे घातली ॥२३१॥ डोक्याला वस्त्र गुंडाळ्याने खालचे अंग उघडे पडले, घर मोडून पुढच्या अंगणात मांडवाची छाया केली ॥२३२॥ किंवा थंडी वाजू नये म्हणून पांघरुणाचीच शेकोटी करून त्याची उब घ्यावी किंवा हत्तीला स्नान घालून स्वच्छ करावे, हे जसे व्यर्थ ॥२३३॥ किंवा बैल विकून त्या पैशांनी जसा गोठा बांधावा किंवा पोपट उडवून लावून नंतर पिंजरा तयार करावा, या गोष्टी योग्य, का याला चेष्टा म्हणावी? याला हसावे की रडावे ॥२३४॥

आपण सध्या तेराव्या अध्यायातील ओव्यांचे विवेचन करत आहोत. हा अध्याय खूप मोठा आहे. समजायला आणि समजून घ्यायला फारच कठीण! या अध्यायातल्या श्लोकाच्या अर्थापासून कधी कधी आपण फार दूर जातो.

या अध्यायात ज्या गोष्टींचा उल्लेख भगवंत करतात, त्यावर माउलींनी अगदी सविस्तर विवेचन केलंय. या श्लोकात वर्णन केलेले दांभिकपणाचा अभाव, स्थैर्य, आत्मसंयम या गोष्टी उलगडून सांगताना माउली आधी त्याच्या विरुद्ध अर्थी काय आहे, हे समजावून सांगतात. दांभिकपणा, अस्थिर मन, संयमाचा अभाव आपल्या समाजात कसा बेमालूमपणे मिसळला गेलाय, याची ते सोदाहरण फोड करतात. ते करत असताना प्रसंगी चेष्टाही करतात आणि कोरडेही ओढतात. समाजातील दांभिकपणा, तथाकथित सेवाभाव, अस्थिर मन, विवेकशून्यता यांवर माउली फार मजेशीर उदाहरणे देतात आणि वैशिष्ट्य म्हणजे ती उदाहरणे आपल्या रोजच्या बघण्यातली नसली तरी त्याचा संदर्भ चटकन आपल्या लक्षात येतो. माउली म्हणतात, 'अहो वसती धवळारे। मोडूनि केली देव्हारे। नागवूनि वेव्हारे। गवांती घातली ॥२३१॥ मस्तक पांघरविले। तवं तळवटी उघडे पडले। घर मोडोनि केले। मांडव पुढे ॥२३२॥ नाना पांघरुणे। जाळूनि जैसे तापणे। का झाले अंगधुणे। कुंजराचे ॥२३३॥ नातरी बैल विकुनी गोठा। पुंसा लावोनि बांधिजे गांठा। इया करणी की चेष्टा?। काई हंसो ॥२३४॥' या ओव्यांचा अर्थ वरती दिलेला आहे. समाज हा सज्जन-दुर्जन, सुष्ट-दुष्ट, निरपेक्ष-लोभी, परोपकारी-संधिसाधू अशा अनेक वृत्तींच्या लोकांनी बनलेला असतो. चांगल्यातून वाईटात जाणारे आणि वाईटातून चांगल्यात येणारे अशी सरमिसळ सतत चाललेली असते. मानवी मन कसे असते, हे आपण मागच्या भागात पाहिले आहे. समाजाचा आपणही एक भाग आहोत. आपलीसुद्धा वागण्याची एक पद्धत ठरलेली असते. आज विवेचनासाठी घेतलेल्या ओव्यांमध्ये जर डोकावून पाहिलं तर काहींना आपले प्रतिबिंबही दिसण्याची शक्यता आहे. कळत-नकळत आपण असे वागत असू. आत्मनिरीक्षण करणे प्रत्येकालाच जमते, असे नाही आणि कोणी आपल्यातले दोष सांगितले तर ते आपल्याला पटतातच, असे नाही. म्हणूनच, या विवेचनातून आपण सगळेजण आपल्यामध्ये नकळतपणे नांदत असलेले दोष शोधण्याचा आणि ते सुधारण्याचा प्रयत्न करतोय. आजच्या ओव्यांचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी प्रत्यक्ष संबंध येतो आणि म्हणूनच त्यातून अधोरेखित केलेली दांभिकता, विवेकशून्यता, खोट्या प्रतिष्ठा आपल्यामध्ये

नकळत असतील तर त्या दुरुस्त करण्यासाठी आजचं विवेचन आहे. आपण समाजात वावरत असताना आपल्या अवतीभवती अनेक व्यक्ती वावरत असतात. अनेक प्रसंग, घटना घडत असतात. काहींचा आपल्याशी संबंध येतो, तर काहींचा नाही. काही व्यक्तींचा आपल्याशी संबंध येतो किंवा असतो. ते करत असलेल्या कामाशी आपला कदाचित संबंध नसेलही; पण नकळतपणे आपल्या कानावर त्या गोष्टी पडतात. काही प्रसंग घडतात, काही घटनाही घडतात. प्रत्यक्ष आपला सहभाग नसला तरी त्याचे आपण एक साक्षीदार असतो. या व्यक्ती, प्रसंग, घटना यांतून दांभिकपणा, विवेकशून्यता, अस्थिर मन, आत्मसंयमाचा अभाव या आपल्याला जाणवतात; पण आपण तिकडे दुर्लक्ष करतो. संपूर्ण समाजातल्या व्यक्ती या आरसेच आहेत. एकमेकांची प्रतिबिंबे एकमेकांना दिसत असतात. बहुधा चांगली झाकली जातात आणि वाईट तेवढी ठसठशीतपणे दिसतात. हा मानवी स्वभाव आहे. दुसऱ्याचा दोष आपण झटकन दाखवून देतो. आपण स्वतः सोडून सगळ्यांमध्ये आपल्याला दोष दिसतात. ते दोष खूप मोठे असतात, असं नाही. पण, दुसऱ्याचा छोट्यातला छोटा दोष दाखवण्यात आपण धन्यता मानतो. पण, आपण सगळ्यांनी स्वतःमधले दोष शोधण्यासाठी आणि शक्य तितके सुधारण्यासाठी तर हा विवेचनाचा घाट घातला आहे. समाज सुधारणा ही आपल्यासारख्या सामान्यांच्या आवाक्यातली गोष्ट नाही. आपण स्वतः थोडंसं आपल्या आत डोकावून पाहिलं आणि स्वतःत सुधारणा केली, तर 'थेंबे थेंबे तळे साचे' या धर्तीवर संपूर्ण समाज आपोआप सुधारेल.

आपण आजच्या ओव्यांमधून आपल्या रोजच्या जगण्यासाठी चांगलं काय घेता येईल, ते बघतोय. ढोंगीपणाची खिल्ली उडवताना माउली पहिल्या ओवीत म्हणतात, की नांदती घरे मोडून आणि त्याचे साहित्य वापरून देवळे बांधण्यात काय शहाणपणा आहे? किंवा सावकारी करताना लोकांना फसवून, लुबाडून झालेल्या नफ्यातून अन्नछत्र चालवणं, ही निव्वळ फसवेगिरी आहे. रोजचे व्यवहार करताना परोपकार जरूर करावा; पण त्याला विवेकाची जोड हवी. नांदती घरे मोडणे, हे एक 'सिम्बॉलिक' उदाहरण आहे. स्वतःची गैरसोय करून किंवा स्वतः अडचणीत येऊन परोपकार करण्यात

कुठलाही शहाणपणा नाही. आपल्यासारख्या सामान्यांच्या बाबतीत तर नाहीच नाही. सावकारी ही एक प्रतिमा वापरली आहे. कुठलेही खोटे काम करून मिळवलेला पैसा, अन्नछत्र घालून किंवा दानधर्म करून, तो काही खरा होत नाही. सचोटी, प्रामाणिकपणाने मिळवलेल्या पैशांतून आपण जरी एखाद्याला आपल्याला जमेल तेवढी मदत केली तर ती जास्त उपयोगी आहे. दुसऱ्या आणि तिसऱ्या ओवीत माउली म्हणतात, की नेसूचे (म्हणजे नेहमी घालायचे कपडे) सोडून डोक्याला गुंडाळले तर अंग उघडे पडणे, राहतं घर मोडून त्या साहित्यातून घरापुढच्या अंगणात सावलीसाठी मांडव घालणे, थंडी वाजू नये म्हणून आहे ते पांघरूण जाळून शेकोटी करणे किंवा हतीला स्नान घालून स्वच्छ करण्याचा प्रयत्न करणे, हे सगळे उपद्रव्याप व्यर्थ आहेत. स्वतःबद्दल असलेला गैरसमज, खोटी प्रतिष्ठा मिळवण्याचा वेडा हट्ट हे असले उद्योग करायला भाग पाडतो. इथेही जी उदाहरणे दिली आहेत, ती लाक्षणिक आहेत. नेसूचं सोडून डोक्याला गुंडाळणे म्हणजे जी सर्वमान्य गोष्टी आहेत, त्या मान्य न करणं आणि लाज-लज्जा सोडून एखादी कृती करणं. गंमत म्हणजे आपण काही चुकीचं करतोय, याची कल्पनाच नसणे. कोणाच्या तरी सांगण्यावरून, आपलं काय नुकसान होतंय, याचा जराही विचार न करता वागणे, हे स्पष्ट करण्यासाठी माउली उदाहरण देतात, की घर मोडून त्या साहित्यातून त्याच घरासमोरच्या अंगणात सावलीसाठी मांडव घालणे किंवा थंडी वाजते म्हणून पांघरूण जाळून त्याचीच शेकोटी करणे. आपण अडचणीत असलो, की आपल्यापैकी बरेच जण अडचणीतून मार्ग काढण्यासाठी कोणाचा तरी सल्ला घेतात. त्याने दिलेला सल्ला कितपत व्यवहार्य आहे, हे तपासून बघत नाहीत. समर्थांनी म्हटलेच आहे, 'ऐकावे जनाचे आणि करावे मनाचे'. 'सेकंड ओपिनियन'साठी सल्ला जरूर घ्यावा; पण सल्ला देणारा माणूस त्या योग्यतेचा आहे की नाही, त्याची आधी खात्री करून घ्यावी; अन्यथा फसगत होण्याची आणि पश्चात्ताप करण्याची वेळ येते. ही फसगत मोठीच असायला पाहिजे, असं नाही. आपल्यासारख्या सामान्यांच्या आयुष्यात छोटे छोटे निर्णय घेतानाही आपण सहज कोणाचा तरी सल्ला घेतो. उदाहरणार्थ, 'नो एंट्री'तून जाणे, करोनाच्या काळात अनावश्यक बाहेर फिरणं, सेलमधून

कपडे घेणं, छोटे कायदे मोडणं अशावेळी आपल्याला सल्ला देणारे सांगतात, 'काही होत नाही हो...आम्ही केलंय, तुम्हीही करा बिनधास्त.' आणि मग आपल्या दुर्दैवाने आपण पकडले जातो आणि मग पश्चात्तापाची वेळ येते. पुढच्या ओव्यांमध्ये माउली म्हणतात, की हत्तीला स्नान घालून स्वच्छ करणे, बैल विकून त्या पैशांतून गोठा बांधणे किंवा पोपट उडवून देऊन मग पिंजरा बांधणे, याला काय चेष्टा म्हणावे का? यांना हसावे की रडावे? या तीन उदाहरणांतून आपण काय घ्यायचं? ही सगळी उदाहरणे याचंच प्रतीक आहेत, की आपली योग्यता समजून मगच काय ते ठरवायला पाहिजे. म्हणजेच, अंधरूण पाहून पाय पसरावे, उगीच दिवास्वप्ने बघू नये. शिवाय जी गोष्ट अनावश्यक आहे, ती घेण्याचा आटापिटा केला आणि ती घेतली, की ती नंतर डोईजड होते. आपल्याला त्या गोष्टीची खरंच गरज आहे का, हे आपण आधी मनाशी ठरवायला हवे. आपल्या रोजच्या जगण्यात अशा कितीतरी गोष्टी आपण घेतलेल्या असतात, ज्याचा उपयोग कधीतरी वर्षा-दोन वर्षांनी एकदा होतो. सुरुवातीला नव्याची नवलाई असते आणि मग त्या गोष्टींची अडगळ होऊन बसते. उदा. व्यायामासाठी सायकल, व्यायामाचे साहित्य घेणे इ. थोडक्यात, आपलं रोजचं जगणं आधीच इतकं कष्टप्रद आणि गुंतागुंतीचं आहे; त्यात आपल्या कुवतीपेक्षा आणि योग्यतेपेक्षा केवळ खोट्या प्रतिष्ठेसाठी, प्रसिद्धीसाठी; लोकांना दाखवण्यासाठी काहीही करणं शहाणपणाचं नाही, हेच माउली सांगतात. विवेक, आत्मसंयम, दांभिकपणाचा अभाव, मनाची स्थिरता असायला पाहिजे, हे भगवंत गीतेच्या श्लोकातून सांगतात. आपण सतत आपल्या मनाला 'अपग्रेड' करत राहिलं पाहिजे आणि ते कसं करायचं, हे माउली आपल्याला विविध ओव्यांमधून सांगतायत आणि अचूक सल्ला देणारा त्यांच्याइतका सुयोग्य मनुष्य या पृथ्वीवर तरी नाही, असं मला वाटतं.

अध्याय क्र. १३ गीता श्लोक क्र. ७

अमानित्वमदमित्वमहिंसा क्षातिरार्जवतम्। आचार्योपासनं शौचं
स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥७॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की- मनाची इच्छा नसणे, दांभिकपणाचा अभाव, अहिंसा, शांती, सरळपणा, गुरुसेवा, शुद्धता (शारीरिक व मानसिक), स्थैर्य (मनाची स्थिरता) व आत्मसंयम ॥७॥

अध्याय - १३ - ओव्या क्र. ३०७, ३०८, ३१०

समुद्री दाटे भरितें। तै समुद्रचि भरी तरियाते। तैसे स्वसंपत्ति चित्ते।
इंद्रिया केले ॥३०७॥ हे बहु असो पंडितु। धरुनी बाळकाचा हातु। वोळी
लिही व्यक्तु। आपणचि ॥३०८॥ याकारणे किरीटी। इंद्रियाचिया गोठी।
मनाचिये राहाटी। रूप केले ॥३१०॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की- समुद्राला भरती आली म्हणजे त्याच्या पाण्यानेच खाड्या भरतात, त्याचप्रमाणे मनात असलेलीच गोष्ट इंद्रियांच्या ठिकाणी दिसतात ॥३०७॥ हे आता पुरे! गुरुजी बालकाचा हात धरून आपणच त्याच्या हाताने जशा ओळी लिहितो ॥३०८॥ म्हणून अर्जुना, इंद्रियांची अहिंसा म्हणून तुला जी सांगितली, ते खरोखर मनाचेच रूप होय ॥३१०॥

मागच्या भागातील श्लोक याही भागात घेतल्यामुळे चूक झाली, की काय, असा प्रश्न तुम्हाला पडणं साहजिक आहे; परंतु माउलींच्या बुद्धीची झेप एवढी प्रचंड आणि विशाल आहे, की या एका श्लोकावर माउलींनी जवळजवळ ३२५ ओव्या रचल्या आहेत! त्यामुळेच या श्लोकावर आधारित आणखीन तीन ओव्या आपण विवेचनासाठी घेतल्या आहेत. या ओव्यांमध्ये आलेली उदाहरणे ज्या संदर्भाने आली आहेत, तो विषय म्हणजे अहिंसा. आधीच्या भागात आपण दांभिकपणा, विवेकशून्यता, आत्मसंयमाचा अभाव

या विषयावर माउलींनी जी अतिशय गंमतीशीर आणि विसंगती असलेली उदाहरणे दिलेली आहेत, ती बघितली. या भागात माउली ज्या अहिंसेवर भाष्य करतात, त्याबद्दल बोलणार आहोत. या अध्यायात माउली अहिंसा या विषयावर अतिशय विस्ताराने बोलले आहेत. अहिंसा म्हणजे काय इथपासून ते त्याची परमोच्च अवस्था इथपर्यंत. यावरती अनेक ओव्या आहेत आणि सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे जो अहिंसावादी आहे, त्याच्या मनाची अवस्था, इंद्रियांची अवस्था, त्याच्या मनात येणारे आणि न येणारे विचार या सगळ्यांवर माउली अतिशय सूक्ष्मपणे लिहितात. त्यासाठी ते अनेक नित्य परिचयातील उदाहरणे देतात. त्यातीलच दोन परिचयांतील उदाहरणे आजच्या ओव्यांमध्ये आहेत. या ओव्यांचा अर्थ वाचताना माउलींच्या प्रतिभेची साक्षच पटते. माउली म्हणतात, 'समुद्री दाटे भरितें। तै समुद्रचि भरी तरियाते। तैसे स्वसंपत्ति चित्ते। इंद्रिया केले ॥३०७॥ हे बहु असो पंडितु। धरुनी बाळकाचा हातु। वोळी लिही व्यक्तु। आपणचि ॥३०८॥ याकारणे किरीटी। इंद्रियाचिया गोठी। मनाचिये राहाटी। रूप केले ॥३१०॥' या ओव्यांचा अर्थ वरती दिलाच आहे. त्यावरून आपल्या असे लक्षात येते, की माउलींचा समुद्र अतिशय आवडता आहे. त्याचे उदाहरण देताना ते म्हणतात, की समुद्राला जेव्हा भरती येते, तेव्हा त्या भरतीचे पाणी खाडीत घुसते आणि ती खाडी समुद्रासारखीच दिसायला लागते. वास्तविक, खाडीत जे पाणी असते, ते मुळात समुद्राचेच असते. हे उदाहरण देताना माउली याचा संदर्भ मन आणि इंद्रियांशी बेमालूमपणे जोडून देतात. समुद्र म्हणजे मन आणि खाडी म्हणजे इंद्रिये. अहिंसा ही मनात असते, तीच इंद्रियांत उतरते आणि इंद्रियांचे चलनवलन त्याप्रमाणेच होते. जसे समुद्राचे पाणी खाडीत भरते आणि खाडी समुद्रासारखीच दिसायला लागते. दुसरे उदाहरण तर आपल्या अगदी जिव्हाळ्याचे, असे आहे. लहान मुलाला अक्षर ओळख करून देताना पूर्वीच्या काळी गुरुजी त्या लहान मुलाचा हात धरून पाटीवर अक्षरे काढीत असत. वास्तविक, ती अक्षरे ते गुरुजीच काढायचे; पण त्यांच्या हातात मात्र त्या लहान मुलाचा हात असायचा. त्या लहान मुलाला वाटायचे, की ही अक्षरे आपणच काढली आहेत. या उदाहरणाचा उपयोग माउलींनी अहिंसा मनातून

इंद्रियांमध्ये उतरून बाह्यस्वरूपात कशी प्रगट होते, हे दाखवण्यासाठी केला आहे. अतिशय विलक्षण अशी ही कल्पना आहे. दोन्हीही उदाहरणे अतिशय चपखलपणे आणि विस्मयकारकरीत्या अहिंसा या तत्त्वाशी आणि त्यायोगे मन आणि इंद्रियांशी माउलींनी अगदी बेमालूमपणे जोडली आहेत. माउलींना 'ज्ञानियांचा राजा' असे का म्हणतात, हे या उदाहरणांवरून लक्षात येते.

आता या दोन उदाहरणांचा किंवा उपमांचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी कसा संबंध येतो, असा विचार करताना या उपमा आपल्याही मनाशी आणि इंद्रियांशी जोडल्या गेल्या आहेत की काय, असा विचार मनात डोकावून जातो. आपल्या विवेचनाचा उद्देशही हाच आहे, की आपल्या स्वतःच्या मनात डोकावून थोडे चिंतन केले तर असे लक्षात येते, की मनात चाललेल्या घडामोडींचा आपल्या देहाच्या चलनवलनावर नक्कीच परिणाम होतो. इथे दिलेली समुद्राची उपमा ही माउलींची लाडकी उपमा आहे. त्याचा प्रत्यय आपण मागच्या बऱ्याच भागांत बघितला. पण, त्याच समुद्राची उपमा माउली प्रत्येकवेळी वेगवेगळ्या स्वरूपात मांडतात. या वेळच्या उदाहरणात माउली म्हणतात, भरतीच्या वेळी समुद्राचे पाणी खाड्यांमध्ये भरते आणि ती खाडी समुद्रासारखीच दिसायला लागते, तर दुसऱ्या उदाहरणात माउली म्हणतात, गुरुजी पाटीवर अक्षरे काढतात आणि मुलाला ती आपणच काढलीयेत, असे वाटते. पण, वास्तविक त्या मुलाचा हात धरून गुरुजींनीच ती काढलेली असतात. दोन्ही उदाहरणांवरून माउली हेच सांगतायेत, की अहिंसा ही प्रथम मनात उमटायला लागते आणि नंतरच ती इंद्रियांद्वारे बाह्यस्वरूपात प्रगट होते. मनाचं आणि इंद्रियांचं नातं कसं असतं, हे स्पष्ट करण्यासाठीच ही दोन उदाहरणे माउली देतात. आपलं रोजचं जगणं जगताना सकाळी अंधरूणातून उठल्यापासून पुन्हा अंधरूणावर पडेपर्यंत आपल्या मनात जे जे विचार उमटतात किंवा प्रगट होतात, त्याप्रमाणे आपल्या शरीराच्या हालचाली दिवसभर होत असतात. अगदी उदाहरणच द्यायचं झालं तर समजा, सकाळी आवरता आवरता असं लक्षात आलं, की आज ऑफिसला जायला उशीर होणार; असा विचार मनात आल्याबरोबर आपल्या हालचालींना वेग येतो. मनात येणारे विचार हे गतस्मृतींच्या आठवणीने किंवा पंचेंद्रियांच्या द्वारे

मिळालेल्या संदेशांमुळे येतात. म्हणजे समजा, आपण एकटेच गाडीवरून किंवा गाडीतून एका लयीत चाललेलो असू तर आपल्या मनात गतस्मृतींच्या आठवणी येतात. त्या जर क्लेशदायक असतील तर आपल्या गाडीचा वेग नकळत वाढतो. पण, इतक्यात समोर असलेला सिग्नल लाल होतो आणि आपण ब्रेक लावतो. या उदाहरणात गतस्मृती आणि पंचेंद्रियांचा संदेश या दोन्ही गोष्टी आपल्या मनात विचार प्रगट करतात आणि त्यानुसार आपल्या इंद्रियांची हालचाल होते. हे सगळं इतकं आपोआप होत असतं, की कशामुळे काय घडलं, हे सांगणं कठीण! मनाचा वेग प्रचंड असतो. कुठले विचार मनात येतील, हे सांगता येत नाही; परंतु हे नक्की, की बाह्यस्वरूपी जे आपण वागतो, बोलतो ते मनात आलेल्या विचारांचे मूर्तस्वरूप असते. माउलींनीच हे आपल्या एका ओवीत याच अध्यायात म्हटले आहे. माउली म्हणतात, 'म्हणोनि हे जे सर्व। सांगितले बाह्यभाव। ते मनचि गा सावयव। ऐसे जाणे ॥२९६॥' माउली अहिंसेची व्याख्या देताना म्हणतात, काया-वाचा-मनाने जिथे हिंसेचा त्याग दिसेल, त्या ठिकाणी अहिंसा नांदत असते. याचाच अर्थ फक्त मारपीट किंवा हत्या म्हणजे हिंसा नव्हे! आपल्या वागण्यातून, बोलण्यातून इतकेच काय, आपल्या पाहण्यातूनही कुणाचे मन दुखावले तर ती हिंसाच आहे! आता या व्याख्येप्रमाणे बघितलं तर आपण हिंसा करणारे आहोत की नाही, हे ज्याचे त्याने ठरवायचे. आपलं रोजचं जगणं जगताना या व्याख्येप्रमाणे अहिंसा अंगी बाळगणं कठीणच आहे. माउली अहिंसा म्हणजे काय? ती अंगी बाळगणारा मनुष्य कसा असतो, कसा दिसतो, कसा वागतो, कसा बोलतो, कसा पाहतो, याचं अगदी सविस्तर वर्णन या अध्यायात करतात. आपण सहज म्हणून जातो, की आम्ही अहिंसावादी आहोत. पण, हे सगळं वाचल्यावर आपल्या असं लक्षात येईल, की आपण हिंसेचेच पुरस्कर्ते आहोत आणि आपण जन्मात कधीच अहिंसावादी होऊ शकत नाही. मग यावर उपाय काय? या अध्यायात अहिंसेबद्दल जेवढे सांगितले आहे, तसे तर आपल्याला वागणे शक्य नाही; परंतु आपलं वागणं आणि बोलणं हे इतकं प्रेमळ करता येईल का, की ज्यायोगे आपण अहिंसा या तत्त्वाजवळ जाऊ शकू. प्रयत्न करायला काय हरकत आहे? आजपासून, नव्हे, नव्हे

आत्तापासून आपल्या संपर्कात येणाऱ्या प्रत्येकाशी प्रेमाने बोलणं आणि वागणं तर शक्य आहे. विनयशीलता, नम्रपणा ही वृत्ती ठेवणं खरंच इतकं अवघड आहे का? राग येणे, अभिमान बाळगणे, क्वचित प्रसंगी द्वेष उत्पन्न होणे या आपल्या सगळ्यांच्या सहज प्रवृत्ती आहेत. त्या कशा टाळता येतील? त्यासाठीच माउली म्हणतात तसं, या भावना मनामध्ये उमटूच द्यायच्या नाहीत. हे थोडं अवघड आहे; पण प्रयत्न केला तर अशक्य मात्र निश्चितच नाही आणि मग मनात राग, द्वेष, वृथा अभिमान उमटलाच नाही, तर तो आपल्या इंद्रियांद्वारे बाह्यस्वरूपात प्रगट होण्याची शक्यताच नाही. कायिक किंवा शाब्दिक हिंसेने कुठलेच प्रश्न सुटत नाहीत, मग ते वैयक्तिक असो नाही तर सामाजिक, हे अनेकदा सिद्ध झालेले आहे. प्रेमाने जग जिंकता येते हेही अनेक संतांनी, महात्म्यांनी दाखवून दिले आहे. आपण संत किंवा महात्मे होऊ शकत नाही. पण, आपल्या वागण्या-बोलण्याने आपल्याच जवळची आणि संपर्कात असलेल्या माणसांची मनं दुखावणार नाहीत, एवढी काळजी तर आपण नक्कीच घेऊ शकतो आणि जिथे प्रेम आहे, तिथे आनंद आहे आणि जिथे आनंद आहे, तिथे हिंसा संभवतच नाही. माउलींनी अहिंसेवर केलेल्या विस्तृत विवेचनाच्या विशाल क्षीरसागरातून आपण एवढे आचमन तर घेऊच शकतो.

अध्याय क्र. १३ गीता श्लोक क्र. ८

इंद्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च। जन्ममृत्यूजराव्याधीदुःखदोषानुदर्शनम्

॥८॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की- विषयांविषयी विरक्ती, अहंपणाचा अभाव आणि जन्म, मृत्यू, वृद्धपणा व शरीरव्यथा यांच्या ठिकाणी दोष दृष्टीने पाहणे ॥८॥

अध्याय - १३ - ओव्या क्र. ५३२, ५३३, ५३४

संबंधेविण जैसी। अभ्रे असती आकाशी। देही कर्म तैसी। जयासी गा
॥५३२॥ मद्यपा आंगीचे वस्त्र। का लेपाहातीचे शस्त्र। बैलावरी शास्त्र।
बांधले आहे ॥५३३॥ तया पाडे देही। जया मी आहे हे सेचि नाही।

निरहंकारता पाही। तया नाव ॥५३४॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की- आकाशात ढग जमले तरी त्याचा आकाशाशी काहीही संबंध नसतो, त्याप्रमाणे देहाकडून होणाऱ्या कर्माचा याला स्पर्श होऊ शकत नाही ॥५३२॥ दारू प्यायलेल्या (मद्यपी), धुंद झालेल्या माणसाच्या अंगावरचे वस्त्र किंवा बाहुलीच्या (चित्राच्या) हातात दाखवलेले शस्त्र किंवा वाहन म्हणून योजना केलेल्या बैलावर बांधलेले शास्त्र (धर्मग्रंथ) यांचा, त्या त्या गोष्टींशी जितका संबंध असतो ॥५३३॥ (अर्थात, त्यांना त्याचा गंधही नसतो) त्याप्रमाणे मी म्हणून कोणी देहधारी आहे, ही ज्याला आठवणही नसते, ही निरहंकारिता जाण ॥५३४॥

या संपूर्ण अध्यायात माउली अतिशय विस्ताराने; पण सूक्ष्मपणे विवेचन करताना आपण पाहतो आहोत. या अध्यायाच्या पहिल्या भागात माउलींनी मनाची केलेली व्याख्या आपण बघितली, तर दुसऱ्या भागात त्यांनी दांभिकपणा, आत्मसंयमाचा अभाव, विवेकशून्यता यांवर खूप गंमतीदार आणि विसंगतीपूर्ण उदाहरणे दिली आहेत, त्यावर आपण बोललो. तिसऱ्या भागात

माउलींनी अहिंसा या तत्त्वावर अतिशय विस्ताराने आणि सखोल भाष्य केलंय, त्याबद्दल आपण विवेचन केलं. आजच्या भागात आपण निरहंकारिता याची माउलींनी केलेली व्याख्या आणि त्याला अनुसरून त्यांनी दिलेली उदाहरणे यांवर बोलणार आहोत. आज विवेचनासाठी घेतलेल्या गीतेच्या आठव्या श्लोकात भगवंतांनी निरहंकारी मनुष्याची लक्षणे सांगितली आहेत. तो श्लोक आणि त्याचा अर्थ वरती दिला आहे. या श्लोकाचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी माउलींनी बऱ्याच ओव्या रचल्या आहेत. त्यातल्या तीन आज आपण विवेचनासाठी घेतल्या आहेत. माउली म्हणतात, 'संबंधेविण जैसी। अग्ने असती आकाशी। देही कर्म तैसी। जयासी गा ॥५३२॥ मद्यपा आंगीचे वस्त्र। का लेपाहातीचे शस्त्र। बैलावरी शास्त्र। बांधले आहे ॥५३३॥ तया पाडे देही। जया मी आहे हे सेचि नाही। निरहंकारता पाही। तया नाव ॥५३४॥' या ओव्यांचा अर्थ वर दिला आहे. अतिशय चपखल उदाहरणे देणे, हे माउलींचे वैशिष्ट्यच आहे. मनुष्यदेह धारण केलेल्या निरहंकारी माणसाला त्याच्या देहाबद्दल किंवा त्या देहाने केलेल्या कर्माबद्दल आसक्तीच नसते. किंबहुना ते कर्म त्याला स्पर्शच करू शकत नाही. आपण (म्हणजेच धारण केलेल्या देहाने) काही कर्म केले आहे, याचा त्याला गंधच नसतो. वर दिलेल्या ओव्यांमध्ये आणि त्याच्या अर्थांमध्ये हेच सांगितलंय. थोडं अवघड आहे समजायला. पण आपण नीट विचार केला तर असं लक्षात येते, की आजच्या या अतिशय गतिमान, धकाधकीच्या जीवनात जिथे पावलापावलावर आपल्याला अहंकारी माणसं भेटतात आणि स्वतःच्या ठिकाणी अहंकार आहे, याची जाणीवही नसते, तिथे हे निरहंकारी होणं शक्य आहे का? त्यामुळे निरहंकारी असणं म्हणजे काय, ते आधी समजून घेतलं पाहिजे आणि मग त्याच्या पुढची पायरी आपण निरहंकारी होऊ शकू की नाही, ही असेल. निरहंकार ही वृत्ती आहे. अहंकाराचा अभाव म्हणजेच निरहंकार. रोजचे जगणे जगताना आपण ज्या वेगवेगळ्या व्यक्ती, प्रसंग, घटना, गोष्टींमध्ये गुंतत जातो, ते न गुंतणं म्हणजे निरहंकार आणि महत्त्वाचे म्हणजे शरीराच्या कुठल्याही अवस्थेत म्हणजेच बालपण, तरुणपण, वृद्धपण, शारीरिक व्याधी अशा कुठल्याही अवस्थेत चित्त विचलित न होणं म्हणजे

निरहंकार. या तिन्ही सांगितलेल्या गोष्टी आपल्यासारख्या सामान्यांच्या दृष्टीने आचरणात आणायला कठीणच आहेत. आपलं शरीर आणि आपला आत्मा या दोन भिन्न गोष्टी आहेत, हे आपण मागच्या काही भागांमध्ये पाहिले. परंतु हे शरीर म्हणजेच 'मी' असा गैरसमज माझ्यासकट आपल्यापैकी बहुतेकांचा असतो आणि तसे वाटावे अशीच सभोवतालची परिस्थिती असते आणि आहे. माझ्यातला 'मी' म्हणजे आत्मा; शरीर नव्हे, हे चटकन पचनी न पडणारे सत्य आहे. मानवी भावभावनांमुळे जे क्लेश, आनंद, सुख किंवा दुःख होते, ते आपल्याला होते, असे जेव्हा आपण म्हणतो, तेव्हा ते मनाला, अंतःकरणाला, आत्म्याला होत असते; शरीराचा त्याच्याशी काहीही संबंध नसतो. लौकिक किंवा भौतिक कर्मे जी आपल्या इंद्रियांकडून होतात आणि त्यामुळे वरील भावना निर्माण होतात. आपला दृढ समज झालेला असतो, की हे शरीर म्हणजेच 'मी'. आणि या उत्पन्न होणाऱ्या भावनांमध्ये सर्वांत वाईट आणि भयानक भावना असेल तर ती म्हणजे 'अहंकार'.

आपण पाहतो, की आपल्यापैकी प्रत्येकाला कशाचा ना कशाचा अहंकार असतो. त्याला आपण अभिमान किंवा काही वेगळं करत असल्याची लेबलं लावतो. मग तो अहंकार कसलाही असू शकतो. बुद्धीचा, पैशांचा, कलेचा, ज्ञानाचा, ताकदीचा हे तर आहेतच; पण आपल्या जीवनशैलीचा, कपड्यांचा, गाड्यांचा, दागिन्यांचा, अगदी कशाचाही! आणि गंमत अशी, की आपल्याला याचा अहंकार आहे, हेसुद्धा आपल्या लक्षात येत नाही, इतका तो अंगात मुरलेला असतो आणि त्यामुळे त्याचीच सवय झालेली असते. काहींच्या बाबतीत तर साध्या साध्या गोष्टींचा अहंकार असतो. उदाहरण द्यायचं झालं तर आपल्या मित्राचा बऱ्याच दिवसांत फोन-मेसेज नाही, आपल्या एखाद्या कृतीची स्तुती अपेक्षित माणसांनी केली नाही (यात स्वतःचं कुटुंबसुद्धा आलं), अहो, एवढंच कशाला, मेलला रिप्लाय केला नाही, 'व्हॉट्स अप स्टेटस' पाहिलं नाही, 'फेसबुक पोस्ट'ला लाइक केलं नाही, हे हल्लीच्या काळातले नवे अहंकार आहेत. आपल्या प्रत्येक कृतीची दखल आपल्या संपर्कात असलेल्या प्रत्येकाने घेतलीच पाहिजे, त्या कृतीला नावाजलेच पाहिजे, या आपल्या वाटण्यामध्ये अहंकार लपलेला असतो, हे आपल्या

गावीही नसते. हे असं वाटणं ही आपल्याला माणसाची सहज प्रवृत्ती वाटते. आपण इतरांच्या बाबतीत असं करतो का, याचा विचार आपण करत नाही. एक विचित्र अवघडलेपण घेऊन आपण जगत असतो. दुसऱ्याच्या चांगल्या कृतीची दिलखुलास स्तुती करणं तर राहू द्या; आपण एकमेकांशी मोकळेपणाने बोलतसुद्धा नाही. औपचारिकता म्हणजे सभ्यपणा असं काहीसं समीकरण झालंय. आपल्याला पांढराशुभ्र कागद दिसत नाही; पण त्यावर पडलेला बारीक काळा ठिपका नेमका दिसतो. सध्याच्या सोशल नेटवर्कच्या युगात एकमेकांकडे कारणाशिवाय जाणं होतच नाही. फोन, मेसेज, व्हाट्सअप, फेसबुक, ट्विटर, इंस्टाग्राम हीच माध्यमे झालीयेत भेटायची आणि हे सगळं बाजूला ठेवून एखादा गेलाच तर शिष्टाचार आडवा येतो आणि या शिष्टाचाराच्या आड अहंकार दडलेला असतो. अहंकाराच्या बाबतीत 'आपला तो बाब्या आणि दुसऱ्याचं ते कार्ट' अशी आपली भूमिका असते. आपला तो स्वाभिमान किंवा अभिमान; दुसऱ्याचा तो गर्व, ताठपणा किंवा अहंकार. मग मला सांगा, या पार्श्वभूमीवर माउली म्हणतात तसं निरहंकारी होणं फारच मुश्किल आहे, असं नाही का वाटत तुम्हाला? शरीराने केलेली कर्म ही त्यानेच केली आहेत, याचा गंधही नसतो; असं जो वागतो, त्याला ती केलेली कर्म कशी वाटतात, हे सांगण्यासाठी माउली अतिशय गंमतीशीर आणि सुंदर उदाहरणे या ओव्यांमधून देतात. आकाशात ढग जमले काय किंवा निरभ्र राहिलं काय, त्याचा आकाशाशी काही संबंध नसतो; मद्याच्या धुंदीत असलेल्याला त्याच्या अंगावर कपडे असले काय आणि नसले काय, त्याला काही फरक पडत नाही; चित्र काढलेल्या बाहुलीच्या हातात शस्त्र दिले काय किंवा नाही दिले काय, त्याचा त्या चित्रातल्या बाहुलीवर काहीच परिणाम होत नाही आणि सर्वांत सुंदर उपमा म्हणजे बैलाच्या पाठीवर गव्हाची पोती ठेवली काय किंवा शास्त्र म्हणजेच धर्मग्रंथ ठेवले काय, त्या बैलावर त्याचा काहीही परिणाम होत नाही. याचप्रमाणे निरहंकारी माणसाला त्याच्या देहाने कुठलेही कर्म केले तरी त्या कर्माचा त्याच्यावर काहीही परिणाम होत नाही. प्रश्न असा आहे, की आपल्या बाबतीत वर बघितलेली उदाहरणे पाहिली, तर आपल्याला निरहंकारी होणं जन्मात शक्य नाही. आपण सामान्य

माणसं रोजचं जगणं जगत असताना इतके त्यात बुडून गेलेलो असतो, की आपण करीत असलेल्या कामाचं कौतुक झालं तर आनंद होतो आणि कोणी दखल घेतली नाही, की दुःख होते. आपल्या कामाचं कौतुक झालं नाही, की आपला अहंकार दुखावतो आणि दुःख होते. इतकंच कशाला, कोणी त्या कामात दोष दाखवला तरी आपला अहंकार दुखावतो आणि त्याचं पर्यवसान द्वेषात होते. हा मनुष्य स्वभाव आहे. 'अॅप्रेसिएशन' कोणाला आवडत नाही? पण झालं नाही म्हणून दुःख झालं की समजावं, आपला अहंकार जागृत झाला आहे. हेच तर माउली म्हणतात. केलेलं कार्य हे तुमच्या देहाकडून झालंय, त्याचं कौतुक किंवा कुचेष्टा झाली तर ती त्या देहाची होते; त्याचा परिणाम तुमच्या मनावर, तुमच्या आत्म्यावर करून घेऊ नका. मगच तुम्ही निरहंकारी बनत जाता. आता हे जमणं खूपच अवघड आहे, हे मलाही मान्य आहे. आपण सामान्य माणसं या भाव-भावनांशिवाय आणि त्यामुळे मनावर होणाऱ्या परिणामांशिवाय राहूच शकत नाही. मग यावर उपाय काय? माउली म्हणतात त्याप्रमाणे निरहंकारी वागणं, तंतोतंत म्हणजेच शंभर टक्के वागणं कदाचित जमणार नाही आपल्याला; पण आपल्या वागण्या-बोलण्यातला थोड्याशा फरकाने काही अंशी तरी जमेल, असे वाटते. सर्वप्रथम आपण पूर्ण केलेलं कुठलंही कार्य असेल, अगदी व्हॉट्स अॅपवर 'फॉरवर्ड' केलेली 'पोस्ट' असेल, ते केल्यावर विसरून जाणं, सतत आनंदी वृत्ती ठेवून दुसऱ्याच्या छोट्यातल्या छोट्या कामाचं कौतुक करणं, आपण केलेल्या कार्याचं कौतुक असो, नाही तर त्यात दोष दाखवलेला असो; त्याचा कसलाच परिणाम मनावर करून न घेता पुढच्या कामाला सुरुवात करणे. थोडक्यात, 'रिव्ह्यू' (हा शब्द हल्ली फार 'फेमस' आहे) टाळणे तरच तुम्ही निरहंकारिता हळू हळू आपल्यामध्ये बाणवू शकता. आपण अनेक कार्य करत असतो. एखाद्या कामाबद्दल असा विचार करून बघायला काय हरकत आहे, एक 'ट्रायल' म्हणून? नाहीतरी आपण रोजचं जगणंसुद्धा 'ट्रायल अँड एरर'वर तर जगत असतो. तुम्हाला काय वाटतं?

भाग ६५

अध्याय क्र. १३ गीता श्लोक क्र. ११

अध्यात्मज्ञाननित्यं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्। एतज्ज्ञानमिती प्रोक्तमज्ञानं
यदतोऽन्यथा ॥११॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की- अध्यात्मज्ञानच नित्य आहे, अशी बुद्धी असणे, तत्त्वज्ञानाचा अर्थ जे ब्रह्म, त्याचे दर्शन, या सर्वाला ज्ञान असे म्हणतात, याशिवाय जे इतर ते सर्व अज्ञान होय ॥११॥

अध्याय - १३ - ओव्या क्र. - ६६५, ६६६, ६६७, ६६८

आणि फुंके भाती फुगे। रेचिलिया सर्वेचि उफगे। तैसा संयोग वियोगे।
चढे वोहटे ॥६६५॥ पडली वारयाचिया वळसा। धुळी चढे आकाशा।
हरिखा वळघे तैसा। स्तुती वेळे ॥६६६॥ निंदा मोटकी आइके। आणि
कपाळ धरुनी ठाके। थेंबे विरे नि शोखे। चिखलू जैसा ॥६६७॥ तैसा
मानापमानी होये। जो कोणहीची उर्मी न साहे। तयाच्या ठायी आहे।

अज्ञान पुरे ॥६६८॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की- वारा भरला म्हणजे भाता फुगतो व सोडला की रिकामा पडतो; त्याप्रमाणे इच्छित वस्तूच्या लाभाने अथवा हानीने आनंदित अथवा दुःखी होतो ॥६६५॥ वाऱ्याच्या भोवऱ्यात धूळ सापडली, की उंच उडते, त्याप्रमाणे कोणी स्तुती केली, की आनंदाने चढून जातो ॥६६६॥ थोडी निंदा ऐकली, की डोके धरून बसतो; अशी थेंबाने विरघळणाऱ्या आणि वाऱ्याने सुकणाऱ्या चिखलासारखी त्याची स्थिती असते ॥६६७॥ त्याप्रमाणे मानापमानाच्या प्रसंगी ज्याची स्थिती होते व ज्याला कोणत्याही विकाराचा वेग सहन होत नाही, त्याच्या ठिकाणी पूर्ण अज्ञान आहे ॥६६८॥

आजच्या भागाने हा अध्याय समाप्त होतो. तसा हा अध्याय मोठा व थोडा क्लिष्ट आहे. क्षेत्र-क्षेत्रज्ञ, ज्ञान-अज्ञान, हिंसा-अहिंसा, दांभिकपणा,

आत्मसंयम, आत्मा, शरीर, गुरुसेवा, प्रकृती, पुरुष अशा अनेक संकल्पनांचा ऊहापोह भगवंतांनी केला आहे आणि पर्यायाने माउलींची वाणी त्यावर भाष्य करताना अजूनच रसाळ झाली आहे. हा संपूर्ण अध्याय ३४ श्लोक आणि १,१७० ओव्या एवढ्या प्रचंड ज्ञानाने बांधला आहे! एकसारखे दिसणारे रूपक, उदाहरणे यांमुळे थोडंसं विचारात पडल्यासारखे होते; पण सूक्ष्मपणे आणि इतर पुस्तकांचा आधार घेतल्यावर त्यातील गुंता अलगदपणे उलगडत जातो. आज आपण विवेचनासाठी ज्या चार ओव्या घेतल्या आहेत, त्यात ज्ञान आणि अज्ञान यातला फरक दाखवण्यासाठी माउली काही उदाहरणे देतात. भगवंतांनी अकराव्या श्लोकात जे सांगितलं आहे, त्याचा अर्थ वर दिलेला आहे. हा अर्थ स्पष्ट करण्यासाठी माउलींनी जवळजवळ २५० ओव्या रचल्या आहेत, एवढा हा विषय महत्त्वाचा आहे. माउली म्हणतात, की दिवस आणि रात्र हे दोनच प्रकार असतात. याशिवाय तिसरा प्रकार नाही. दिवस संपला, की रात्र; त्याप्रमाणे ज्ञान म्हणजे काय, हे समजल्यानंतर बाकीचे सगळे अज्ञानच. पण, असे असले तरी अज्ञानाची काही काही चिन्हे आहेत. ती सांगताना माउली अनेक उदाहरणे देतात. त्यातल्या चार ओव्या आजच्या विवेचनासाठी घेतल्या आहेत. माउली म्हणतात, 'आणि फुंके भाती फुगे। रेचिलिया सर्वेचि उफगे। तैसा संयोग वियोगे। चढे वोहटे ॥६६५॥ पडली वारयाचिया वळसा। धुळी चढे आकाशा। हरिखा वळघे तैसा। स्तुती वेळे ॥६६६॥ निंदा मोटकी आइके। आणि कपाळ धरुनी ठाके। थेंबे विरे नि शोखे। चिखलू जैसा ॥६६७॥ तैसा मानापमानी होये। जो कोणहीची उर्मी न साहे। तयाच्या ठायी आहे। अज्ञान पुरे ॥६६८॥' या ओव्यांचा अर्थ वरती दिलेला आहे. अज्ञानी माणसाचे लक्षण सांगताना माउलींनी लोहाराच्या भात्याची, वावटळीची आणि चिखलाची उपमा वापरलेली आहे. इथे 'अज्ञानी' असा शब्द वापरला आहे, हे लक्षात घेतले पाहिजे. 'अडाणी' किंवा 'अशिक्षित' असा शब्द वापरलेला नाही. कुठल्याच प्रकारचं शिक्षण न घेतलेला मनुष्य इथे अपेक्षित नाहीये. अडाणी किंवा अशिक्षित माणसांच्या बुद्धीची झेप एवढी नसते. स्तुती या लोकांच्या वाट्याला सहसा येत नाही. निंदा, कुचेष्टा तर यांच्या पाचवीलाच पुजलेली असते. माउली या माणसांबद्दल बोलत नाहीयेत. माउली मुख्यतः

ज्ञानी माणसांच्या ठिकाणी आढळणारा गर्विष्ठपणा, मनाचा कमकुवतपणा, प्रतिकूल प्रसंगात खचून जाण्याची वृत्ती यांवर भाष्य करतात. ही माणसं स्वतःला ज्ञानी समजतात; पण प्रत्यक्षात त्यांच्या ठिकाणी अज्ञान वसलेले असते. आता मुख्य मुद्दा असा, की या ओव्यांचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी काय संबंध येतो? आपण तर ज्ञानीपण नाही. अगदी अडाणी किंवा अशिक्षित नसलो तरी माउलींनी किंवा भगवंतांनी सांगितलेल्या ज्ञानी माणसाच्या व्याख्येत आपण तर बसत नाही. मग आपल्याला या लागू पडतात का? तर नक्कीच लागू पडतात कारण आजच्या आधुनिक, धकाधकीच्या, क्लिष्ट, गुंतागुंतीच्या आणि गतिमान जगात आपण तग धरून राहतो आहोत; इतकंच नाही तर हे असं तग धरून राहताना सदाचारानं वागणं, हेसुद्धा ज्ञानी असल्याचंच लक्षण आहे, असं मला वाटतं. पण, असे असतानासुद्धा अज्ञानी माणसांची जी लक्षणं माउलींनी या अध्यायात सांगितली आहेत, ती आपल्यालाही लागू पडतात. कधीकधी अनावधानाने किंवा मनुष्य स्वभाव आहे म्हणून म्हणा, आपण तसे वागतो. माउली म्हणतात तसं कधीकधी किंचित यशाने हुरळून जातो किंवा हलक्या अपयशाने खचून जातो.

आपण आता या ओव्यांमध्ये ज्या तीन उपमा दिल्या आहेत, त्याचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी कसा संबंध येतो, ते एक एक उपमा घेऊन पाहू. माउलींनी प्रथम लोहाराच्या भात्याची उपमा वापरलेली आहे. आताच्या आधुनिक युगात हा लोहाराचा भाता आता शहरी भागात दिसेनासा झालाय. एखाद्या खेड्यात असला तर असेल. थोडक्यात, तो कालबाह्य झालाय. नवीन पिढीला तर तो माहीतपण नसेल. लोहाराच्या हाताच्या मागे जो त्रिकोणी भाग असतो कातड्याचा तोच भाता त्याने हातात धरलेली एक साखळी दिसते, त्याने तो त्या भात्यात हवा भरतो आणि साखळी सोडली, की भात्यातली हवा निघून जाते. या भात्याचा उपयोग पेटलेल्या भट्टीला सतत हवा देऊन ती विझणार नाही, यासाठी त्याचा उपयोग होतो. हल्ली लोखंडाच्या मोठमोठ्या कारखान्यांत मोठमोठ्या भट्ट्या (फर्नेस) असतात आणि त्या सतत पेटत्या ठेवण्यासाठी विविध इंधनांचा उपयोग करतात. असो, विषयांतर झालं. तर हा भाता चामड्याच्या मोठी पिशवीचा असतो

आणि त्यात हवा भरली, की तो फुगतो आणि काढली, की तो दबून जातो. माउली ही उपमा माणसाच्या मनात येणाऱ्या भावनांसाठी वापरतात. इच्छित वस्तू मिळाली, की आनंद होतो आणि नाही मिळाली, की दुःख होते. म्हणजेच, त्या भात्यासारखी मनाची सतत उलघाल चालू असते. आपलंही असं होतं का? तुम्ही म्हणाल, की हे साहजिक आहे. आपण छोट्या छोट्या गोष्टींच्या लाभाने किंवा हानीने आनंदी किंवा दुःखी होतो. आपल्यासारख्या सामान्य माणसांचा जीव वस्तूत अडकलेला असतो. त्या वस्तूचं असणं किंवा नसणं आपल्याला आनंद किंवा दुःख देतं. पण, आपल्या संपर्कात येणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीच्या बाबतीत आपलं असं कधी होतं का? त्याच्याशी बोलून आपल्याला आनंद होतो का? सहसा असं घडत नाही. आपला आपल्याकडे असलेल्या किंवा आपल्याकडे असावी असं वाटणाऱ्या वस्तूत जेवढा जीव अडकतो, तेवढा आपल्या संपर्कात असणाऱ्या किंवा येणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीत आपला जीव अडकत नाही, ही वस्तुस्थिती आहे. आपण आपले कुटुंब, नातेवाईक, मित्र-मैत्रिणी यांच्याव्यतिरिक्त आपल्याला भेटलेल्या प्रत्येक व्यक्तीच्या भेटीने आनंदित होत नाही किंवा न भेटल्याने दुःखी होत नाही. एक अंतर ठेवून आपण वागतो. हे बदलता येईल का? नक्कीच बदलता येईल. प्रयत्न तर करून बघू. माउली दुसरं उदाहरण वावटळीचे देतात. हा शब्द नवीन पिढीला माहित नसेल. चक्रिवादळाचे अतिशय सूक्ष्म रूप म्हणजे वावटळ. या वावटळीमुळे जमिनीवरची धूळ आकाशात उंच उडते आणि गोल गोल फिरत राहते. ती धूळ हवेत तरंगल्यासारखी दिसते. आपली कोणी स्तुती केली, की आपणही असेच हवेत तरंगतो. हा मनुष्य स्वभाव आहे आणि त्यापासून कोणीही सुटलेला नाही. स्तुती प्रत्येकालाच प्रिय असते. मनात आनंदाच्या ऊर्मी तयार होतात आणि आनंद कोणाला नको असतो? पण माउली तर म्हणतात, कोणी स्तुती केल्याने आपण हुरळून गेलो तर ते अज्ञान आहे. स्तुतीने आनंद होणं, हा सहज स्वभाव आहे. पण, त्या आनंदाने हुरळून जाऊन आपण कोणीतरी वेगळे आहोत, हा गैरसमज जर आपला झाला, तर आपण नकळतपणे अहंकाराला आपल्या मनात प्रवेश देतो आणि ते वाईट आहे आणि म्हणून या हुरळून जाण्याला माउली 'अज्ञान' म्हणतात. याच्या उलट

परिस्थिती सांगताना माउली छोट्या अपयशाने लगेच खचून जाणाऱ्यांसाठी चिखलाची उपमा देतात. जी आजच्या ओव्यांमधली तिसरी उपमा आहे. चिखल जसा वाऱ्याने वाळून जातो आणि थोड्या पाण्याने विरघळून जातो; त्याप्रमाणे छोट्या अपयशाने खचून जाणारा माणूस डोकं धरून बसतो. आता आपलं कसं होणार, याची चिंता त्याला लागते. माउली या छोट्या अपयशाने खचण्याला 'अज्ञान' म्हणतात. अशा वृत्तीच्या माणसाच्या मनावर, त्याच्या मनात उठलेल्या कुठल्याही भावनेने विपरीत परिणाम होतो. मान-अपमान, स्तुती-निंदा, यश-अपयश ज्याला पचवताच येत नाहीत, तो अज्ञानी आहे, असं माउली म्हणतात. आपण रोजचे जीवन जगताना अशा अनेक प्रसंगांतून गेलेलो असतो, जात असतो. आपल्यासारख्या सामान्यांचे आनंद-दुःख, मान-अपमान, यश-अपयश, निंदा-स्तुती हेही सामान्यच असतात. पण, माउली म्हणतात तसं अज्ञानामुळे आपण त्याचा आपल्या मनावर परिणाम करून घेत असतो. घडलेला प्रसंग किंवा घटना याचं आयुष्य अतिशय अल्प असतं; पण त्याचा आपल्या मनावर दूरगामी परिणाम होतो. हे नक्कीच टाळता येईल. थोडं मनात डोकावून विचार केला तर असं लक्षात येईल, की आपण काही युगप्रवर्तक किंवा युगपुरुष नाही, की आपण केलेल्या कार्याचा ठसा अंतकाळापर्यंत टिकून राहिल किंवा आपण केलेल्या चुकांमुळे त्याचे परिणाम बरीच वर्षे भोगावी लागतील. मग आपण केलेल्या सामान्य कृत्याने मिळालेले यशही सामान्यच आहे, असा विचार केला तर त्या यशाची कोणी स्तुती केली तर आपल्यावर त्याचा तितका परिणाम होणार नाही; उलट स्तुती करणाऱ्याला हे यश फार सामान्य आहे, हेच आपण सांगू. याच्या उलट जर एखाद्या कार्यात अपयश आलं तर ते का आलं, हे आपल्याला आपली जे निंदा करतील, त्यांच्याकडून आपोआप समजते आणि कुठे चुकले, हे कळल्यामुळे आपण नव्याने प्रयत्न केला तर नक्कीच यश मिळते आणि आपण आलेल्या अपयशाने किंवा निंदेने खचून जात नाही. इतिहासातील चरित्रे वाचताना आपल्या हे सहज ध्यानात येईल, की जी थोर मंडळी होऊन गेली, ते त्यांच्या आयुष्यात आलेल्या यशापयशाने हुरळून गेली नाहीत किंवा खचलीही नाहीत. उदाहरणच द्यायचं झालं तर छत्रपतींचं आयुष्य तर या

यशापयशानेच भरलेलं होतं; पण ते कधीही विचलित झाले नाहीत किंवा गर्वाने फुगून गेले नाहीत आणि त्यामुळेच त्यांनी स्वराज्य स्थापन केलं. आपण ज्यांच्या ओव्यांवरती विवेचन करतो आहोत, त्या ज्ञानेश्वर माउलींच्या २०-२१ वर्षांच्या आयुष्यात असे अनेक प्रसंग आलेले आहेत; पण त्यामुळे ते जराही हुरळून गेले नाहीत की खचून गेले नाहीत. त्यामुळेच त्यांच्या हातून हा ज्ञानसंकर घडू शकला. आपण इतकी मोठी गरुडभरारी घेऊ शकत नाही; परंतु आपल्या हातून घडणाऱ्या कृतींनं यश आलं किंवा अपयश आलं तरी हुरळून न जाणं किंवा खचून न जाणं, हे तर आपल्याला नक्कीच करता येईल. आता आपलं यश किंवा अपयश, हे किती मोठं आहे, हे ज्याचं त्यानं ठरवायचं. पण एक नक्की, की आपण आपल्या आयुष्यात जे काही ध्येय ठरवलं असेल, ते गाठण्यासाठी सतत प्रयत्न करत राहणं, हे महत्त्वाचं आहे, असं मानलं तर गर्वाने फुगून जाणे किंवा खचून जाणे, हे काय असतं, असं तुम्हीच विचाराल. बघा, विचार करून!

आज अध्याय समाप्ती झाल्यामुळे प्रथेप्रमाणे हरिनामाचा गजर करतो. पुंडलिकाऽ वरदे हरीऽऽ विठ्ठल, श्रीज्ञानदेवऽऽ तुकाऽऽराम, पंढरीनाथ महाराज कीऽऽ जय!

अध्याय क्र. १४ गीता श्लोक क्र. ३

मम योनिर्महदब्रह्म तस्मिन्नार्धं दधाम्यहम्। संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥३॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की- महतब्रह्म म्हणजे माया ही माझे (सृष्टीचे) बीज ठेवण्याचे ठिकाण आहे. तिच्यामध्ये मी (जगताच्या उत्पत्तीचे) बीज ठेवतो, हे अर्जुना, त्यापासून भुतांची उत्पत्ती होते ॥३॥

अध्याय - १४ - ओव्या क्र. ७१, ७२

आपला आपणपेयां। विसरु जो धनंजया। तेचि रूप यया। अज्ञानासी ॥७१॥ आणिकही एक असे। जे विचारावेगळे न दिसे। वाती पाहता जैसे। अंधारे कां ॥७२॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की- आणि अर्जुना, अज्ञानाचे रूप किंवा लक्षण काय म्हणून विचारशील तर आपला आपल्याला विसर पडणे तेच अज्ञानाचे रूप होय ॥७१॥ आणखीही त्याचे लक्षण आहे. दिवा हातात घेऊन (अंधार) पाहू गेले असता तो जसा पुढे उभा राहत नाही, तसा अज्ञान ते काय, असा त्याचा विचार करू लागले की ते पाय काढता घेते (दिसत नाही). ॥७२॥

आजच्या भागाने आपण चौदाव्या अध्यायाला प्रारंभ करत आहोत. या अध्यायाचे नाव 'गुणातीत योग' असे आहे. मागच्या अध्यायात आपण ज्ञान आणि अज्ञान यांवर विवेचन केले आहे. या अध्यायात माणसाच्या ठिकाणी तीन गुण असतात, असे भगवंत सांगतात. सत्त्व, रज आणि तम. नावाप्रमाणेच त्यांची वैशिष्ट्ये आहेत. या अध्यायात भगवंतांनी या तीनही गुणांनी युक्त असलेले, या गुणांच्या पलीकडे गेलेले आणि या तिन्ही गुणांकडे अलिप्ततेने पाहणारे कसे असतात, अशी विस्तृत चर्चा केली आहे. माया, ब्रह्म, सृष्टीची उत्पत्ती यांविषयीसुद्धा अगदी सखोल विवेचन आहे. थोडक्यात, त्रिगुणाची

विस्तृत चर्चा आणि ते कुठून उत्पन्न होतात आणि त्याचा मनुष्यावर कसा परिणाम होतो, हे या अध्यायात भगवंत सांगतात. त्यावर अर्थातच माउलींचे विवेचन उदाहरणे, उपमा यांमुळे अगदी रसभरीत झाले आहे. माउलींनी या गुणांवरच नव्हे तर ज्ञान-अज्ञान, माया-ब्रह्म यांवरही विस्तृत वर्णन केलेले आहे. आपण मागच्या अध्यायात अज्ञान याविषयी भगवंतांनी आणि माउलींनी दिलेली लक्षणे बघितली. आपण आज ज्या ओव्या घेतल्या आहेत, त्यात अज्ञानाची अजून एक व्याख्या माउली करतात. ती स्पष्ट करण्यासाठी एक सुंदर संदर्भही देतात. माउली म्हणतात, 'आपला आपणपेयां। विसरू जो धनंजया। तेचि रूप यया। अज्ञानासी ॥७१॥ आणिकही एक असे। जे विचारावेगळे न दिसे। वाती पाहता जैसे। अंधारे कां ॥७२॥' या ओव्यांचा अर्थ वरती दिलेला आहे. आपला आपल्याला विसर पडणे म्हणजे अज्ञान, अशी एक व्याख्या माउली करतात आणि ते स्पष्ट करण्यासाठी दिव्याचे उदाहरण देतात. दिवा घेऊन अंधार शोधायला गेलो तर तो अंधार कधीच दिसणार नाही; त्याप्रमाणे ज्ञानाचा दिवा हातात घेऊन अज्ञान शोधायला गेलो तर ते कधीच दिसणार नाही. किती सुंदर आणि विचारप्रवर्तक आहे हे उदाहरण! आपल्या रोजच्या जगण्याशी या विचाराचा किंवा उदाहरणाचा अगदी जवळचा संबंध आहे. या आधुनिक, धकाधकीच्या, वेगवान, क्लिष्ट आणि गुंतागुंतीच्या जगात वावरताना बऱ्याचदा आपला आपल्याला विसर पडतो. तो आपल्या ध्यानातसुद्धा येत नाही. आपण कोण आहोत; आपण जे काही करतोय ते काय करतोय, का करतोय, कशासाठी करतोय, कोणासाठी करतोय, याची उत्तरे शोधायला गेलो तर ती सापडत नाहीत आणि सध्या तर ती सापडण्याची शक्यताही नाही. आपण फक्त रोज- सकाळ झाली म्हणून उठतो आणि रात्र झाली की थकून झोपतो. आपण जिवंत आहोत आणि जगतोय, यापेक्षा कुठलीच भावना आपल्याला नसते. साध्या भाषेत सांगायचे तर आपण दिवस ढकलत असतो. आपण सामान्य माणसं अध्यात्म, चिंतन, स्वतःचा शोध घेणे वगैरेंच्या भानगडीत पडत नाही. एखादी समस्या आली तर भगवंताला साकडे घालतो, नवस बोलतो किंवा फार तर एखाद्या तीर्थक्षेत्री जातो. यापेक्षा जास्त काही करत नाही, कारण रोजच्या धबडग्यात वेळच

नसतो. सकाळी उठल्यापासून चिंता, काळजी, 'टेंशन', 'प्रेसर' याला तोंड देता देता रात्र केव्हा होते, ते कळतही नाही. कोरोनाच्या काळात तर नैराश्य, भीती, काळजीमध्ये अजूनच भर पडली आहे. माणसं मनमोकळं वागणं, हसणं, वावरणं पार विसरूनच गेलीयेत. रोज सकाळी उठलं, की आपल्या ओळखीतल्यापैकी कोणीतरी हॉस्पिटलला अॅडमिट झालंय किंवा कोणाच्या तरी मृत्यूची वार्ता कानावर पडायची आणि आपण अजूनच घाबरून जायचो. मग मला सांगा, अशा या वातावरणात आपण कोण आहोत, वगैरे जे मगाशी प्रश्न उपस्थित केले, त्यावर कोण विचार करतोय? आता अशी विचित्र परिस्थिती आहे; पण खरं सांगायचं तर कोरोनापूर्व काळातही आपण असा विचार करत नव्हतो. या विवेचनाच्या माध्यमातून आपण असा थोडासा प्रयत्न करून बघतोय. नैराश्य तर सदासर्वकाळ आपल्या मागे-पुढे धावत असते. ते आलं, की सगळीकडे अंधारच दिसतो. म्हणजे नक्की काय होते, याचा आपण कधी विचार करतो का? आपल्या मनामध्ये असंख्य विचार सतत चालू असतात. चिंता, काळजी, नैराश्य याचेच बहुसंख्य विचार आपल्या मनात चालू असतात. त्यामुळे आपण आपोआपच कंटाळ्याकडे झुकू लागतो. काही करण्यापेक्षा, काहीही न करण्याकडे आपला कल वाढत जातो. यातूनच मग दुसऱ्याचे छोटे दोष, छोट्या चुका, या खूप मोठ्या दिसायला लागतात. आत्ममग्न राहण्यात बरे वाटते. म्हणजेच थोडक्यात आपल्याला अंधारच बरा वाटू लागतो. का होत असेल असं?

सृष्टीचा नियम आहे, की पृथ्वीवर सदासर्वकाळ प्रकाश किंवा अंधार नसतो. ज्या बाजूला अंधार असेल, त्याच्या विरुद्ध बाजूला उजेड असतो. हे सतत घडते कारण पृथ्वी स्वतःभोवती फिरतीये आणि पर्यायाने आपणही फिरतोय. प्रकाशमान सूर्य स्थिर आहे. आपणच उजेडातून अंधारात आणि अंधारातून उजेडात जात-येत असतो. हे चक्र अनादी काळापासून चालू आहे. काळ सतत वाहतो आहे. आपल्याला कंटाळा येतो म्हणजे नक्की काय होते? काळ पुढे पुढे सरकतो आहे आणि तरीसुद्धा घड्याळाचे काटे हळूहळू पुढे सरकतायेत, याची जाणीव होणे. घड्याळाची टिकटिक ऐकू यायला लागते, तेव्हा आपण सहज म्हणून जातो, की वेळ जाता जात नाही.

हा अनुभव आपल्यापैकी काही जणांनी घेतला असेल. उदाहरणार्थ, आपण कोणाची तरी वाट बघतोय आणि भेटण्याची वेळ टळून गेलीये, तेव्हा आपण नकळत घड्याळात बघतो. हॉस्पिटलमध्ये तर हा अनुभव हमखास येतो. वयाच्या उतरणीला वृद्धापकाळी तर वेळ कसा घालवायचा, हाच एक मोठा प्रश्न होऊन बसतो. दुर्दैवाने वृद्धाश्रमात असलेल्या वृद्धांना वेळ घालवणे म्हणजे एक संकटच असते. थोडक्यात, काळाची सतत बोचणी लागली, की आपल्याला कंटाळा येतो. याच्या उलट आवडीचं काम करताना, आवडीचं पुस्तक वाचताना, सिनेमा बघताना, मनपसंत गाणी ऐकताना आपलं सहसा घड्याळाकडे लक्षच जात नाही. आपण सहज म्हणतो, की वेळ कसा गेला, ते कळलंच नाही. म्हणजेच अखंड वाहणाऱ्या काळाची जाणीव झाली नाही किंवा घड्याळाची टिकटिकही ऐकू आली नाही. या सगळ्या गोष्टी इतक्या विस्ताराने सांगण्याचे कारण म्हणजे काळाची जाणीव होणे म्हणजे स्वतःचा विसर पडणे आणि काळाचा विसर पडणे म्हणजे स्वतःला ओळखणे, स्वतःसाठी जगणे. आपण स्वतःबद्दल फार कमी विचार करतो. स्वतःचाच विचार करणे आणि स्वतःबद्दल विचार करणे, यात खूप फरक आहे. स्वतःच्या शरीराची काळजी घेणं (हल्ली 'हेल्थ कॉन्शस' हा शब्द फार प्रचलित आहे) म्हणजे स्वतःबद्दल विचार करणं नव्हे, (ते गरजेचं आहेच) पण स्वतःच्या मनाच्या आरोग्याची काळजी आपण घेतो का? तुम्ही म्हणाल, ते काय असते? काही जण म्हणतील, आम्ही मेडिटेशन, प्राणायाम, वगैरे करतो; परंतु ते सगळं आलेला स्ट्रेस, टेन्शन कमी करण्यासाठी असते. मनाचे आरोग्य म्हणजे आपल्या स्वतःला काय हवंय, काय करायला आवडतं, अनिर्वचनीय आनंद कशामुळे मिळतो, या गोष्टी शोधण्याचा प्रयत्न करणे; जे आपण कधीच करत नाही. माउली हेच तर सांगतायेत, की तो दिवा (मनाचे आरोग्य) आपण हातात कधी घेतच नाही; अंधारातच चाचपडत राहतो. यालाच माउली अज्ञानाचे लक्षण म्हणतात. अज्ञान म्हणजे अडाणीपणा किंवा अशिक्षितपणा नाही, हे आपण मागच्या भागात बघितले. ज्ञानाचा अभाव म्हणजे अज्ञान. तसं बघायला गेलं तर या आधुनिक जगात सर्व सुखसोयी आपल्याला सहज उपलब्ध आहेत. अगदी प्राथमिक गरजेपासून विलासी

गरजांपर्यंत; तरीही आपण बघतो, की कोणीही समाधानी किंवा आनंदी नाही. आपल्या गरजा जशा जशा पुऱ्या होतात, तशा तशा नवीन गरजा तयार होतात. खरं सांगायचं तर आपलं सगळं जगणं हे या गरजा भागविण्यात किंवा पुऱ्या करण्यात चाललेलं आहे. एकातून दुसरी, दुसरीतून तिसरी हे चक्र थांबतच नाही, कारण आपण थांबत नाही. उदाहरण घायचं झालं तर असं बघा, जेव्हा आपलं कुटुंब वाढतं, तेव्हा असलेली दुचाकी कमी पडते; मग चारचाकीची गरज निर्माण होते. ती पुरी झाली, की त्याची (चारचाकीची) देखभाल, इंधनखर्च, पार्किंग या गरजा तयार होतात. त्या भागवण्यासाठी उत्पन्नवाढीची गरज निर्माण होते. थोडक्यात, हे म्हणजे दिल्लीच्या जंतरमंतरमध्ये फिरल्यासारखं आहे. कुठून सुरुवात केली, तेच कळत नाही आणि त्यातून बाहेर कसं पडायचं, हे लवकर उमगत नाही. आपल्या गरजा या आपल्या जीवनशैलीनुसार वाढतात. दोन खोल्यांच्या घरातून चार खोल्यांच्या फ्लॅटमध्ये गेल्यावर त्या दोन खोल्यातलं सामान एका खोलीत मावतं. मग गरजा निर्माण व्हायला सुरुवात होते. हॉलमध्ये सोफा पाहिजे, दोन्ही बेडरूममध्ये दिवाण पाहिजेत, प्रत्येकाला स्वतंत्र कपाट पाहिजे, एक ना दोन. गरजांची यादी संपतच नाही. राहणीमान उंचावायला पाहिजे, हे मलाही मान्य आहे. गरज आणि आपण यांची शर्यत लागलेली आहे. कधीतरी जिंकू, या आशेवर आपण सतत धावत असतो. पण, या शर्यतीमुळे आपण आपल्या मनाचं आरोग्य पार बिघडवून टाकतो, हे आपल्या लक्षातच येत नाही. एकदा डोळे मिटून, स्वस्थ बसून विचार करून बघा, की आपण शेवटचा सिनेमा किंवा नाटक कधी बघितलं; जुनी गाणी, भावगीते, नाट्यगीते केव्हा ऐकली, आवडत्या लेखकाची पुस्तके केव्हा वाचली, निर्हेतुक चालत किंवा गाडीने फिरायला केव्हा गेलो, ट्रेकिंग किंवा निसर्गात कधी फिरायला गेलो, आवडीचे पदार्थ घरी किंवा हॉटेलात केव्हा खाल्ले, मित्र-मैत्रिणींचा अड्डा जमवून फालतू जोक्सवर तुफान केव्हा हसलो; आपल्या गरजांच्या यादीपेक्षा ही यादी खूप मोठी आहे ! पण त्या यादीकडे आपण दुकून बघत नाही. वेळ नाही, रुटीनमध्ये जमत नाही, असली कारणे आपण देत राहतो. माउली म्हणतात तो हाच दिवा आहे, जो पेटवायला आपण काचकूच करतो. रविवारी करू,

सुटीच्या दिवशी नक्की, असं आपण आपल्या मनाला खोटं आश्वासन देतो ; परंतु सुटीच्या दिवशी तुंबलेल्या गरजा पूर्ण करण्यात दिवस संपून जातो. मग यावर उपाय काय ? यातून बाहेर तर पडायचे आहे, पण कसे ? एक छोटी गोष्ट तर आपल्याला करता येईल. एका छोट्या पॉकेट डायरीमध्ये मला स्वतःला काय काय करावेसे वाटते, त्याची यादी जशी जशी आठवेल, तशी तशी करत जायचं. त्या डायरीला शीर्षक द्यायचं- 'आतला मी...' हे तर जमायला काही हरकत नाही आणि याचा परिणाम काय होईल ? या डायरीतली यादी वाढत जाईल आणि हळूहळू गरजांची यादी कमी कमी होत जाऊन संपून जाईल आणि तुम्ही तुमच्या डायरीतल्या यादीप्रमाणे वागायला सुरुवात कराल. हेच तर माउलींना म्हणायचंय, की आपला आपल्याला विसर पडलाय आणि अज्ञानामुळे आपण सभोवतालच्या अंधारात चाचपडतोय. पण, एकदा का हा उपाय करून बघितला आणि तुम्ही तुमची डायरी उघडून त्यातल्या यादीप्रमाणे वागायला लागलात, की जादूची कांडी फिरवल्यासारखी आपली आपल्यालाच नव्याने ओळख होईल. रोजचं काम करतानाही तुम्ही सहज एखादं गाणं गुणगुणायला लागाल. निसर्गात जाऊन तिथे रमून जाल. इतकंच काय, तुमच्या घराच्या खिडकीत एखादा पक्षी चिचिवत असेल तर तुमचं आपोआप त्याच्याकडे लक्ष जाईल आणि अनपेक्षितपणे माउली म्हणतात तसा दिवा तुम्हाला सापडून तुमचं तुम्हीच स्वतःला ओळखायला लागाल. मुख्य म्हणजे या डायरीत लिहिण्यासाठी कुठलीही नवीन गरज निर्माण होणार नाही. समाधान, आनंद यापेक्षा वेगळा काय असतो ?

अध्याय क्र. १४ गीता श्लोक क्र. ४

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः। तासां ब्रह्म महद्योनिरहं
बीजप्रदः पिता ॥४॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की- हे कौंतेया, सर्व योनींमध्ये
जी शरीरे निर्माण होतात, त्या सर्वांची माता माया आहे आणि बीज पेरणारा
पिता मी आहे ॥४॥

अध्याय - १४ - ओव्या क्र. १२४, १२६, १२७

अळंकारता आले। तरी सोनेपण काई गेले?। की कमळ फाकले।
कमळत्वा मुके? ॥१२४॥ कि विरूढलीया जोंधळा। कणिसाचा निर्वाळा।
वेचला की आगळा। दिसतसा ॥१२६॥ म्हणोनि जग परौते। सारुनी मज
माते। तैसा नोहे उखिते। आघवे मीचि ॥१२७॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की- सोन्याला अलंकाराचा आकार
आला तर सोनेपण नाहीसे होते का? किंवा कमळ फुलले म्हणजे त्याचे
कमलत्व नाहीसे होते का? ॥१२४॥ जोंधळा (ज्वारी) पेरल्यावर कणीस
आले म्हणजे तो जोंधळा वाढला म्हणावे, की नाहीसा झाला म्हणावे?
॥१२६॥ म्हणून जग एका बाजूस सारून, मग राहीन तो मी; असे पाहू
लागलास तर मी दिसणार नाही कारण हे सर्व जग मद्रूपच आहे ॥१२७॥

या अध्यायात भगवंत, माया आणि ब्रह्म (ते स्वतः) हे दोघे या संपूर्ण
जगाचे पालक आहेत व हे जगत या दोघांचे अपत्य आहे, असे सांगतात.
हे स्पष्ट करण्यासाठी माउली वेगवेगळी उदाहरणे देतात. त्यांनी दिलेल्या
उदाहरणांतून आपल्या हे सहज लक्षात येते, की माउलीची निरीक्षणशक्ती
किती सूक्ष्म आहे! जनमानसाची नाळ माउली अचूक पकडतात. सभोवताली
ज्या गोष्टी सहज घडतात त्या गोष्टी- माउली गीतेचे अवघड तत्त्वज्ञान सोपे
करून सांगण्यासाठी- उदाहरण म्हणून वापरतात. मी (म्हणजे भगवंत) आणि

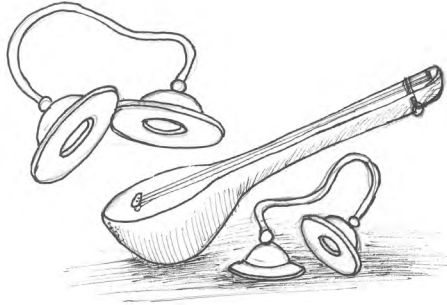
संपूर्ण जगत वेगळे नाही. मी म्हणजेच हे जग. आम्ही एकरूपच आहोत. सगळे जग एका बाजूला सारून उरलेला मी वेगळं करायला गेले तर त्यात भगवंत दिसणार नाही. जे जग वेगळे केले, ते भगवंतस्वरूपच आहे. हा एक मोठा सिद्धांत माउली अगदी रोजच्या बघण्यातल्या गोष्टींमधून स्पष्ट करून देतात. माउली म्हणतात, 'अळंकारता आले। तरी सोनेपण काई गेले?। की कमळ फाकले। कमळत्वा मुके? ॥१२४॥ कि विरूढलीया जोंधळा। कणिसाचा निर्वाळा। वेचला की आगळा। दिसतसा ॥१२६॥ म्हणोनि जग परौते। सारुनी मज माते। तैसा नोहे उखिते। आघवे मीचि ॥१२७॥' या ओव्यांचा अर्थ वरती दिला आहे. सोने, अलंकार, कमळ, जोंधळा अशी रूपके माउली या ओव्यांमध्ये वापरतात. माउली अत्यंत थोर तत्त्वचिंतक आहेत, यात काही शंकाच नाही; परंतु असे असूनही त्यांची ज्ञानेश्वरी सर्वसामान्यांच्या आवाक्यातली वाटते. इतर तत्त्वचिंतकांचे ग्रंथ (त्यांचा योग्य आदर ठेवून) सामान्यांच्या आकलनापलीकडचे असतात. त्यातले विचार कितीही उच्चकोटीचे असले तरी ते चटकन लक्षात येत नाहीत. माउलींची- उदाहरणे देऊन एखादा सिद्धांत, विचार समजावून देण्याची पद्धत इतकी सोपी वाटते, की गीतेसारख्या कठीण तत्त्वज्ञानावरच्या ग्रंथातले विचार, सिद्धांत अगदी अडाणी माणसालाही सहज समजतात. त्यामुळेच त्या ओव्या आत्ताच्या जगण्याशी सहज जोडता येतात. आज विवेचनासाठी घेतलेल्या पहिल्या ओवीत माउली म्हणतात, की चोख सोन्याचे अलंकारात रूपांतर झाले तर त्याचे सोनेपण नाहीसे होते का? किंवा कमळ पूर्ण उमलले म्हणून त्याचं कमलत्व नाहीसे होते का? म्हणजेच, त्याचा मूळ गुणधर्म तसाच राहतो; फक्त त्याचे स्वरूप बदलते. आता या ओवीचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी कसा संबंध येतो? आपल्या रोजच्या जगण्यामध्ये तुकोबाराय म्हणतात तसं, 'सुख पाहता जवाएवढे, दुःख पर्वताएवढे' असेच असते. त्या जवाएवढ्या सुखाने आपल्या आयुष्यात अभिमानाचे, आनंदाचे असे क्षण येतात, की त्या प्रसंगाने, घटनेने आपल्या पुढच्या आयुष्यावर मोठा परिणाम होतो. उदाहरणार्थ, आर्थिक प्रगती, समाजात प्रतिष्ठा, मुलांचे उच्चशिक्षण, लग्नकार्ये इत्यादी. या सगळ्या सुखदायक आणि आनंदी घटनांचा आपल्या

पुढील आयुष्यावर निश्चितपणे परिणाम होतो आणि हे स्वाभाविक आहे. या प्रसंगांमुळे आपल्या अंगावर मूठभर मांस चढते, अभिमानाची चमक डोळ्यांत दिसते, काहीजण तर गर्वाने फुगूनही जातात. हे आपसूक घडत असतं. मनुष्यस्वभाव आहे. परंतु प्रश्न असा आहे, की यामुळे आपला मूळ गुणधर्म, स्वभाव, वागण्या-बोलण्याची पद्धत बदलते. आपल्यापैकी बहुतेकांमध्ये हा बदल घडतो. सामाजिक प्रतिष्ठेने समाजात आपण रुबाबात वागतो, आर्थिक प्रगतीमुळे तर अहंपणा नकळत वाढू लागतो, बंगला-गाडी आल्यावर आपण जुने दिवस विसरतो, मुलांच्या शैक्षणिक प्रगतीने आपण उगीचच कॉलर ताठ करून वावरत असतो. थोडक्यात, आलेल्या सुखासीनतेमुळे आपण आमूलाग्र बदलतो. जसे आपण या प्रगतीआधी होतो, तसे निश्चितच राहत नाही. इथे माउलींची ओवी लागू पडते. चोख सोन्याचा, अलंकार झाल्यावर त्याला नवीन झळाळी येते. ते अधिक गोमटं दिसू लागतं; पण म्हणून सोन्याचा, सोनं असण्याचा मूळ गुणधर्म बदलतो का? त्याचप्रमाणे कमळ पूर्ण उमलल्यावर सर्वांगानं खूप सुंदर दिसतं; पण म्हणून त्याचं कमलत्व म्हणजेच मूळ गुणधर्म बदलतो का? अलंकार घडवण्यासाठी सोन्याला आगीमधून तावून-सुलाखून निघावंच लागतं आणि कमळाला पूर्ण फुलण्यासाठी चिखलातच रोवून घ्यावं लागतं. म्हणजेच, सोनं किंवा कमळ त्याचं मूळ सोडत नाही. मग तुम्ही सांगा, आपण बदलतो, हे कितपत योग्य आहे? आपल्यातला बदल आपण स्वतः सोडून सर्वांना जाणवतो. इथे मला शशीकपूरच्या 'जब जब फुल खिले' या सिनेमाची, त्यातल्या शशीकपूरच्या तोंडी असलेल्या या संवादाची आठवण होते. शशीकपूर म्हणतो, 'आदमी ने अपनी औकात कभी भूलनी नहीं चाहिये।' माउलींनी हेच या उदाहरणातून सांगितलंय.

पुढच्या ओवीतील उदाहरण म्हणजे तर माउलींच्या निरीक्षणशक्तीची कमाल आहे. जोंधळा (म्हणजे ज्वारी) पेरल्यावर जे पीक येते, त्यातलं एखादं रोपटं मुळापासून उपटून बघितलं, तर जे पेरलेले जोंधळे असतात, ते मुळाशीही नसतात आणि मातीतही नसतात. माउली म्हणतात, की उगवलेल्या कणसात जे शेकड्याने दाणे दिसतात ते बघून, पेरलेले दाणे वाढले म्हणावे, की मुळाला किंवा मातीत न दिसल्यामुळे ते पेरलेले दाणे नाहीसे झाले

म्हणावे? आपण असा विचार कधी केलाच नाही. म्हणजे निदान मी तरी ही ओवी वाचेपर्यंत केला नव्हता. याला शास्त्रीय कारण आहे, हे जरी खरं असलं तरी हे चार-पाच दाण्यांचे शेकडो दाणे असलेल्या कणसात होणारे रूपांतरण हे अचंबित करणारं आहे! निसर्गाच्या असंख्य चमत्कारांपैकी हा एक. आता या ओवीचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी कसा संबंध येतो? सृष्टीचा नियम आहे किंवा जनमानसात रूढ असलेली एक म्हण आहे- 'जे पेराल, ते उगवेल.' आपलं रोजचं जगणं जगत असताना आपल्याला कुटुंबाकडून, आसजनांकडून, मित्र-मंडळींकडून आणि समाजाकडून काही ना काही मिळत असते. कुटुंबाकडून प्रेम, आधार; आसजनांकडून जिव्हाळा, धैर्य; मित्रमंडळींकडून निरपेक्ष मैत्री; आपुलकी, समाजाकडून सुरक्षितता आणि मदतीचे असंख्य हात! याच्या बदल्यात आपण या सगळ्यांना तेवढं परत करतो का? मिळालेलं साठवणं हा मनुष्यस्वभाव आहे. पण, जेवढं मिळालं, तेवढं सगळंच्या सगळं परत वाटून टाकणं, हा मनुष्यधर्म आहे. वर उल्लेख केलेलं प्रेम, आधार, जिव्हाळा, धैर्य, निरपेक्ष मैत्री, आपुलकी, सामाजिक सुरक्षितता, मदतीचा हात आपण फक्त घेतो; परंतु आपण ते परत करतो का? माउलींनी जे कणसाचं उदाहरण दिलंय, त्यात हेच अभिप्रेत आहे. निसर्ग तुम्हाला सतत देत असतो. तुम्ही जेवढं घाल, त्याच्या कितीतरी पटीने जास्त. असं होत नाही, की तुम्ही चार दाणे पेरले तर कणसालाही चारच दाणे येतात किंवा आंब्याची एक कोय पेरली तर संपूर्ण झाडाला एकच आंबा येतो. निसर्गाइतकी निरपेक्ष परतफेड- तेसुद्धा काही पटीत- आपल्याला नाही जमू शकणार; पण वर उल्लेख केलेलं जे आपल्याला मिळतं, ते तरी आपण- जेवढं मिळालं, तेवढं तरी परत करतो का? आर्थिक बाजूने तर अशक्यच आहे! तुकोबारायांचा एक अभंग इथे चपखल बसतो- 'जोडावे धन उत्तम व्यवहारे, उदास विचारे वेच करी...' आपण अभंगातील पहिला भाग अगदी तंतोतंत पाळतो आणि दुसरा भाग सोईस्करपणे विसरतो. पण, अशीही काही माणसे आपल्या अवतीभवती असतात आणि काही होऊन गेलेली आहेत. उदाहरण द्यायचं झालं तर स्वतः तुकोबाराय, सुभाषबाबू, डॉ. बाबा आमटे, डॉ. अब्दुल कलाम, श्री. पु. ल. देशपांडे यांसारखी अनेक मंडळी आहेत,

ज्यांनी त्यांना जेवढं आणि जे काही मिळालं, ते सगळंच्या सगळं परत वाटून टाकलं. माणूस हा त्याच्यातल्या माणूसपणामुळे इतर सर्व सजीवांपेक्षा वेगळा आहे. पण, आपण हळूहळू हेच विसरत चाललोय. वर उल्लेख केलेल्या थोर व्यक्तींनी माणसात देव शोधला. 'सर्वत्रे सुखिनः सन्तु। सर्वे सन्तु निरामयः।' हा श्लोक फक्त म्हणण्याचा नाहीये, तर आचरणात आणण्याचा आहे, हे त्यांनी त्यांच्या जीवनातून दाखवून दिलं. माउली शेवटच्या ओवीमधून हेच सांगतायेत, की भगवंत अर्जुनाला म्हणतात, की या जगताला बाजूला सारून मला शोधण्याचा प्रयत्न केला तर मी दिसणार नाही. ते बाजूला सारलेलं जग माझ्याशी एकरूप झालेलं आहे, त्यात मला शोध. वर उल्लेख केलेल्या व्यक्तींनी ही ओवी प्रत्यक्ष जगून दाखवली. आपण सामान्य माणसं इतकं असामान्य कार्य करू शकत नाही. आपल्याला बऱ्याच मर्यादा असतात. परंतु निर्वाज्य प्रेम, निखळ मैत्री, निरपेक्ष मदत, जिव्हाळ्याचे चार गोड शब्द यांसारखी जी माणूसपणाची लक्षणे आहेत, ती तर आचरणात आणू शकतो. आपल्या संपर्कात असलेल्या सगळ्यांना त्या मार्गावरून जाण्यासाठी प्रवृत्त तर करू शकतो! तुम्हाला खरं सांगू का, एका माणसाने शंभर पावलं पुढे जाण्यापेक्षा शंभर माणसांनी एक पाऊल जरी पुढे टाकलं, तरी माउलीची ओवी, वेदांतील प्रार्थना, तुकोबारायांचा अभंग थोडा तरी जगता येईल!

अध्याय क्र. १४ गीता श्लोक क्र. १९

नान्यम् गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति। गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मदभावं
सोऽधिगच्छति ॥१९॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की- जेव्हा पुरुष गुणांचा द्रष्टा होऊन
गुणांचाचून इतर दुसरा कर्ता नाही, असे जाणतो व गुणाहून वेगळा जो आत्मा
त्याला जाणतो, तो पुरुष गुणातीत जे माझे स्वरूप, त्या ब्रह्मस्वरूपी प्राप्त होतो
॥१९॥

अध्याय - १४ - ओव्या क्र. २८८, २८९, २९०

तरी पार्था जै ऐसे। बोधलेती जीवे दिसे। स्वप्न कां जैसे। चेईलेनी
॥२८८॥ नातरी आपण जळी। बिंबिलो तीरोनी कळी। चळण होता
कल्लोळी। अनेकधा ॥२८९॥ का नटलेनी लाघवे। नट्टु जैसा न झकवे।
तैसे गुणजात देखावे नहोनिया ॥२९०॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की- जागा झालेला मनुष्य, जसा
स्वप्नातील व्यवहारांचा व आपला काहीही संबंध नव्हता, हे जसे निःसंदेह
जाणतो, तसा गुणांचा व आपला काहीही संबंध नाही, हे ज्ञानी जीवांना समजते
॥२८८॥ किंवा नदीच्या काठावर उभा असलेला, आपले प्रतिबिंब पाण्यात
पाहतो व लाटांनी पाणी हलले, की ते जसे अनेक ठिकाणी दिसावे ॥२८९॥
किंवा नटवेषधारी हा आपल्या लीलांनी जसा स्वतःस फसवू शकत नाही,
त्याप्रमाणे, वस्तुतः त्यांचा व आपला काहीही संबंध नाही, हे ओळखून त्याचा
द्रष्टा व्हावे ॥२९०॥

या अध्यायाचे नाव 'गुणातीत योग' असे आहे. यात प्रामुख्याने आत्मा,
शरीर, ब्रह्म, माया आणि त्यापासून उत्पन्न झालेली सृष्टी आणि या सृष्टीचा भाग
असलेला मनुष्य हा तीन गुणांनी युक्त असतो. सत्त्व, रज, तम हे ते तीन गुण.
नावाप्रमाणेच याची लक्षणे असतात. या तीनपैकी एखाद्या किंवा दोन गुणांची

मनुष्यात वाढ होते आणि त्याचे आचरण त्या गुणांच्या लक्षणांप्रमाणे होत जाते. माणसांची वर्गवारीही त्याप्रमाणेच होते. पण, जी गुणातीत माणसं असतात, त्यांच्यावर या गुणांचा काहीही परिणाम होत नाही. म्हणूनच, त्यांना ज्ञानी म्हणतात; परंतु सर्वसाधारणपणे आपल्यासारखी जी सामान्य मंडळी असतात, त्यांच्यात या तीनपैकी एक किंवा दोन गुणांची वाढ होते. ती वाढ कशी होते आणि त्यामुळे तो मनुष्य आयुष्यभर कसा वागतो, याचं विस्तृत वर्णन भगवंतांनी आणि पर्यायाने माउलींनी या अध्यायात केलेले आहे. त्यामुळे जिवंतपणी केलेल्या कर्माने आणि त्याच्या अंगी वाढ झालेल्या गुणांमुळे मृत्यूनंतरही त्याचा पुनर्जन्म कसा होतो, कुठे होतो आणि त्याचं कारण काय, हे सांगताना भगवंत म्हणतात, की या प्रत्येक गुणाचा एक बंध आहे, त्याप्रमाणेच त्याचा पुनर्जन्म होतो. या तीनही गुणांची लक्षणं माउलींनी अगदी विस्तृत प्रमाणात आणि असंख्य उदाहरणे देऊन सांगितली आहेत. या गुणांचा स्वतःवर परिणाम होऊ न देणारे ज्ञानी किंवा द्रष्टे मानले जातात. हे स्पष्ट करण्यासाठी माउली ओव्यांमधून विविध उदाहरणे देतात. त्यातल्या तीन ओव्या आज विवेचनासाठी घेतल्या आहेत. माउली म्हणतात, 'तरी पार्था जै ऐसे। बोधलेती जीवे दिसे। स्वप्न कां जैसे। चेईलेनी ॥२८८॥ नातरी आपण जळी। बिंबिलो तीरोनी कळी। चळण होता कळोळी। अनेकधा ॥२८९॥ का नटलेनी लाघवे। नटु जैसा न झकवे। तैसे गुणजात देखावे नहोनिया ॥२९०॥' या ओव्यांचा अर्थ वरती दिलेलाच आहे. काय सांगतात माउली या उदाहरणात की, झोपेतून जागा झालेला मनुष्य-स्वप्नातील व्यवहाराचा आणि आपला (जागेपणीचा) काहीही संबंध नाही, हे मनुष्य जो निःसंदेहपणे जाणतो, तोच मनुष्य हेही जाणतो, की या तीन गुणांचा (सत्त्व, रज, तम) आणि आपला काहीही संबंध नाही. अशा लोकांनाच ज्ञानी किंवा द्रष्टा समजतात. हे अधिक स्पष्ट करण्यासाठी माउली अगदी रोजच्या बघण्यातली उदाहरणे देतात. शांत पाण्यात आपले एकच प्रतिबिंब दिसते. वाऱ्यामुळे त्या शांत पाण्यावर लाटा उत्पन्न झाल्या तर त्या लाटांमुळे अनेक प्रतिबिंबे दिसतात किंवा दुसऱ्या उदाहरणात माउली म्हणतात, की नटश्रेष्ठ आपल्या अभिनयातून (माउलींनी याला 'लीला' असा शब्द वापरलाय) स्वतंत्र आणि वेगळं रूप उभे करतो; पण तो स्वतः कोण आहे, हे त्याला ठाऊक

असते. तो लोकांना फसवू शकतो; पण स्वतःला फसवू शकत नाही. या तीनही उदाहरणांतून माउली हेच सांगतात, की जे खोटे आहे, फसवे आहे किंवा कृत्रिमरीत्या उभे केलेले आहे, हे ज्यांना पूर्णपणे माहित असते आणि म्हणून त्याला ते फसत नाहीत, ते ज्ञानी असतात किंवा द्रष्टे असतात. आता प्रश्न असा आहे, की या तीनही उदाहरणांचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी कसा संबंध येतो? झोपेत स्वप्न पडणे, हा आपल्या सगळ्यांना येणारा अनुभव आहे. काहींना ती स्वप्ने पुसटशी आठवतात, तर बऱ्याच जणांना ती आठवतदेखील नाहीत आणि म्हणूनच आपण स्वप्नातल्या गोष्टींना फारसे महत्त्व देत नाही. पण, कधी कधी असं होतं, की ती स्वप्ने आठवतात आणि आपण त्या स्वप्नाचा काय अर्थ असेल, याचा शोध घ्यायला लागतो. पूर्वीच्या काळातले लोक म्हणायचे, की 'मनी वसे, ते स्वप्नी दिसे'. हे बऱ्याच अंशी खरे आहे. रोजचे जगणे जगताना दिवसभरामध्ये आणि रात्री झोपेतसुद्धा मनात असंख्य विचार चालू असतात. दिवसभराच्या धावपळीमध्ये अनेक प्रापंचिक अडचणी, नात्यांतील हेवेदावे, किरकोळ वादविवाद, जोरदार भांडणे, काही चांगल्या घटना, काही सज्जन व्यक्तींचा सहवास, अशा अनेक गोष्टींनी काठोकाठ भरलेलं मन घेऊन आपण झोपायला जातो. त्यावेळी ज्या गोष्टींचा आपल्या मनावर खोलवर परिणाम झालेला असतो, त्यात इतर गोष्टी मोडतोड होऊन मिसळतात आणि आपल्याला विविध आणि विचित्र स्वप्नं पडतात. आता याला सत्य मानायचे का? आपल्या मनातली खळबळच स्वप्नात दिसते, हे विज्ञानानेसुद्धा सिद्ध केलंय. मग असे असेल तर सतत वेगवेगळी आणि वेगवेगळ्या स्वरूपात पडणाऱ्या स्वप्नांवर मात करता येईल का? अशी स्वप्नं पडूच नयेत, असं आपल्याला वाटते. त्यावर आपण नियंत्रण ठेवू शकतो का? हे काही अंशी शक्य होईल; पण त्यासाठी झोपण्यापूर्वी आपलं मन शांत असायला हवं. जेव्हा दिवसभराच्या असंख्य घटना, प्रसंग, भेटलेल्या व्यक्ती यांच्याकडे तटस्थ वृत्तीने बघत नाही, तोपर्यंत मन या गोष्टींनीच काठोकाठ भरलेलं असतं. झोपण्यापूर्वी मन रिते करता आले पाहिजे. हे रितेपण म्हणजे निर्विचार होणं, असे आहे. हे कसं करता येईल? त्यासाठी आधी स्वतःची मोकळेपणाने बोलण्याची तयारी पाहिजे. जे साचलंय, त्याचा निचरा अगदी कुठलाही किंतु न बाळगता करता आला पाहिजे. त्यासाठी

वेगवेगळे मार्ग आहेत. प्रिय व्यक्तीशी बोलणे, डायरी लिहिणे, सकारात्मक गोष्टींवर लक्ष केंद्रित करणे, वगैरे.

माउली दुसऱ्या ओवीत म्हणतात, की पाण्यात आपले प्रतिबिंब बघताना जर वाऱ्यामुळे पाण्यावर तरंग उठले तर आपलेच प्रतिबिंब अनेक ठिकाणी दिसते किंवा तसा भास होतो. ही ओवी वाचताना मला जाणवलं, की आपलं रोजचं जगणं जगताना आपल्याही बाबतीत असं घडतं का? एखादा प्रसंग, घटना, व्यक्ती वाऱ्याच्या झोताप्रमाणे आपल्या जीवनात येतात आणि आपलं आयुष्य अगदी ढवळून नाही काढत? पण अनेक तरंग, लाटा तयार होतात, हे मात्र नक्की. त्याचा परिणाम आपल्या जगण्यात अनेक दिवस जाणवत राहतो. आपलं जगणं त्याच्या भोवतीच काही दिवस फिरत राहते किंवा घुटमळत राहते. हा अनुभव आपल्यापैकी बऱ्याच जणांना आला असेल आणि मग त्यातून बाहेर पडण्यासाठी त्या प्रसंगाशी नको असलेली तडजोड करावी लागते, जी अतिशय क्लेशदायक असते. यावर उपाय काय? हेच तर माउलींनी या ओवीत सांगितलंय. आपलं शांत चाललेलं रोजचं जगणं कोणाच्या तरी चुकीनं असं अचानक हेलकावलं आणि आपण नकळतपणे त्यात सापडलो तर ते आपल्या प्रिय व्यक्तींपासून लपवून ठेवता कामा नये. कारण पाण्यात पडलेले प्रतिबिंब हे पाण्यात उठलेल्या तरंगांमुळे अनेक ठिकाणी दिसते; जे खरे नसते, तो भास असतो आणि जगाला तो भासच खरा वाटायला लागतो आणि म्हणून सतत जागरूक राहणे आणि आपल्या प्रियजनांशी पारदर्शी राहणे अतिशय गरजेचे आहे. जिथे शंका येईल त्या प्रसंगापासून, घटनेपासून, व्यक्तीपासून अलिप्त राहणे; मोहाचे, संघर्षाचे क्षण टाळणे हे तर आपल्याला जमू शकतं. कारण पाण्यात उमटलेले तरंग अल्पायुषी असतात. कालांतराने पाणी पुन्हा शांत होते आणि आपली खरी प्रतिमा त्यात दिसायला लागते. काही वेळेला आपल्या प्रियजनांना त्रास होईल म्हणून आपण काही गोष्टी त्यांच्यापासून लपवून ठेवतो. पण, त्याचा त्रास आपल्यालाच होतो. आपण इतर सगळ्यांना 'सगळं काही ठीक आहे', असं म्हणून फसवू शकतो; पण स्वतःला नाही. हेच तर माउली या तिसऱ्या ओवीत सांगतायेत. नटाने कितीही उत्तम अभिनय केला आणि स्वतःची मूळ प्रतिमा लोकांपासून लपवून ठेवण्यात यशस्वी झाला तरी तो

स्वतःला फसवू शकत नाही. ही ओवी वाचताना याचा तर आपल्या रोजच्या जगण्याशी खूपच संबंध आहे, हे जाणवलं. आपण जसे असतो, तसेच आपण बाहेर दिसू देत नाही. आपण समाजामध्ये वावरताना मुखवटा घालून वावरत असतो. असं वागायला कारण असतातही आणि नसतातही. उदाहरण द्यायचं झालं तर आजच्या घडीलाही अशी असंख्य माणसं आहेत, जी स्वतःच्या नोकरी-व्यवसायात येणारे ताण-तणाव, मानसिक उलघाल ही घरी किंवा कोणाला सांगत नाहीत. काहींचा उद्देश असतो, की उगीच घरच्यांना कशाला याचा त्रास? तर काहींचा असा समज असतो, की सांगून यांना त्यातलं काय कळणार आहे? गंमत म्हणजे हे त्याचं त्यानंच ठरवलेलं असतं. पण, त्याचे कुटुंब, पत्नी, मित्र-मैत्रीणी यांपैकी कोणीही नोकरी-व्यवसायाबद्दल विचारले तर 'मस्त चाललंय' असं खोटंच सांगतात किंवा तो विषयच टाळतात. एक प्रकारे आपण किती खुश आहोत, आनंदी आहोत, हे दाखवण्याचा सतत प्रयत्न करत असतात. असा अनुभव आपल्यापैकी काही जणांनी घेतला असेल किंवा बघितला असेल. थोडक्यात, माउलींनी दिलेल्या तीनही उदाहरणांचा गोषवारा काढायचा ठरवला तर असं म्हणता येईल, की झोपण्यापूर्वी आपलं मन रितं असावं, शांत असावं; त्यात कुठल्याही प्रसंगानं, व्यक्तींमुळे तरंग उमटू देऊ नये. हे तेव्हाच शक्य आहे, जेव्हा आपण अंतर्बाह्य पारदर्शी असू. आता हे आपल्यासारख्या सामान्यांना शक्य आहे का? प्रयत्न केला तर शक्य आहे. त्यासाठी या ओव्या उलट क्रमाने घेऊ. म्हणजे आपण आधी पारदर्शी होण्याचे ठरवू, म्हणजे मग आपल्या मनात उमटलेला हलका तरंगसुद्धा आपल्याला कोणाला तरी सांगता येईल आणि त्यामुळे आपलं मन शांत आणि रितं होईल. यातला पहिला भाग आहे त्याच्यासाठी आपल्याला बराच प्रयत्न करावा लागेल. आपल्या मनात साचवून ठेवलेल्या गोष्टी किंवा गुपितं कोणाला सांगावी, ती व्यक्ती आधी आपल्याला शोधता आली पाहिजे. त्या व्यक्तीचा आपल्याशी निर्हेतुक स्नेह पाहिजे. कारण आजकालच्या जगात त्या गोष्टींचा किंवा गुपितांचा गैरवापर होण्याची शक्यता जास्त आहे, म्हणून ही खबरदारी आपल्याला घ्यावी लागेल. एकदा अशी व्यक्ती सापडली; मग ती घरातली असो, नाही तर बाहेरची, आपण तिच्यापाशी आपलं मन मोकळं करू शकतो. हे गुपित किंवा मनातली

गोष्ठ सांगताना, ऐकणाच्या व्यक्तीकडून सल्ला किंवा त्यावरचा उपाय त्याने सांगण्याची अपेक्षा ठेवू नये. आपण फक्त व्यक्त व्हावं किंवा सांगून मोकळं व्हावं. हल्लीच्या भाषेत सांगायचं, तर ती व्यक्ती म्हणजे आपल्या मनात साचलेल्या गोष्टींचं 'बॅकअप' असावी. आपण आपला 'डेटा' त्या व्यक्तीकडे सुपूर्त केला, की आपल्या मनात नवीन विचार करायला 'स्पेस' तयार होते. आपलं मन निर्लेप, निर्मळ होतं. मागच्या गोष्टींचं साचलेपणाचं ओझं घेऊन आपल्याला नवीन दिवसाची सुरुवात करावी लागणार नाही. आपण आपोआपच पारदर्शी बनत जातो. आपण स्वतःलाच फसवतोय, ही भावनाही हळूहळू नष्ट होत जाते. माउली हेच सांगतायेत, की या जगात दुसऱ्याच्या मनात आपल्याविषयीची प्रतिमा तयार करणं सोपं आहे म्हणजेच जगाला फसवणं सोपं आहे; परंतु स्वतःची प्रतिमा आपल्या मनात तयारच असते, ती प्रयत्नानेसुद्धा बदलता येत नाही, म्हणजेच आपण स्वतःला फसवू शकत नाही. वर सांगितलेला उपाय केला तर आपण अंतर्बाह्य सारखेच होत जातो. याचा परिणाम असा होतो, की आपण आपले प्रश्न सोडवायला सक्षम असतोच; पण तो प्रश्न सांभाळत जगणं आपल्याला त्रासदायक वाटतं. यातूनच मग 'स्ट्रेस', 'टेन्शन', 'डिप्रेशन' या गोष्टी मागे लागतात. एकदा का आपण आपलं मन आपण ठरवलेल्या व्यक्तीसमोर मोकळं केलं, की ते प्रश्न कसे सोडवायचे, याचा विचार आपण करू शकतो. खरं सांगू का, आपल्यासारख्या सामान्यांचे प्रश्नही सामान्यच असतात; पण ते एकट्यानेच वाहून न्यायचं ठरवलं तर मात्र त्याचे ओझे होते. 'श्रीज्ञानेश्वरी'मध्ये या तीन ओव्यांचा संदर्भ हा, जे तीन गुण आहेत (सत्त्व, रज, तम) याचा आपल्याशी काही संबंध नाही, हे ज्ञानी लोक कसे जाणतात, यासाठी आलेला आहे. आपण या तीन ओव्यांचा- आपलं रोजचं जगणं समृद्ध कसं करता येईल, त्यासाठी विवेचनाला घेतल्या. माउलींच्या ओव्यांमधून आपण आपल्या आतमध्ये डोकावून बघायला हळूहळू शिकत आहोत. हे माझ्या मनातलं गुपित आहे, ते मी तुमच्याकडे व्यक्त केलं, माझं मन मी तुमच्याकडे मोकळं केलं कारण आपला स्नेह निर्हेतुक आहे. हे माझं गुपित, हे गुपित राहिलं नाही, असं मला वाटतं. तुम्हाला ?

अध्याय क्र. १४ गीता श्लोक क्र. २४,२५

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकांचनः। तुल्यप्रियाप्रियो
धीरस्तुल्यनिंदात्म संस्तुतिः ॥२४॥ मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्योः।
सर्वारंभपारित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥२५॥

या श्लोकांचा अर्थ असा दिला आहे, की- सुख व दुःख जो सारखीच मानतो, जो स्वस्वरूपी स्थित आहे. मातीचे ढेकूळ, दगड व सोने यांना समान मानतो, प्रिय व अप्रिय ज्याला समानच आहेत, ज्याची आत्मबुद्धी अभंग आहे असा, स्वतःची निंदा किंवा स्तुती समान मानणारा ॥२४॥ मान किंवा अपमान हे ज्याला सारखे वाटतात, मित्र व शत्रू यांना तो समान मानतो किंवा कोणत्याही (वैदिकादी) कर्मरंभात जो पडत नाही, त्याला गुणातीत असे म्हटले जाते ॥२५॥

अध्याय - १४ - ओव्या क्र. ३६०, ३६१, ३६९

हा ब्रह्मा ऐसेनि स्तविजो। कां नीच म्हणोनि निंदीजो। परी नेणे जळो
विझों। राखोंडी जैसी ॥३६०॥ तैसी निंदा आणि स्तुति। नये कोणहेचि
व्यक्ती। नाही अंधारे का वाती। सूर्या घरी ॥३६१॥ आता किती हा
विस्तारू। जाणे ऐसा आचारू। जायते तोचि साचारू। गुणातीत ॥३६१॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की- ब्रह्मदेवासारखा हा योग्य आहे म्हणून याची कोणी स्तुती करो, अथवा नीच आहे म्हणून निंदा करो, परंतु राखुंडी जशी जळतही नाही किंवा विझली म्हणता येत नाही (तसा हा एकरूप स्थितीत असतो) ॥३६०॥ त्याप्रमाणे निंदा किंवा स्तुती यांचा त्याच्यावर काही परिणाम होत नाही, अंधार किंवा दिवा यांची सूर्याच्या घरी काही ओळख असते का? तर नाही ॥३६१॥ आणखी किती सांगावे? असा ज्याचा आचार दिसेल, तोच गुणातीत आहे असे ओळख ॥३६१॥

या अध्यायामध्ये भगवंत आणि माउली- गुणातीत कोणाला म्हणावे,

यासाठी विविध उदाहरणे देतात. आधीच्या काही अध्यायांमध्ये स्थितप्रज्ञता, समदृष्टी इत्यादी विषयीसुद्धा भगवंत आणि माउली अशीच विविध उदाहरणे देताना आपण पाहिली आहेत. गुणातीत माणसाचे लक्षण सांगताना भगवंत म्हणतात, की मातीचे ढेकळ, दगड व सोने जो समान मानतो म्हणजेच लौकिक गोष्टीत त्याला काहीही रस नसतो. इतकंच काय, सुख-दुःख, प्रिय-अप्रिय, स्तुती-निंदा, मान-अपमान, मित्र-शत्रू या सगळ्यांना तो समानच मानतो. तो कुठल्याही कर्मरिंभात भाग घेत नाही. भगवंत म्हणतात, अशी लक्षणे असलेल्या पुरुषास गुणातीत म्हणावे. माउलींनी यावर ओव्या रचताना अनेक उदाहरणे दिली आहेत. त्यातल्या तीन ओव्या आज आपण विवेचनासाठी घेतल्या आहेत. माउली म्हणतात, 'हा ब्रह्मा ऐसेनि स्तविजो। कां नीच म्हणोनि निंदीजो। परी नेणे जळो विझों। राखोंडी जैसी ॥३६०॥ तैसी निंदा आणि स्तुति। नये कोणहेचि व्यक्ती। नाही अंधारे का वाती। सूर्या घरी ॥३६१॥ आता किती हा विस्तारू। जाणे ऐसा आचारू। जायते तोचि साचारू। गुणातीत ॥३६१॥' या ओव्यांचा अर्थ वरती दिलेला आहे. माउली गुणातीत व्यक्तीची लक्षणे सांगताना बरीच उदाहरणे देतात. त्यातली दोन उदाहरणे या ओवीत आहेत. सूर्य आणि राखुंडी ही ती दोन उदाहरणे. काय म्हणतात माउली, की गुणातीत व्यक्तीला त्याची स्तुती करो किंवा निंदा करो; तो स्थिर (एकरूप) असतो. ज्याप्रमाणे राखुंडी (राख) जळतही नाही पण ती विझली, असेही म्हणता येत नाही. हे थोडं अवघड आहे कळायला. लाकूड किंवा कोळसा पूर्ण जळून गेल्यावर त्याची पार राख होते (त्याला राखुंडी असेही म्हणतात) परंतु राखेला बघून आग पूर्ण विझली आहे, असे म्हणता येत नाही, तसेच या राखेला पुन्हा आग लावण्याचा प्रयत्न केला तर ती जळतही नाही. मधलीच अवस्था असते. तशी ही गुणातीत व्यक्ती असते. दुसऱ्या उदाहरणात माउली म्हणतात, की गुणातीत व्यक्तीची कोणी स्तुती किंवा निंदा केली तर या गुणातीत व्यक्तीवर त्याचा काहीही परिणाम होत नाही. हे सांगताना माउली म्हणतात, सूर्याच्या घरी जसा अंधार नसतो, तशाच कुठल्याही वाती (समई किंवा निरंजन) नसतात कारण तो सतत प्रकाशमान आहे. इथे 'अंधार' म्हणजे 'निंदा' आणि 'वाती' म्हणजे 'स्तुती',

या अर्थाने घेतले आहे. आता या श्लोकाचा आणि ओव्यांचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी कसा संबंध येतो? खरं तर भगवंताच्या श्लोकांमध्ये आणि माउलींच्या ओव्यांमध्ये जी गुणातीत व्यक्तीची वैशिष्ट्ये किंवा लक्षणे सांगितली आहेत, ती वाचल्यावर आपल्या सगळ्यांच्या मनात पहिला विचार येतो, की आपल्या सारख्या सामान्यांच्या आयुष्यात येणारी सुख-दुःखे, मान-अपमान या नित्य अनुभवाला येणाऱ्या भावना आहेत. भगवंत किंवा माउली म्हणतात, तसं वागायचं ठरवलं तर जगणंच कठीण होऊन जाईल. या श्लोकात आणि ओवीत सांगितलेल्या भावनांवर आपण अशी प्रतिक्रिया देणं अगदी स्वाभाविक आहे. पण, भगवंत आणि माउली तर म्हणतात, या सगळ्या भावना गुणातीत माणसाला समानच असतात. आता याची सांगड आजच्या जगण्याशी कशी घालायची? वर उल्लेख केलेल्या सर्व मानवी भावभावना जोडीनेच येतात. सुखापाठोपाठ दुःख येतेच; ज्याची स्तुती होते व ज्याला मान मिळतो, त्याचीच निंदा किंवा अपमान होऊ शकतो. हे अगदी आपल्यापैकी बऱ्याच जणांनी अनुभवले असेल. पण, इथे एक गोष्ट मान्य केली पाहिजे, की आपण समाजात राहतो म्हणून या भावनांचा आपल्याला अनुभव येतो. हेच जर आपण दूर जंगलात एकांतात निर्जनस्थळी राहिलो तर या भावनांचा आपल्याला मागमूसही दिसणार नाही. पण, आपल्यासारख्या सामान्यांना सगळं सोडून असं एकांतात जाऊन राहणं शक्य नाही. मग गुणातीत होणं साधणार कसं?

आपल्या सगळ्यांना एक अनुभव असेल, की सुख, स्तुती, मान-सन्मान हे क्षणिक असतात किंवा त्यांचं आयुष्य अल्प असतं. सुखाचे 'क्षण' असतात आणि दुःखाचा 'काळ' असतो. स्तुती त्या वेळेपुरती असते आणि निंदा आपल्या मागेपुढे सतत वावरत असते. मान-सन्मानाचा अवधी अल्पायुषी असतो आणि अपमानाचे शल्य मनात दीर्घकाळ सलत असते. आपल्याला हासुद्धा अनुभव असेल, की आपण सुखाचे, मान-सन्मानाचे फोटो काढून ठेवतो. पण तेच दुःखाचे, अपमानाचे नाही कारण ते आपल्या मनात सतत जागते असतात. का होत असावं असं? एका तत्त्वचिंतकानं फार छान उदाहरण दिलं आहे. तो तत्त्वचिंतक त्याच्या प्रवचनात एक विनोद सांगतो.

सगळी मंडळी खळखळून हसतात. तो तत्त्वचिंतक तोच विनोद जवळजवळ सहा ते सात वेळा सांगतो. प्रेक्षक हसेनासे होतात. शेवटी तो तत्त्वचिंतक प्रेक्षकांना विचारतो, की तुम्ही हसायचे का बंद झालात? मी तोच विनोद पुन्हा पुन्हा सांगतोय म्हणून तुम्हाला मी वेडा झालोय, असं वाटतंय का? आणि मग तो तत्त्वचिंतक जे सांगतो, ते फार महत्त्वाचे आहे. तो म्हणतो, की तुम्ही एकाच विनोदावर वारंवार हसत नाही; मग एकाच दुःखावर वारंवार रडत का बसता? आपलंही असं होतं का? आपण दुःख उगाळत बसतो; पण सुख उगाळत बसत नाही कारण त्याचं आयुष्य फारच थोडं असतं, असं आपल्याला वाटतं. एखाद्या व्यक्तीमुळे, प्रसंगामुळे झालेलं दुःख, अपमान आपण खूप दिवस मनात जपून ठेवतो. आपण त्या प्रसंगानंतर सतत चिंतेत असतो, काळजीत असतो. निंदा करणाऱ्या व्यक्तीशी आपण संपर्क तोडतो. पण, तुकोबा तर म्हणतात, 'निंदकाचे घर असावे शेजारी' मग हे कसं? आपण आपल्याशीच थोडासा विचार केला तर आपणच आपल्याला प्रश्न विचारतो, की याची खरोखरच गरज आहे का? आणि मग जी उत्तरं येतात, ती अविश्वसनीय असतात. माउलींनी सूर्याचे जे उदाहरण दिले आहे, ते याचसाठी. त्याच्या घरी अंधार (अपमान, निंदा) कधीच नसतो आणि त्यामुळेच त्याच्या घरी दिवाही (स्तुती, मान-सन्मान) नसतो. तो अंतर्बाह्य प्रकाशमान असतो आणि आपल्या संपर्कात येणाऱ्याला आपल्या प्रकाशाने उजळवून टाकतो. सर्वसामान्य माणसाला पूर्णपणे गुणातीत होणं जरा कठीणच आहे; परंतु आपण 'गीता' आणि 'ज्ञानेश्वरी'तून दोन ओंजळी तर भरून घेऊ शकतो? मग त्यासाठी आपण काय करू शकतो? एक उपाय आहे. अपमान, निंदा, दुःख याला आपल्या मनात फार काळ स्थान द्यायचे नाही. हे बोलायला सोपं आहे; पण आचरणात आणायला खूप अवघड आहे. प्रसंग आला, विषय निघाला किंवा ती व्यक्ती समोर आली, की आपण अस्वस्थ होतो. यासाठी अजून एक उपाय आहे. एक रोजनिशी करायची. रोज रात्री निजण्यापूर्वी त्यात त्या दिवशी आलेले सुख-दुःखाचे अनुभव, प्रिय-अप्रिय घटनांचा तपशील, मान-अपमानाचे प्रसंग, निंदा-स्तुतीच्या घटना या सगळ्या जमाखर्चासारख्या लिहून ठेवायच्या. जमेच्या बाजूला सुख, स्तुती, मान-

सन्मान, प्रिय घटना या येतील आणि खर्चाच्या बाजूला अर्थातच दुःख, निंदा, अपमान, अप्रिय घटना लिहायच्या. ताळेबंद जुळणार नाही, हे मान्य. तुम्ही म्हणाल, मग ही उठावेव करायची तरी कशाला? पण, खरं तर जे करायचं ते यापुढेच आहे. आपण घरातला जमाखर्च करतो, तेव्हा आपण खर्चाच्या बाजूवरच जास्त विचार करतो. खर्च कमी कसा करता येईल, यावर आपण चिंतन करतो. जमेच्या बाजूचा आपण फार विचार करत नाही कारण जमा काय आहे, ते तोंडपाठ असते आणि जमेची बाजू वाढवणं, आपल्या हातात नसतं. नाही का? तसेच, इथेसुद्धा खर्चाच्या बाजूवर आपण चिंतन करायचे. उदाहरणार्थ, आपल्याला दुःख का झाले? एखादी घटना आपल्याला अप्रिय का वाटली? आपला अपमान झाला किंवा निंदा झाली, याचं कारण काय? इत्यादी. मग बघा, असा अनुभव येईल, की त्या त्या प्रसंगी झालेला अपमान, निंदा या फारच 'मामुली' होत्या. आपण उगीचच त्याचा 'बाऊ' केला. आपण जर त्या निंदेकडे किंवा अपमानाकडे, आपल्या वागणुकीचा किंवा स्वभावाचा 'फीडबॅक' आहे, अशा रीतीने पाहिले, तर त्याची धार कमी होईल. समाजात वावरताना आपलंच म्हणणं खरं आहे, अशी भूमिका घेऊन आपण वागतो. एखाद्या व्यक्तीची, प्रसंगाची, घटनेची दुसरी बाजू असते, हे आपण सहसा मान्य करत नाही. जमिनीवर काढलेला इंग्रजीतला (9) हा समोरच्याला (6) दिसतो. दोघेही बरोबर असतात. पण, दोघेही स्वतःशी ठाम असतात आणि त्यातूनच या गोष्टी उद्भवतात. जर आपण अशी रोजनिशी लिहून खर्चाच्या बाजूवर चिंतन केले, तर माउली म्हणतात तसं आपण अगदी गुणातीत नाही होऊ शकणार; पण अपमान, निंदा या आपल्या खर्चाच्या बाजूला आपण लिहिणार नाही. साहजिकच, खर्च कमी झाल्याने ताळेबंद जुळण्याची शक्यता वाढू लागते. खरं सांगू का, खर्च आहे म्हणून जमेच्या बाजूला किंमत. खर्चाची बाजू (दुःखाची) बाजू कधीच जमेच्या (सुखाच्या) बाजूपेक्षा कमी होणार नाही. फायदा नाही; पण होणारा तोटा आपण नक्कीच कमी करू शकतो.

अध्याय क्र. १४ गीता श्लोक क्र. २६

मां च योऽव्याभिचरिण भक्तियोगेन सेवते। स गुणान्समतीत्येतान्ब्रभुयाय कल्पते ॥२६॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की- अव्यभिचारी (अभेद) भक्तियोगाने जो माझी उपासना करतो, तो या गुणांच्या पलीकडे जाऊन त्याला ब्रह्मत्व प्राप्त होण्याची योग्यता येते ॥२६॥

अध्याय - १४ - ओव्या क्र. ३७८, ३७९

घृताचे थिजलेपण। न मोडीता घृतचि जाण। का नाटिता कांकण।
सोनेचि ते ॥३७८॥ न उकलीता पट्ट। तंतूची असे स्पष्ट। न विरविता
घट्ट। मृत्तिका जेवी ॥३७९॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की- घट्ट झालेले तूप पातळ न करताही तूपच असते किंवा न आटविताही कांकण (बांगडी) सुवर्णरूपच असते ॥३७८॥ वस्त्र उकलून न पाहिले तरी स्पष्टपणे तंतुरूपच असते किंवा पाण्यात न विरघळताहि घट (मातीचे भांडे) मातीरूपच आहे, हे समजते ॥३७९॥

आजच्या भागाने आपला चौदावा अध्याय पूर्ण होतो. या संपूर्ण अध्यायात भगवंतांनी तिन्ही गुणांची वैशिष्ट्ये, लक्षणे सांगितली आहेत. या गुणांनी युक्त असलेली आणि या गुणांच्या पलीकडे गेलेल्यांची म्हणजेच गुणातीत व्यक्तींची वैशिष्ट्ये व लक्षणे सांगितली आहेत. या अध्यायाचा शेवट करताना भगवंत म्हणतात, की स्वस्वरूप आणि भगवंत यांच्यात भेद मानणारे व्यभिचारी आहेत आणि भेद न मानणारे अव्यभिचारी भक्त आहेत, जे या गुणांच्या पलीकडे जातात. माउलींनी स्वस्वरूप आणि भगवंत यांच्यात भेद कसा नाही, हे सांगण्यासाठी विविध उदाहरणे दिली आहेत. त्यातल्या दोन ओव्या आपण आज विवेचनासाठी घेतल्या आहेत. माउली म्हणतात, 'घृताचे थिजलेपण।

न मोडीता घृतचि जाण। का नाटिता कांकण। सोनेचि ते ॥३७८॥ न उकलीता पटू। तंतूची असे स्पष्ट। न विरविता घट्ट। मृत्तिका जेवी ॥३७९॥’ या ओव्यांचा अर्थ वरती दिला आहे. माउली आपल्याला रोजच्या पाहण्यातली उदाहरणे देऊन- स्वस्वरूप व भगवंत वेगळे नाहीत, हा सिद्धांत सोपा करून सांगतात. तूप, सोन्याची बांगडी, वस्त्र आणि मातीचे भांडे अशी आपण नेहमी बघत आलेली उदाहरणे देताना माउली म्हणतात, की या सगळ्या गोष्टी जशा त्याच्या स्वस्वरूपापासून वेगळ्या नाहीत, तसेच स्वतःचे ‘मी’पण हेही भगवंतापासून वेगळे नाही. आता या उदाहरणांचा किंवा रूपकांचा आपल्या रोजच्या जगण्यात नेहमी संबंध येतो; परंतु त्यातून आपल्याला एवढा गहन अर्थ प्रतीत होत नाही. तोच तर जाणून घ्यायचा आपला प्रयत्न आहे. आपल्यासारख्या सामान्यांना गीतेसारख्या सर्वश्रेष्ठ ग्रंथामधला गूढार्थ चटकन लक्षात येत नाही. माउलींनी त्यासाठीच ‘भावार्थदीपिका’ म्हणजेच रुढार्थाने ज्याला आपण ‘श्रीज्ञानेश्वरी’ म्हणतो, ती लिहिली. ती वाचताना त्यातले सिद्धांत, तत्त्व किंवा लक्षण ही वाचायला सोपी वाटली तरी आचरणात आणायला फारच अवघड वाटतात. त्यातल्या त्यात भक्तिमार्ग सोपा आहे, असे सगळी संतमंडळी सांगतात. पण, त्यातसुद्धा त्या भक्ताची लक्षणं वाचताना असं जाणवतं, की इतकं सगळं आपल्याला जमणार आहे का? आणि म्हणूनच मला भावलेल्या ‘श्रीज्ञानेश्वरी’तल्या ओव्या आणि त्याचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी संबंध लावण्याचा हा प्रयत्न आहे. त्यातूनच, आपण विस्मृतीत गेलेले आपल्यातले सद्गुण ओळखण्याचा हा प्रयत्न आणि उद्देश आहे. आज घेतलेल्या ओव्यांमध्ये माउलींनी जी उदाहरणे दिली आहेत, त्यात पहिल्या ओवीत माउली तुपाचे आणि कांकण म्हणजेच सोन्याच्या बांगड्यांचे उदाहरण देतात. काय म्हणतात माउली पहिल्या ओवीत, की तूप थिजले तर ते तूपच आहे का, याची खात्री करून घेण्यासाठी आपण ते थिजलेले तूप काही पातळ करून बघत नाही. तसेच, सोन्याची बांगडी ही सोन्याचीच आहे का, हे तपासण्यासाठी आपण काही ती वितळवून बघत नाही; ते आपल्याला अनुभवाने समजते. त्यांची आपल्याला परीक्षा बघावी लागत नाही. आता या दोन उदाहरणांवरून मला असं जाणवलं, की आपण

आपल्या संपर्कात असलेल्या किंवा नव्याने संपर्कात येणाऱ्या माणसांबद्दल इतकी खात्री आपल्याला असते का? आपण सतत त्यांची परीक्षा घेत असतो, आजमावत असतो. आता तुम्ही म्हणाल, की हे आजकालच्या जगात अगदी स्वाभाविक आहे. हल्ली कोणावरही डोळे झाकून विश्वास ठेवावा, अशी परिस्थिती नाहीये. कोण माणूस कसा असेल आणि त्या त्या वेळी कसा वागेल, याची काहीच शाश्वती नाही. मला हे सगळं मान्य आहे. पण, या उदाहरणाचं बघितलं आणि थोडा विचार केला, तेव्हा असं जाणवलं, की तुपाचे थिजणे हे ज्याने कोणी पहिल्यांदा बघितले असेल किंवा चोख सोन्यापासून दागिने करणे, हे ज्याने कोणी पहिल्यांदा केलं असेल, तेव्हा तुम्ही म्हणताय तसा त्याच्याही मनात हा प्रश्न आलाच असेल. पण, अनेक चाचण्या करून, परीक्षा घेऊन शेवटी हे सिद्ध झालं, की तूप थिजले तरी ते तूपच राहते आणि चोख सोन्याची कांकण केली तरी त्यातलं सोनं तसंच राहते आणि मग तेच जनमानसात रूढ झाले असेल. हे जसे आपल्याला अनुभवातून शहाणपण आले आणि ते आपल्यात रुजले तसे माणसांबाबतीत होत नाही. एखाद्या माणसाला कितीही पारखून बघितले तरी आपण त्याच्यावर आंधळा विश्वास ठेवत नाही. असे होते हे तुम्हालाही मान्य असेल. मग का होत असेल असं?

मला यातून असे जाणवले, की आपण जसे इतरांना पारखतो, तसेच इतरही आपल्याला पारखत असतात. इतरांनी- आपल्याला जे अपेक्षित आहे, तसे वागावे यावर आपले नियंत्रण नाही, त्याप्रमाणेच इतरांच्या अपेक्षेप्रमाणे आपण वागावे, हेही आपल्याला शक्य नाही. मग यावर उपाय काय? इतरांनी कसे वागावे, यावर आपले नियंत्रण नाही; पण आपण स्वतः कसे वागावे, यावर तर आपले नियंत्रण असू शकते आणि म्हणून एक प्रयोग करून बघायला हरकत नाही. आपल्यावर किती जणांचा डोळे झाकून विश्वास आहे, अशा लोकांची यादी करायची आणि त्याचबरोबर आपण किती जणांवर डोळे झाकून विश्वास ठेवतो, याचीही यादी करायची. आपल्या असे लक्षात येईल, की ही यादी अगदी हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतकी होईल. याचाच अर्थ असा आहे, की समाजातला एकमेकांवरचा विश्वास

दिवसेंदिवस कमी होत चाललाय. माणसामाणसांमधला विश्वास कमी का होतोय? जो विश्वास अगदी १००-१५० वर्षांपूर्वीपर्यंत होता, तो आता कमी होतोय. पूर्वी माणसाच्या शब्दाला, वचनाला किंमत होती. मला इथे 'जंजीर' सिनेमातला प्राणचा संवाद आठवतो. तो कर्ज घ्यायला सावकाराकडे जातो. पण, त्याच्याकडे गहाण ठेवायला काहीही नसते. तेव्हा प्राण म्हणतो, "ये खान की जुबान है।" आणि तेवढ्यावर तो सावकार त्याला पैसे कर्ज म्हणून देतो. तात्पर्य, शब्दाची किंमत, प्रामाणिकपणा, निरपेक्ष बुद्धी हे त्याकाळी फक्त माणसातले गुणच नव्हे, तर ती जीवनशैली होती, जगण्याची पद्धत होती. मग असं काय घडत गेलं, की आपण ही जगण्याची पद्धतच हळूहळू सोडून दिली. अप्रामाणिकपणा, खोटेपणा, दिलेला शब्द न पाळणे या अनिष्ट प्रथा आजची जीवनशैली बनली. कोणाचाच कोणावर विश्वास नाही. आपल्या प्राचीन पुराणकथांमध्ये राजा हरिशचंद्र, शिबी राजा, प्रभू रामचंद्र अशी अनेक उदाहरणे आहेत. 'रघुकुल रीत सदा चली आयी। प्राण जाई पर वचन न जाई।' अशा म्हणी प्रचलित होत्या, अजूनही आहेत; पण दिलेला शब्द पाळणे हल्ली कालबाह्य झालंय. इतरांचे राहू द्या; पण आपण स्वतः तर असे वागत नाहीये ना? कळत-नकळतपणे आपल्या हातून असे घडत नाहीये ना? आपण जसे बाह्यस्वरूपी दिसतो, तसेच अंतर्त्यामी आहोत का? मी दोन रूपं घेऊन तर समाजात वावरत नाहीये ना? हा विचार ज्याचा त्याने आपल्या मनाशी करायचाय. मनाच्या आत डोकावून बघायचे आहे आणि या प्रश्नांची उत्तरे शोधायची आहेत. जर यदाकदाचित उत्तर नकारार्थी आलं, तर आजपासून, नव्हे, आत्तापासून आपण अंतर्बाह्य पारदर्शी राहण्याचा प्रयत्न करून बघायला काय हरकत आहे? जग सुधारण्याचे आपल्यासारख्या सामान्यांचे काम नाही आणि तशी त्याची गरजही नाही. आपण सर्वांनी स्वतःमध्ये बदल घडवला, की जग आपोआप सुधारते. आपल्याला डोळ्यांनी अंधुक, धुरकट दिसायला लागलं, की आपण स्वतः चष्मा लावतो; जगाला चष्मा लावायला जात नाही, तसेच आहे हे.

दुसऱ्या ओवीत माउली म्हणतात, की वस्त्र हे तंतूंनी बनलंय, हे वस्त्र न उकलताही आपल्याला समजते. तसेच, घट म्हणजे मातीचे भांडे हे मातीचेच

बनले आहे, हे आपल्याला तो घट पाण्यात न विरघळताही कळते. या ओव्यांचा आजच्या जगण्याशी संबंध कसा येतो, असा विचार करताना मला जाणवले, की आपण प्रत्येक गोष्टीची अतिचिकित्सा करतो. जे वस्तू, घटना, प्रसंग या बाबतीत आपण करतो, तसेच माणसांबाबतीतही करतो का? आपल्या आजूबाजूला आपण अशी चिकित्सक माणसं नेहमी बघतो. अशा लोकांना साधा शर्ट घ्यायलासुद्धा दोन तासही पुरत नाहीत. अशा माणसांचा- प्रत्येक प्रसंगाचा, घटनेचा तपशील आपल्याला माहीत झालाच पाहिजे, असा आग्रह असतो. प्रत्येक गोष्टीत खोलात जायची त्यांना सवयच लागलेली असते. आता उदाहरणच द्यायचं झालं तर रस्त्याने जाताना एखादी मारामारी बघितली किंवा एखादा अपघात झाला तर ही माणसं थांबून सगळी रीतसर चौकशी करतात. आता या माहितीचा त्यांना काही उपयोग होतो का? तर मुळीच नाही, पण एक सवय. प्रसंगाचीच नाही तर माणसांचीसुद्धा यांना माहिती हवी असते. उदा. ऑफिसमध्ये वरिष्ठांनी एखाद्याची खरडपट्टी काढली, शेजारच्या घरात भांडण चालू असेल, इथपासून राजकारण, खेळ, कला इत्यादीमध्ये नक्की काय घडलं, हे समजेपर्यंत अशी माणसं अस्वस्थ असतात. म्हणजे समोर जे दिसतंय, ऐकू येतंय, तेवढ्यावर यांचं समाधान होत नाही. माउलींनी जे वस्त्रांचं उदाहरण दिलंय, ते तर अशा माणसांना चपखल बसते. समोर दिसणारा कॉटनचा शर्ट किंवा सिल्कची साडी ही अस्सल आहे की नाही, हे आपल्याला स्पर्शावरून, त्याच्या पोतावरून लगेच समजते; पण यांना खोलात जायची सवयच असते. माउली हेच सांगतायेत, की जे समोर दिसतंय, त्यात फार चिकित्सा न करता स्वीकारता आलं पाहिजे. जे प्रसंग, घटनांच्या बाबतीत तेच माणसांच्या बाबतीत. आपल्या संपर्कात येणारी माणसं ही ज्या कारणासाठी आली आहेत, तेवढं बघावं; उगीच खोलात शिरून चौकशी करू नये. जुनी माणसं याला 'रिकाम्या पंचायती' असे म्हणतात. बरं गंमत अशी, की अशा माणसांना काही सांगायला जावे तर ते आपण कसे चिकित्सक आहोत, सतर्क आहोत, हे आपल्यालाच पटवायला सुरुवात करतात. काय असेल याचं कारण? आपण असे आहोत का? हा विचार करताना असे जाणवले, की ज्या माणसांचा स्वतःवर विश्वास नसतो,

ते इतरांवर विश्वास ठेवायला तयार होत नाहीत. ही माणसं स्वतः संभ्रमित आणि भ्यायलेली असतात. त्याला ते चिकित्सक वृत्तीचं अवगुंठन घालतात. आपण चिकित्सक जरूर असावं; परंतु त्यालाही मर्यादा आहे. ती चिकित्सक वृत्ती इतकीही असू नये, की समोरच्यावर आपण अविश्वास दाखवतोय, असा संशय येईल. हे जग फसवणारे आहे; तसे प्रामाणिकही आहे. जितकं वाईट, तितकंच चांगलंही आहे. फक्त आपल्या ते चटकन लक्षात यायला हवं. जग हे आपल्या सगळ्यांचं मिळून बनलंय. ते सुंदर होण्यासाठी आधी एकमेकांवरचा 'विश्वास' वाढायला हवा आणि त्यासाठी स्वतःमध्ये थोडासा बदलही करायला हवा. असे जर आपल्यापैकी प्रत्येकाने ठरवले तर माउलींच्या आजच्या ओव्यांचा अर्थ- जो मला जाणवला किंवा भावला, तोच तुम्हालाही जाणवेल, असा 'विश्वास' मला तरी तुमच्याबद्दल वाटतो.

आजच्या भागाने आपला चौदावा अध्याय पूर्ण झाला. प्रथेप्रमाणे हरिनामाचा गजर करतो पुंडलिकाऽ वरदे हरीऽऽ विठ्ठल, श्रीज्ञानदेवऽऽ तुकाऽऽराम, पंढरीनाथ महाराज कीऽऽ जय!

अध्याय क्र. १५ गीता श्लोक क्र. १

ऊर्ध्वमूलमधः शाखामश्वत्थम् प्राहुरव्ययम्। छन्दासि यस्य पर्णानि
यस्तम् वेद स वेदवित ॥१॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की- ज्याचे मूळ वर (ब्रह्माच्या ठिकाणी) आहे, ज्याच्या फांद्या खाली आहेत, जो अश्वत्थ (विनाशी) आहे, तरी त्याला अव्यय (अविनाशी) असे सामान्य लोक म्हणतात, वेद ज्याची पाने आहेत असा हा प्रपंचरूपी वृक्ष (याचे अज्ञान हेच मूळ आहे व म्हणून हा क्षणभंगुर आहे) असे, त्याला जो जाणतो तो खरा वेदवेत्ता (ज्ञानी) होय ॥१॥

अध्याय - १५ - ओव्या क्र. १३६, १३७, १३८

पै भिंगोरी निधीये पडली। ते गमे भूमीसी जैसी जडली। ऐसा
वेगतिशयो भुली। हेतु होय ॥१३६॥ हे बहू असो झडती। आंधारे
भोवंडिता कोलती। ते दिसे जैसी आयती। चक्राकार ॥१३७॥ हा
संसारवृक्षु तैसा। मोडतु मांडतु सहसा। न देखोनि लोको पिसा।
अव्ययो मानी ॥१३८॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की- किंवा जमिनीवर टाकलेला भोवरा (भिंगरी) जेव्हा अतिशय वेगाने फिरत असतो, तेव्हा तो भूमीवर चिकटून उभा आहे, असे वाटते; त्याप्रमाणे अतिशय वेग हा (स्थिरतेच्या) भ्रमाला कारण होतो ॥१३६॥ हे असो, अंधारात कोलीत वेगाने फिरवले असता ती जशी (अग्नीची) एक वर्तुळाकार रेष आहे, असे वाटते ॥१३७॥ त्याप्रमाणे हा संसारवृक्ष सारखा नाश पावत आहे आणि उत्पन्न होत आहे; परंतु हे न कळल्यामुळे वेडे लोक तो नित्य आहे, असे मानतात ॥१३८॥

या अध्यायापासून आपला पंधरावा अध्याय सुरू होतो. या अध्यायाचे नाव 'पुरुषोत्तम योग' असे आहे. माउलींच्या दृष्टीने हा अध्याय ज्ञानकांडाचा आणि पर्यायाने गीताशास्त्राचा शेवटचा व महत्त्वाचा अध्याय आहे. संसाराचे

मिथ्यत्व दाखवून व जीवाला आत्मस्वरूपाची प्राप्ती करून देऊन त्यामागची येरझारा संपवणे, हा या अध्यायाचा विषय आहे. हा विषय थोडा गुंतागुंतीचा आहे. या अध्यायात प्रचलित गोष्टींपेक्षा वेगळ्या गोष्टी सांगितलेल्या आहेत. भगवंत प्रपंचाला अश्वत्थ वृक्ष म्हणतात. तो उलटा आहे म्हणजेच मूळ वर आणि फांद्या खाली. त्याची वाढ आणि नाश एवढ्या प्रचंड वेगाने होते, की सामान्य माणसाला तो सदैव हिरवागारच दिसतो. यापासून जो सावध असतो म्हणजेच या प्रपंचरूपी वृक्षाच्या वाढीचा आणि नष्ट होण्याचा वेग जो जाणतो, तो देहाने जरी भिन्न दिसला (म्हणजे भगवंताशी एकरूप न झालेला) तरी तो मनाने परमेश्वरापासून अभिन्नच असतो. अर्जुन चतुरपणे या भिन्न-अभिन्नाविषयी भगवंतांना प्रश्न विचारतो. तेव्हा भगवंत म्हणतात, 'मी देह आहे', ही भावना ज्याची समूळ नष्ट झाली आहे व जो माझ्या उपाधिरहित (निरुपाधिक) स्वरूपाला जाणतो, तो पुरुष 'पुरुषोत्तम' आहे. त्यानंतर भगवंत उपाधिरहित म्हणजे काय, हे सांगण्याआधी- उपाधी म्हणजे काय, हे सांगतात. हे विस्ताराने सांगताना भगवंत म्हणतात, की या जगात 'क्षर' आणि 'अक्षर' असे दोन पुरुष आहेत. क्षर पुरुष हा उपाधींशी म्हणजेच ज्या ज्या वस्तूंना, प्राण्यांना, गोष्टींना, माणसांना नाम आहे त्यांच्याशी तो एकरूप असतो आणि जो अक्षर आहे, त्याची 'मी देह आहे' ही भावना नष्ट झालेली असते; परंतु 'मी ब्रह्म आहे' हे ज्ञान त्याच्या ठिकाणी वसलेले असते. या दोन्ही पुरुषांपेक्षा आणखी एक पुरुष असतो. ज्याचे 'मी ब्रह्म आहे' या ज्ञानामुळे 'मी देह आहे' हे अज्ञान तर नष्ट होतेच; पण पुढे जाऊन 'मी ब्रह्म आहे', हे ज्ञानही त्याच्या ठिकाणी नाहीसे होते. अशा पुरुषाला 'पुरुषोत्तम' असे म्हणतात. या अध्यायाचा हा सारांश आहे. माउली हे गुंतागुंतीचे तत्त्वज्ञान सोपे करून सांगताना अनेक उदाहरणे देतात. आधुनिक भौतिकशास्त्रामधील वेगाचा नियम आपल्यापैकी बऱ्याच जणांना माहिती आहे. माउली त्याचा उपयोग उदाहरणांमधून करतात. आजच्या ओव्यांमध्ये तोच सिद्धांत आहे. माउली म्हणतात, 'पै भिंगोरी निधीये पडली। ते गमे भूमीसी जैसी जडली। ऐसा वेगतिशयो भुली। हेतु होय ॥१३६॥ हे बहू असो झडती। आंधारे भोवंडिता कोलती। ते दिसे जैसी आयती। चक्राकार

॥१३७॥ हा संसारवृक्षू तैसा। मोडतु मांडतु सहसा। न देखोनि लोकु पिसा।
अव्ययो मानी ॥१३८॥ या ओव्यांचा अर्थ वरती दिला आहे. अतिशय वेगाने
 फिरणाऱ्या गोष्टी आपल्याला स्थिर आहेत, असे वाटते. ती वस्तू स्थिर आहे,
 असा भ्रम निर्माण होतो याचे कारण त्या वस्तूचा फिरण्याचा वेग. आता या
 ओव्यांचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी कसा संबंध येतो ?

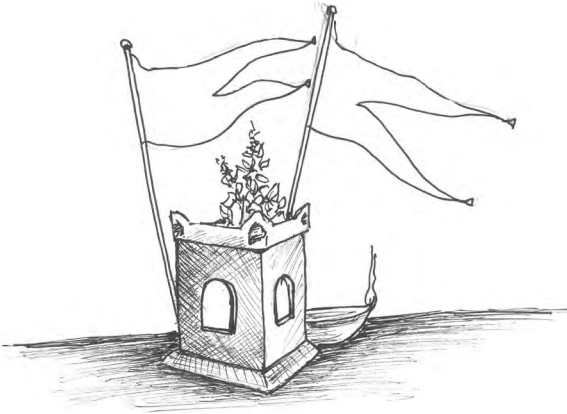
या ओव्यांमध्ये माउली जो भोवरा किंवा कोलतीचे उदाहरण देतात, तो
 भोवरा तरी आपल्यापैकी बऱ्याच जणांनी बघितला असेल, तर काहींनी तो
 फिरवलाही असेल. कोलती फिरवणे हा खेळ साधारणपणे ग्रामीण भागात,
 जत्रा-उरूस यांमध्ये बघायला मिळतो. तसा तो अवघड खेळ आहे. भोवरा
 स्वतःभोवती खूप वेगाने फिरतो आणि त्यामुळे तो जमिनीवर उभा आहे, असा
 भ्रम निर्माण होतो, तर कोलती वेगाने चक्राकार फिरवली तर ती कोलती
 नसून ते एक प्रकाशवर्तुळ आहे, हा भ्रम निर्माण होतो. आता या उदाहरणांचा
 आपल्या रोजच्या जगण्याशी तसा प्रत्यक्ष संबंध येत नाही; परंतु मनाशी निश्चित
 येतो. आजच्या ओव्यांमधल्या उदाहरणांशी साम्य असलेली आजची उदाहरणे
 द्यायची झाली, तर आपण हाय-वेने जाताना शेजारहून गेलेल्या वाहनाचे चाक
 स्थिर वाटते किंवा मिक्सरमधले फिरणारे ब्लेड आपल्याला दिसतसुद्धा नाही.
 हे दोन्हीही भ्रमच आहेत, हे आपल्याला माहीत असते; परंतु डोळ्यांना तसेच
 दिसते. म्हणजे जे दिसते, ते सगळेच भ्रम असतात का? तर तसे नाही. भ्रम,
 भ्रामक कल्पना यांमध्ये आपण कळत-नकळतपणे सापडतो. साधारणपणे
 वस्तूंच्या बाबतीत आपण थोडे जागरूक असतो; परंतु प्रसंग, घटना, व्यक्ती
 यांच्याबाबतीत हा भ्रम खरा वाटावा, इतक्या बेमालूमपणे तो आपल्यासमोर
 उभा राहतो आणि तिथे आपली फसगत होते. माउलींच्या काळाच्या मानाने
 आत्ताचे जग हे खूपच वेगवान झालेले आहे. तो वेग गाठण्यासाठी आपण सगळेच
 धडपडत असतो. या वेगाची एक स्पर्धाच लागलीये असं म्हणा ना! मग त्या
 स्पर्धेत धावण्यासाठी, अधिक वेगवान होण्यासाठी, जगभरातील शास्त्रज्ञ,
 तंत्रज्ञ अहोरात्र संशोधन करत असतात. उदाहरण द्यायचं झालं तर सध्या
 विमान हे सगळ्यात वेगवान वाहन आहे. हजारो किलोमीटरचे अंतर आपण
 काही तासांत कापू शकतो. आता हे पुरेसे नाही का? पण वेगाचे आपल्याला

व्यसनच लागले आहे. आता आवाजाच्या वेगाने जाणारी सुपरसॉनिक विमाने निघालीयेत. रेल्वेने आरामदायी आणि वेगाने प्रवास करता येतो. पण, आता बुलेट ट्रेन येऊ घातली आहे. प्रगत देशांमध्ये ती बरीच आधीपासून आहे. जे दळणवळणाचे, तेच संपर्काचे. २०-३० वर्षांपूर्वी टेलिफोन हे त्वरित संपर्क साधण्याचे साधन होते. पण, तेवढं पुरेसं नाही. मग मोबाइल आले. त्यात अनेक सुविधा आल्या. आता तर फाइव्ह जी स्पीडसुद्धा कमी वाटतेय. इतकंच कशाला, मनोरंजन, वाचन, संगीत, खेळ यातसुद्धा वेगाला महत्त्व आलं. रात्रभर चालणारी नाटकं आता दोन तासांत संपतात, १०-१५ दिवस पुस्तक वाचत बसायला आता कोणाला वेळ नाही म्हणून विविध ऑप आलेत, ज्यामध्ये २०-२५ मिनिटांच्या गोष्टी असतात, त्यासुद्धा ऐकायच्या; वाचायच्या नव्हेत! रात्रभर चालणारे संगीताचे जलसे जाऊन २-३ तासांच्या मैफली आल्या. पाच-पाच दिवस चालणाऱ्या कसोटी कमी होऊन २०-२० च्या मॅचेस लोकप्रिय होतायेत. हे सगळं सांगण्याचं कारण असं, की इथं वेग असूनही स्थिरता नाही. जी गोष्ट या वर उल्लेख केलेल्या बाबतीत घडतीये, तीच गोष्ट माणसा-माणसांमधल्या नातेसंबंधांत घडतीये. जितक्या वेगाने ओळखी होतात, तितक्याच वेगाने दुरावाही निर्माण होतोय. धीर-सबुरी, माणसांना धरून राहणे, हे फक्त शब्द राहिले आहेत. स्वतःच्या बाबतीतसुद्धा आपल्याला सगळ्याची घाई झालेली असते. तसे केले नाही तर आपण जगापासून बाजूला पडू, ही भीती आहेच. नोकरी-व्यवसायात 'सेटल' होण्याची घाई, बढतीची-अधिक नफ्याची घाई, बंगला, गाडी, दागदागिने, प्रतिष्ठा हे सगळं आपल्याला झटपट मिळावं, अशीच आपल्या सगळ्यांची इच्छा असते. आपली घाई इतकी टोकाला पोहोचलीये, की आपण हॉटेलमध्ये गेल्यावर जेवणाची ऑर्डर दिल्यापासून दहाव्या मिनिटाला जेवण आपल्यासमोर असायला पाहिजे, अशी आपली इच्छा असते. उशीर झाला तर आपण वेटर, मॅनेजर यांना धारेवर धरतो. हा सार्वत्रिक अनुभव आहे. तीच घाई आपल्याला सण-वार, समारंभांतूनही दिसून येते. एकदाचे उरकायचे, असेच आपण सण-वार आणि समारंभ पार पाडत असतो. थोडक्यात, आता फक्त वेग आहे. स्थिरता, मनसोक्तपणा, धीर, सबुरी हे हळूहळू विरत चाललं आहे.

नात्यांची गुंफणच नाही त्यामुळे गुंतागुंतही नाही. आपण आपलीच समजूत काढतो, की आपण 'सेटल' आहोत, स्थैर्य आलय. पण, विचार करून बघा, की खरंच, तसं आहे का? इथे माउली जे म्हणतात, की अति वेगामुळे स्थिर असल्याचा भ्रम होतो, ते पटते. वर उल्लेख केलेल्या गोष्टी या बरोबर आहेत की चूक, हे कसं कळणार? तुम्ही म्हणाल, की नवीन शोधामुळे सगळ्या गोष्टींना वेग आला, ही प्रगतीच नाहीये का? वेग म्हणजे प्रगती, पुढे जाणे. मग हे चूक कसे असेल? स्थिरता म्हणजे प्रगतीला खीळ, असेही काहीजण म्हणतील. हे बरोबरच आहे आणि ते मान्यच केलं पाहिजे; परंतु लौकिक किंवा भौतिक स्थिरता ही बहुधा तात्कालिक असते. कारण शर्यतीतून आपण जोपर्यंत बाहेर पडत नाही, तोपर्यंत हे धावणं चालूच असतं. पहिल्या क्रमांकावर कधीही स्थिरता नसते. कोणीतरी आपल्याला मागे टाकतोच. मग आपण त्याला मागे टाकण्यासाठी आपला वेग वाढवतो. हे चक्र चालूच राहते. जीवन समरसून जगणे आणि शर्यतीत पहिला नंबर येण्यासाठी आणि तो टिकवण्यासाठी जगणे, यात निश्चितच फरक आहे. मग प्रश्न येतो, की या शर्यतीला, स्पर्धेला काय अर्थ आहे? कशाकरिता धावायचे, हे समजले पाहिजे. ध्येयपूर्ती की पहिला नंबर, हे प्रत्येकाने स्वतःच ठरवायचे. ध्येयपूर्ती ही धावपळीपेक्षा दमदार चालीने झाली, तर त्याचा एक वेगळाच आनंद आहे! हळूहळू परंतु निश्चयी मार्गक्रमण केले तर काही आभाळ कोसळत नाही. पण, सहसा असे होत नाही. मग यावर उपाय काय?

कुठलेही लेखन करताना किंवा वाचताना त्यात आपण विविध चिन्हांचा उपयोग करतो किंवा पाहतो. पूर्णविराम (.), स्वल्पविराम(,), अर्धविराम(;), उद्गारचिन्ह(!), प्रश्नचिन्ह(?) असे बरेच. कशाकरिता असतात ही चिन्हे? चिन्ह न वापरता लिखाण करता येत नाही का? लिखाण करता येते; परंतु जो कोणी ते वाचेल, त्याला त्यालिखाणाचा अर्थबोधच होणार नाही. तुम्हाला काय म्हणायचे आहे, ते वाचणाऱ्यापर्यंत नेमकेपणाने पोहोचणारच नाही. संवादाचेही तसेच आहे. तुमच्या बोलण्यातून, बघण्यातून, देहबोलीतून ही विरामचिन्हे दिसून येतात. कसलाही भाव चेहऱ्यावर दिसू न देता आणि बोलण्यात कसलाही चढ-उतार न आणता एखादा जर तुमच्याशी संवाद

साधत असेल, तर तुम्हाला ते नीटसे कळणारच नाही. असे लिखाण किंवा संवाद वेगाने करता येतो; परंतु इथे वेगाचा उपयोग नाही. तसेच आहे जगण्याचे. आपल्याला ही चिन्हे जगतानासुद्धा वापरता आली पाहिजेत. म्हणजेच, आपल्याला प्रश्न करता आले पाहिजेत (?), आश्चर्यचकित होता आलं पाहिजे (!), वळण आलं तर वेग कमी करून वळता आलं पाहिजे (;), एखाद्या प्रसंगी थांबताही आलं पाहिजे (.). पण या सगळ्यात महत्त्वाचे म्हणजे वेग कमी करून क्षणभर विश्रांती घेता आली पाहिजे (,). स्वल्पविराम म्हणजे संपूर्ण थांबणं नव्हे. लिखाणामध्ये किंवा संवादामध्ये हा स्वल्पविराम आधीच्या आणि पुढच्या वाक्यांमधला दुवा असतो. तसेच, जगण्याचेही आहे. आत्तापर्यंत केलेला जगण्याचा प्रवास आणि पुढील प्रवास याला जोडणारा सांधा म्हणजे आपली क्षणभर घेतलेली विश्रांती. लिखाणात किंवा संवादामध्ये स्वल्पविराम न घेतल्याने अनेक विपरीत अर्थ तयार झाल्याचे आपण ऐकतो किंवा वाचतो. थोडक्यात काय, आपण आपल्या आधीच्या जगण्याचा संदर्भ पुढच्या जगण्याशी लावण्यासाठी क्षणभर थांबायला हवं, स्वल्पविराम घ्यायलाच हवा. आणि म्हणूनच, मी 'स्वल्पविराम' घेतो आणि क्षणभर थांबतो.

अध्याय क्र. १५ गीता श्लोक क्र. ६

न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः। यद्गत्वा न निवर्तन्ते
तद्धाम परमं मम ॥६॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की- ते पद सूर्य प्रकाशित करीत नाही, चंद्र नाही, अग्नी नाही, ज्या ठिकाणी गेल्यावर गेलेले लोक परत मागे पाऊलच घेत नाहीत, ते माझे अत्यंत श्रेष्ठ असे निजधाम आहे ॥६॥

अध्याय - १५ - ओव्या क्र. ३३४, ३३८, ३३९

तैसे ज्ञानाचिये दिठी। मजसी अभिन्नचि ते किरीटी। येर भिन्नपण ते उठी। अज्ञानास्तव ॥३३४॥ परी ओघाचेनि मेळे। पाणी उजू परी वाकुडें जाले। रवी दुजेपण आले। तोयबगे ॥३३८॥ व्योम चौफळे की वाटोळे। हे ऐसे कायिसयाही मिळे। परी घटमठी वेंटोळे। तैसेही आथी ॥३३९॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की- तसेच अर्जुना, शुद्ध ज्ञानदृष्टीने पाहिले तर त्यांच्यात व माझ्यात भेद नाहीच; पण भिन्न आहेत, अशी जी बुद्धी होते, तो सर्व अज्ञानाचा प्रभाव आहे ॥३३४॥ परंतु सरळ (उजू) असलेले पाणीही ओघाच्या (प्रवाहाच्या) योगाने वाकडे वाटू लागते किंवा सूर्यबिंबाला पाण्यामुळे प्रतिबिंबरूपाचा दुजेपणा येतो ॥३३८॥ आकाश चौकोनी की वाटोळे, याचे उत्तर- ते कोणत्याही आकाराचे आहे, हे होय. पण, घटामुळे ते वाटोळे व मठामुळे (आश्रमामुळे) ते चतुष्कोन असेही असते ॥३३९॥

आजचा गीतेतील श्लोक आणि त्यावरील माउलींच्या ओव्या या मागच्या भागातील श्लोक आणि ओव्यांचा उत्तरार्थ आहे, असे म्हणता येईल. मागच्या भागात आपण वस्तुस्थिती आणि भ्रम यांवर माउलींनी दिलेल्या ओव्यांवर विवेचन केले. या भागात भगवंत म्हणतात, असे पुरुष (पुरुषोत्तम) आणि माझ्यात भेद नाही; परंतु अज्ञानामुळे ते दोघे भिन्न आहेत, असे वाटते. ते माझ्या अत्यंत श्रेष्ठ अशा परम निजधामाला जातात, जेथून ते पाऊल मागे

घेत नाहीत. माउलींनी पुरुषोत्तम आणि भगवंत भिन्न नसून एकच आहेत; पण अज्ञानामुळे आपल्याला ते भिन्न दिसतात, हे सांगण्यासाठी निसर्गातील भव्य उदाहरणे घेतली आहेत. माउली म्हणतात, 'तैसे ज्ञानाचिये दिठी। मजसी अभिन्नचि ते किरिटी। येर भिन्नपण ते उठी। अज्ञानास्तव ॥३३४॥ परी ओघाचेनि मेळे। पाणी उजू परी वाकुडें जाले। रवी दुजेपण आले। तोयबगे ॥३३८॥ व्योम चौफळे की वाटोळे। हे ऐसे कायिसयाही मिळे। परी घटमठी वेंटोळे। तैसेही आथी ॥३३९॥' या ओव्यांचा अर्थ वर दिलेला आहे. माउली जी उदाहरणे देतात, ती दिसायला सरळ दिसतात; परंतु त्यांच्यात त्या अर्थाच्या पाठीमागे एक वेगळाच अर्थ दडलेला असतो. माउलींनी दिलेली ही उदाहरणे पाहिली तर ती तशी साधी वाटतात; परंतु त्या रूपकामागचा वेगळा विचार आपल्याला सहसा जाणवत नाही. आत्ताच्या आधुनिक विज्ञानामुळे आपल्याला माहित झाले आहे, की पाणी आणि आकाश आकारहीन आहे आणि आपल्या सूर्यमालेत एकच सूर्य आहे; परंतु बाराव्या शतकात हेच सत्य माउली या छोट्याशा उदाहरणातून सांगतात, हाच तो रूपकामागचा वेगळा विचार. शिवाय भिन्न-अभिन्नाची फोड करण्यासाठी त्याचा उदाहरण म्हणून वापर करतात, तेही ओवीबद्ध रीतीने; हे त्यांच्यातल्या सर्वश्रेष्ठ कवित्वाची साक्षच आहे! आता या ओव्यांचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी कसा संबंध येतो, हे वाक्य मी प्रत्येक भागात लिहितो कारण संपूर्ण ज्ञानेश्वरीचाच आपल्या रोजच्या जगण्याशी संबंध येतो. त्यातले काही कण आपण वेचण्याचा प्रयत्न करतोय. आजच्या रूपकातून दोन्ही पद्धतींनी अर्थ काढता येतो. पहिला अर्थ असा, जो ज्ञानेश्वरीत अपेक्षित आहे, की पाणी उजू असून नदीच्या प्रवाहाने वाकडे झालेले दिसते. आकाशात सूर्य एकच असूनही पाण्यात पडणाऱ्या प्रतिबिंबामुळे त्याला दुजेपणा येतो आणि आकाश आकारहीन असूनही घटात ते गोलाकार तर मठात ते चौकोनी दिसते. म्हणजे जे मूळस्वरूप असते, ते आपल्या दृष्टीवर पडणाऱ्या भ्रमामुळे, आहे त्यापेक्षा वेगळे दिसते. हा झाला एक अर्थ. दुसरा मला जाणवला तो अर्थ असा, की आपण रोजचे जगणे जगत असताना प्रसंग, घटना किंवा व्यक्तींकडे बघतो किंवा त्यांच्याविषयी ऐकतो, ते त्यांचे खरे रूप असते की नाही? की त्यांच्यावरती कोणाचा तरी प्रभाव

असतो आणि त्यामुळे ते मूळस्वरूपापेक्षा वेगळे वागतात.

आजच्या उदाहरणामध्ये पाण्याच्या प्रवाहाचे जे रूपक वापरले आहे, त्याचा तर आपल्या रोजच्या जगण्याशी अगदी जवळचा संबंध आहे. नदीचा उगमापासून समुद्राला मिळेपर्यंत किंवा दुसऱ्या मोठ्या नदीशी संगम होईपर्यंतचा नदीचा प्रवास हा डोंगरदऱ्या, खाचखळगे, सपाट प्रदेश अशा विविध भागांतून होतो. नदी आपल्या प्रवाहात असंख्य जीवांना सहारा देतेच; पण वाटेत असलेले दगडगोटे, माती यांनाही ती आपल्या प्रवाहात सामावून घेते. नदीची विविध रूपे आपण बघतो. उगमाशी छोटासा असलेला प्रवाह संगमाला विशाल रूप धारण करतो. डोंगरदऱ्यातून वाहताना तिचे रूप रौद्र दिसते, तर मैदानी प्रदेशात शांत रूप. आपल्या जगण्याला 'जीवन' म्हटले आहे, तसेच पाण्यालाही 'जीवन' म्हणतात. आपलं जगणंही असंच असतं का? वर उल्लेख केल्याप्रमाणे पहिल्या अर्थाने बघितले तर आपण उजू (म्हणजे सरळ) असतो, असं प्रत्येकालाच वाटत असतं. दुसऱ्याचा काहीतरी गैरसमज होतो म्हणून आपण त्यांना वेगळे दिसतो, असेही आपल्यापैकी बऱ्याच जणांना वाटते किंवा दुसऱ्या अर्थाने बघितले तर कोणाच्या तरी प्रभावाखाली येऊन आपण- आहे त्यापेक्षा वेगळे वागतो. पण, प्रत्यक्षात आपण तसे नाहीयेत, असेही आपल्याला वाटते. कसाही अर्थ घेतला तरी पाण्याइतकं निर्मळ आपण राहू शकत नाही, ही वस्तुस्थिती आहे आणि ती आपण सर्वांनी मान्यच केली पाहिजे. निर्हेतुक, निरपेक्षपणे भरभरून देणं, हा पाण्याचा गुण आहे. आपल्यात त्याची थोडीशी कमी असते. अशी अनेक माणसं आपण आपल्या आजूबाजूला बघतो किंवा त्यांच्याबद्दल ऐकतो, की ज्यांनी स्वतःजवळ जे काही आहे, ते मुक्तपणे वाटून टाकले. यात अग्रस्थानावर अर्थातच आपली सगळी संतमंडळी आहेत. गीता, ज्ञानेश्वरी ते प्रत्यक्ष जगले किंवा जगतायेत. आपल्यासारख्या सामान्यांच्या संपर्कात येणारी माणसंही सामान्यच असतात; परंतु त्यांच्यापैकी काहींची उदाहरणे आपण बघतो किंवा ऐकतो. त्यांच्याबद्दल किंवा त्यांच्या कार्याबद्दल व्हॉट्स अॅपला व्हिडिओ येतात. क्वचित छोटी बातमीही येते पेपरमध्ये. मला अशी दोन-तीन उदाहरणे माहिती आहेत. निवृत्तीनंतरची सगळी पुंजी एखाद्या संस्थेला दान देणारे,

स्वतःच्या पैशांतून घरोघरी जाऊन गळणारे नळ दुरुस्त करून पाणी बचत करणारे, आपल्या पेन्शनमधून रस्त्यात पडलेले खड्डे बुजवणारे. ही ज्ञात मंडळी आहेत. कुठलीही प्रसिद्धी न करता निरपेक्ष बुद्धीने काम करणारी अशी शेकडो माणसं असतील, जी अज्ञात आहेत. आपण सगळे प्रापंचिक माणसे आहोत. आपल्याला इतकं निरपेक्ष होणं शक्य नाही. आपण इतकंच बघायचं, की आपलं आयुष्य जगताना आपला जो जीवनप्रवाह आहे, तो अनेक प्रश्नांच्या खाचखळ्यातून जात असतो. समस्यांच्या खोल दऱ्या आपल्याही आयुष्यात येतात. जन्मापासून मृत्यूपर्यंत असंख्य माणसं आपल्या संपर्कात येतात. काही सुष्ट असतात, तर काही दुष्ट. या सगळ्यांना बरोबर घेऊन आपल्यासमोर येणाऱ्या प्रश्नांच्या खाचखळ्यांना समर्थपणे तोंड देत आणि समस्यांच्या दऱ्या पार करत हा जीवनप्रवाह अखंड वाहता कसा राहिल, यासाठी प्रयत्न आपण करतो का ? तसे सगळेच करतात ; पण त्यातून समाधानी वृत्ती टिकते का ? आपले वागणे इतरांना गैर वाटते का ? आपण कोणाच्या प्रभावाखाली येऊन तर आपलं जगणं जगत नाहीये ना ? या सगळ्यांचा धांडोळा घेण्यासाठी आपल्याला आपल्या मनात डोकावून बघितलं पाहिजे.

दुसऱ्या उदाहरणात माउलींनी सूर्याचे जे उदाहरण दिले आहे, ते आपल्या बाबतीत किंवा आपल्या संबंधात येणाऱ्या व्यक्तींच्या बाबतीत लागू पडते. आपण उघड्या डोळ्यांनी सूर्याकडे बघू शकत नाही. त्याचे तेज आपल्या डोळ्यांना सहन होत नाही. पण, पाण्यात पडलेले प्रतिबिंब आपण सहज बघू शकतो. त्याचे तेज तिथे शांत दिसते. सर्वसाधारणपणे आपला समज असतो की, जो अत्यंत यशस्वी माणूस असतो, तो सहजासहजी, कष्टाने, प्रामाणिकपणे यशस्वी झालेला नाही. मला इथे इंग्रजीमधल्या 'गॉडफादर' या कादंबरीची आठवण झाली. त्या कादंबरीच्या मलपृष्ठावर म्हणजे सगळ्यात शेवटच्या पानावर एक वाक्य लिहिलंय- **BEHIND EVERY SUCCESS, THERE IS A CRIME** मग त्या यशस्वी माणसाची दुसरी बाजू शोधण्यासाठी सगळ्यांची धडपड सुरू होते. हे झालं थोरांच्या बाबतीत ; पण आपल्यातलासुद्धा कोणी यशाची पायरी चढला, नावलौकिक, मानमरातब, पैसा त्याच्याकडे आला, की आपणही त्याच्याकडे संशयाने

बघू लागतो. माउली म्हणतात ते इथे पटते, की सूर्य तोच आहे; पण त्याचं पाण्यात प्रतिबिंब पडल्याने त्याला 'दुजेपणा' आला. तसेच आहे हे. म्हणजे माणूस तोच आहे, फक्त त्याचं दुसरं रूप समोर आलं, की 'दुजाभाव' सुरू होतो. त्याला वेगळी वागणूक आपण द्यायला लागतो. इथे एक गोष्ट आठवली, ती थोडक्यात सांगतो. एका मोठ्या कंपनीच्या दारात एक भिकारी रोज बसायचा. एकदा त्या कंपनीच्या मालकाचे पाकीट खाली पडते आणि तो भिकारी ते पाकीट प्रामाणिकपणे त्या मालकाला परत नेऊन देतो. मालक त्याची सगळी चौकशी करतो व त्याच्यावर भीक मागायची वेळ का आली, ते समजून घेतो. भिकारी आधी छोटा व्यावसायिक असतो; पण काही कारणाने त्याची परिस्थिती खालावते व त्याच्यावर भीक मागायची वेळ येते. काही महिन्यांनंतर कंपनीच्या मालकाचा त्याला निरोप येतो आणि त्याला त्या मालकाच्या केबिनमध्ये बोलावले जाते. तो आत गेल्यावर कंपनीचा सगळा कर्मचारी वर्ग तिथे जमतो आणि त्याचे टाळ्यांनी स्वागत करतो. भिकारी गोंधळून जातो. तेव्हा मालक त्याच्याजवळ जाऊन त्याच्या हातामध्ये भरपूर पैसे असलेले पाकीट ठेवतो आणि म्हणतो, की तू आपला व्यवसाय पुन्हा चालू कर. ही तुझ्या प्रामाणिकपणाची बक्षिसी नाहीये किंवा भीकही नाहीये. भिकारी अजून गोंधळात पडतो. तेव्हा मालक सांगतात, "अरे, मी माझ्या संपर्कात असलेल्या सगळ्यांना तुझ्या प्रामाणिकपणाची; परंतु परिस्थितीमुळे भीक मागावी लागत असल्याची गोष्ट 'शेअर' केली आणि तुझा व्यवसाय पुन्हा चालू करण्यासाठी मदत देण्याचे आवाहन केले. त्याचे फळ म्हणजे ही जमलेली रक्कम." या गोष्टीतून मला माउलींच्या उदाहरणाचा प्रत्यय आला. भिकारी किंवा मालक यांचे दुसरे रूप जगासमोर आल्यामुळे आपण माणसांना ओळखायला किती कमी पडतो, ते जाणवले. आपण प्रतिबिंबालाच खरे स्वरूप मानतो. इथे इंग्रजीमधली अजून एक 'फ्रेज' आठवली- DON'T JUDGE THE BOOK, BY IT'S COVER आपले असेच होते बहुधा. माणसाचे आतले रूप समजण्यासाठी त्याच्या मनात आपल्याला उतरायला हवं आणि या उतरायच्या पायऱ्या खूपच काळजीपूर्वक उतराव्या लागतात. हे एकदा जमलं, की बघा, आपल्याला ती सवयच लागून जाईल आणि आपली

माणसांची पारख सहसा चुकणार नाही.

आता शेवटचे उदाहरण आकाशाचे दिले आहे. माउली म्हणतात, आकाश आकारहीन असते. मठात किंवा घटात त्यांच्या आकाराप्रमाणे चौकोनी किंवा वाटोळा (गोलाकार) दिसते. या उदाहरणाचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी कसा संबंध येतो, हा विचार करताना जाणवले, की आपल्याला जन्मापासून सगळेजण त्यांच्या त्यांच्या इच्छेप्रमाणे आकार देण्याचा प्रयत्न करतात. आई-वडील, बहीण-भाऊ, नातेवाईक, मित्र-मंडळी, शिक्षक, नोकरी-व्यवसायातले कनिष्ठ-वरिष्ठ आणि उरलासुरला समाज. या भाऊगर्दीत आपल्याला स्वतःला आकार देण्यासाठीची संधी क्वचितच मिळते. जगण्याच्या शेवटच्या टप्प्यात ती मिळते, तेव्हा आपल्याला वाटते, की आता बदलून काय उपयोग? असा विचार आपण का करत असू? याचे कारण बहुधा असे असावे, की आपण कसे असायला पाहिजे, हे इतर लोकंच ठरवतात. त्यामुळे आपली वागणूक तशीच झालेली असते आणि अचानक आपल्याला जसे वागावेसे वाटते, तसे आपण वागायला सुरुवात केली तर लोक काय म्हणतील, याची चिंता! म्हणजे पुन्हा लोकांच्या मनाप्रमाणेच आपण वागतो. थोडक्यात, आपण जन्माला येतो, तेव्हा जसे आकारहीन असतो आणि वेगवेगळ्या लोकांच्या प्रभावाने आपण वेळोवेळी तसा तसा आकार घेत राहतो. माउली म्हणतात तसे, आपण आकाशासारखे सदासर्वकाळ आकारहीन राहू शकत नाही आणि हे स्वाभाविक आहे. हे चूक आहे, असे नाही; किंबहुना आपल्या वागणुकीत व्यक्ती, प्रसंगानुरूप लवचिकता असणे, हे अतिशय चांगले लक्षण आहे. आपण ऐकतो किंवा वाचतो की, डॉ. अब्दुल कलाम, श्री. रतन टाटा, श्री. पु. ल. देशपांडे अशांसारखी मंडळी समाजात लोकप्रिय झाली, लोकांना ते जवळचे वाटू लागले कारण कर्तृत्वाने, श्रीमंतीने ते अगदी उच्च स्थानावर असले तरी त्यांच्यातली ऋजुता, विनम्रशीलता यांमुळे त्यांनी लोकांची मनं जिंकली. आपणही आकारहीन न राहता आयुष्यभर लोकांना जसे आवडते, तसे वागण्याचा प्रयत्न करतोच की. परंतु आपण लोकप्रिय, लोकांना हवेहवेसे, प्रत्येकाच्या जवळचे सहसा होत नाही. काही अपवाद असतीलही. मग काय फरक आहे त्यांच्यात आणि आपल्यात? त्यांच्याकडची विनम्रता,

ऋजुता, सतत देण्याची वृत्ती ही त्यांच्यात अगदी नसानसांत भिनलीये. आपलं घोडं अडतं, ते इथंच. स्वतःबद्दलचा वृथा अभिमान, अहंकार यांमुळे आपण नकळत स्वतःला इतरांपासून वेगळे समजतो. उदाहरण घ्यायचे झाले तर कुठलीही पार्टी असो, समारंभ असो, प्रशिक्षण असो; आपण आपल्या ओळखीच्या लोकांव्यतिरिक्त कोणाशी बोलायला जात नाही. लोकांमध्ये सहजतेने मिसळणे, हेच आपण विसरत चाललो आहोत. आपण स्वतःला संकुचित करतोय, याचा आपल्याला पत्ताच नसतो. हा स्वभाव बदलावा, असे वाटते. पण, भिडस्त स्वभाव आड येतो. म्हणजेच, माउली म्हणतात तसे, आकाश जितक्या सहजतेने घटाचा किंवा मठाचा आकार घेते, ती सहजता आपल्यात आली पाहिजे.

थोडक्यात काय, आपण आपले जगणे जगत असताना आपला जीवनप्रवाह अखंड राहिल, याकडे बघितले पाहिजे. त्यासाठी आपला संपर्क विस्तारायला हवा. ते करताना माणूस अचूक पारखायला हवा आणि हे सगळे सहजतेने घडायला हवे. त्यासाठी वेगळा आटापिटा करण्याची गरज नाही. आता तुम्ही म्हणाल, हे थोडं कठीण आहे आचरणात आणायला. पण, खरं सांगू का, हे आपल्याला कठीण वाटते म्हणजेच आपण पुन्हा संकुचित विचार करायला लागलोय. मग हे कसे जमेल? यासाठी परिचित किंवा तिन्हाईत अशा शेकडो माणसांशी हा विषय बोलता येईल आणि असं केल्यानं आपल्यात आपोआप सहजता येईल, समोरच्या माणसाने दिलेल्या सल्ल्यावरून माणूस पारखता येईल आणि त्यायोगे आपला संपर्कही विस्तारला जाईल. माउली किंवा भगवंत म्हणतात तसे, आपण पुरुषोत्तम नाही होऊ शकणार; पण इतरांकडून आपण सहज आणि दिलखुलास आहोत, एवढी पावती मिळाली तरी पुष्कळ आहे.

अध्याय क्र. १५ गीता श्लोक क्र. २०

उत्क्रामन्त स्थितं वाऽपि भुंजानं वा गुणान्वितम्। विमूढा नानूपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥१०॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की- शरीर सोडून जाताना, शरीरात असताना, विषयाचा उपभोग घेत असताना अथवा सुखादी गुणांनी युक्त असतात, अज्ञानी लोक त्याला (आत्म्याला) देहातून वेगळा असा पाहत नाहीत, परंतु ज्ञानी पुरुष त्याला बरोबर (अकर्ता) असा जाणतात ॥१०॥

अध्याय - १५ - ओव्या क्र. ३७६, ३७७, ३७८, ३८०

पै रूखु डोलतु देखावा। तरी वारा वाजतु मानावा। रूखु नसे तेथे पांडवा। नाही तो गा? ॥३७६॥ कां आरसा समोर ठेविजे। आणि आपणपें तेथ देखिजे। तरी तेधवांचि जाले मानिजे। काय आधी नाही ॥३७७॥ का परता केलीया आरसा। लोपु झाला तया आभासा। तरी आपणपे नाही ऐसा। निश्चयो करावा? ॥३७८॥ तैसे होईजे जाइजे देहे। ते आत्मसत्ते अविक्रिये। निष्टंकिती ग मोहें। आंधळे ते ॥३८०॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की- पण अर्जुना, असे पाहा की, झाड हलते आहे म्हणजेच वारा वाहतो आहे त्यामुळेच असे म्हणावे का? आणि जेथे झाडंच नसेल तेथे वारा नाहीच, असे का समजायचे? ॥३७६॥ किंवा आरसा समोर ठेवून आपण त्यात आपले रूप पाहिले म्हणजे मूळ रूपही तेव्हाच झाले, असे समजायचे का? ते आधी नव्हते का? ॥३७७॥ किंवा आरसा परत नेला आणि त्यातील आभासाचा लोप झाला म्हणजे आपलाच लोप झाला, असा का निश्चय करायचा? ॥३७८॥ त्याप्रमाणे उत्पन्न होणे किंवा नष्ट होणे, हे वस्तुतः देहाचे धर्म आहेत; पण ज्यांची विचारशक्ती लोप पावलेली आहे, असे अज्ञानी लोक मोहाने, ते धर्म, अविकारी व सत्तास्वरूपी जो आत्मा त्याचेच आहेत असा निश्चय करतात ॥३८०॥

मागच्या भागात आपण बघितले, की ज्ञानी मनुष्य किंवा पुरुषोत्तम आणि भगवंत यांच्यात भेद नाही, हे माउलींनी वेगवेगळ्या उदाहरणांतून स्पष्ट केलंय. पुढे जाऊन भगवंत शरीर आणि आत्मा यातला भेद सांगतात. अज्ञानामुळे शरीरालाच आपण आत्मा मानतो. विषय आपले शरीर भोगत असते; परंतु ज्या यातना होतात त्या आपल्या आत्म्याला होतात, असा आपला दृढ समज असतो. शरीराद्वारे केल्या जाणाऱ्या क्रिया हा आत्माच करत असतो आणि तोच कर्ता आहे, असे आपल्याला अज्ञानामुळे वाटते; परंतु जे ज्ञानी आहेत, ते हा भेद बरोबर ओळखतात आणि देहाच्या कुठल्याही स्थितीला असताना आत्मा अकर्ता आहे, हे ते जाणतात. या गीतेच्या श्लोकाचा अर्थ अधिक स्पष्ट करण्यासाठी माउली अगदी रोजच्या बघण्यातली उदाहरणे देतात. माउली म्हणतात, 'पै रूखु डोलतु देखावा। तरी वारा वाजतु मानावा। रूखु नसे तेथे पांडवा। नाही तो गा ? ॥३७६॥ कां आरसा समोर ठेविजे। आणि आपणपें तेथ देखिजे। तरी तेधवांचि जाले मानिजे। काय आधी नाही ॥३७७॥ का परता केलीया आरसा। लोपु झाला तया आभासा। तरी आपणपे नाही ऐसा। निश्चयो करावा ? ॥३७८॥ तैसे होईजे जाइजे देहे। ते आत्मसत्ते अविक्रिये। निहंकिती ग मोहें। आंधळे ते ॥३८०॥' या ओव्यांचा अर्थ वरती दिलेला आहे. माउली उदाहरणे देताना अज्ञानावर कोरडे ओढताना दिसतात. तेव्हा ते प्रसंगी परखड भाषा वापरतात. विचारशक्ती नष्ट झालेल्यांना ते आंधळे म्हणतात. या ओव्यांमध्ये माउली वारा, झाड, आरसा अशी रूपके वापरून या श्लोकाचा अर्थ सोपा करून सांगतात. माउली म्हणतात, झाडे हलली, की आपण वारा आहे असे म्हणतो; पण जिथे झाडं नाहीत, तिथे वारा नाही, असे म्हणता येणार नाही. आपण आरशासमोर उभे राहिलो, की आपले प्रतिबिंब आपल्याला दिसते; पण याचा अर्थ आपण तेव्हा निर्माण झालो, असे म्हणायचे का? किंवा जर आपल्या समोरून आरसा काढून घेतला तर प्रतिबिंब आपोआप नाहीसे होते म्हणजे आपण नष्ट झालो, असे म्हणायचे? तर दोन्हींचे उत्तर 'नाही' असे येते. इथे माउलींनी आत्म्याला वाऱ्याची, तर देहाला झाडाची उपमा दिली आहे. दुसऱ्या उदाहरणात आत्म्याला स्वतःची (म्हणजे आरशात बघणाऱ्याची) आणि शरीराला आरशाची उपमा

दिली आहे. म्हणजे थोडक्यात झाडे असली काय किंवा नसली काय, वारा असतोच; त्याचप्रमाणे आपले असणे हे आरशातल्या प्रतिबिंबावर अवलंबून नसते. आपण असतोच. अतिशय विलक्षण सांगड घातलीय माउलींनी! सारासार विचार करणारा मनुष्य हे मान्य करणार नाही, की झाडाच्या हलण्यावर वारा आहे किंवा नाही, हे ठरवणे किंवा आरशात दिसणाऱ्या प्रतिबिंबावर आपले अस्तित्व अवलंबून असणे. मग अशी उदाहरणे का दिली असतील माउलींनी? आत्मा जोपर्यंत देहात आहे, तोपर्यंत तो देह सचेतन आहे. जे सचेतन शरीर आहे, ते इंद्रियांद्वारे विषयांचे भोग भोगत असतो. आत्म्याचा त्याच्याशी काही संबंध नसतो. हा सिद्धांत सोपा करून सांगण्यासाठी माउलींनी ही उदाहरणे दिली असावीत. थोडा अवघड आणि गुंतागुंतीचा विषय आहे. आपल्या रोजच्या जगण्याशी याचा संबंध खरं तर अगदी जवळचा आहे; पण या धावपळीच्या जगात हा विचार करायला कोणाला वेळही नाही आणि जन्म-मृत्यू, आत्मा-शरीर असे विषय फारसे चर्चिते जात नाहीत. पण, तरीही आपण ठरवले आहे, की ओव्यांचा अर्थ आपल्याला कसा भावला, हे आपल्या मनात डोकावून बघायचे आहे.

माउलींनी जी उदाहरणे दिली आहेत, ती तर आपल्याला मान्य आहेत. पण तरीही कधी कधी आपण सत्य स्वीकारायला तयार होत नाही. याचे कारण बहुधा सत्य पचवायची आपली तयारी नसते किंवा ते मान्य केल्यामुळे समस्यांना तोंड द्यावे लागेल, असे आपल्याला वाटते. आपण समस्यांना फार घाबरतो. रोज समोर येणारे प्रश्न वेगळे आणि समस्या वेगळ्या! प्रत्येकाच्या वयोमानाप्रमाणे प्रश्न आणि समस्या या वेगवेगळ्या असतात. मुद्दा असा आहे, की आपण त्यांना सामोरे कसे जातो? कारण जगणं जोपर्यंत चालू आहे तोपर्यंत प्रश्न समोर येणार, समस्याही येणार. वाहत्या पाण्याचा प्रवाह हाताने अडवायचा कितीही प्रयत्न केला तरी जिथून फट मिळेल, तिथून पाणी बाहेर येते. प्रश्न आणि समस्यांचं तसंच आहे. या ओव्यांमध्ये माउली सांगतायेत, की शरीर आणि आत्मा हे दोन्ही भिन्न आहेत. आपण स्वतःच्या शरीरावर नितांत प्रेम करतो. आपण त्याला थोड्याही वेदना, यातना होऊ देत नाही; लगेच उपचार करतो. परंतु आपल्या शरीराला सचेतन ठेवणाऱ्या आत्म्याचा

आपण विचार तरी करतो का ? त्याच्यावर प्रेम करतो का ? माउली म्हणतात, शरीर विविध इंद्रियांद्वारे विषय भोगत असते ; त्याचा आत्म्याशी काही संबंध नाही. जो कधीही दिसत नाही, त्याचे फक्त अस्तित्व जाणवते. मग सहजच असे वाटते, की जे दिसत नाही ; पण ज्याचे फक्त अस्तित्व जाणवते, त्याचा विचार तरी कसा करणार आणि साहजिकच, प्रेमही कसे करणार ? मग असंही वाटते, की हा आत्मा म्हणजे मन असेल का ? पण पुन्हा मुद्दा येतो, की आपण आपल्या मनावर तरी कुठे प्रेम करतो ? मनाचा विचार करतो. म्हणजे आपल्या मनाला काय वाटेल, वगैरे. पण, ते तेवढ्यापुरते. शरीराने उत्पन्न केलेले प्रश्न, समस्या मनाने सोडवल्या आहेत, असे आपण धरून चालतो. अगदी छोट्या छोट्या प्रश्नांपासून मोठ्या समस्येपर्यंत. प्रश्न, समस्या सुटली तर आपल्याला आनंद होतो म्हणजे मनाला आनंद होतो आणि नाही सुटली तर काळजी, चिंता लागते. ती मनाला लागते, असे आपण मानतो. पण, खरेच असे असते का ? आपल्या शारीरिक हालचालींमुळेच ते प्रश्न किंवा समस्या निर्माण होतात आणि सोडवल्या जातात. उदाहरण घ्यायचे झाले तर सकाळी ऑफिसला निघताना स्वच्छ पांढऱ्या शर्टवर कसला तरी डाग पडला तर आपण काळजीत पडतो, की आज आपले 'प्रेझेंटेशन' होते आणि नेमकं असं झालं. ते 'टेन्शन' मनाला आलंय, अशीच आपली धारणा असते. आपण चटकन दुसरा शर्ट घालतो किंवा डाग दिसणार नाही, अशी व्यवस्था करतो आणि सुटलो बुवा ! म्हणून चिंतामुक्त होऊन ऑफिस गाठतो. आता या सगळ्या प्रसंगांत शारीरिक हालचालींमुळेच डाग पडला, शर्ट बदलला किंवा डाग झाकला, या सगळ्या शारीरिकच हालचाली आहेत. मग यात मनाचा कुठे संबंध आला ? सर्व शारीरिक हालचाली होण्याच्या सूचना आपला मेंदू देत असतो, हे आधुनिक विज्ञानानं सिद्ध झालंय. इथेही मनाचा संबंध नाही. तरीही मानसिक ताणतणाव, मनःपूर्वक आनंद, मनाला यातना होतात, असे आपण म्हणतो, म्हणजे नेमके काय असेल ? हे तर आपल्या रोजच्या जगण्यातले अविभाज्य घटक आहेत. सूक्ष्मपणे बघितलं तर या सगळ्या मानवी भावना आहेत. आपल्या भावना जेव्हा कमी-जास्त होतात, तेव्हा आपल्याला त्याप्रमाणे अनुभव येतो. सुख-दुःख, वेदना, आनंद, चिंता,

ताणतणाव या सगळ्या भावना आहेत. त्यांचे अस्तित्व जाणवते; पण त्या दिसत नाहीत. आनंद झाला, की आपल्या चित्तवृत्ती प्रफुल्लित होतात, आपल्या चेहऱ्यावर हास्य उमटते. आघात झाला, दुःख झालं, की शारीरिक वेदना होतात, डोळ्यांतून अश्रू येतात. आपला चेहरा आपल्या मनातल्या भावना प्रगट करत असतो. हास्य किंवा अश्रू या अनुक्रमे सुख आणि दुःखाची भावना प्रगट करतात. म्हणजे माउली म्हणतात ते पटतं, की सगळे विषयांचे भोग शरीर भोगत असते; आत्म्याचा त्याचा काहीही संबंध नाही. हे वाचायला थोडे जड वाटते. पण, हा संपूर्ण अध्यायच थोडा गुंतागुंतीचा आणि क्लिष्ट आहे. आजच्या उदाहरणात जो वारा आहे किंवा आपण स्वतः - यांच्या अस्तित्वाचे पुरावे घ्यायची गरज नाही. मराठीत म्हण आहे, की 'हातच्या कांकणाला आरसा कशाला' तसेच आहे हे. आपल्या शारीरिक हालचालींमुळे उत्पन्न होणाऱ्या भावना, या त्या शारीरिक हालचालींमुळेच विरून जाणार आहेत. यात मन, आत्मा यांचा संबंध नाही. उदा. आपण मनाने ठरवले, की दुसऱ्या गावी जायचे तर शारीरिक हालचालींशिवाय आपण दुसऱ्या गावाला कसे जाऊ? किंवा एखाद्या सुगंधाने प्रफुल्लित वाटायचे असेल तर मनाने तसे करणे शक्य नाही. त्यासाठी नाकाने श्वास घ्यावा लागेल, तेव्हा त्या सुगंधाचा आनंद मिळेल. आता तुम्ही म्हणाल, की इतके दिवस तुम्हीच सांगताय, की मनात डोकावून बघितलं पाहिजे. मग मनात म्हणजे कुठे डोकावून बघणार? तर त्याचं उत्तर आहे, की इथेही शारीरिक हालचाल आहे. आपण मेंदूला सकारात्मक विचार करायला भाग पाडलं पाहिजे. मेंदू विचार करतो म्हणजेच शारीरिक हालचाल आणि असा विचार करणे म्हणजे डोकावून बघणे. या सकारात्मक विचार करण्याचे एक उदाहरण देतो. एकदा एका साधूकडे दोघेजण जातात. साधू पहिल्या माणसाला विचारतो, की तुला काही प्रश्न पडलाय का? तो मनुष्य उत्तर देतो, की होय. मग साधू पुन्हा विचारतात, तुला त्याचा तोडगा माहीत आहे का? तो मनुष्य म्हणतो, होय. मग साधू म्हणतो, मग कशाला काळजी करतोस? दुसरा माणूस जरा हुशार असतो. साधू त्या दुसऱ्या माणसाला तेच दोन प्रश्न विचारतो. दुसरा माणूस म्हणतो, की मला त्यावरचा तोडगा माहीत नाही. तेव्हाही साधू म्हणतो, मग

कशाला काळजी करतोस ? ज्याला तोडगा माहिती आहे आणि त्यामुळे त्याचा प्रश्न सुटणार आहे म्हणून त्याने काळजी करू नये. ज्याला तोडगाच माहिती नाही आणि त्यामुळे त्याचा प्रश्न सुटणारच नाही. त्यानेही काळजी करू नये. आपल्याच कृतीमुळे समस्या किंवा प्रश्न उभे राहतात आणि आपणच त्याचे उत्तर काहीतरी कृती करून शोधलेले असते. कुठलीही कृती करून ज्याचे उत्तरच सापडत नाही, त्या प्रश्नांची काळजी तरी कशाला करायची? शाळेत असताना ज्या प्रश्नांची उत्तरे आपल्याला येत नसतात, ते प्रश्न आपण 'ऑप्शन'ला टाकायचो. जगण्याचेही तसेच आहे. अनुत्तरित प्रश्न आपल्याला 'ऑप्शन'ला टाकता आले पाहिजेत. म्हणजे जगणं सोपं होईल, असं वाटते. आता कुठले प्रश्न अनुत्तरित आहेत, हा ज्याचा त्याचा 'प्रश्न' आहे.

भाग ७४

अध्याय क्र. १५ गीता श्लोक क्र. १५

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च। वेदैश्च सर्वैरहमेव
वेदयो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम ॥१५॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की- सर्व प्राण्यांच्या हृदयामध्ये मी प्रवेश करून राहिलो आहे, त्यांना स्मृती, ज्ञान व विस्मृती माझ्यापासूनच होतात, सर्व वेदांकडून मीच जाणण्यास योग्य आहे, वेदांचा कर्ता मीच व वेदांना मीच जाणतो ॥१५॥

अध्याय - १५ - ओव्या क्र. ४६४, ४६५, ४६९

तरी ताकाचे अंश फेडणे। याची नांव लोणी काढणे। चोखाचिये शुद्धी तोडणे। कीडचि जेवी ॥४६४॥ बाबुळीची सारावी हाते। परी पाणी तंव असे आइते। अभ्रचि जावें गगन ते। सिद्धचि की ॥४६५॥ पै सांगणेयाजोगे नव्हे। तेथिचें सांगणे ऐसे आहे। म्हणोनि उपाधि लक्ष्मीनाहे। बोलिजे आदी ॥४६९॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की- तर असे पहा की, दह्यातील ताकाचा अंश काढून टाकणे, याचेच नाव लोणी काढणे (ती काही स्वतंत्र क्रिया नाही) होय, किंवा शुद्ध सोने पाहिजे असेल, तेव्हा त्यातील अशुद्ध धातू जाळून नाहीसा करणे हेच होय ॥४६४॥ शेवाळ बाजूला करणे याचाच अर्थ पाणी शुद्ध करणे होय (ते तर प्रथमच शुद्ध असते, करावे लागत नाही) अथवा अभ्र (ढग) नाहीसे झाले, की आकाश मूळचेच स्वच्छ आहे ॥४६५॥ म्हणून जे शब्दाने सांगण्यासारखे नसते, त्याचे असे आजूबाजूचे वर्णन करावे लागते, हे मनात आणून लक्ष्मीपती भगवंताने प्रथम उपाधीचे वर्णन केले ॥४६९॥

आपण एकाहतराव्या भागात बघितले, की अर्जुन चतुरपणे प्रश्न विचारतो आणि भगवंत त्याला समर्पक उत्तरे देतात. निरुपाधिक रूप म्हणजे काय,

हे सांगण्याआधी उपाधी म्हणजे काय, हे सांगतात आणि त्याचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी माउलींनी ज्या विविध ओव्या रचल्या आहेत, त्यातल्या तीन ओव्या आज आपण विवेचनासाठी घेतल्या आहेत. त्यात माउली म्हणतात, जे शब्दांनी सांगता येण्याजोगे नसते, त्याच्या आजूबाजूचे वर्णन केले तर जे सांगायचे आहे, ते बरोबर कळते. हे स्पष्ट करण्यासाठी माउली म्हणतात, 'तरी ताकाचे अंश फेडणे। याची नांव लोणी काढणे। चोखाचिये शुद्धी तोडणे। कीडचि जेवी ॥४६४॥ बाबुळीची सारावी हाते। परी पाणी तंव असे आइते। अभ्रचि जावें गगन ते। सिद्धचि की ॥४६५॥ पै सांगणेयाजोगे नव्हे। तेथिचें सांगणे ऐसे आहे। म्हणोनि उपाधि लक्ष्मीनाहे। बोलिजे आदी ॥४६९॥' या ओव्यांचा अर्थ वरती दिला आहे. माउली या उदाहरणात म्हणतात, लोणी काढणे, शुद्ध सोने मिळवणे, पाणी शुद्ध करणे आणि आकाश स्वच्छ होणे या स्वतंत्र क्रिया नाहीत. एकात किंवा एकाच्या आड दुसरी गोष्ट असते. ती जी एक गोष्ट आहे, ती बाजूला केली, की दुसरी समोर येते. म्हणजेच, त्या गोष्टीचे मूळ स्वरूप समोर येते. भगवंत जे म्हणतायेत, की उपाधी दूर केली, की निरुपाधिक रूप समोर येते. ते कसं? हे स्पष्ट करण्यासाठी माउली आपल्याला रोजच्या बघण्यातील उदाहरणे देतात. माउली म्हणतात, ताकात लोणी असतेच; ते वर दिसत नाही. ताक घुसळले म्हणजेच ताकाचा अंश काढून टाकल्यावर लोणी दिसू लागते. शुद्ध सोने हवे असेल तर कच्च्या सोन्यातले अशुद्ध धातू जाळावे लागतात, तेव्हा शुद्ध सोने समोर दिसते. पाण्यावरचे शेवाळ बाजूला केले, की आत असलेले नितळ पाणी दिसायला लागते. त्याचप्रमाणे ढगांचे आवरण बाजूला झाले, की आकाश स्वच्छ दिसते. या चारही उदाहरणांचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी कसा संबंध येतो? आपलं जगणं जगत असताना आपल्या अवतीभवती अनेक प्रसंग, घटना घडत असतात आणि नष्टही होत असतात. काही घटना लक्षात राहतात, तर काही विसरल्या जातात. तसेच आपल्या संपर्कात अनेक माणसं येतात. काहींशी आपला परिचय वाढतो, तर काही नंतर लक्षातही राहत नाहीत. प्रसंग, घटना या बाबतीतलं विस्मरण एकवेळ ठीक आहे, त्या लक्षात राहिल्या नाहीत तर काही बिघडत नाही. पण, व्यक्तींच्या बाबतीतही

असं अनेकदा घडतं. कधी विचार करून बघितलं तर प्रश्न पडतो, की का होत असेल असं? मला जाणवलं ते असं, की ज्यांच्याशी आपलं सूत जुळतं, विचार जुळतात, त्यांच्याशी आपला परिचय वाढत जातो. सूत आणि विचार जुळले नाहीत तर ती माणसं आपोआप विसरली जातात. हे स्वाभाविकपणे घडते, हे आपण मान्य केलं पाहिजे; परंतु का घडत असेल असं? आपण असा कधी विचार करतो का, की आपलं सूत का जमलं नाही? आपल्या लोकसंग्रहात हा माणूस का नाही? याची दोन कारणे असू शकतात. एक तर त्याचा किंवा आपला अहंपणा आड येतो किंवा तो किंवा आपण एकमेकांना नगण्य समजतो, दुर्लक्ष करतो. हे बरोबर आहे, की चूक हा मुद्दा वेगळा आहे. किंबहुना हे दोन्हीही मुद्दे आपल्याला न पटणारे आहेत. कारण आपण असे वागतो, हे आपल्याला मान्य नसते. उलट दुसऱ्या व्यक्तीचा अहंपणा आड आला किंवा त्याने आपल्याला नगण्य समजून आपल्याकडे दुर्लक्ष केले, असे आपले म्हणणे असते. पण, थोडा खोलात जाऊन विचार केला तर असं लक्षात येतं, की हा 'फिफ्टी-फिफ्टी'चा मामला आहे. कधी आपण असे वागलेलो असतो, तर कधी समोरची व्यक्ती. दोष कोणाला देणार? स्वतःचे दोष हेरून मान्य करायला मनाची खूप विशालता लागते. ती ना आपल्याकडे असते, ना समोरच्याकडे; परंतु या सगळ्यांमुळे आपण कितीतरी व्यक्तींपासून दुरावतो, हे आपल्या लक्षात येत नाही. आपण वयाच्या कुठल्याही टप्प्यावर असलो तरी मागे वळून विचार केला पाहिजे की, आपण कोणकोणत्या व्यक्तींपासून दुरावलो, हे आठवण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. आपला पहिला प्रश्न असेल, की आपल्याला एक तर अशी माणसं आठवणार नाहीत किंवा काही आठवली तरी आता त्याचा काय उपयोग? आमच्यात तर दुरावा आणि कटूपणा आहे, असं आपल्या सहज मनात येईल. यात चूक काही नाही. हा मनुष्यस्वभाव आहे.

असा दुरावा, कटुता असते, हे अगदी मान्य आहे; परंतु हा दुरावा आला, या गोष्टीलाही बराच काळ लोटला असेल. वयोमानामुळे तुमची आणि समोरच्या व्यक्तीची समजही तेवढीच वाढली असेल. वय वाढतं, त्याबरोबर जगाच्या अनुभवानं शहाणपणसुद्धा वाढतं. मग अशा परिपक्व वयात आपण

त्या दुरावलेल्या माणसांशी पुन्हा संपर्क साधतो का? किंवा निदान प्रयत्न करू, असा विचार तरी मनात येतो का? या ओव्यांमधून माउलींनी हे सांगितलंय, की या मधल्या काळात तुमच्या नात्यामध्ये जे शेवाळ साचलं आहे, ते दूर करून आपल्याला त्या दुरावलेल्या व्यक्तीशी स्नेह वाढवता येईल का? आपल्याला त्या व्यक्तीविषयी बाहेरून म्हणजेच दुरून माहिती कळलेली असते आणि त्या आधारावरच आपण त्या व्यक्तीबद्दल आपलं मत बनवतो. आपण त्या व्यक्तीशी जवळीक साधण्याचा कधी प्रयत्न केलेला नसतो. खरं काय, हे आपण तपासून बघत नाही आणि त्यामुळे कटुता, दुरावा वाढत जातो; परंतु आता इतक्या काळानंतर आपल्यामध्ये ज्या कारणाने दुरावा निर्माण झाला, ते कारण जर कालबाह्य झालं असेल तर? त्याचं तितकं महत्त्व राहिलं नसेल तर? मग भांडणाचा, वादाचा मुद्दा उरत नाही. मग अशा वेळी त्या दुरावलेल्या व्यक्तीबरोबर पुन्हा स्नेह जोडायला काय हरकत आहे? आणि समजा, जरी तो मुद्दा तसाच असला तरी आता आपल्या दोघांची समज, वय आणि शहाणपण वाढल्यामुळे चर्चेतून मंथन होऊन स्नेहाचं लोणी सहज वर येईल. अपसमज, संशय, शंका हे सगळे अशुद्धक या चर्चेत जाळून टाकून मैत्रीचे शुद्ध सोने हातात येईल. आपल्यात जे काही गैरसमज असतील, त्याचे ढग बाजूला झाले, की स्नेहाचे, आपुलकीचे, जिव्हाळ्याचे स्वच्छ आकाश दिसू लागेल. कटुतेचे शेवाळ बाजूला केल्याने दोघांच्या आत झिरपत असलेलं नितळ प्रेमाचं पाणी दिसू लागेल. पण, हे सगळं कसं जमणार? तुम्ही म्हणाल, आपली पुष्कळ तयारी असली तरी समोरच्याने प्रतिसाद तर दिला पाहिजे ना? तुमचा प्रश्न बरोबर आहे. यासाठी एक उपाय आहे. स्वभावाला थोडा मुरड घालणारा आहे. ऑलिम्पिक मधे तुम्ही बघितले असेल, की लांब किंवा उंच उडी मारणारा जिथे उडी मारायची आहे, त्या ठिकाणापासून लांब जातो. म्हणजेच, दहा पावलं मागे जातो आणि मगच पळत येऊन उडी मारतो. आपल्यालाही तसेच करावे लागेल. स्नेह जोडण्यासाठी थोडं नमतं घ्यावं लागेल. दहा पावलं मागे जावं लागेल. सॉरी म्हणता आलं पाहिजे. याने काय साध्य होईल? 'सरकार' या सिनेमामध्ये अमिताभ बच्चनच्या तोंडी एक वाक्य आहे- "नजदीकी फायदे से दुर का

नुकसान सोचो।” आपणही असाच विचार करायला हवा. कटुतेचे होणारे दूरगामी परिणाम टाळून स्नेहाचे फायदे बघितले पाहिजेत. आपल्यापासून दुरावलेल्या माणसात कुटुंबीय, नातेवाईक, मित्रमंडळी, आमजन, नोकरी-व्यवसायाच्या ठिकाणची माणसं बहुतकरून येतात. आपण क्रीडा, कला, सामाजिक क्षेत्रात असाल तर समाजातलीही काही माणसं येतात; परंतु हे करत असताना एक लक्षात ठेवलं पाहिजे, आपण संपर्क साधण्याचा किंवा स्नेह जोडण्याचा प्रयत्न केला तर समोरची व्यक्ती अजूनही पूर्वीचा राग मनात ठेवून आपल्याला झिडकारून टाकण्याची शक्यता आहे आणि सुरुवातीलाच असा अनुभव आला, की आपण नाउमेद होऊ आणि जो काही थोडाफार प्रयत्न करणार असू, तो सोडून देऊ; असं होऊ शकते. मग त्यासाठी काय उपाय आहे? CHARITY BEGINS AT HOME अशी इंग्रजीमध्ये म्हण आहे. त्याप्रमाणे आपण आधी आपल्या कुटुंबीयांपासून सुरुवात केली तर कुटुंबीय आपल्याला नक्कीच एकदम झिडकारून टाकत नाही. स्नेह जोडला जाईल किंवा न जाईल; परंतु त्यांच्या मनातली कटुता निश्चितच कमी होईल. आणि आपला फायदा म्हणजे आपला स्नेह जोडण्यासाठीचा आत्मविश्वास वाढेल. काय केले असता हे जमते, याची आपल्याला बरोबर 'नस' सापडेल. सुरुवात करून बघायला काय हरकत आहे? आपण ठरवलेच आहे, की आपल्या मनाच्या पोतडीत डोकावून बघायचे आणि त्यातले- आपल्यातले सद्गुणांचे मोती वेचून बाहेर काढायचे, हेसुद्धा या निमित्ताने आपोआप साधेल.

भाग ७५

अध्याय क्र. १५ गीता श्लोक क्र. १६

द्वाविमौ पुरुषो लोके क्षरश्चाक्षर एव च। क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थेऽक्षर उच्यते ॥१६॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की- जगतामध्ये क्षर आणि अक्षर असे दोन पुरुष आहेत, सर्व भुते हा क्षर पुरुष व कूटस्थ (मायाविशिष्ट चैतन्य) हा अक्षर पुरुष असे म्हणत असतात ॥१६॥

अध्याय - १५ - ओव्या क्र. ५०३, ५०५

जे तो पृथ्वी पाताळ स्वर्गी। इही भेदे तिही भागी। तैसा दोही ज्ञानाज्ञानांगी। पडेना जो ॥५०३॥ पांसुता निःशेष जाये। ना घटभांडादि होये। तया मृतपिंडा ऐसे आहे। मध्यस्थ जे ॥५०५॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की- तो मेरु पर्वत, स्वर्ग, पृथ्वी व पाताळ या तीन लोकांपैकी अमक्या लोकातला आहे, असे म्हणता न येता, जसा सर्वत्र समच आहे, तसा हा अक्षर पुरुष शुद्ध ज्ञानही नव्हे किंवा अज्ञानकार्य जगत तद्रूपही नव्हे, असा मध्यस्थ आहे ॥५०३॥ मातीचा धूळपणा पूर्णपणे जातो व घागर अथवा भांडे वगैरे होत नाही, अशा अवस्थेतील मातीच्या गोळ्यासारखे, चिखलाच्या गोळ्यासारखे जे (अक्षर पुरुषाचे स्वरूप) मध्यस्थ आहे ॥५०५॥

आजच्या भागाने आपला पंधरावा अध्याय पूर्ण होतो. या संपूर्ण अध्यायात आपण बघतो आहोत, की भगवंत क्षर, अक्षर आणि पुरुषोत्तमाची लक्षणे सांगताना दिसतात. निरुपाधिक स्वरूप म्हणजे काय व त्याआधी उपाधी म्हणजे काय, याचे विवेचन आपण मागच्या भागात केले आहे. सुरुवातीच्या भागांमध्ये आपण क्षर-अक्षर पुरुषांची व्याख्या बघितली. या भागामध्ये अक्षर पुरुषांची लक्षणे- जी भगवंतांनी सांगितली आहेत- ती अधिक स्पष्ट करताना माउलींनी ज्या ओव्या रचल्या आहेत, त्यातल्या तीन ओव्या आज

विवेचनाला घेतल्या आहेत. माउली अक्षर पुरुषास मध्यस्थ म्हणतात. ते कसे असतात, ते माउली आपल्याला उदाहरणे देऊन सोपं करून सांगतात. माउली म्हणतात, 'जे तो पृथ्वी पाताळ स्वर्गी। इही भेदे तिही भागी। तैसा दोही ज्ञानाज्ञानांगी। पडेना जो ॥५०३॥ पांसुता निःशेष जाये। ना घटभांडादि होये। तया मृतपिंडा ऐसे आहे। मध्यस्थ जे ॥५०५॥' या ओव्यांचा अर्थ वरती दिला आहे. माउली जी उदाहरणे देतात, ती सहज - सोपी असतात. गूढ तत्त्वज्ञान असो की भक्तिमार्ग. माउलींच्या या सोप्या सोप्या उदाहरणांनी ते तत्त्वज्ञान किंवा भक्तिमार्ग सहज उलगडत जातो, असा आपला आतापर्यंतचा अनुभव आहे. या ओव्यांमध्येसुद्धा माउली ओली माती आणि समुद्राची उदाहरणे देतात; जी आपल्या नित्य पाहण्यातली आहेत. कुंभार जेव्हा मातीची भांडी बनवायला घेतो, तेव्हा त्याला कोरडी माती चाळून, भिजवून तयार करावी लागते. ती माती पायाने तुडवावी लागते, तेव्हा तो मातीचा ओला गोळा म्हणजेच चिखल तयार होतो आणि मग त्यापासून तो मातीची भांडी आणि इतर वस्तू तयार करतो. या सगळ्या प्रक्रियेमध्ये माती सुरुवातीला कोरडी असते, धूळस्वरूपात असते. चाळताना त्यातली काही माती वाऱ्यावर उडून जाते. नंतर त्या मातीचे स्वरूप बदलते व ती चिखल किंवा मातीच्या ओल्या गोळ्याच्या रूपात येते. माउली या अवस्थेला मध्यस्थ अवस्था म्हणतात. कारण ती माती कोरडीही नसते व त्यापासून भांडीही बनलेली नसतात. माउली मेरू पर्वताचे उदाहरण देतात. पुराणात असं म्हटलंय, की मेरू पर्वत हा स्वर्ग, पृथ्वी आणि पाताळ याचा मध्य आहे. त्यामुळे तो कोण्या एका ठिकाणी आहे, असे म्हणता येत नाही. अशा अवस्थेलासुद्धा माउली मध्यस्थ अवस्था म्हणतात आणि याची सांगड अक्षर पुरुषाच्या लक्षणांशी घालतात. हा झाला आजच्या ओव्यांचा सारांश. आता या ओव्यांचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी कसा संबंध येतो? मला काही लोकांनी विचारले, की तुम्ही (म्हणजे मी) माउलींच्या विविध ओव्यांचा अर्थ रोजच्या जगण्याशी दरवेळी कसा लावता आणि तेही वेगवेगळी उदाहरणे असताना? खरं सांगू का, मानवी जीवन हे इतके बहुदंगी आणि बहुरंगी आहे, की प्रत्येक वेळेस मी त्यातला एक रंग निवडतो आणि आपण त्यावर

विवेचन करतो.

आपलं आयुष्य आपण किती विविधतेने जगत असतो. तशीच इतरही जगत असताना आपण आजूबाजूला बघत असतो. मानवी भावभावनांचे विविध पैलू आपल्याला आजूबाजूला दिसत असतात. माणसांचे किती प्रकार आणि किती प्रकारचे स्वभाव, हावभाव, लकबी, देहबोली आपल्याला जाणवत असतात! प्रत्येकातून एकच जाणवतं, की माणूस विविध प्रकारे व्यक्त होण्याचा प्रयत्न करत असतो. अव्यक्त होणारी किंवा अबोल, शांत असलेली माणसंही आपण अनुभवत असतो किंवा बघत असतो. क्रिया-प्रतिक्रिया, कृती-त्यावरची प्रति-कृती आपण बघत असतो, प्रसंगी अनुभवतही असतो. हल्लीच्या भाषेत बोलायचं तर 'लाइक्स-डिसलाइक्स' लगेच येतात. जी बाजू सशक्त असते, त्याची सरशी होते. मग ती क्रिया असो, की प्रतिक्रिया. जगण्याची मजा अनुभवणारे असतात, तसे जगणे फोल आहे, असे म्हणणारेही असतात. जगणं म्हणजे अथांग पाणी आहे आणि त्यात डुबकी मारल्याशिवाय तरून जाता येणार नाही, अशा विचारांची माणसं असतात, तशी निराशावादाकडे झुकून कायम काठावरच बसून राहणारीही असतात. आलेला प्रत्येक दिवस उत्साहाने, आनंदाने घालवणारे असतात, त्याचप्रमाणे आला दिवस ढकलायचा, या भावनेने जगणारेही असतात. थोडक्यात, दोन विरुद्ध टोकाची भूमिका असणारी माणसं सहसा आपण आपल्या आजूबाजूला बघतो; परंतु अशीही काही माणसं असतात, जी जीवन समरसून जगतात; पण हे जगणं क्षणभंगुर आहे, याची जाणही त्यांना सतत असते. जीवनाचा आनंद घेतानाच त्याबद्दल उदासीन असतात. शरीराचे भोग आनंदाने उपभोगणारे; पण शरीर नश्वर आहे आणि आत्मा अमर आहे, हे तत्त्वज्ञान पूर्णपणे जाणणारे असतात. अशी माणसं आपल्या आयुष्यात फार क्वचितच येतात. आली तरी ती सहज ओळखू येत नाहीत. अशा माणसांना माउली अक्षर पुरुष किंवा मध्यस्थ म्हणतात. आपल्यासारखी सामान्य माणसं ही कोणत्या तरी एका टोकावर उभी असतात. आपलं जगणं अधिक आरामदायी कसं जाईल, यासाठी आयुष्यभर आपली धडपड चालू असते आणि हे स्वाभाविक आहे. पण, आयुष्याच्या एखाद्या टप्प्यावर असं काही घडतं, की आपण अगदीच निराश

होत नाही; परंतु आपल्या आयुष्यात काही घडतच नाहीये, अशी चुटपूट, रुखरुख मनाला उगीचच अस्वस्थ करते. त्यावेळेस आपण दोन्ही टोकांच्या मध्यभागी असतो. आपल्याला दोन्हीही टोकं दिसेनाशी होतात. जिथून आलो तेही नाही आणि जिंकडे चाललोय, तेही नाही. अशा अवस्थेत आपण साधे साधे निर्णय घेऊ शकत नाही. प्रत्येक निर्णय घेताना द्विधा मनःस्थिती होते. उदा. आपण एखादा शर्ट किंवा साडी घ्यायला उत्साहाने दुकानात जातो; पण तिथे गेल्यावर आपल्या मनात येते, की आताच घेण्याची गरज आहे का? पुष्कळ साड्या किंवा शर्ट घरात पडून आहेत. तेच घातले जात नाहीत. मग काय करावं? किंवा दुसरं उदाहरण घायचं तर आपण मुलांना काही कारणाने रागावतो, एखादा फटकाही मारतो; परंतु काही वेळानंतर आपल्यालाच त्याची हळहळ वाटू लागते, की इतकं रागावण्यासारखं काही कारण होतं का? या अवस्थेला द्विधा मनःस्थिती म्हणतात. माउलींनी द्विधा मनःस्थितीचे वर्णन करण्यासाठी ही उदाहरणे दिलेली नाहीत; परंतु द्विधा मनःस्थिती म्हणजे काय आणि मध्यस्थ स्थिती म्हणजे काय, यातला फरक कळण्यासाठी एवढं विस्तारानं विवेचन केलं. आपण पुन्हा एकदा माउलींनी दिलेल्या दोन उदाहरणांकडे येऊ.

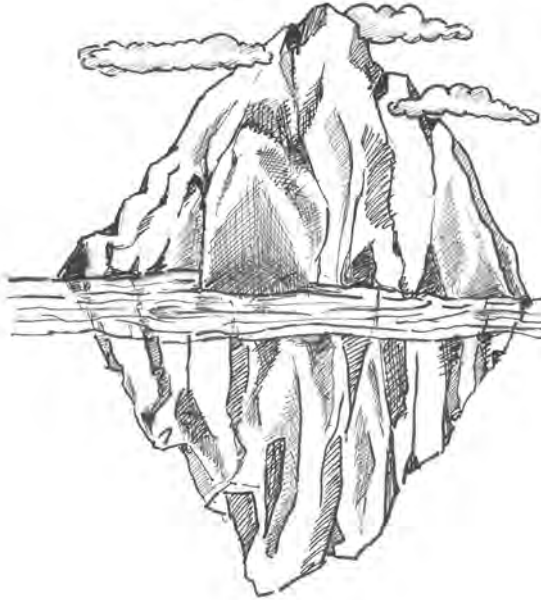
कुंभाराने तयार केलेला मातीचा गोळा जोपर्यंत ओला आहे, तोपर्यंतच त्यातून भांडी तयार करता येतील. एकदा का तो वाळला, की तो कठीण होऊन जातो आणि त्याला हवा तसा आकार देता येत नाही. नंतर तो कोरडा होतो. आपल्याही जगण्याचे तसेच होते का? आपण कधीतरी ऐकलेले असते, की लहानपणी आपण मातीच्या गोळ्यासारखे असतो. घाल तो आकार आपण धारण करतो. जसे जसे आपण मोठे होतो, तसे तसे आपल्याला वाटायला लागतं, की आपल्या स्वभावात आता काहीही फरक पडणार नाही. तो आता 'रिजिड' झालाय. स्वभावाला औषध नाही, हे मान्य आहे; पण काही पथ्यं पाळली तर स्वभावात थोडा बदल घडू शकतो. आपल्या स्वभावाची पारख आपल्या स्वतःपेक्षा इतरांना जास्त असते; परंतु गंमत अशी, की आपल्याविषयी दुसऱ्याचे असलेले मत आपण सहसा मान्य करत नाही. आपल्या सोयीचे असेल तर लगेच मान्य करतो. कोणी आपल्याला हेकेखोर,

तापट, गर्विष्ठ म्हणालं तर आपल्याला ते मान्य होत नाही. पण, हेच दुसरं कोणी आपल्याला उत्साही, आनंदी, निगर्वी म्हणालं तर आपण ते लगेच मान्य करतो. आपल्याला हे माहित असतं, की आपण कधी कधी फार भावनाशील होतो, तर कधी कधी फार रुक्ष. माउली म्हणतात तसं, आपण त्या मातीच्या गोळ्याप्रमाणेच तर असतो; आकारही नाही आणि कोरडी मातीही नाही. अति भावनाविवश होणं जसं चांगलं नाही, तसंच अतिरुक्षपणाही चांगला नाही. मध्यममार्गी माणसं ही लोकप्रिय असतात. अशी माणसं भावनेच्या भरात वाहून जात नाहीत आणि रागाने टोकाची भूमिकाही घेत नाहीत. अशा माणसांना आपण पोक्त किंवा सुज्ञ म्हणतो. माउलींनी जे मेरू पर्वताचे दुसरे उदाहरण दिले आहे, त्या उदाहरणातून काय घ्यायचे? मेरू पर्वत जसा कोणा एकाचा आहे, असं म्हणता येत नाही; परंतु सगळ्यांना तो हवाहवासा वाटतो. तसं आपल्या वागण्या-बोलण्यामुळे आपण सर्वांना हवेहवेसे वाटलं पाहिजे; परंतु त्याचबरोबर आपण कोणाच्या भावनेच्या खूप अधीन जाऊ नये किंवा आपल्या रुक्षपणामुळे ती माणसं आपल्यापासून दुरावता कामा नये. आपल्या स्वभावाचा तराजू कुठल्याही एका बाजूला झुकलेला दिसता कामा नये. असं वागणं किंवा असा स्वभाव तयार करणं थोडं अवघडच वाटते. यात धोका असा आहे, की मध्यममार्गी होण्याचा प्रयत्न करताना आपण द्विधा मनःस्थितीत तर जात नाहीये ना, हे बघितले पाहिजे आणि हे सहजतेने झाले पाहिजे. कुठलीही ओढाताण नको. आपल्या क्रियेवर कुणाचीही प्रतिक्रिया (चांगली किंवा वाईट) सारखीच असली पाहिजे. आपल्या भावना संयत रीतीने प्रगट व्हायला हव्यात.

आता हे कसं जमणार? यावर काय उपाय आहे? आपण कसे आहोत, हे आपल्या वागण्या-बोलण्यातून, देहबोलीतून समोरच्याला चटकन कळते. ते आपण थोडं संयमित केलं आणि आपणच प्रत्येकवेळी बोलण्यापेक्षा, ऐकण्याची तयारी ठेवली तर निम्मं काम होईल. माउलींनी जो 'मध्यस्थ' हा शब्द वापरला आहे, तो आपल्याला लग्नाच्या किंवा व्यवहारासंदर्भात माहिती आहे. अशा ठिकाणी दोन व्यक्तींना सांभाळून नेणारी एक व्यक्ती असते, त्याला मध्यस्थ म्हणतात. त्या माणसाला दोन्ही कुटुंबांची माहिती

असते, त्यामुळे तो दोघांनाही पसंत पडेल, असंच वागत-बोलत असतो. तसेच आहे हे. एक सांगू का, आपण इतरांकडून वागण्या-बोलण्याची अशीच अपेक्षा ठेवली पाहिजे, जसे आपण स्वतः वागू-बोलू शकू. सैन्यात अशी म्हण प्रचलित आहे, की - WHO CAN GIVE THE ORDER? THOSE WHO KNOW, HOW TO OBEY IT असं वागून बघायला काय हरकत आहे? आपण भगवंतांना किंवा माउलींना अपेक्षित असलेले क्षर, अक्षर किंवा पुरुषोत्तम नाही बनू शकत; परंतु एक सद्गुणी, सर्वांना हवाहवासा वाटणारा, सहृदयी आणि प्रेमळ माणूस तर नक्कीच बनू शकतो. माणूसपणाची दुसरी व्याख्या काय असू शकते? हीच तर आहे. आपला पंधरावा अध्याय पूर्ण झाला.

प्रथेप्रमाणे अध्याय समाप्तीनंतर हरिनामाचा गजर करतो पुंडलिकाऽ वरदे हरीऽऽ विठ्ठल, श्रीज्ञानदेवऽऽ तुकाऽऽराम, पंढरीनाथ महाराज कीऽऽ जय!

अध्याय क्र. १६ गीता श्लोक क्र. १

अभयं सत्वसंशुद्धीर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः। दानं दमश्च यज्ञश्च
स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥११॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की- श्री भगवान म्हणतात, निर्भयता, शुद्ध सत्वात्मक बुद्धी, ज्ञान व योगतत्परता, दान, इंद्रियदमन, यज्ञ, वेदाध्ययन (स्वाध्याय) तप व सौजन्य ॥११॥

अध्याय - १६ - ओव्या क्र. १००, १०१, १०३

आता चेंडुवे भूमी हाणिजे। नव्हे तो हाता आणिजे। की शेती बी
विखुरिजे। परी पिकी लक्ष ॥१००॥ नातरी ठेविले देखावया। आदर
कीजे दिविया। कां शाखा फळे यावया। सींपिजे मूळं ॥१०१॥ तैसा
वेदप्रतिपादयु जो ईश्वरु। तो होआवयालागीं गोचरु। श्रुतीचा निरंतरु।

अभ्यासू करणे ॥१०३॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की - कोणी चेंडू जमिनीवर आपटतो, तो पुन्हा आपल्याच हाती यावा, या उद्देशानेच होय, अथवा शेतात जे बी पेरतात, ते पिकाकडे लक्ष देऊनच होय ॥१००॥ अंधारातील जिन्नस सापडावा म्हणून दिव्याला जपतात; किंवा मुळांना पाणी घालतात ते मुळांसाठी नसून फांद्यांना फळे यावीत म्हणूनच ॥१०१॥ त्याप्रमाणे वेदांनी (श्रुतींनी) प्रतिपादित केलेल्या ईश्वराचा साक्षात्कार (दर्शन) होण्यासाठी श्रुतींचाच नेहमी अभ्यास करतो ॥१०३॥

या भागापासून आपण सोळाव्या अध्यायाला सुरुवात करत आहोत. मागच्या अध्यायात भगवंतांनी क्षर, अक्षर, पुरुषोत्तम, आत्मा-शरीर याचे विस्ताराने विवेचन केलेले आपण पाहिले. या अध्यायात भगवंत दैवी संपत्ती आणि आसुरी संपत्ती याचे विश्लेषण करतात. माउली म्हणतात, की खरं तर नवव्या अध्यायानंतर याचे विश्लेषण करायचे होते; परंतु मधे वेगळा विषय

आल्यामुळे भगवंतांनी ते आता या अध्यायात सांगितले आहे. भगवंतांनी या अध्यायात सांगितलंय, की दैवी संपत्तीचे सव्वीस, तर आसुरी संपत्तीचे सहा गुण आहेत. या अध्यायाचे नाव 'दैवासुर संपत्तीभाग योग' असे आहे. भगवंत आणि पर्यायाने माउली म्हणतात, की दैवी संपत्तीचे जरी सव्वीस गुण असले तरी आपल्यावर आसुरी संपत्तीच्या सहा गुणांचाच पगडा जास्त असतो. ज्ञानप्राप्ती झाल्यावर आडमार्गाला न जाता त्याचा क्षेम कसा होईल, हे भगवंत या अध्यायात सांगतात. हे समजण्यासाठी ज्ञानाला अनुकूल अशी दैवी संपत्ती आणि प्रतिकूल अशी आसुरी संपत्ती याचा विस्ताराने खुलासा करतात. भगवंत पुढे जाऊन आसुरी संपत्तीच्या प्रभावामुळे व अज्ञानामुळे मनुष्य कसा वागत जातो व स्वतःच्या नाशाला कसा कारणीभूत होतो, हे सांगितले आहे. या अध्यायाचा साधरणतः असा सारांश आहे. माउलींनी यातील सव्वीस दैवी गुणांचा विस्तार करून सांगताना अनेक उदाहरणे दिलेली आहेत. त्यातील स्वाध्याय (वेदाध्ययन) व सत्य; पण मधुर भाषण या दोन दैवी गुणांवर ज्या सोदाहरण ओव्या रचल्या आहेत, त्या आपण दोन भागांत बघणार आहोत. आजच्या भागात आपण स्वाध्याय या दैवी संपत्तीच्या बाबतीत माउलींनी जी अगदी वेगळी उदाहरणे दिली आहेत, त्या ओव्या आपण बघणार आहोत. माउली म्हणतात, 'आता चेंडुवे भूमी हाणिजे। नव्हे तो हाता आणिजे। की शेती बी विखुरिजे। परी पिकी लक्ष ॥१००॥ नातरी ठेविले देखावया। आदर कीजे दिविया। कां शाखा फळे यावया। सींपिजे मूळं ॥१०१॥ तैसा वेदप्रतिपादयु जो ईश्वरु। तो होआवयालागीं गोचरु। श्रुतीचा निरंतरु। अभ्यासू करणे ॥१०३॥' या ओव्यांचा अर्थ वरती दिला आहे. आपल्याला एखादी गोष्ट मिळवण्यासाठी काही वेळा आपण जाणीवपूर्वक वेगळे आचरण करत असतो. हे समजवण्यासाठी माउली अगदी वेगळी उदाहरणे देतात. ते म्हणतात, आपण चेंडू जमिनीवर आपटतो, तेव्हा तो पुन्हा आपल्या हाती यावा, हाच त्यामागचा उद्देश असतो. शेतात बी पेरतो ते चांगले पीक यावे, या हेतूनेच, त्याचप्रमाणे झाडांच्या मुळाशी पाणी घालतो ते फांद्यांना फळे यावीत, यासाठीच. या तीनही उदाहरणांवरून असे लक्षात येते, की आपण प्रत्यक्ष जी कृती करतो किंवा कोणी करताना आपण बघतो, त्याचा परिणाम

काय असायला पाहिजे, हे आपण आधी ठरवलेले असते. या ओव्यांचा या अर्थाने आपल्या रोजच्या जगण्याशी निश्चितच संबंध येतो. तुम्ही बघा, काही गोष्टी आपण जाणीवपूर्वक करत असतो. हे लहानपणापासून इतकं अंगवळणी पडलंय, की आपल्या ते लक्षातसुद्धा येत नाही. उदाहरण घायचं झालं तर आपण शाळेत असताना जाणीवपूर्वक अभ्यास करायचो, ते परीक्षेत चांगले मार्क्स पडावेत म्हणून. नोकरीत परीक्षा, मुलाखत देतो ते चांगली नोकरी मिळावी, बढती मिळावी म्हणून. थोडी थोडी बचत करतो, ते भविष्यात काही अडचण येऊ नये म्हणून. अशी कितीतरी उदाहरणे देता येतील. या अर्थाने माउलींच्या उदाहरणांतील सूक्ष्म विचार करूया. चेंडू फक्त जमिनीवर आपटून परत हातात येत नाही, तर त्यामागे आपण निवडलेला चेंडू, जमिनीचा समतोलपणा, आपटण्यामागचा जोर इत्यादी घटक लक्षात घेऊनच आपण तो चेंडू जमिनीवर आपटतो. चेंडू कडक असून उपयोगी नाही, तसं जमीन भुसभुशीत असूनही उपयोगी नाही. याचे ज्ञान आपल्याला उपजत असते. आपल्यापैकी बऱ्याच जणांनी बास्केटबॉल हा खेळ बघितला असेल. त्यात प्रत्येक खेळाडू आपल्या हातात चेंडू यावा म्हणून धडपडत असतो आणि जरी तो आला, तरी तो जमिनीवर एकाच ठिकाणी आपटत बसत नाही, तर तो चेंडू बास्केटच्या दिशेने घेऊन जायचा प्रयत्न करतो. कधी हाती आलेला चेंडू प्रतिपक्षाच्या हाती जातो. बास्केटकडे जाण्याची दिशा बदलते. आता धडपड असते, ती फक्त चेंडू हाती येण्याची. म्हणजेच फक्त चेंडू हातात येणं, हा उद्देश नसून बास्केट करणं, हा मुख्य उद्देश असतो. आपल्या जगण्याचेही तसेच चालू असते का? हातात आलेली संधी न गमावता आपण आपल्या अंतिम ध्येयाच्या दिशेने जात असतो. एखादी संधी गमावली, तर आपले ध्येयाकडे जाण्याचे मार्ग बदलतात आणि पुन्हा आपण संधी हस्तगत करण्यासाठी धडपडतो. हा खेळ आपण आयुष्यभर खेळत असतो. इथे माउली म्हणतात, की आपण चेंडू जमिनीवर आपटतो, ते तो पुन्हा हातात येण्यासाठी, हे पटते. दुसरं उदाहरण शहरी भागातल्या लोकांना ऐकून माहीत असलेलं आहे. शेतात बी पेरले, की भरघोस पीक येतं, हे आपल्याला माहीत असते. पण, इथेही आधीच्या उदाहरणासारखे अनेक गोष्टी अनुकूल लागतात.

जमिनीचा पोत, मशागत, बियाण्याची प्रत, पाऊस, खत, औषध हे सगळं योग्य वेळी आणि योग्य प्रमाणात मिळालं तरच भरघोस पीक येते. पण, माउली म्हणतात तसं जमिनीत बी पेरले जाते, ते भरघोस पीक हाती यावं, या उद्देशानेच. पीक येण्यासाठी ज्या प्रक्रिया कराव्या लागतात आणि जो वेळ द्यावा लागतो, तशीच प्रक्रिया आणि वेळ आपण एखाद्या हेतुपूर्तीसाठी किंवा ध्येयपूर्तीसाठी देतो. म्हणजेच, जेव्हा आपण मनात हेतू किंवा ध्येय ठरवतो, ते पूर्ण करण्यासाठीच. तिसरं उदाहरण हे आधीच्या उदाहरणांसारखंच आहे. आपण मुळांना पाणी घालतो, ते फांद्यांना फळे यावीत म्हणून. आपल्या रोजच्या जगण्यातही आपण असेच करत असतो. बचत करणं, सोनं-नाणं घेणं, मुलांना शिक्षण देणं, घर-बंगला बांधणं हे मुळांना पाणी देण्यासारखंच आहे. पुढच्या पिढीला उत्तम सुरुवात मिळावी, हाच उद्देश असतो. म्हणजेच, फांद्यांना फळे यावीत, हा उद्देश असतो.

ही सगळी उदाहरणे आणि त्याप्रमाणे वागणे हा एक प्रकारचा अभ्यास म्हणजे 'स्वाध्याय' आहे, असं माउली म्हणतात. या मार्गाने जो अभ्यास (स्वाध्याय) करील, त्यास यश निश्चित आहे. मग मुद्दा येतो, आपण असे वागतो का? सध्याच्या 'फास्ट' जगात एवढा धीर, संयम आपल्याकडे आहे का? अभ्यास, धीमेपणा आता मागे पडत चालला आहे. एखाद्या कार्यासाठी, ध्येयासाठी संपूर्ण आयुष्य वेचणं आता कालबाह्य झालंय. आपण चेंडू जमिनीवर आपटण्याअगोदरच साशंक असतो, की तो परत आपल्याकडे येईल की नाही? सगळ्या प्रक्रिया करूनही बी जमिनीत पेरले तर भरघोस पीक येईल की नाही, याची हमी वाटत नाही. मुळांना कितीही पाणी घातले तरी फांद्यांना फळे येतीलच, याची खात्री वाटत नाही. सगळीकडेच निराशेचं आणि अविश्वासाचं वातावरण तयार झालंय. त्यामुळे आपणही नकळतपणे त्यात ओढले जातो. त्याचा परिणाम म्हणजे, सतत प्रयत्न करत राहणे, एखाद्या अपयशाने न खचणे, संयम असणे या कविकल्पना वाटू लागतात. पूर्वीची लोकं या घाईला एक म्हण म्हणायचे, की 'पी हळद आणि हो गोरी.' झटपट निकाल आपल्याला हवा असतो. मग यातूनच आपण संकुचित होत जातो. स्वतःपुरतं बघण्याची सवय लागते. हे स्वाभाविकपणे होते. वास्तविक बघता,

समाज आणि आपण यात भेद नसतो. पण, आपल्या संकुचित मनोवृत्तीमुळे तो भेद आपण करतो. आपलं झालं म्हणजे बस, इतरांचं काही का होवो, ही वृत्ती वाढीला लागते. याला आपण एकटेच कारणीभूत आहोत, असे नाही, सगळेच तसे वागतात. उदाहरण द्यायचे झाले तर मागच्या वर्षी कोंकणात प्रचंड पूर आला होता. अनेक घरं, दुकानं पाण्याखाली गेली. पूर ओसरल्यावर अनेक भागांतून तिथे मदत पाठवली गेली. पण, आपण जर व्हिडिओ बघितले असतील, तर असं चित्र होतं, की मदत घेऊन आलेल्या ट्रकभोवती प्रचंड गर्दी झाली आणि त्यामुळे काहींना जरूरीपेक्षा जास्त मदत मिळाली तर वृद्ध, दुर्बल लोकांना काहीच मिळाले नाही. त्यामुळे तिथे भांडण, वाद, मारामाऱ्या झाल्याचे व्हिडिओ आपण बघितले. आपल्या पोळीवर जास्तीत जास्त तूप ओढून घेण्याच्या वृत्तीमुळे हे घडतं. तेच जर रांग लावून ती मदत घेतली असती, तर सर्वांना समान मदत मिळाली असती. म्हणजेच, सगळ्यांनी धीर, संयम दाखवला असता तर मदत देणाऱ्यांचा उदात्त हेतू सफल झाला असता. पण, असं सहसा होत नाही, हे आपण बघतो. हे झालं सामाजिक. पण, वैयक्तिक आयुष्यातही आपण असे वागतो का? आपण करत असलेली प्रत्येक कृती ही काहीतरी उद्देशानेच आपण करत असतो. त्या कृतीचे परिणाम काहीवेळा दूरगामी असतात, तर काहींचे परिणाम लगेच दिसून येतात. माउलींनी दोन्ही उदाहरणे दिली आहेत. चेंडू जमिनीवर आपटल्यावर लगेच हातात येणं, हे चटकन कृतीचा परिणाम जाणवणं, याचे उदाहरण आहे तर बी पेरून भरघोस पीक हाती येणं किंवा मुळांना पाणी घातल्यामुळे फांद्यांना फळे येणं, हे दूरगामी परिणामाची उदाहरणे आहेत; परंतु ही दोन्ही कृती करताना अभ्यास पाहिजे, हे माउली सांगतात. तुकारामबुवांनीसुद्धा हेच सांगितलंय, 'असाध्य ते साध्य, करिता सायास, कारण अभ्यास तुका म्हणे' समर्थानीसुद्धा हेच म्हटलंय, 'प्रयत्ने वाळूचे कण रगडिता तेलही गळे' आता हे आपल्यासारख्या सामान्यांना जमेल का, असा प्रश्न तुम्हाला पडला असेल. आपण एखादी गोष्ट करायला जातो. मनात काही हेतू ठेवून कृती करतो; पण इच्छित साध्य होत नाही. मग आपण ती गोष्टच सोडून देतो. असं आपल्या बाबतीत बऱ्याचदा होते. मग यावर उपाय काय? सैन्यात

युद्धकाळात एक 'ऑर्डर' असते- 'डटे रहो' आपल्या जगण्यातही आपण ही 'ऑर्डर' पाळायला काय हरकत आहे? यश मिळेपर्यंत प्रयत्न करत राहणे, एवढंच करायचं आहे. इथे आपण कमी पडतो. एका अपयशाने खचून जातो. मला इथे जितेंद्रच्या 'परिचय' या सिनेमातलं एक गाणं आठवलं. त्यात एक ओळ अशी आहे- 'एक राह रुक गयी तो और जुड गयी, मैं मुडा तो साथ साथ राह मूड गयी' तसंच आहे हे. एक प्रयत्न फसला तर दुसरा, तिसरा प्रयत्न करत राहिले पाहिजे. याला माउली 'स्वाध्याय' किंवा 'अभ्यास' म्हणत असावेत. एक सांगू का, अडचणी येतच असतात. पण, अडचणींवर मात करून जेव्हा एखादं यश मिळतं, तेव्हा त्याचा आनंद हा कशानेही मोजता येत नाही! एक मात्र खरं की, आपण मात्र सतत प्रयत्न करत राहिलं पाहिजे.

अध्याय क्र. १६ गीता श्लोक क्र. २

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम्। दया भूतेश्वलोलुप्तवं मार्दवं
ह्रीरचापलम् ॥२॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की- अहिंसा, सत्य, अक्रोध, अहंका त्याग, शांती, कोणाची निंदा न करणे, भूतदया, अनासक्ति, कोमलता, लज्जा आणि इंद्रियांच्या क्रियेचा थंडपणा ॥२॥

अध्याय - १६ - ओव्या क्र. ११५, ११७, ११८

आता तीख होऊनि मवाळ। जैसे जातीचे मुकुळ। का तेज परी
शीतळ। शशांकाचे ॥११५॥ तरी मऊपणे बुबुळे। झगडतांही परी नाडळे।
एह्वी कां फोडी कोराळे। पाणी जैसे ॥११७॥ तैसा तोडावया संदेह।

तीख जैसे कां लोह। श्राव्यत्ये तरी माधुर्य। पायी घाली ॥११८॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की- कमळाची कळी जसे पाण्याचे भेदन करते, म्हणून तिला तीक्ष्ण म्हणायचे आणि स्पर्शाला मऊ असते म्हणून ती मृदू (मऊ) असते किंवा प्रकाश देऊनही चंद्राचे तेज जसे शीतल असते ॥११५॥ आणि जसे पाणी बुबुळाला घासले तरी ते मऊपणामुळे डोळ्यात खुपत नाही; पण तेच पाणी डोंगराचा कडा फोडते ॥११७॥ तसेच जे सत्य भाषण, संशय नाहीसा करण्यासाठी, तलवारीसारखे तीक्ष्ण असते आणि ऐकण्याच्या बाबतीत (माधुर्य) गोडपणालाही पायाखाली तुडविते ॥११८॥

आपण या अध्यायात बघतो आहोत, की भगवंत एका एका श्लोकात दैवी संपत्तीचे सव्वीस गुण सांगतायेत. आजच्या श्लोकात भगवंतांनी अकरा दैवी संपत्तीचे गुण सांगितले आहेत. माउलींनी त्या प्रत्येक गुणावर सोदाहरण ओव्या रचल्या आहेत. या गुणांमधलाच सत्यकथन या दैवी संपत्तीचे गुण सांगताना माउलींनी ज्या ओव्या रचल्या आहेत, त्या आपण आज विवेचनासाठी घेतल्या आहेत. माउली म्हणतात, 'आता तीख होऊनि मवाळ। जैसे जातीचे मुकुळ।

का तेज परी शीतळ। शशांकाचे ॥११५॥ तरी मऊपणे बुबुळे। झगडतांही परी नाडळे। एन्ही कां फोडी कोराळे। पाणी जैसे ॥११७॥ तैसा तोडावया संदेह। तीख जैसे कां लोह। श्राव्यत्ये तरी माधुर्य। पायी घाली ॥११८॥’

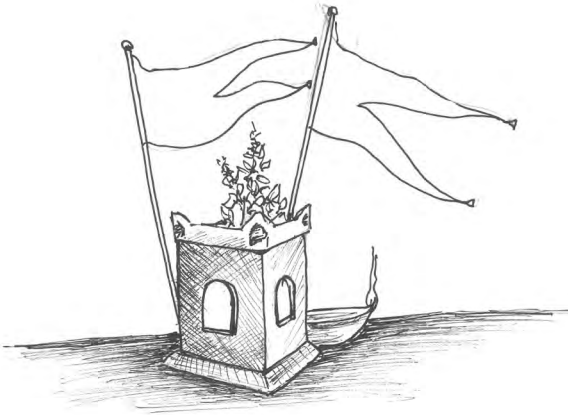
या ओव्यांचा अर्थ वरती दिला आहे. आपण लहानपणापासून ‘सत्य’ या विषयी ऐकत असतो, बोलत असतो. नेहमी सत्य बोलावे, सत्याचाच विजय होतो, सत्य कटू असते, वगैरे. माउलींनी कमळाची कळी, पाणी, चंद्र यांची उदाहरणे दिली आहेत. ही सगळी उदाहरणे माउलींनी सत्य बोलावे, यासाठी तर दिलेली आहेतच; पण ते सत्य भाषण कठोर न होता मृदू, मऊ असावे, यासाठीही दिलेली आहेत. आपल्या रोजच्या जगण्याशी याचा संबंध म्हटला तर येतो, नाही तर नाही. कारण असत्य भाषण आपल्या इतकं अंगवळणी पडलयं, की आपण असत्य बोलत आहोत, हेच आपल्याला समजत नाही. सध्याच्या जगात असत्य भाषण ठासून बोललं, की समाज त्यालाच सत्य मानायला लागतो. याची बरीच उदाहरणे आहेत, जी आपल्याला माहीत आहेत; परंतु वैयक्तिक जगण्यातही आपण बरेचदा असत्य बोलत असतो. त्याचे कारण बहुधा ‘चालून जाते’ म्हणून असावे. पण, हे असत्य बोललेलं आपल्याला लक्षात ठेवायला लागते कारण भविष्यात त्याचा संदर्भ आला तर त्या असत्यावर आपल्याला ठाम राहावे लागते; अन्यथा आपण खोटे पडू, ही भीती असते. पण, आता आपण सरावलो आहोत. खरं सांगायचं तर रोजच्या संवादात, संभाषणात आपल्याकडून कळत-नकळतपणे असत्य बोललं जातं. आपल्या संवादाची आपण प्रतवारी करत नाही. असत्य, गोड, रागीट इ. जसा समोर प्रसंग येईल, घटना घडेल किंवा व्यक्ती समोर येईल, त्या अनुषंगाने आपण बोलत असतो. घरातलं बोलणं, नोकरी-व्यवसायाच्या ठिकाणचं बोलणं, मित्र-मंडळीत बोलणं, नातेवाइकांमध्ये बोलणं, समाजात वावरतानाचं बोलणं अशा अनेक प्रकारे आपला संवाद चालू असतो. मुद्दा असा आहे, की त्यात सत्य भाषण किती असते? हा खरं तर वादाचा मुद्दा आहे. कारण माझ्यासकट आपल्या सगळ्यांना असंच वाटत असतं, की आपण नेहमी खरंच बोलतो. पण, अंतःकरणापासून प्रत्येकाला हे माहीत असतं, की हे वाटणं म्हणजे काही खरं नाही. सदासर्वकाळ खरं बोलणं

आत्ताच्या काळातच नव्हे, तर कुठल्याच काळात सामान्य माणसाला शक्य होत नाही. ही वस्तुस्थिती आहे. धर्मराजालासुद्धा आयुष्यात एकदा तरी खोट बोलावंच लागलं. त्याचे कारण प्रसंग, घटना, व्यक्ती, वेळ, स्थळ या सगळ्या गोष्टींचा आपण बोलताना विचार करतो, असं आपल्याला वाटतं. आपण खोटं बोललो तर कोणालाच कळणार नाही, असा आपला समज असतो. मांजर नाही का डोळे मिटून दूध पिते? तिला वाटते, आपल्याला कोणी बघत नाहीये. तसंच, आपलंही होतं. यावर तुम्ही म्हणाल, की काही वेळाच अशा असतात, की त्या प्रसंगी खोट बोलावंच लागतं. खरं बोललो तर सगळ्यांनाच क्लेशदायक किंवा त्रासदायक ठरू शकतं. हे समर्थन वरवर दिसायला कोणालाही पटण्यासारखंच आहे. पण, त्या प्रसंगी आपण खोटं बोलून आजचं मरण उद्यावर ढकलतो, इतकंच. आपल्या खरं बोलण्यानं समोरची व्यक्ती दुखावली जाईल किंवा आपण अडचणीत सापडू, हे खरं आहे; परंतु हे आपण किती दिवस टाळणार ?

खरं सांगायचं तर आपल्या आजच्या क्लिष्ट, धावपळीच्या आणि वेगवान जगात आधीच एवढे ताणतणाव आहेत, त्यात हे एक खोटं आपण आयुष्यभर शिरावर घेऊन चालायचं म्हणजे कठीणच! मला इथं 'गाईड' या सिनेमातला शेवटचा सीन आठवतो. देवानंदला हे ठाऊक असतं, की आपल्या उपवास करण्यानं पाऊस पडणार नाही; परंतु त्यानंच पूर्वी अशी कथा सांगितलेली असते त्यामुळे सगळ्या गावकऱ्यांची श्रद्धा असते, की स्वामीजींनी (म्हणजे देवानंदने) उपवास केला तर नक्की पाऊस पडेल. रात्री खूप भूक लागल्यानं तो चोरून खाण्याचा प्रयत्न करतो; पण त्याच्या मनाला ते पटत नाही. त्याची उलघाल होते. लोकांचा विश्वास मोडणं त्याच्या जीवावर येतं. देवानंदला हे सत्य लोकांना सांगता येत नाही आणि उपासमारीनं त्याचा शेवट होतो. देवानंदला ठाऊक असते, आपण जर सांगितलं, की ती सांगितलेली गोष्ट खरी नव्हती. असा उपवास करून पाऊस पडत नसतो तर त्या गावकऱ्यांनी त्याला ढोंगी ठरवून एक तर पोलिसांत दिले असते किंवा त्याला मारहाण केली असती. आणि म्हणून तो, स्वतः जी खोटी गोष्ट सांगितली, ती खरी करण्यासाठी प्राण पणाला लावतो. त्याचे प्राण जाताच

पाऊस सुरु होतो. इथं 'सिनेमॅटिक लिबर्टी' घेतली आहे. तो सिनेमा आहे, त्याचं जाऊ द्या. पण, मथितार्थ असा, की एकदा खोटं बोललं, की ते प्राणपणानं जपावं लागतं आणि ते सत्य बोलण्यापेक्षा अवघड आहे. मग तुम्ही म्हणाल, की खरं कसं सांगणार? त्यासाठी तर माउलींच्या आजच्या ओव्यांवर आपण विवेचन करतोय. आता आपण एकदा ठरवलं, की काहीही झालं तरी खरंच बोलायचं, की बघा, आपल्याला किती अडचणीचं वाटतं ते. अगदी साधं उदाहरण द्यायचं झालं तर समजा, ऑफिसमध्ये आपल्याला बढती मिळाली म्हणून संध्याकाळी ऑफिस सुटल्यावर पार्टी ठरवली जाते. नेमकं आपल्याकडे कोणीतरी पाहुणे येणार असतात. आपली पंचाईत होते, की ऑफिसमध्ये काय सांगावं? कारण आपण सांगितलेलं कारण कोणालाही पटणार नाही आणि आपण पार्टी देण्याचं टाळतो आहोत, असंच सगळे म्हणतील. बरं, घरी काय सांगणार? पार्टी आहे असं सांगितलं तर घरी गेल्यावर 'महाभारत' ठरलेलं. सगळीच पंचाईत. मग आपण एक तर ऑफिसमधल्या लोकांना किंवा घरी- कुठेतरी एका ठिकाणी खोटं बोलून वेळ मारून नेतो. माउली म्हणतात, सत्य हे नेहमीच तीक्ष्ण असतं; परंतु सांगण्याची पद्धत जर योग्य असेल, बोलणं गोड असेल तर ते सत्य आपण सहज सांगू शकतो. त्यासाठी आपण नेहमी सत्यच सांगत असतो, हा विश्वास आधी इतरांच्या मनात आपल्याला निर्माण करावा लागेल. पण, आपल्यासारख्या सामान्यांना हे सहजी जमणार नाही. खरं बोलणं सगळ्यांनाच आवडतं; पण परिस्थितीमुळे आपल्याला कधीही ते शक्य होत नाही. मग यावर उपाय काय? उपाय साधा आहे. पण, त्यासाठी आपल्याला सदैव सतर्क राहावं लागेल. रोज सकाळी उठल्यापासून रात्री झोपेपर्यंत आपण जो काही संवाद साधतो, संभाषण करतो, त्यावेळेस आपण खोटं तर सांगत नाहीये ना, हे सतत तपासत राहिलं पाहिजे. मग ते संभाषण, संवाद समोरासमोर असेल, फोनवर असेल, निरोप देतानाचा असेल, अगदी कुठलाही. दुसरं असं, की जे आजच्या ओव्यांच्या उदाहरणात सांगितलं, तसं - आपलं सत्यकथन हे समोरच्याला दुखावणारं नसावं. सत्यच सांगायचं; पण वेगळ्या पद्धतीनं. उदा. शाळेत-कॉलेजला जायला किंवा ऑफिसला जायला झालेला उशीर याचं खरं कारण सांगितलं

तर शिक्षा होईल किंवा वरिष्ठ रागावतील ; परंतु शिक्षकांच्या किंवा वरिष्ठांच्या मनात हे नोंदलं जाईल, की याने शिक्षा भोगली किंवा आपली बोलणी खाल्ली ; परंतु जे काही कारण आहे, ते खरं सांगितलं. त्यामुळे आपल्यावरचा त्यांचा विश्वास अधिक वाढून पुढे त्याचा आपल्यालाच फायदा होतो. खरं कारण सांगताना जर आपण सांगितलं, की उशीर झाला हे मान्य आहे ; परंतु त्याचं कारण हे आहे. मी शिक्षा घ्यायला तयार आहे कारण मी नियम मोडला आहे. या सांगण्याचा समोरच्यावर निश्चितच परिणाम होतो. आपल्यालाही खोटं कारण सांगितल्याचा भार कायम शिरावर न घेतल्याचा आनंद होतो ; अन्यथा दरवेळेस वेगवेगळी कारणं द्यावी लागतात आणि एखाद्या वेळी, नवीन कारण न सुचल्यामुळे, आपली पंचाईत होते. त्यासाठीच अगदी या क्षणापासून सतर्क राहू या, जागरूक राहू या. काही दिवस त्रासदायक वाटेल. लोकं आपल्यापासून अंतर ठेवून वागतील, मनस्ताप होईल, वादाचे प्रसंगही येऊ शकतात. पण, कालांतराने इतरांच्या मनात आपल्याबद्दलचा विश्वास निर्माण होईल आणि आपण कधीच खोटे सांगत नाही, याची इतरांना खात्री पटेल. हा उपाय करून बघायला पाहिजे. निदान या ताण-तणावाच्या जगण्यात शिरावरचं एक तरी ओझं आपण कमी करू शकू.

अध्याय क्र. १६ गीता श्लोक क्र. ४

दंभो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च। अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ
संपदमासुरीम् ॥४॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की- हे पार्था, दंभ, दर्प, अभिमान, क्रोध, निष्ठुरता व अज्ञान हे दोष जन्मतःच असुरभावानेयुक्त असलेल्या पुरुषाचे ठिकाणी आढळतात ॥४॥

अध्याय-१६ - ओव्या क्र. २२६, २२८, २२९

तृणाचेनि इंधने। आगी धावे गगने। थिल्लरबळे मीने। न गणिजे सिंधू
॥२२६॥ अश्रच्छायेचिया जोडी। निदैवू घर मोडी। मृगांबू देखोनि फोडी।
पाणियाडे मूर्ख ॥२२८॥ किंबहुना ऐसैसे। उतणे जे संपत्तिमिसे। तो दर्पु
गा अनारिसे। न बोले घेई ॥२२९॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की- गवताच्या मोळीचा जाळ जसा तत्काळ आकाशात उंच जातो किंवा डबक्यातील माशाला जसा सागरसुद्धा तुच्छ वाटतो ॥२२६॥ ढगांच्या छायेच्या प्राप्तीवर विसंबून (विश्वासून) दुर्भागी माणसाने आपले घर मोडावे किंवा मृगजळाची नदी बघून मूर्खाने आपले तळे फोडावे ॥२२८॥ किंवा संपत्तीच्या वगैरे योगाने अशा प्रकारे डोळ्यावर जो धूर चढतो, तो दर्प म्हणावा, हे बोलणे मुळीच व्यर्थ नाही ॥२२९॥

आपण या अध्यायात बघतो आहोत, की भगवंतांनी दैवी संपत्तीचे सव्वीस गुण वर्णन केलेले आहेत व आसुरी संपत्तीचे सहा गुण (दोष) वर्णन केलेले आहेत. दैवी संपत्तीच्या सव्वीस गुणांपैकी दोन गुणांचे विवेचन आपण मागच्या दोन भागांत केलेले आहे. या भागात आपण आसुरी संपत्तीमधील 'दर्प' या दोषावरती विवेचन करणार आहोत. आज विवेचनासाठी घेतलेल्या श्लोकात भगवंतांनी सहा आसुरी संपत्तीचे दोष सांगितले आहेत. त्यातील सगळ्या दोषांवर माउलींनी समर्पक आणि सोदाहरण ओव्या लिहिल्या आहेत. त्यातल्याच

दर्प या दोषावर माउलींनी ज्या ओव्या रचल्या आहेत, त्या आपण आज विवेचनासाठी घेतल्या आहेत. माउली म्हणतात, 'तृणाचेनि इंधने। आगी धावे गगने। थिल्लरबळे मीने। न गणिजे सिंधू ॥२२६॥ अभ्रच्छायेचिया जोडी। निदैवू घर मोडी। मृगांबू देखोनि फोडी। पाणियाडे मूर्ख ॥२२८॥ किंबहुना ऐसैसे। उतणे जे संपत्तिमिसे। तो दर्पु गा अनारिसे। न बोले घेई ॥२२९॥'

या ओव्यांचा अर्थ वरती दिला आहे. दंभ, अहंकार, दर्प हे एकमेकांना पूरक असे दोष आहेत. दंभाने माणूस खोटेपणाकडे झुकतो. त्यातूनच अहंकार निर्माण होतो, जो वृथा असतो आणि तो वृथा आहे, याची कल्पना त्याला स्वतःला असते. म्हणून मग त्याचाच बडेजाव तो मिरवत असतो. याला माउली दर्प म्हणतात. या दोषांनी युक्त माणसाला माउली उदाहरणांद्वारे थिल्लर किंवा मूर्ख असे म्हणतात. गवताची मोळी पेटते, तेव्हा त्याच्या ज्वाळा उंच जातात. पण, त्या थोड्या वेळच किंवा डबक्यातल्या माशाला जसे ते डबके सोडून इतर सगळं तुच्छ वाटतं, अगदी समुद्रसुद्धा! या दोन उदाहरणांतून माउली सांगतायेत, की आपलं छोटंसं कर्तृत्व फुगवून सांगण्याची काही लोकांना सवय असते. त्यांच्या 'त्या' कर्तृत्वापुढे बाकीच्यांच्या कर्तृत्वाचे अथांग सागरसुद्धा त्यांना तुच्छ वाटतात. पुढची जी दोन उदाहरणे दिली आहेत, ती स्वतःबद्दल असलेल्या खोट्या अभिमानावर आहेत. आभाळात ढग आले, की सावली येते; ती कायमची आहे, असे समजून जो आपले घर मोडतो. कारण त्याला वाटते, की आता सावलीसाठी घराची जरुरी नाही किंवा जो मृगजळाची नदी पाहून स्वतःच्या पाण्याचे तळे फोडून टाकतो. कारण त्याला वाटते, की अखंड वाहणारी नदी असताना तळे कशाला पाहिजे? शब्दशः असं कोणी करत नाही. पण, ज्याच्या डोळ्यांवर वृथा अभिमानाची, संपत्तीची धुंदी चढलीये, अशी माणसं काही वेळेस असा आततायी निर्णय घेताना आपण बघतो. हे माउलींनी उदाहरणाद्वारे सांगितलंय. हा झाला श्लोक आणि ओव्यांचा सारांश. आता याचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी कळत-नकळतपणे संबंध येतो. कळत-नकळत यासाठी म्हणालो कारण काही माणसं जाणीवपूर्वक अशी वागतात, तर काहींच्या हातून नकळतपणे असं घडतं, चुका होऊन जातात आणि नकळतपणे दर्प या दोषाच्या आहारी जातात. या दोषाचे वैशिष्ट्य असं,

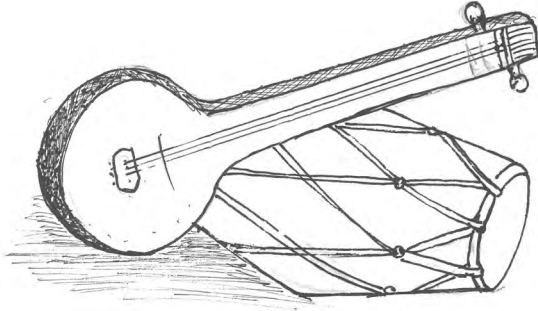
की आपल्याला समजतही नाही, की आपण या दोषाच्या आहारी गेलोय आणि कोणी ते लक्षात आणून दिलं तर आपण मान्य करायला तयार नसतो. खरं तर आपल्यासारख्या सामान्यांच्या इच्छा, आकांक्षा, मनोरथही सामान्यच असतात. पण, तरीही त्या सामान्य गोष्टींचा कोण अभिमान असतो आपल्याला! खोट्या आशा-आकांक्षा, अपेक्षा, इच्छा यांवर आपण मनोरथाचे किती इमले चढवतो! ज्या इमारतीचा पायाच भुसभुशीत असेल, ती इमारत किती टिकणार? पण तरीही त्याचाच बडेजाव आपण मिरवत असतो. याला माउली 'दर्प' म्हणतात. मुद्दा हा आहे, की आपल्या बाबतीत असं होतं का? प्रश्न तसा कोड्यात टाकणारा आहे. आत्ताचा भाषेत 'ट्रिकी' आहे. हो म्हणावं तरी पंचाईत आणि नाही म्हणवत नाही. असं कोड पडण्याचं काय कारण असेल? एकदा असंच भटकंतीला गेलो असताना खडी असलेला रस्ता लागला. पायात बूट होते त्यामुळे त्यावरून आरामात चालत होतो. चालताना एका दगडावरून पाय घसरला आणि पाऊल मुडपलं. त्या गडबडीत एक छोटासा खडा बुटात गेला. सावरून पुन्हा चालू लागलो तर तो छोटा खडा पायाला टोचू लागला. चालणं नकोसं झालं. बुटात काही नव्हतं, तेव्हा खडीच्या रस्त्यावरून आरामात चालत होतो आणि एक छोटासा खडा बुटात अडकल्यावर तेच चालणं त्रासदायक वाटू लागलं. जगण्याचंही असंच होतं. म्हणजेच, आपण रोजचं जगणं जगताना ते आरामदायी कसं होईल, आनंदात कसं जाईल, यासाठी सगळी धडपड करत असतो. प्रत्येकजण आनंद शोधण्याचा प्रयत्न करत असतो. आपण अतिशय आनंदात आहोत, हे दाखवण्याचा प्रत्येकाचा प्रयत्न असतो. त्यादृष्टीने आपण आपल्या शारीरिक हालचाली, वागणं, बोलणं हे करत असतो. आनंद मिळवणं ही आपल्यासाठी अतिशय आवश्यक गोष्ट असते. मग त्यासाठी आपण विविध पर्याय, मार्ग शोधत असतो. 'आनंद मानण्याचे' प्रकार प्रत्येक व्यक्तिगणिक वेगवेगळे असतात. आनंद मानण्याचे, असे म्हणालो कारण आनंद घेणं आणि आनंद मानणं, या दोन वेगळ्या गोष्टी आहेत. आनंद घेणं हे सहज सोपं नाही. मनुष्यस्वभाव असा आहे, की जे समोर आलंय, त्यातून जास्तीत जास्त आनंद कसा घेता येईल, हे न बघता जे मिळालं नाही, त्याची खंत वाटत राहते. छोट्यात छोट्या गोष्टीतूनही

आनंद घेणारी माणसं सदासर्वकाळ आनंदी असतात. कारण आनंद घेण्याला समाधानी वृत्ती असावी लागते. असं वागणं वाटतं तेवढं सोपं नाही आणि म्हणूनच आपल्यासारखी सामान्य माणसं आनंद मानत असतात. आनंद मानण्याचे अनेक प्रकार आहेत. तो प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणेसुद्धा मानता येतो. अप्रत्यक्ष आनंदांमध्ये खोटेपणा, बडेजाव याला खूप वाव आहे. आपण लौकिक गोष्टींतून जास्तीत जास्त आनंद घेण्याचा प्रयत्न करत असतो. पैसा, घर, बंगला, गाडी, दागदागिने, उंची फर्निचर यांतून आपण आनंद शोधत असतो. ते मिळालं, की त्याचा अहंभाव आपोआप येतो. हे राहू द्या. अनेकांना शॉपिंग, हॉटेलिंग, सिनेमा, नृत्य, अत्तर, सौंदर्य प्रसाधने, भारी किमतीचे कपडे, इलेक्ट्रॉनिक गॅजेट्स इ., इ. या सगळ्यांतून आनंद मिळवायचा असतो. बरं, इतकं करून आपल्याला आनंद मिळतो का, समाधान मिळते का? 'ये दिल मांगे मोअर!', अशी अवस्था सदाचीच असते आणि गंमत म्हणजे हे जसे जसे मिळत जाते, तसे तसे आपण स्वतःला इतरांपासून वेगळे मानायला लागतो. खरं तर हे तकलादू कर्तृत्व असते त्यामुळे तो आनंदही तसाच असतो; पण आपण त्याचाच बडेजाव मिरवत असतो. त्या गवताच्या पेटलेल्या गंजीप्रमाणे आपण उगीचच उंच गगनात जातो किंवा डबक्यातल्या माशाप्रमाणे इतरांना तुच्छ लेखतो.

दुसरी जी दोन उदाहरणे दिली आहेत, तसं प्रत्यक्षात कोणी करत नाही. या उदाहरणांतून मनुष्यस्वभाव सांगितला आहे. माणसाचे 'हवेपण' वाढीला लागणे म्हणजे दर्प. मग त्यातूनच माउलींच्या उदाहरणांचा अर्थ लक्षात येतो. कुठलाही मनुष्य हा- आहे त्यात समाधानी नसतो. सतत जास्तीचे त्याला काहीतरी हवे असते. दसरा-दिवाळी ला सगळ्या दुकानांमधून विविध ऑफर चालू असतात. अमुक घेतले, की तमुक फ्री. एक वस्तू घेतली, की दोन वस्तू फ्री, जुने द्या, नवीन घ्या, वगैरे. मग यांतून अनेक अनावश्यक गोष्टींची खरेदी होते. हे फक्त लहान गोष्टींमध्येच नाही तर घर, बंगला, गाडी, सोनं अशामध्येही असते. सध्याचे युग हे जाहिरातीचे युग आहे. त्याचा परिणाम इतका खोलवर असतो, की आपण चुकीचे किंवा अनावश्यक गोष्टी करतोय, याचेसुद्धा आपल्याला भान नसते. उदाहरण द्यायचं झालं तर तुम्ही आठवून

बघा, की आपल्या लहानपणापासून आत्तापर्यंत आपण किती वेगवेगळ्या कंपन्यांच्या टूथपेस्ट आणि टूथब्रश वापरले असतील. प्रत्येक कंपनीचा वेगवेगळा दावा. आपण त्याच्या आहारी जातोच ना? अंगाचा साबण, कपड्याचा साबण, दाढीचा साबण, तोंडाला लावायचे विविध क्रीम्स, शाम्पू, पावडर अशी कितीतरी उदाहरणे आहेत, जी आपण अनेकदा बदलत असतो. आधीचं वाईट असतं, असं नाही; पण जाहिरातीमुळे आपल्याला आपण सध्या वापरात असलेल्या प्रोडक्टमध्ये काहीतरी कमी वाटते आणि नवीन प्रोडक्टमुळे जुन्याची गरज नाही म्हणून आपण ते फेकून देतो. माउलींच्या दुसऱ्या दोन उदाहरणांमध्ये हा अर्थ दडलेला आहे. ढगांच्या सावलीमुळे स्वतःचं घर मोडणं किंवा मृगजळाच्या नदीमुळे असलेलं तळं फोडणं यातला मथितार्थ हा असावा. आता तुम्ही म्हणाल, की हे स्वाभाविक आहे. आधीपेक्षा नवीन गोष्टीत सोय अधिक असेल, तर आपण नवीन गोष्ट घेणारच. हे मान्य आहे; परंतु आपल्या गरजा आपणच निर्माण केलेल्या असतात. वस्तुतः साबण न लावता अंघोळ केली तर आपल्याला 'फ्रेश' वाटत नाही का? पण, साबण लावला पाहिजे, ही आपणच निर्माण केलेली गरज आहे. त्यात मग सुगंधी, आयुर्वेदिक; पुरुषांचे, बायकांचे असे विविध प्रकार. त्याचप्रमाणे ऐन उन्हाळ्यात शीतपेय न पिता थंड पाणी प्यायलं तर आपल्याला चालणार नाही का? पण, आपल्या मनानेच ते ठरवलेलं असतं आणि शीतपेयाची गरज निर्माण होते. मग त्यातही नॅच्युरल फळांचे ज्यूस, 'डर के आगे जीत है।' , 'ये दिल मांगे मोअर', 'टेस्ट द थंडर' असल्या जाहिरातींची शीतपेये, विविध प्रकारची आइस्क्रीम, मिल्कशेक हे सगळं कशासाठी, तर थंड वाटावे म्हणून. उन्हाळ्यात घाम येणं, गरम होणं हे नैसर्गिक आहे. हल्ली तर 'इम्युनिटी'च्या नावाखाली वाटेल ते विकतात. सकाळी उठल्यापासून रात्री झोपेपर्यंत आपल्याला ताजंतवानं वाटलं पाहिजे, हा अड्डहास म्हणजेच गरज आपण निर्माण केलीये. शरीर, मेंदू हे दिवसभराच्या धावपळीनं थकणारच. हे नैसर्गिक आहे, तेच आपण विसरतोय आणि जाहिरातींच्या मागे जाऊन अनावश्यक गोष्टी करत असतो आणि वरून आपण हे जे काही करतो, त्याचीच प्रौढी मिरवतो. मी फक्त नॅच्युरल ज्यूस पितो किंवा आयुर्वेदिक साबणच

वापरतो, अशा फुशारक्या मारतो. याला माउली 'दर्प' म्हणतात. हे थोडं न पटणारं आहे; पण खरं सांगायचं तर विचार करण्यासारखंही आहे. या गोष्टी आपल्यात इतक्या भिनल्यात, की आता ते बदलणं आपल्याला शक्य नाही. मग काय करता येईल? मला तरी असं वाटतं, की आपण जे काही करू, ते स्वतःसाठी करूयात; त्याचं प्रदर्शन, बडेजाव नको. इतरांना दाखवण्यासाठी काही करायची गरज नाहीये. यात अगदी छोट्या गोष्टींपासून अगदी मोठ्या गोष्टींचा समावेश आहे. अगदी मी अमकीच पेस्ट वापरतो, हे सांगण्याची गरज नाही; तसेच माझ्या मुलाचे किंवा मुलीचे लग्न 'फाइव्ह स्टार'मध्ये करणार, हेसुद्धा सतत सांगत बसण्याची गरज नाही. यातून बडेजाव दिसेल; पण त्यातून निखळ आनंद किंवा आत्मिक समाधान मिळेल का, हे बघितलं पाहिजे. आपल्याला ज्यातून समाधान मिळेल, अशी गोष्ट करणं आणि त्याचा कुठलाही देखावा न करणं, हे तरी आपल्याला जमलं पाहिजे. भगवंतांनी सांगितलेले सहा आसुरी संपत्तीचे दोष प्रत्येकामध्ये जन्मजात असतात. त्यातले किती दोष आपण आपल्यातून काढून टाकू शकतो, हा खरा मुद्दा आहे.

अध्याय क्र. १६ गीता श्लोक क्र. ७

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः। न शौचं नापि चाचारो न सत्यं
तेषु विद्यते ॥७॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की- आसुर स्वभावाचे लोकं धर्म किंवा अधर्म काहीच जाणत नाहीत; त्यांच्यामध्ये पवित्रता, सदाचार अथवा सत्य यांपैकी काही नसते ॥७॥

अध्याय - १६ - ओव्या क्र. २८२, २८३, २८४

निगषेया आणि प्रवेशा। चित्त नेदीतु आवेशा। कोषकीटू जैसा।

जाचिन्नला पै ॥२८२॥ कां दिधले मागुती येईल। कीं नये हे पुढील। न
पाहता दे भांडवल। मूर्ख चोरां ॥२८३॥ तैसिया प्रवृत्ति निवृत्ति दोनी।
नेणिजती आसुरी जनी। आणि शौच ते स्वप्नी। देखती ना ते ॥२८४॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की- बाहेर जाण्याला व प्रवेश करण्याला दरवाजा आहे की नाही, याचा विचार न करता आवेशाने घर्टे बांधणारा कोषकीटक जसा आत कोंडून जाऊन संकटात सापडतो ॥२८२॥ किंवा दिलेले पुढे येईल की नाही, हा विचार न करता जो मूर्ख चोरांना भांडवल (धन) देतो ॥२८३॥ त्याप्रमाणे, आसुरी संपत्तीच्या लोकांना प्रवृत्ति किंवा निवृत्ति या दोन्ही गोष्टींचा गंध नसतो व शुद्धतेचे तर त्यांना कधी स्वप्नही पडत नाही ॥२८४॥

मागच्या तीन भागांमध्ये आपण दैवी संपत्तीचे गुण व आसुरी संपत्तीचे दोष यांवर विवेचन केलेले आहे. या अध्यायाच्या शेवटी भगवंत आसुरी संपत्तीने युक्त असलेल्या मनुष्याच्या हातून अनेक अशा गोष्टी घडतात, ज्या त्या मनुष्याला विनाशाकडे घेऊन जातात, याचे वर्णन करतात. या श्लोकांवर माउलींनी विविध उदाहरणे देऊन ओव्या रचल्या आहेत. आज विवेचनासाठी घेतलेल्या ओव्यांमध्ये माउलींनी वेगळी उदाहरणे दिली आहेत. माउली म्हणतात,

‘निगषेया आणि प्रवेशा। चित्त नेदीतु आवेशा। कोषकीटू जैसा। जाचिन्नला पै ॥२८२॥ कां दिधले मागुनी येईल। कीं नये हे पुढील। न पाहता दे भांडवल। मूर्ख चोरां ॥२८३॥ तैसिया प्रवृत्ति निवृत्ति दोनी। नेणिजती आसुरी जनी। आणि शौच ते स्वप्नी। देखती ना ते ॥२८४॥’ या ओव्यांचा अर्थ वर दिलेला आहे. आजच्या ओव्यांमध्ये जे आळी आणि कोष याचे उदाहरण घेतले आहे, ते अगदी वेगळे आहे. आपल्या सगळ्यांनाच ठारूक आहे, की फुलपाखराची आळी स्वतःभोवती कोष निर्माण करते आणि कालांतराने त्यातून फुलपाखरू बाहेर पडते. या उदाहरणाचा माउलींनी मोठ्या खुबीनं उपयोग केलाय. माउलींनी जे दुसरं उदाहरण दिलंय, तेही आपल्याला चिरपरिचित आहे. कुठलाही विचार न करता पैसे उसने देण्याच्या माणसाच्या वृत्तीचा माउलींनी उदाहरण म्हणून उपयोग केलाय. या दोन्ही उदाहरणांचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी निश्चितच संबंध आहे. कुठल्याही कारणाने स्वतःभोवती कोष निर्माण करणारी मंडळी आपल्याही पाहण्यात असतात. स्वतःमध्येच गुंग असतात अशी माणसं. यातली काही मोजकीच मंडळी अशी असतात, की ज्यांनी स्वतःच्या आयुष्याचं काही निश्चित ध्येय ठरवलेलं असतं. त्या ध्येयापुढे त्यांना बाकी काही दिसत नाही. त्यांचं ध्येय हेच त्यांचं विश्व. उदा. संशोधक, शास्त्रज्ञ, अभ्यासक, समाजसेवक, संत इ. या लोकांचा स्वतःला कोषात बांधून घेण्याचा हेतू लोककल्याणाचा असतो. त्यामुळे इतरांना तो जाचक वाटत नाही. माउली या कोषाविषयी बोलत नाहीत. जी मंडळी केवळ अहंपणा, गर्विष्ठपणा, द्वेष, मत्सर या दोषांच्या कोषात स्वतःला गुरफटून घेतात, त्याबद्दल बोलतायेत. ही जी दुसऱ्या प्रकारची लोकं आहेत, त्यांना स्वतःबद्दल एवढा अहंपणा असतो, की आपण चुकीची गोष्ट करूच शकत नाही, अशी प्रौढी ते मिरवतात. सारासार विचार, विवेक, संयम वगैरे गोष्टी त्यांच्या गावीही नसतात. म्हणूनच, माउली उदाहरण देताना म्हणतात, की अशी माणसं चोरांनासुद्धा भांडवल पुरवतात. अशा लोकांना पैसे उसने देतात, ज्यांच्याकडून ते परत येण्याची शक्यता नसते. माउली म्हणतात, की आसुरीशक्तीच्या प्रभावामुळे ही माणसं अशी वागतात. हा झाला ओव्यांचा सारांश. आता मुद्दा असा आहे, की आपण असं वागतो का? तर उत्तर साहजिकच ‘नाही’ असंच येतं. आपल्यासारख्या सामान्य माणसाचा

अहंपणासुद्धा सामान्यच असतो. इतका, की तो अहंपणा आहे, गर्विष्ठपणा आहे, हेसुद्धा आपल्या लक्षात येत नाही. उदा. आपल्या स्वतःच्या वस्तू आपण सहसा कोणालाही वापरायला देत नाही. हे माझं आहे आणि मीच वापरणार, हासुद्धा अहंपणाच नाही का? पण आपल्या आजच्या जीवनशैलीत ते इतकं मिसळलयं, की असं वागणं स्वाभाविक वाटतं. तुम्ही नीट निरीक्षण केलं तर असं जाणवेल, की लहान मूलसुद्धा- ज्याला माझं-तुझं कळत नाही- स्वतःचं खेळणं दुसऱ्याला देत नाही. काढून घेतलं तर अकांडतांडव करतं. म्हणजेच, मी आणि माझं या कोषात जायला आपण लहानपणापासूनच सुरुवात करतो. आपण आपल्या चौकटीत शक्यतो कोणाला येऊ देत नाही. मी, माझं कुटुंब, माझी गाडी, माझा मोबाइल, माझा लॅपटॉप, माझं कपाट इ. इतकंच काय, हल्ली दारावरची बेल वाजली, की दार किलकिलं करून आपण आधी कोण आलयं, हे बघतो. आपल्या घराची दारंसुद्धा सगळ्यांसाठी उघडी नसतात. हल्लीच्या असुरक्षित वातावरणाचा हा परिणाम असू शकतो. थोडक्यात, मुद्दा हा आहे, की कारण काहीही असो; आपण आपल्या स्वतःभोवती कोष निर्माण करतो. आमचं घर म्हणजे मुक्त द्वार आहे, मी जगताना खुल्या दिलाने जगतो, वगैरे वाक्य आपण सहज बोलत असतो; प्रत्यक्षात तसं नसतं. आता हे बरोबर की चूक, हा वेगळा विषय आहे. माउली म्हणतात, की आपण नकळतपणे आणि आवेशाने आपल्याभोवती असा कोष तयार करतो, की ज्यात कोणालाही प्रवेश करायला किंवा आपल्या स्वतःला बाहेर पडायला दरवाजाच नसतो!

दुसऱ्या उदाहरणाच्या बाबतीतही आपलं उत्तर, आपण असं वागत नाही, असंच येतं. आपल्या सगळ्यांना उपजतच व्यवहारज्ञान असतं. आपल्यासारख्या सामान्य माणसांचा हिशेब तोंडी असतो. नित्य व्यवहाराच्या चोपड्या ठेवाव्या, एवढी आपली प्राप्तीही नसते आणि त्यामुळे साहजिकच खर्चही मर्यादितच असतो. आपल्यासारख्या सामान्यांचा हिशेब म्हणजे जमा पगार - महिन्याचा खर्च = उरलेली बचत, इतकाच मर्यादित असतो. त्यामुळे पैसे उसने देणे- घेणे असले व्यवहार आपण सहसा करत नाही. आपण कधी कधी उसने पैसे देतो; पण आपल्या नातेवाइकांना आणि त्याची रक्कमही फार मोठी नसते. पण, कधीकधी भावनेच्या भरात आपण अशा माणसांना पैसे उसने देतो, की

ज्याच्याकडून ते परत येत नाहीत. आपल्याला मनस्तापाशिवाय काहीही परत मिळत नाही. असा व्यवहार आपण गुपचूप- घरच्यांना कळू न देता- केलेला असतो. माउली म्हणतात, यावेळी आपल्यात आसुरी संपत्तीचा दोष तयार होतो आणि कोणाचाही विचार न घेता, आपण पैसे उसने देऊन टाकतो. लड्डू पगाराच्या नोकच्या असणारी किंवा व्यावसायिक यांना अशा उलाढाली कराव्या लागतात. उसने पैसे देणे-घेणे हा त्यांचा नित्य व्यवहाराचा भाग असतो. त्यांची प्राप्ती मोठी, खर्च मोठे, त्यामुळे पैसे उसने देणे-घेणेही मोठे. जशी आपल्या सामान्यांची फसवणूक होते, तशी त्यांचीही होते. आपल्यासारख्या सामान्यांसकट व्यावसायिक किंवा लड्डू पगाराच्या माणसांबाबतीत असंही होतं, की पैसे उसने न देता वेगवेगळ्या गोंडस नावांखाली येणाऱ्या स्कीमध्ये गुंतवले जातात. त्याची जाहिरात, ते विकणारे सेल्समन आणि त्यांची आश्वासने आपल्याला त्या त्या वेळेला खरी वाटतात. हल्ली उच्च जीवनशैलीने राहण्याचा सगळ्यांचा प्रयत्न असतो, त्यातूनच हे घडते. अधिक फायदा, अधिक परतावा (रिटर्न्स) या नावाखाली आपण पैसे गुंतवतो. हा मार्ग असा आहे, की यात तुम्हाला पुढेच जावं लागतं; मागे फिरता येत नाही. मग मुद्दा असा येतो, की अशी जोखीम (रिस्क) घेतल्याशिवाय आपल्याला जास्तीचा फायदा होणार नाही व आपल्या भविष्याच्या दृष्टीने हे आवश्यक आहे, तर मग का करायचं नाही? उच्च जीवनशैलीचं स्वप्नच बघायचं नाही का? हासुद्धा थोडा वादाचा मुद्दा होऊ शकतो. आपण सामान्य माणसं आहोत, त्यामुळे आपण मध्यममार्ग स्वीकारला पाहिजे. प्रत्येकालाच, अगदी मलासुद्धा श्रीमंत व्हावं, असं वाटत असतं. पण, श्रीमंत होण्याचा मार्ग निवडताना योग्य तारतम्य, विवेक आपण बाळगला पाहिजे. येन-केन प्रकारे सतत याचाच विचार करणारी माणसं आपण आपल्या आजूबाजूला बघत असतो. दुसरा करतोय म्हणून आपण करायचं, या वृत्तीमुळे आपण यात ओढले जातो. एकानं चारचाकी घेतली, की दुसरा लगेच प्रवृत्त होतो. गाडी, बंगला, मुलांना उच्च शिक्षणासाठी परदेशी पाठवणं, लग्न-समारंभात बेसुमार आणि अवाजवी खर्च करणं, दागदागिने, उंची कपडे हे सगळं आपली कुवत, ऐपत न बघता केवळ दिखाव्यासाठी बरीच मंडळी करताना आपण बघतो. याला जुनी मंडळी 'ऋण काढून सण करणं' असं म्हणतात.

काहीवेळा ज्येष्ठ मंडळी किंवा आपले हितचिंतक आपल्याला असं न करण्याचा सल्ला देतात ; पण तो सल्ला बहुधा कानाआड केला जातो. याचा अर्थ असा नाही, की अपयशच येईल, असं गृहीत धरून 'ठेविले अनंते...'च्या चालीवर काहीही न करता स्वस्थ बसून राहणं. मग यावर उपाय काय ? तसं बघितलं तर यावर ठोस उपाय नाही. हा प्रत्येकानं स्वतःची कुवत ओळखून करायच्या गोष्टी आहेत ; तरीसुद्धा फार तर आपण या विवेचनातून असं म्हणू शकतो, की जो काही व्यवहार करायचा, त्याचे सगळे फायदे-तोटे, जोखीम याचा स्वतः सारासार विचार करून, प्रसंगी आपले कुटुंबीय, जिवलग यांचा सल्ला घेऊन, तज्ज्ञांचं मत विचारून, पूर्ण अभ्यासांती अशा व्यवहारात हात घालावा. माउलींच्या आजच्या ओव्यांचा संदर्भ या गोष्टींशी लावताना असं लक्षात घ्यावं, की माउली म्हणतात तसं आपण कुठल्या कोषात तर गुरफटले जात नाहीये ना किंवा चुकीच्या माणसावर विश्वास तर टाकत नाहीयेना, हे बघावं. यासाठी आपल्या कुटुंबाकडून ते तपासून घ्यावं. ते जो काही सल्ला देतील, त्याचं चिंतन - मनन, करावं. स्वतः मनाशी घेतलेला निर्णय बाजूला ठेवावा. माउली म्हणतात तसं आसुरी संपत्तीच्या दोषाच्या (म्हणजेच अहंपणा, स्वतःबद्दल वृथा अभिमान) आहारी तर आपण जात नाहीये ना, हे वेळोवेळी तपासून बघावं. दर सहा महिन्यांनी आपण संपूर्ण 'बॉडी चेकअप' करून घेतो ना, तसंच आहे हे. शरीरातील दोष कळण्यासाठी हा बाह्य उपाय शक्य आहे. पण, मनातील दोष कळण्यासाठी- आपल्याच कुटुंबीयांकडून असं 'चेकअप' करून घ्यायला काय हरकत आहे ? शेवटी उच्च जीवनशैली काय किंवा साधी राहणी काय, मनात समाधान आणि आनंद तुडुंब भरलेला असला, की झालं. त्या आनंदाचा आणि समाधानाचा कोष आपल्याभोवती तयार करता आला तर फारच उत्तम ; कारण त्यातून बाहेर पडायला कोणाला आवडेल ?

अध्याय क्र. १६ गीता श्लोक क्र. ८

असत्यमप्रतिष्ठम् ते जगदाहूरनीधरम्। अपरस्परसंभूतं
किमन्यत्कामहैतुकम् ॥८॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की- हे आसुर स्वभावाचे लोक म्हणतात, की हे जगत असत्य, कारणशून्य, ईश्वर नसलेले व स्वभावतःच स्त्री-पुरुषाच्या संयोगातून उत्पन्न झालेले आहे; म्हणून कामच याचे कारण होय, यापेक्षा दुसरे कारण ते काय असणार? ॥८॥

अध्याय क्र. १६ - ओव्या क्र. २९३, २९४

एहवी करेयाच्या ठायी चांग। ते तयासी कैचे नीट आंग। तैसा
आसुराचा प्रसंग। प्रसंगे परीस ॥२९३॥ उधवणीचे जेवी तोंड। उभळी
धुवाचे उभड। हे जाणिजे तेवी उघड। सांगो ते बोल ॥२९४॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की- उंटाच्या शरीराचा कोणता भाग असा आहे, की तो सरळ आहे, असे म्हणता येईल? आसुरी गोष्ट तशीच आहे. त्यांचे काय चांगले आहे असे म्हणावे? पण प्रसंग आला म्हणून सांगतो, ऐक ॥२९३॥ त्यांच्या बोलण्याचे उघड वर्णन करणे म्हणजे, धुराड्याच्या तोंडातून धुराच्या लोटाशिवाय दुसरे काय निघणार आहे? तसेच ते ठरते, हे ध्यानात घे ॥२९४॥

आजच्या भागाने आपला सोळावा अध्याय पूर्ण होतो. या संपूर्ण अध्यायात माउली आपल्यात असणारे दैवी संपत्तीचे गुण आणि आसुरी संपत्तीचे दोष दाखवतात. त्यासाठी विविध उदाहरणे आणि रूपके वापरून ते दोष अधिक सोपे करून सांगतायत. आसुरी संपत्तीच्या केवळ सहा दोषांचा आपल्या जगण्यावर किती विपरीत परिणाम होतो, हे माउलींनी जे सांगितले, त्याचे विवेचन आपण मागच्या भागात केलेले आहे. खरं तर हा अध्याय दैवी संपत्तीच्या सव्वीस गुणांवर तीन चतुर्थांश व आसुरी संपत्तीच्या सहा दोषांवर

एक चतुर्थांश, असा हवा होता; परंतु भगवंतांनी आणि पर्यायाने माउलींनी आसुरी संपत्तीच्या दोषांवर आणि त्यामुळे मनुष्यावर होणाऱ्या परिणामांवर जास्त श्लोक आणि ओव्या लिहिल्या आहेत. यामुळे हे सिद्ध होते, की भगवंतांना हे पक्के ठाऊक आहे, की मनुष्य दैवी संपत्तीच्या सव्वीस गुणांकडे दुर्लक्ष करून आसुरी संपत्तीच्या दोषांच्या जाळ्यात अडकत जातो आणि आपण चुकीचे वागतोय, हेसुद्धा त्याला कळत नाही. म्हणूनच, आपल्या डोळ्यांत झणझणीत अंजन घालण्यासाठी भगवंतांनी या अध्यायात आसुरी संपत्तीच्या दोषांनी युक्त असलेल्या माणसांचे यथार्थ वर्णन केलेले आहे. हेच वर्णन माउली अतिशय चपखल आणि रोकडी उदाहरणे देऊन आपल्यासमोर मांडतात. मागच्या भागात आपण आसुरी संपत्तीच्या दोषांनी युक्त असलेली माणसांची वागणूक कशी असते, ते बघितले. या भागात या दोषांमुळे अशा माणसांची विचारसरणी कशी असते, ते भगवंत सांगतायेत आणि त्याला समर्पक उदाहरणे देऊन माउली ते अधिक स्पष्ट करतायेत. माउली म्हणतात, 'एन्ही करेयाच्या ठायी चांग। ते तयासी कैचे नीट आंग। तैसा आसुराचा प्रसंग। प्रसंगे परीस ॥२९३॥ उधवणीचे जेवी तोंड। उभळी धुवाचे उभड। हे जाणिजे तेवी उघड। सांगो ते बोल ॥२९४॥' या ओव्यांचा अर्थ वरती दिलेला आहे. थोडक्यात, मागच्या भागाचा उत्तरार्ध म्हणजे आजचा भाग आहे. आजच्या ओव्यांमध्ये माउलींनी उंट आणि धुराडे यांचा उपयोग उदाहरण म्हणून केलेला आहे. उंट हा सर्व प्राण्यांमध्ये सगळ्यात विद्रूप असा प्राणी आहे. या प्राण्याच्या शरीराचा कुठलाच भाग सरळ नाही. या गोष्टीचा उपयोग माउली आसुरी संपत्तीच्या दोषांनी युक्त असलेल्या माणसाची विचारसरणी समजावून सांगण्यासाठी उदाहरण म्हणून करतात. अशा माणसांचे बोलणे कसे असते, हे सांगण्यासाठी धुराड्याचा उदाहरण म्हणून उपयोग करतात. हा झाला या ओव्यांचा सारांश. मुद्दा असा आहे, की याचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी कसा संबंध येतो? प्रत्यक्ष उंट हा काही तिरका चालत नाही; परंतु बुद्धिबळातील उंट मात्र कायम तिरका चालतो. हे आपल्या मनावर एवढं बिंबलंय, की अशा तिरक्या चालीनं चालणाऱ्या किंवा तिरकस बोलणाऱ्या व्यक्तीला आपण उंटाच्या चालीचा आहे, असं म्हणतो. धुराचं नळकांडं किंवा

चिमणी आपण सगळ्यांनी बघितली असेल. त्यातून कायम काळा धूरच बाहेर पडतो. ते धुराडे कितीही वेळा स्वच्छ केले तरी त्यातून जो धूर बाहेर पडतो, तो काळसरच असतो. आपल्या संपर्कात अशी काही माणसं असतात, की ज्यांचं बोलणं हे कायम टोचून किंवा तिरकस असतं. बऱ्याचदा ते नकारात्मक असतं. यांना कितीही वेळा सांगितलं तरी त्यांच्यात बदल होत नाही. का होत असेल असं ?

जन्मतःच कोणीही तिरक्या चालीचा किंवा नकारात्मक नसतो. असा स्वभाव नैसर्गिक नक्कीच नसतो; परंतु जसं जसं वय वाढत जातं, त्याप्रमाणे त्याच्या संपर्कात येणाऱ्या व्यक्ती, घडणारे प्रसंग, घटना याचा त्याच्या मनावर हळूहळू परिणाम होत जातो. आपण तिरकस वागतोय, बोलतोय हे त्याला समजतच नाही. काही माणसं या तिरकस बोलण्याला 'स्पष्ट बोलणारा' असं अवगुंठन चढवतात. अशी माणसं कुठल्याही गोष्टीची आधी नकारात्मक बाजू बघतात. उदाहरण द्यायचं झालं तर नोकरी-व्यवसायाच्या ठिकाणी कोणी नवीन कल्पना आणली, की अशी माणसं हमखास विरोध करतात. 'ह्योऽ अशा गोष्टींनी काय होणारेय?' अशी टिपणीही करतात. कोणी नवीन गाडी किंवा घर घेतले, की त्यात खुसपट काढतात. अशा माणसांच्या स्वतःच्या आयुष्यात स्थिरता, स्वस्थता तर नसतेच; पण ते इतरांच्या आयुष्यातही अशांतता पसरवतात. अशा व्यक्ती काही समजून घेण्याच्या पलीकडे गेलेल्या असतात आणि दुर्दैव म्हणजे अशा माणसांची संख्या समाजात जाणवण्याइतकी असते. वर वर बघायला गेलं तर या माणसांचं वागणं, बोलणं अगदी साधं वाटतं; पण ते मानभावीपणाचं असतं. अशा लोकांच्या बोलण्याचा परिणाम समोरच्यावर चटकन होतो आणि मग या वृत्तीचा प्रसार व्हायला वेळ लागत नाही. याचं सोपं उदाहरण म्हणजे दारू रक्तात मिसळायला वेळ लागत नाही. त्याचा अंमल लगेच जाणवतो. पण, दूध चटकन रक्तात मिसळत नाही आणि त्याचे चांगले परिणाम दिसायला वेळ जावा लागतो. चांगल्या-वाईट वेळा प्रत्येकावर येतात. पण, या दोन्ही वेळेस सकारात्मक विचार केला तर? पण बहुधा असं होत नाही. व्हाईट सवयी, व्हाईट संगत या आपण चटकन आत्मसात करतो. त्यामुळेच नकारात्मकताही आपल्यात झटकन

शिरते आणि मग हीच नकारात्मक वृत्ती एक समस्या होऊन बसते. माउलींनी या ओव्यांमध्ये अशा माणसांना जी उंट आणि धुराड्याची उपमा दिलीये, ती किती समर्पक आहे, ते पटतं. आपल्या अवतीभवतीचा समाज हा या अशा विविध वृत्तींच्या, स्वभावाच्या माणसांनी भरलेला असतो. आपल्याला याच समाजात राहायचे असते. पण 'वाण नाही पण गुण लागला' म्हणतात तसं आपल्याबाबतीत होऊ न देण्यासाठी सतत जागरूक राहावं लागतं. तात्कालिक स्वरूपाची नकारात्मकतासुद्धा आपला कधी कधी घात करते. मग आपोआपच प्रश्न निर्माण होतो, की अशा परिस्थितीत आणि आजच्या धकाधकीच्या आणि गतिमान जगण्यात हे जमायचं कसं? सतत जागरूक राहणं कसं जमणार? यावर काय उपाय आहे? उपाय सांगण्याआधी एक गोष्ट आठवली, ती सांगतो.

एक राजा असतो आणि त्याचा जिवलग मित्र त्याचा प्रधान असतो. त्या प्रधानाला एक सवय असते, की कुठलीही गोष्ट घडली, की तो 'छान झालं' असं म्हणायचा. राजाला प्रथम हे विचित्र वाटायचं; पण हळूहळू त्यालाही सवय झाली. एके दिवशी राजा त्याच्या तलवारीची धार बोटानं बघत असताना अचानक त्याच्या हातातून ती तलवार सटकते आणि त्याच्या पायावर पडते. त्यामुळे त्याच्या पायाचा अंगठा कापला जातो. प्रधान जवळच उभा असतो. त्याच्या सवयीप्रमाणे तो चटकन म्हणतो, 'छान झालं.' साहजिकच, राजा प्रचंड संतापतो आणि त्या प्रधानाला कैदेत टाकून देतो. कालांतरानं राजा बरा झाल्यावर एके दिवशी तो शिकारीला जंगलात जातो. रात्र झाल्यानं तो वाट चुकतो आणि एका आदिवासी टोळीच्या हातात सापडतो. ते त्याला कैद करून त्यांच्या सरदाराकडे नेतात. सरदार सांगतो, की याचा आपल्या देवाला बळी द्या. म्हणून ते आदिवासी- राजाला बळी देण्याकरिता त्याला अंधोळ घालतात. तेव्हा त्यांच्या लक्षात येतं, की या राजाच्या एका पायाला अंगठाच नाही. तेव्हा अशा अपूर्ण माणसाचा बळी देता येणार नाही म्हणून ते त्याला सोडून देतात. सकाळी जेव्हा राजा घरी येतो, तेव्हा तो प्रधानाला ताबडतोब मुक्त करण्याची आज्ञा देतो. प्रधान समोर आल्यावर राजा म्हणतो, की माझा अंगठा तुटला तेव्हा तू 'छान झालं' असं म्हणालास, हे आता पटलं; पण,

तुझ्या बाबतीत काय 'छान झालं'? तू तर उगीचच इतक्या दिवस कैदेत काढलेस आणि तुझे हालच झाले. तेव्हा प्रधान म्हणाला, की मला कैदेत टाकलं, ते छानच झालं. नाही तर मला तुमच्याबरोबर शिकारीला यावं लागलं असतं. त्या लोकांनी तुम्हाला अपूर्ण मनुष्य म्हणून सोडून दिलं; पण माझा नक्की बळी गेला असता. मी कैदेत असल्यानं वाचलो. म्हणजे छानच झालं, नाही का? या गोष्टीचं तात्पर्य म्हणजेच आजचा उपाय. कुठल्याही प्रसंगाकडे, घटनेकडे, व्यक्तीकडे सकारात्मक दृष्टीनं बघितलं तर प्रत्येक वेळेस फायदा होईलच, असं नाही; पण निदान तोटा तरी होणार नाही. आपलं मन मोठं चंचल असतं. ते वाईट किंवा नकारात्मक वृत्तीकडे लगेच आकृष्ट होतं. त्यामुळे आपल्या जगण्यात येणाऱ्या प्रत्येक क्षणाकडे सकारात्मक दृष्टीनं बघितलं तर आयुष्यातला प्रत्येक क्षण आनंदाने भरून जाईल आणि आपणही 'आनंद' सिनेमातल्या नायकाप्रमाणे म्हणू शकू, की "बाबूमोशाय, जिंदगी बडी होनी चाहिये; लंबी नही. मेरी जिंदगी का हर एक लम्हा मैं खुशी से जीना चाहता हूं।" बघा, पटतंय का?

इथे आपला सोळावा अध्याय समाप्त झाला. प्रथेप्रमाणे अध्याय समाप्तीनंतर हरिनामाचा गजर करतो पुंडलिकाऽ वरदे हरीऽऽ विठ्ठल, श्रीज्ञानदेवऽऽ तुकाऽऽराम, पंढरीनाथ महाराज कीऽऽ जय!

अध्याय क्र. १७ गीता श्लोक क्र. ४

यजन्ते सात्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः। प्रेतानभूतगणांश्चान्ये
यजन्ते तामसा जनाः ॥४॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की- सात्विक लोक देवतांची पूजा करतात, राजस लोक यक्ष व राक्षसांची पूजा करतात व तामस लोक भूतप्रेतांची पूजा करतात ॥४॥

अध्याय - १७ - ओव्या क्र. ८७, ८८, ८९, ९०

तयांची आचरती पाऊले। पावुनि सात्विकी श्रद्धा चाले। तो तेचि फळ
ठेविले। ऐसे लाहे ॥८७॥ पै एक दीपु लावी सायासैं। आणिक तेथे लाऊ
बैसे। तरी तो काय प्रकाशे। वंचिजे गा ॥८८॥ कां येकें मोल अपार।
वेचोनि केले धवळार। तो सुरवाडु वस्तीकार। न भोगी काई? ॥८९॥ हे
असो जो तळे करी। ते तयाचीच तृषा हरी। की सुआरासीची अन्न घरी।
येरा नोहे? ॥९०॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की- त्यांच्या आचरणाच्या पावलावर
पाऊल टाकून जो सात्विक श्रद्धावान चालतो, त्याला, त्यांना जे फळ मिळते,
तेच फळ प्राप्त होते ॥८७॥ हे पहा, एकाने सर्व साहित्य गोळा करून मोठ्या
प्रयत्नाने दिवा लावला व तिथे दुसरा आयता येऊन बसला, तर प्रकाश काय
त्याला वंचित ठेवील? (प्रतारणा करेल)॥८८॥ किंवा एखाद्याने पुष्कळ
द्रव्य खर्च करून घर बांधले आणि कोणी वाटसरू तिथे वस्तीला आला, तर
त्याला त्या घरातील सुखसोयींचा काय भोग घडत नाही? ॥८९॥ हे असो;
जो तलाव बांधेल, त्याचीच तहान तो तलाव भागवेल काय? किंवा घरात
शिजवलेले अन्न एका स्वयंपाक करणाऱ्यापुरतेच असते का? ते इतरांसाठी
नसते काय? ॥९०॥

आजच्या भागाने आपला सतरावा अध्याय सुरू होतो. या अध्यायाचे

नाव 'श्रद्धादिनिरूपण योग' असे आहे. भगवंतांनी या संपूर्ण अध्यायात श्रद्धा, आहार, यज्ञ, तप, दान आणि ब्रह्म यांचे विस्तृत वर्णन केलेले आहे. श्रद्धा, आहार, यज्ञ, तप, दान यांचे पुन्हा तीन प्रकार सांगितले आहेत- सात्त्विक, राजस आणि तामस, तर ब्रह्म तीन मंत्रांनी ओळखतात- ॐ(ओम), तत्, आणि सत्. या तिन्हींचा एकत्रित मंत्र 'ॐ (ओम) तत्सत' हा आपल्यापैकी बऱ्याच जणांना ऐकून माहिती आहे. या विस्तृत स्पष्टीकरणातून एक समजते, की सात्त्विक श्रद्धा ते सात्त्विक दान हे सर्वश्रेष्ठ आहे कारण ते कुठल्याही फळाची अपेक्षा न ठेवता केलेले असते. राजस श्रद्धा ते राजस दान हे स्वतःचा मोठेपणा सिद्ध करण्यासाठी केलेले असते. याला 'स्तोम माजवणे' असेही म्हणतात आणि तामस श्रद्धा ते तामस दान वाईट वृत्तीनं किंवा दुसऱ्याचं वाईट चिंतून केलेलं असतं. यामध्ये सर्वश्रेष्ठ अशा सात्त्विक श्रद्धा ते सात्त्विक दान याचं फळ म्हणजे मोक्ष. तो तेव्हाच मिळेल, जेव्हा 'ॐ (ओम) तत्सत' या नामाची भर त्यात घातली जाईल. भगवंत म्हणतात, हे जे परब्रह्माचं नाम आहे, ते घेऊन जर सात्त्विक कर्म केली, तर मोक्षापर्यंत नेण्याचं सामर्थ्य कर्मात आणून ठेवण्याची शक्ती या नामात आहे. या नामाच्या उच्चारानं केलेलं कर्म आणि ते करणारा कर्ता ब्रह्मरूप करावा म्हणजेच स्वतःसकट सर्वच्या सर्व ब्रह्मार्पण करावे त्यामुळे आपल्यासह सर्व ब्रह्मच आहे, असा अनुभव प्राप्त होतो. हा झाला संपूर्ण अध्यायाचा सारांश. आज विवेचनासाठी घेतलेल्या ओव्यांमध्ये माउली सात्त्विक श्रद्धा असणाऱ्या माणसाची वर्तणूक कशी असते, हे स्पष्ट करण्यासाठी विविध उदाहरणे देतात. माउली म्हणतात, 'तयांची आचरती पाऊले। पावुनि सात्त्विकी श्रद्धा चाले। तो तेचि फळ ठेविले। ऐसे लाहे ॥८७॥ पै एक दीपु लावी सायासैं। आणिक तेथे लाऊ बैसे। तरी तो काय प्रकाशे। वंचिजे गा ॥८८॥ कां येकें मोल अपार। वेचोनि केले धवळारा। तो सुरवाडु वस्तीकार। न भोगी काई? ॥८९॥ हे असो जो तळे करी। ते तयाचीच तृषा हरी। की सुआरासीची अन्न घरी। येरा नोहे? ॥९०॥' या ओव्यांचा अर्थ वरती दिला आहे. माउली म्हणतात, सात्त्विक श्रद्धा असलेल्या मनुष्यानं केलेलं कर्म हे कुठलाही हेतू न ठेवता आणि स्वतःपुरते मर्यादित नसल्याने त्याच्या फळाचा लाभ

सर्वानाच होतो. सद्भावनेनं केलेल्या कामाचं फळ स्वतःला तर मिळतेच; पण इतरांनाही त्याचा फायदा होतो, हे या उदाहरणांवरून पटते. आता मुद्दा असा आहे, की याचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी संबंध येतो का? हा प्रश्न प्रत्येकानं स्वतःच्या आत डोकावून स्वतःच्या मनाला विचारायचा आहे. याचं कारण असं, की आजच्या आधुनिक जगात ज्ञान आणि विज्ञान जेवढे विस्तारले जाते आहे, तेवढा मनुष्य संकुचित होत चालला आहे. भगवंतांनी गीता सांगितली, त्या काळात म्हणजेच महाभारताच्या काळात राष्ट्र म्हणजे एक कुटुंब ही संकल्पना होती. ती आकसत जाऊन प्रत्येकजण आता स्वतःपुरतं बघायला लागला आहे. अशा या काळात सद्भावनेनं एखादं कार्य करणं आणि तेही असं, की त्याचा सगळ्यांना उपयोग होईल, हे आता दुर्मिळ होत चाललं आहे. मग फळाची किंवा त्या कार्याच्या श्रेयाची अपेक्षा न ठेवणं, हे तर लुप्तच झालंय. हे असं घडलंय किंवा घडतंय, यात दोष कोणाचा? कुठे चुकलं? हा वेगळा विषय आहे. या प्रश्नांवर आणि त्याच्या उत्तरांवर अनेक मतमतांतरे होतील. आपण आपलं आजच्या विवेचनापुरतं बघू.

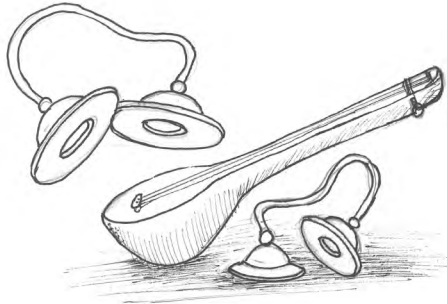
आपल्यासारख्या सामान्य माणसांसाठी रोजचं जगणं हीच जिथं 'अचिव्हमेंट (achievement)' वाटते, तिथं दुसऱ्यासाठी काहीतरी केलं पाहिजे, हा फक्त एक सुविचार वाटतो. बरं, तसा विचार सुचला तरी कोणासाठी करायचं? किती करायचं? का करायचं? केव्हा करायचं, असे सतराशे साठ प्रश्न आपल्याला पडतात. शिवाय त्यातूनही काही ठरलं तर आपल्या शारीरिक आणि आर्थिक स्थितीमुळे मनात विचार येऊनही तो मागे पडतो. मी मगाशी म्हणालो तसं सध्याच्या काळात मनुष्यस्वभाव हा स्वतःपुरतं बघण्याचा झालाय. माणसानं माणसाच्या उपयोगी पडावं, हा साधा नियम. पण, काळानुरूप त्याच्या अनेक विंध्या झाल्या. मुळात माणसाचंच जिथं विभाजन झालं, तिथे या नियमाची काय पत्रास! धर्म, जाती, पंथ, अर्थ, वर्ण, देश यांमध्ये संपूर्ण मानवजात विभागली गेली. माणुसकीही त्यामुळे याच धर्तीवर विभागली गेली. याची शेकडो उदाहरणे इतिहासात सापडतात. माणसानं जमीन, पाणी, समुद्र, नद्या, पशू, पक्षी यांचीही विभागणी केली. एवढंच नाही तर, या पृथ्वीवरील सर्व सजीव आणि निर्जीव आपापसात वाटून घेतले!

सूर्य, चंद्र वाटताच येत नाहीत म्हणून त्यांना सगळ्यांनी आपल्यात सारखेच सामावून घेतले. पण, एवढं सगळं मिळूनही त्याचं मन दिवसेंदिवस संकुचित होत चाललंय. संपूर्ण मानवजातीसाठी कार्य करणारी माणसं शतकातून एकदा जन्माला येतात! माउलींना सात्त्विक श्रद्धा असलेले जे अभिप्रेत आहेत, ते हे असावेत. त्यामुळे आपण सगळे राजस श्रद्धा असलेली माणसं आहोत. छोटीशी गोष्ट करून त्याचा बडेजाव मिरवणारे. त्यामुळेच, 'नेकी कर, दर्या में डाल' हे सूत्रच विसरलं गेलंय. म्हणजेच, आपण कोणाला तरी मदत केली, की ती आपल्या सतत स्मरणात राहते. त्याच्या परतफेडीची अपेक्षा करतो. किमान कौतुक व्हावे, अशी तरी अपेक्षा असते. आपल्यासारख्या सामान्यांच्या अपेक्षाही सामान्य असतात. पण, त्याही पूर्ण झाल्या नाहीत तर रुखरुख लागते. साधं आजच्या युगातील उदाहरण द्यायचं झालं तर आपण एखाद्याला सोशल मीडियावर वाढदिवसाच्या शुभेच्छा दिल्या, की त्याने धन्यवाद म्हटलं की नाही, हे सतत चेक करत असतो आणि संध्याकाळपर्यंत त्याचे रागात रूपांतर होते. मग मुद्दा येतो, की अभीष्टचिंतन केलं ते सद्भावनेपोटी होतं, की त्यानं 'रिप्लाय' करावा, यासाठी होतं? साध्या शुभेच्छा देऊन आपण त्या विसरत नाही, तर एखाद्याला कुठल्याही स्वरूपाची मदत केली तर ती आपण विसरू का? माउलींनी आजच्या ओव्यांमधल्या उदाहरणात जे दिलंय, ते हे आहे. अंधार नाहीसा होण्यासाठी एखाद्याने दिवा लावला तर त्याच्या प्रकाशाचा लाभ त्याला तर होतोच; पण इतरांनाही होतो. हेच घराच्या, तळ्याच्या आणि शिजवलेल्या अन्नाच्या बाबतीतही म्हणता येईल. या सर्व उदाहरणांत ज्यानं ही सत्कृत्ये केली, त्यानं जर अपेक्षा ठेवली, की ज्यांना लाभ झालाय त्या सगळ्यांनी- त्याला येता-जाता धन्यवाद द्यावेत किंवा सतत त्याचं कौतुक करावं, तर ते सत्कर्म म्हणता येईल का? ते कार्य सद्भावनेनं केलं, असं म्हणता येईल का? माउली म्हणतात, अशा भावनेनं त्यांनी केलेलं कार्य हे कितीही लोकोपयोगी असलं तरी ते सात्त्विक होत नाही; ते राजस श्रद्धेमध्ये येतं. असं असलं तरी, जगामध्ये निरिच्छपणे, निरलसपणे, निरपेक्षपणे काम करणारी माणसं असतात. पण, ती प्रसिद्ध नसतात. कारण मुळात ही माणसं कसलीही प्रसिद्धी किंवा बडेजाव मिरवण्यासाठी कार्य करतच नाहीत. इथे

मला पु. ल. देशपांडे यांच्या 'चितळे मास्तर' या व्यक्तिचित्राची आठवण झाली. त्या व्यक्तिचित्रणात पु. ल. हे चितळे मास्तरांना विचारतात, की काकूंची तब्येत बरी आहे ना? त्यावर मास्तरांनी दिलेले उत्तर त्यांच्या निरपेक्ष वृत्तीचं प्रतीक आहे. चितळे मास्तर म्हणतात, "तिची तब्येत उत्तम आहे. काय सांगू तुला पुरुषोत्तम, या मास्तराचा संसार करता करता अंगावर मोती घालता आले नाही तिला; पण डोळ्यात पडले. अरे, हातात मूल सापडले, की त्याला चांगलं घासून-पुसून लख्ख करून या जगात सोडायचं; या कामात मी इतका रमलो, की इतर गोष्टींचा विचार करायला वेळच मिळाला नाही." पुलंनी हे काल्पनिक व्यक्तिचित्र जरी उभं केलं असलं तरी त्याला वास्तवाची किनार आहे.

मनुष्य हा काही नैसर्गिकरीत्या कोत्या स्वभावाचा नसतो; अन्यथा नैसर्गिक आपत्ती, अपघात, विविध सामाजिक उपक्रम यांसाठी मदतीचा ओघ आला नसता; परंतु याचा दुसऱ्या बाजूनं विचार केला तर असं म्हणता येईल, की अशा प्रसंगी आपला वाटा यथाशक्ती दिला म्हणजे आपण समाजऋणातून मुक्त झालो, असा समज वाढत चालला आहे; परंतु माउली या सार्वजनिक नाही तर वैयक्तिक सद्भावनेला आणि सत्कर्माला महत्त्व देतात. शिवाय, ते निरपेक्ष असावे, असेही म्हणतात. आता हे जमणं जरा अवघड वाटतं. विचार खूप उदात्त आहे, हे पटतं; पण आचरणात आणायला अडचणीचा वाटतो. तुम्ही म्हणाल, की आपण सामान्य माणसं, लोकोपयोगी कार्यं वैयक्तिकरीत्या कसं करणार? शिवाय आजकालच्या जमान्यात परोपकाराची जाण न ठेवण्याची वृत्तीही वाढत चालली आहे. हे सगळं मान्य आहे. मग यावर उपाय काय? माउलींनी याचा उपायही उदाहरणात दिला आहे. आपण आपली वैयक्तिक कर्मे अशा पद्धतीनं करता येईल, की त्याचा लाभ बाकीच्यांनाही घेता येईल. इतिहासात अशी बरीच उदाहरणे आहेत. महात्मा फुले यांनी स्वतःच्या विहिरीचं पाणी सर्वांसाठी खुलं केलं होतं. संतांची चरित्रे तर अशा निरपेक्ष भावनेनं केलेल्या कार्यांनं भरलेली आहेत. आत्ताच्या काळात आपण काय करू शकतो? आत्ताच्या काळातलं उदाहरण द्यायचं झालं, तर, आपण भाजीपाला-फळे मॉलमधून न घेता ते रस्त्यावरच्या हातगाडीवाल्यांकडून

ध्यावं, गृहिणींनी गरजू विद्यार्थ्यांला एक वेळचा डबा द्यावा, सोसायटीमधील वॉचमन, सफाई-कामगार यांना त्यांच्या वाढदिवसाच्या दिवशी यथाशक्ती भेटवस्तू द्यावी इ. या सगळ्यांच्या कडून कसलीच अपेक्षा आपण ठेवत नाही. तसं बघायला गेलं तर आपल्यावरसुद्धा अनेक अनामिक लोकांचे अनंत उपकार आहेत, त्यांना कुठे आपण प्रतिसाद किंवा धन्यवाद देतो? वीज उत्पादन करणारे कर्मचारी, धरणे-कालवे बांधणारे अभियंता-मजूर, रस्ते-इमारती बांधणारे कामगार. ते कोण आहेत, हेसुद्धा आपल्याला माहीत नसते. पण वीज, रस्ते, धरणे, इमारती यांचा उपयोग आपण करतोच ना! खरं तर पैसे मोजून आपण या गोष्टींचा वापर करत असतो; परंतु त्या निर्माण करताना जे असंख्य हात राबले किंवा त्या निर्मितीची कल्पना ज्यांना सुचली, याचं मोल कसं करणार? ती जाण कोणी ठेवावी, अशीही त्यांची अपेक्षा नसते आणि म्हणूनच अशी प्रचंड कार्ये ही सत्कर्म ठरतात. खरं सांगू का, मुद्दा इतकाच आहे, की आपण परोपकार करतो आहोत, ही भावना न ठेवता आपल्या यथाशक्तीनुसार दुसऱ्याला सतत मदत करत राहिलं तर त्याच्या परतफेडीची किंवा धन्यवादाची अपेक्षाच राहत नाही. वागायला आणि आचरणात आणायला थोडं अवघड वाटते आहे; पण आपलं ठरलंय तसं, प्रयत्न करून बघायला काय हरकत आहे?

अध्याय क्र. १७ गीता श्लोक क्र. १५

अनउद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्। स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥१५॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की- जे दुसऱ्याला दुःख न देणारे, सत्य, प्रिय आणि हितकर बोलणे आणि स्वाध्याय (वेदाध्ययन) करणे यांना वाङ्मय तप म्हणतात ॥१५॥

अध्याय १७ - ओव्या क्र. २१६, २१७, २१८

तरी लोहाचे आंग तुक। न तोडिताचि कनक। केले जैसे देख। परिसे तेणे ॥२१६॥ तैसे न दुखविता सेजे। जावळीया सुख निपजे। ऐसे साधुत्व का देखिजे। बोलणां जिये ॥२१७॥ पाणी मुदल झाडा जाये। तृण ते प्रसंगेचि जिये। तैसे एका बोलिले होये। सर्वाही हित ॥२१८॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की- परीस हा लोखंडचा आकार, वजन वगैरे कशालाही न्यूनता न आणता जसे त्याचे सुवर्ण (सोने) करतो ॥२१६॥ शेजाऱ्याला अगर जवळ येणाराला न दुखविता त्याला सुख होईल, अशी ज्यांच्या भाषणात साधूता असते ॥२१७॥ पाणी झाडांना म्हणून दिले जाते; पण त्याच्या ओलाव्यावर गवत सहजच वाढते, त्याचप्रमाणे एकापाशी केलेले भाषण सर्वांना हितकारक असते ॥२१८॥

या अध्यायात आपण बघतो आहोत, की सोळाव्या अध्यायाच्या शेवटी अर्जुनाने शंका उपस्थित केली. अर्जुन विचारतो, की शास्त्राला अनुसरून कर्म करणारा एक वर्ग आणि शास्त्राला डावलून कर्म करणारा असा दुसरा वर्ग आहे. याशिवाय तिसरा वर्ग असा आहे, की त्याला शास्त्राबद्दल आदर तर आहे; परंतु शास्त्रवचन समजण्याइतकी बुद्धी नाही. अशा स्थितीत ज्यांच्या ठिकाणी श्रद्धा आहे; पण ते अज्ञानी आहेत. त्यांना मग कोणती गती मिळते? अर्जुनाच्या या शंकेच्या निरसनासाठी भगवंतांनी या सतराव्या अध्यायाची निर्मिती केली.

अर्जुनाच्या शंकेचं निरसन करताना भगवंत म्हणतात, की प्रत्येक मनुष्याच्या ठिकाणी तीन गुण असतात. त्यातला एक गुण हा इतर दोन गुणांवर भारी पडतो. हे तीन गुण म्हणजे सात्त्विक (सत्त्व), राजस (रज) आणि तामस (तम). या तीन गुणांपैकी एका गुणाची वाढ होते. या वाढलेल्या गुणावरच त्याची श्रद्धा, आहार, यज्ञ, तप आणि दान अवलंबून असते. मागच्या भागात आपण सात्त्विक श्रद्धा ज्याच्या ठिकाणी असते, अशा मनुष्याचं आचरण, वागणूक कशी असते, हे बघितलं. या भागात भगवंतांनी तपाचेही तीन प्रकार सांगितले आहेत- शारीरिक, वाचिक (वाङ्मय) आणि मानसिक (मानस). त्यावर माउलींनी प्रत्येकाचं यथार्थ वर्णन करताना अनेक उपमा, अलंकार, रूपकं आणि उदाहरणं देऊन त्याचं विस्तृत विवेचन केलं आहे. आज ज्या ओव्या आपण विवेचनासाठी घेतल्या आहेत, त्यात माउली वाचिक (वाङ्मय) तप म्हणजे काय, याचं सोदाहरण स्पष्टीकरण करतात. माउली म्हणतात, 'तरी लोहाचे आंग तुक। न तोडिताचि कनक। केले जैसे देख। परिसे तेणे ॥२१६॥ तैसे न दुखविता सेजे। जावळीया सुख निपजे। ऐसे साधुत्व का देखिजे। बोलणां जिये ॥२१७॥ पाणी मुदल झाडा जाये। तृण ते प्रसंगेचि जिये। तैसे एका बोलिले होये। सर्वाही हित ॥२१८॥' या ओव्यांचा अर्थ वरती दिला आहे. आपलं वागणं किंवा आचरण कसं असावं, हे आपण मागच्या भागात बघितलं. या भागात आपलं बोलणं, संवाद किंवा भाषण कसं असावं, हे बघण्याचा प्रयत्न करणार आहोत. या ओव्यांमध्ये माउलींना जे अपेक्षित आहे किंवा त्याचा पारमार्थिक अर्थ असा आहे, की सात्त्विक तपातील वाचिक तप जे अनुसरतात, ते मुखानं फक्त भगवंताचं नामच घेतात. इतर बोलणं किंवा संवाद करावा लागलाच, तर समोरच्याला न दुखविता, सुख मिळेल असं त्यांचं भाषण असतं. त्यांच्या बोलण्यामुळे किंवा संवाद साधण्यामुळे समोरच्याला तर लाभ होतोच; पण इतर जे ऐकत असतात, त्यांनाही त्याचा लाभ होतो. समोरच्याची सामाजिक पत, ज्येष्ठपणा या कशालाही धक्का न लागता यांचं बोलणं होतं. हे स्पष्ट करण्यासाठी माउली परिसाची उपमा देतात. या लोकांच्या बोलण्याचा आजूबाजूच्या लोकांनाही कसा लाभ मिळतो, यासाठी माउली झाड आणि त्याच्या तळाशी वाढलेल्या गवताची उपमा देतात. झाडाच्या मुळाशी पाणी घालतात; परंतु त्याच्या ओलाव्यानं आजूबाजूला गवत

वाढते. आता या दोन्ही उदाहरणांचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी नक्कीच संबंध येतो. याचं कारण असं, की आपण बोलल्याशिवाय किंवा संवाद साधल्याशिवाय राहूच शकत नाही. आपल्या भावभावना प्रगट करण्याचं सर्वश्रेष्ठ साधन म्हणजे बोलणं हे आहे. पण, माउली म्हणतात, की आपलं बोलणं मृदू असावं. आपल्या बोलण्यानं समोरची व्यक्ती दुखावली जाता कामा नये; उलट त्याला आपल्याशी बोलण्याचं सुखच वाटलं पाहिजे आणि आपण जे बोलतो, त्याचा सगळ्यांनाच लाभ झाला पाहिजे. मुद्दा हा येतो, की आपलं बोलणं असं असतं का? उत्तर 'होय' आणि 'नाही' असं दोन्हीही देता येईल.

आपलं रोजचं जीवन जगताना आपलं बोलणं किंवा संवाद इतक्या प्रकारचा आणि इतक्या लोकांबरोबर असतो, की इतका सूक्ष्म विचार करायला वेळच नसतो आणि प्रत्येक संवादाच्या वेळेला हे लक्षात राहिलच, असंही नाही. आपला रोजचा संवाद अनेक प्रकारचा असतो. उदा. कौटुंबिक संवाद, व्यावसायिक संवाद, नोकरीच्या ठिकाणचा संवाद, बाजारातला संवाद, मित्रमंडळी किंवा नातेवाईकांशी होणारा संवाद इ. प्रत्येक संवाद वेगवेगळा असतो. आवाजाची पट्टी, पोत वेगवेगळा असतो. संवाद करण्याच्या या पट्टीवरून किंवा पोतावरून आपण आपल्या संपर्कात येणाऱ्या प्रत्येक माणसाची वर्गवारी करतो. गोड बोलणारा, कुजकं बोलणारा, विनोदी बोलणारा, रागानं बोलणारा, स्पष्ट बोलणारा, व्यावसायिक बोलणारा (प्रोफेशनल), वगैरे. आपण जसे इतरांच्या बोलण्याचं मूल्यमापन करत असतो, तसंच इतरही आपल्या बोलण्याचं मूल्यमापन करत असतात. त्यामुळेच आपल्या संवाद साधण्याच्या शैलीवर अनेकांची अनेक मतं असतात. माउली म्हणतात तसं बोलणं आपल्याला अशक्य वाटतं. आपण स्वतः आपल्या बोलण्याचं किंवा संवाद साधण्याच्या शैलीचं कधी मूल्यमापन करतो का? बहुधा नाही. हल्ली व्यक्तिमत्त्व विकास या नावाखाली असे अनेक क्लासेस यू ट्यूबवर आपण बघतो. त्यात आपल्या रोजच्या बोलण्या-वागण्याचे ढोबळ तीन प्रकार सांगितले आहेत. पेरेंट (parent), अॅडल्ट (adult) आणि चाइल्ड (child). पेरेंट प्रकारातला माणूस हा जे विचारले आहे, ते तर सांगतोच; पण त्यापेक्षाही जास्तीची माहिती देतो. अॅडल्ट प्रकारातला माणूस जे विचारले आहे, त्याचा सारासार विचार करून, त्याला जे योग्य वाटते ते सांगतो. इतरांना

काय वाटेल, याचा तो विचार करत नाही आणि चाइल्ड प्रकारातल्या माणसानं कुठलीही माहिती दिली तरी ती योग्य आहे, असं वाटत नाही. तसं त्याला सांगितलं तर त्याला त्याचा रागही येतो, त्याचा अहं दुखावतो. थोडक्यात, या तीन प्रकारांमध्ये आपण सगळे असतो, असं ते सायन्स सांगतं. परंतू, माउली जे सांगतायेत ते बोलणं किंवा संवादाची शैली या कुठल्याच प्रकारात बसत नाही. आपण दिवसभरात जितक्या माणसांशी संवाद साधतो किंवा बोलतो, त्यातले ९५ टक्के आपल्या ओळखीचे, तर ५ टक्के माणसं ही अनोळखी असतात. या ९५ टक्क्यांपैकी आपण काहीजणांना कधीतरी आपल्या बोलण्यानं दुखावलं आहे का? तर उत्तर चटकन येते, की कधीच नाही! मग मुद्दा हा येतो, की मग आपल्या संवादशैलीबद्दल इतरांची वेगवेगळी मतं कशी असतात? आपण जर सर्वांशी समानच बोलत असू तर असं घडणार नाही. आपल्याकडून दुखावली गेलेली, चेष्टेचा विषय झालेली; तिरस्काराचा, द्वेषाचा विषय असलेली अनेक माणसं असतात. हे सगळे संवाद कधी जाणीवपूर्वक तर कधी नकळतपणे घडलेले असतात. आठवायला गेलो तर आठवतही नाहीत. पण, ज्यांच्याशी अशा प्रकारचे संवाद झालेले असतात, त्यांच्या ते पक्के लक्षात असतात. जुनी माणसं म्हणतात, 'मारल्याचे वळ काही काळानं दिसत नाही; पण बोललेलं आयुष्यभर लक्षात राहतं.' मग यावर उपाय काय? सर्वप्रथम आपल्याला समोरच्याचं पूर्ण ऐकून घेण्याची क्षमता वाढवावी लागेल. दुसरं असं, की त्याच्या बोलण्यावर 'रिऍक्शन' देण्याऐवजी 'रिस्पॉन्ड' द्यावा लागेल. प्रत्येक वेळेस सगळ्यांचंच बोलणं आपल्याला पटतं, असं नाही; परंतु त्याच्या बोलण्याला आपली झटकन 'रिऍक्शन' गेली तर मग त्यातून वादविवाद, मतभेद किंवा प्रसंगी भांडण होऊ शकतं. त्याऐवजी त्याचं बोलणं पटत नसलं तरी ते पूर्णपणे ऐकून घ्यावं आणि नंतर आपल्याला वाटलं तर त्याला 'रिस्पॉन्ड' करावा; अन्यथा काहीही न बोलता तिथून निघून जावं. असं केल्यानं आपला 'रिस्पॉन्ड' हा सौम्य असल्यानं समोरचा दुखावला जाणार नाही आणि समजा, आपण काहीही न बोलता तिथून निघून गेलो, तर त्याला हे नक्की समजेल, की आपल्याला त्याचं बोलणं पटलेलं नाही. इथे मला एकनाथ महाराजांची एक प्रसिद्ध गोष्ट आठवली.

एकनाथ महाराज म्हणजे शांतिब्रह्म. त्यांना कधीच राग यायचा नाही. एकदा

एका गृहस्थानं पैज लावली, की मी नाथमहाराजांना राग आणून दाखवील. तो गृहस्थ नाथमहाराज ज्या वाटेनं रोज पहाटे नदीवर स्नानाला जात असत, त्या वाटेवरील एका घराच्या गच्चीत उभा राहिला. जेव्हा नाथमहाराज नदीवरून स्नान करून त्या वाटेनं जाऊ लागले, तेव्हा त्यांच्या अंगावर पान खाऊन थुंकला. नाथमहाराजांनी फक्त वर बघितलं आणि उलट फिरून पुन्हा स्नान करण्यासाठी नदीवर गेले. हा प्रकार बऱ्याचदा झाला. शेवटी तो थुंकणारा गृहस्थ दमला आणि नाथमहाराजांना शरण आला. त्यांचे पाय धरून माफी मागितली. त्या गृहस्थाने हे किळसवाणं कृत्य का केलं, तेही सांगितलं. यावर त्या शांतिब्रह्म पुरुषानं जे उत्तर दिलं, ते विचार करण्यासारखं आहे. नाथमहाराज म्हणाले “अरे, तू कशाला माफी मागतोस आणि वाईट वाटून घेतोस. उलट तुझ्या या कृतीमुळे मला एका दिवसात गंगेचं एकशेआठ वेळा स्नान घडलं! मला ठरवूनसुद्धा असं करता आलं नसतं. आणि मुख्य म्हणजे तुला तुझ्या कृतीचा पश्चात्ताप झालाय ना? म्हणजे तू पापमुक्त झालास. झालं गेलं, गंगेला मिळालं.” तात्पर्य, नाथमहाराजांनी त्या गृहस्थाच्या कृतीवर ‘रिऍक्शन’ न देता ती कृती पटली नाही म्हणून तिथून काहीही न बोलता निघून गेले आणि त्या गृहस्थानं क्षमा मागितल्यावरसुद्धा ‘रिऍक्शन’ न देता ‘रिस्पॉन्ड’च केलं. त्या गलिच्छ कृतीकडेसुद्धा सकारात्मक दृष्टीनं बघितलं आणि त्यात आपलाच फायदा कसा झाला, हे सांगितलं. अर्थात, ते संत होते म्हणूनच असं वागू शकले. आपण सामान्य माणसं असं वागणं कालत्रयी शक्य नाही. पण, आपण एवढं तर करू शकतो, की आपलं बोलणं किंवा संवाद हा सौम्य भाषेत आणि एकसमान पट्टीत करणं. त्यामुळे हल्लीच्या या धकाधकीच्या आणि क्लिष्ट जगात आपलं ‘ब्लडप्रेसर’ स्थिर राहण्यात मदत होईल. हे वाचायला सोपं वाटतं; पण कृती करायला? ती ठरवूनच केली पाहिजे. खरं सांगू का, आपल्या मनानं एकदा ठरवलं, की काहीच अवघड नसतं. यासाठी कौटुंबिक संवादापासून हळूहळू सुरुवात करावी. सायकल शिकणं, पोहणं हे काही आपल्याला जन्माला आल्याबरोबर येत नाही. आपण मनानं ठरवतो आणि शिकतो. तसंच आहे हे. आपल्या वागण्या-बोलण्यात कुठल्याही वयात बदल करता येतो, हे तर आपल्याला मान्य आहे ना? मग सुरुवात तर करूया?

अध्याय क्र. १७ गीता श्लोक क्र. २०

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे। देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥२०॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की- (स्वधर्माने मिळवलेल्या पैशांतून) दान करणे, हे कर्तव्य आहे; अशा बुद्धीने जे दान, ज्याच्यापासून परत उपकाराची अपेक्षा नाही, अशाला; (योग्य) ठिकाण, काळ व सत्पात्र पाहून दिले जाते, त्या दानाला सात्त्विक दान म्हणतात ॥२०॥

अध्याय - १७ - ओव्या क्र. २७८, २७९, २८०, २८२

आणि दान जया द्यावे। तयाते ऐसेया पाहावे। जया घेतले नुमचवे। कायसेनही ॥२७८॥ साद घातलिया आकाशा। नेदी प्रतिशब्दू जैसा। का पाहिला आरसा। येरीकडे ॥२७९॥ नातरी उदकाचिये भूमिके। आफळीलेनि कंदुके। उधलौनि कवतिके। न येईजे हाता ॥२८०॥ तैसे दिधले दातयाचे। जो कोणेही आंगे नुमचे। अर्पिलया साम्य तयाचे। कीजे पै गा ॥२८२॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की- आणि ज्याला दान द्यावयाचे, तो असा असावा की, त्याला आपल्या दानाची परतफेड करण्याची संधी येणार नाही ॥२७८॥ आकाशाकडे तोंड करून हाक मारली असता जसे प्रत्युत्तर मिळत नाही किंवा आरशाच्या मागील बाजूस पाहिले तर प्रतिबिंब दिसत नाही ॥२७९॥ किंवा कौतुकाने, पाण्यावर चेंडू आपटला असता जसा तो प्रत्याघाताने परत आपल्या हाती येत नाही ॥२८०॥ त्याप्रमाणे दिलेले दान कोणत्याही रीतीने परत होण्याचा संभव नाही, असे जे दान तेच श्रेयस्कर (सात्त्विक) होय ॥२८२॥

या अध्यायात आपण पाहतो आहोत, की भगवंत आणि पर्यायाने माउली-श्रद्धा, आहार, यज्ञ आणि दान याचे तीन प्रकारांत विभागणी करून त्यांची

फोड करून सांगत आहेत. आज विवेचनासाठी घेतलेल्या ओव्यांमध्ये दानाविषयी विवेचन आहे. त्यातही सात्त्विक दान कसे असावे, याची उकल भगवंत करतात आणि माउली त्यावर अतिशय समर्पक उदाहरणे देऊन ते अजून स्पष्ट करतात. माउली म्हणतात, 'आणि दान जया द्यावे। तयाते ऐसेया पाहावे। जया घेतले नुमचवे। कायसेनही ॥२७८॥ साद घातलिया आकाशा। नेदी प्रतिशब्दू जैसा। का पाहिला आरसा। येरीकडे ॥२७९॥ नातरी उदकाचिये भूमिके। आफळीलेनि कंदुके। उधलौनि कवतिके। न येईजे हाता ॥२८०॥ तैसे दिधले दातयाचे। जो कोणेही आंगे नुमचे। अर्पिलया साम्य तयाचे। कीजे पें गा ॥२८२॥' या ओव्यांचा अर्थ वरती दिला आहे. दान करणे किंवा दान देणे, हे शब्द आपल्या लहानपणापासून आपण ऐकत आलेलो आहोत. प्रत्यक्षात दान देण्याचा किंवा दान करण्याचा प्रसंग किती लोकांच्या आयुष्यात येतो? किंवा आपल्यासारखे सामान्य असे किती लोकं दान करतात? फारच थोडे! कारण दान देणे म्हणजे काय, हेच नीटसे स्पष्ट नसते; तरीही दानाचे महत्त्व आहे, हे आपण मान्य करतो कारण ते फार प्राचीन आहे. 'दान देणे' हा शब्द धनिक, राजे, श्रीमंत लोकं यांच्याशी निगडित आहे, असा सर्वसामान्य समज आहे. भगवंतांनी दानाचे तीन प्रकार सांगितले आहेत. सात्त्विक, राजस आणि तामस. त्यांपैकी सात्त्विक दान हे सर्वश्रेष्ठ आहे, असे ते सांगतात. ते कसे श्रेष्ठ आहे आणि त्याचे नियम काय, हेही ते सांगतात. हे स्पष्ट करून सांगताना माउलींनी जी उदाहरणे दिली आहेत, ती खरोखर विचार करायला लावणारी आहेत. सात्त्विक दानाचा पहिला नियम आहे, की ते दान असे द्यावे, की त्याची परतफेड करण्याची संधी येणार नाही. हे समजण्यासाठी माउली म्हणतात, की आभाळाकडे बघून मारलेल्या हाकेला जसा प्रतिसाद येत नाही; आरशाच्या मागील बाजूला बघितल्यावर जसे प्रतिबिंब दिसत नाही आणि पाण्यात चेंडू कितीही जोरात आपटला तरी तो प्रत्याघाताने जसा परत येत नाही, तसे दानाचे स्वरूप असावे. आता या सगळ्यांचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी काय संबंध, असा प्रश्न पडणे साहजिक आहे. आपल्याला मदत करणे माहिती आहे. हल्ली त्यालाच दान म्हणण्याची प्रथा आहे. दान करणे आणि मदत करणे या समान

वाटणाच्या घटना आहेत. अडचणीच्या, आपत्तीच्या काळात केली जाते ती मदत आणि कसलीही अपेक्षा न ठेवता किंवा कुठल्याही आवाहनाला प्रतिसाद असे न मानता केले जाते, ते दान. मदत ही एखाद्या व्यक्तीस किंवा संस्थेस केली जाते. ती वस्तू, धान्य, पैसे, कपडे इ. विविध स्वरूपांत केली जाते. मदत आणि दान यात फारच पुसट रेषा आहे. कुठल्याही धार्मिक स्थळी केले जाते, त्याला दान म्हणतात आणि सार्वजनिक आवाहनाला किंवा सामाजिक कामाला लावलेल्या हातभाराला मदत म्हणतात. जेव्हा आपल्या कमाईतून कोणा अज्ञात गरजू व्यक्तीला किंवा संस्थेला- कुठल्याही आवाहनाशिवाय- जे दिले जाते, ते दान. थोडक्यात, दान ही आंतरिक ऊर्मी, तर मदत प्रतिसाद आहे. इतके विस्ताराने लिहिण्याचे कारण आजच्या आधुनिक आणि वैज्ञानिक जगात कुठल्याही मदतीला दान म्हणण्याचा प्रघात आहे. जुने कपडे, जुनी भांडी, जुन्या वस्तू फेकून द्यायच्या ऐवजी कोणाच्या तरी आवाहनाला प्रतिसाद देऊन दान केले, असे सांगायचे. गणपतीचे विसर्जन न करता कुठल्यातरी सामाजिक संस्थेला देणं याला मूर्तिदान म्हणायचे. असले विविध प्रकार सध्या चालू असलेले आपण आपल्या आजूबाजूला बघतो. दानाची संकल्पना आपल्या देशात फार प्राचीन आहे. शिबी राजा, कर्ण हे दानशूर म्हणून प्रसिद्ध होते. राजा हरिश्चंद्राने तर स्वप्नात सगळे राज्य दान केले आणि प्रत्यक्षात उतरवले, ही कथाही बऱ्याच जणांना माहिती आहे. यावरून असे लक्षात येते, की दानधर्म करणारे सगळे जण धनिक होते. राजा, धनवान व्यक्ती, मोठमोठे सरदार अशी मंडळी दानधर्म करायची. अगदी राजा भोजपासून पेशव्यांपर्यंत ही दानसत्रे चालू होती, याचे ऐतिहासिक पुरावे आजही शिलालेख, ताम्रपट, लिखित दस्तऐवजांमध्ये आपल्याला बघायला मिळतात. दानधर्म करणे, हे राजाच्या अनेक कर्तव्यांपैकी एक कर्तव्य मानले जात असे. हे दान - भूमी, धान्य, पैसे, पाळीव पशू, वस्त्र, औषधी इ. विविध प्रकारांत दिले जात असे. आपल्या संपत्तीमधला काही हिस्सा समाजातल्या (प्रजेच्या) गरजू आणि सत्पात्री लोकांना देणे, हे सत्कार्य मानले जायचे. सरसकट सगळ्यांना एकाच प्रकारचे दान दिले जात नव्हते. आधी सत्पात्र आणि गरजू कोण आहेत, हे ठरवले जायचे आणि त्यांच्या गरजेनुसार ही दानपत्रे दिली जात असत. उदा.

वेदाध्ययन करणारे किंवा पाठशाळा चालवणारे यांना भूमी, पाळीव पशू, धान्य यांचे दान होत असे. धार्मिक स्थळाच्या आजूबाजूला मोठ्या धर्मशाळा बांधून दिल्या जात असत. नित्य दानात गरीब, गरजू लोकांना धान्य, वस्त्र आणि आर्थिक मदत केली जायची. हे सगळं एक संस्कार किंवा जीवनशैली म्हणून स्वीकारली गेली होती. यामध्ये मनातली दानाची ऊर्मी हा भाग महत्त्वाचा होता.

आता या सगळ्यांचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी संबंध लावताना मला असं जाणवलं, की ही मनातली ऊर्मी हळूहळू अस्तंगत होतीये. आपल्या संपत्तीमधला काही हिस्सा दान करून टाकावा, ही गोष्ट हास्यास्पद आणि अव्यहार्य ठरत चालली आहे; तरीही जगात बिल गेट्स, टाटा यांसारखी माणसे आहेत, ज्यांनी त्यांच्या स्वतःच्या संपत्तीमधला जवळजवळ ७० ते ८० टक्के भाग दान करून टाकला. पण, असे अपवाद काहींचेच. त्यामुळे छोट्याशा मदतीलाही दानाचे अवगुंठन चढवलेले आपल्याला दिसते. दान छोटे की मोठे, हे महत्त्वाचे नाही; ते द्यावे हे मनापासून वाटते की नाही, हे महत्त्वाचे. आपण वर्तमानपत्रात वाचतो, की एखाद्या शाळेतल्या निवृत्त शिक्षकाने त्याची सगळी पुंजी शाळेच्या विकासाकरिता दान केली. यात ती रक्कम किती आहे, हे महत्त्वाचे नाही, तर त्यांना मनःपूर्वक तसे करावेसे वाटले, हे महत्त्वाचे आहे. तुम्ही म्हणाल, आपण सामान्य माणसे! आपली संपत्ती ती किती असणार? आणि त्यातून आपण काय दान करणार? हे मलाही मान्य आहे; परंतु या आधुनिक, वैज्ञानिक युगात शास्त्र आणि विज्ञान एवढे प्रगत होत चालले आहे, की त्याप्रमाणे दान करण्याच्या गोष्टीही बदलत चालल्या आहेत आणि ही अतिशय महत्त्वाची आणि आश्वासक गोष्ट आहे, असे मला वाटते. हल्लीच्या युगात लौकिक दानाला (म्हणजेच पैसे, वस्तू, धान्य) याला काही महत्त्व नाहीये. काहीतरी अलौकिक दान केलं पाहिजे आणि जे सर्वसामान्य माणूसही करू शकेल, असं पाहिजे. याचे उत्तर विज्ञानाने दिले आहे. आज 'रक्तदान, नेत्रदान आणि अवयवदान' ही तीन अलौकिक दाने आहेत आणि जी सर्वसामान्य माणसाला सहज जमण्यासारखी आहेत. माउलींनी सात्त्विक दानाची जी उदाहरणे दिली आहेत, त्यात ही

दाने बरोबर बसतात. आपण दान केलेलं रक्त कोणासाठी उपयोगी पडलं, हे आपल्याला कधीही कळत नाही, म्हणजेच परतफेडीचा संभव नाही. नेत्रदान आणि अवयवदानाबद्दल तर प्रश्नच नाही, कारण ते आपल्या पश्चात केले जाते. त्यामुळे तिथेही परतफेडीचा संभव नाही. म्हणूनच, सर्वसामान्यांच्या आवाक्यातले असे हे सर्वश्रेष्ठ सात्त्विक दान आहे, असे मला वाटते. इतर लौकिक दान देतानासुद्धा आपल्याला इतके निरपेक्ष आणि निरिच्छ राहता आले पाहिजे आणि मनात आणले तर ते सहज शक्यही आहे. इथे मला परवाच व्हाँट्स अँपवर एक प्रसंग वाचला, त्याची आठवण झाली.

डॉ. आनंद नाडकर्णी यांनी तो प्रसंग सांगितला आहे. डॉ. नाडकर्णी हे ज्या हॉस्पिटलमध्ये कार्यरत होते, तिथल्या मराठी वाङ्मय मंडळातर्फे सर्वश्री विं. दा. करंदीकर, वसंत बापट आणि मंगेश पाडगावकर यांचा कविता वाचनाचा कार्यक्रम होता. कार्यक्रम संपल्यानंतर संयोजकांनी सर्वांना बिदागीची पाकिटे दिली. त्यावेळेस विंदांनी नाडकर्णींना विचारले, की तुमचे हाडाचे हॉस्पिटल कोठे आहे? तिथे मला एका बाईना भेटायचंय. सगळेजण त्या बाई जिथे होत्या, त्या वॉर्डत गेले. विंदांनी आपल्या बिदागीच्या पाकिटात आणखी काही पैसे घालून त्या बाईना दिले आणि म्हणाले, “शिरूभाऊंनी दिलेत, असू देत. औषधाला उपयोगी येतील.” तिथून निघाल्यानंतर नाडकर्णींच्या मनात प्रश्न आला, की हे शिरूभाऊ कोण? विंदांनी स्वतः मदत करूनही असे का सांगितले? या बाई कोण? नाडकर्णींनी विंदांना हे सगळे विचारले. त्यावर विंदांनी जे सांगितले— ते माउली म्हणतात, त्या सात्त्विक दानाचे प्रतीक आहे. विंदा म्हणाले, “असं बघा! घेणाऱ्याचे मन आधीच बोजाखाली असते, की आपल्याला कोणाकडून तरी मदत घ्यावी लागतील. अशावेळी मन याचक होतं. देणाऱ्याकडून समोरासमोर घेताना त्रास वाढतो, कमी होत नाही. अशावेळी आपण निरोप्या झालो तर समोरच्याचा त्रास वाढत तरी नाही. त्या बाई कोण विचाराल, तर त्या शाहीर अमर शेख यांच्या पत्नी आहेत आणि शिरूभाऊ म्हणजे आमचे श्री. ना. पेंडसे. शेवटी महत्त्वाचे काय आहे? त्या व्यक्तीला मदत मिळणे. कोणी केली, हे महत्त्वाचे नाही.” डॉ. नाडकर्णी पुढे म्हणतात, मला त्या दिवशी एक कळले, की देणाऱ्यानं देताना घेणाऱ्याच्या

भूमिकेत स्वतःला नेणं, ते सारे क्लेश स्वतः अनुभवंणं आणि पुन्हा निरोप्या होऊन देणाऱ्याच्या भूमिकेत येणं. 'इदं न मम्' असं म्हणत यज्ञवृत्तीनं दान करणं, हे सगळं अचंबित करणारं होतं! हा प्रसंग वाचल्यावर चटकन असं मनात आलं, की आपल्याला हे शक्य होणार का? अहो, साधं एकवीस रुपयांच्या अहेराच्या पाकिटावरसुद्धा आपण आपलं नावं घालून देतो, तिथं असं निरोप्या होणं कसं जमेल? माउली म्हणतात, तसे दानाच्या परतफेडीचा संभव असता कामा नये, हे वाचताना पटते; पण श्रेय घेण्याचे आपण टाळू शकत नाही. या सगळ्या विवेचनाचा ऊहापोह करताना असे लक्षात आले, की उपाधी माणसाला स्वस्थ बसू देत नाही. आपले नाव झाले पाहिजे, समाजात प्रतिष्ठा पाहिजे, लोकांनी दानशूर म्हटले पाहिजे, अशा अपेक्षा ठेवून दान केले तर काही उपयोग नाही. हल्ली अमक्याने इतक्या वेळा रक्तदान केले आहे, असल्या जाहिराती बघितल्या, की हसावे की रडावे, असे होऊन जाते. मग यावर उपाय काय? आधुनिक काळातील दान (रक्तदान, नेत्रदान आणि अवयवदान) आपण नक्कीच करू शकतो; पण त्याची जाहिरात किंवा मी आज रक्तदान केले, असे आपल्या कुटुंबालासुद्धा सांगता कामा नये. नेत्रदान किंवा अवयवदानाचे जरूर सांगावे कारण ते आपल्या पश्चात करायचे असते. लौकिक दान म्हणजेच पैसे, धान्य वगैरे दिल्यावर विसरून जावे. किंवा ते देताना विंदांसारखे निरोप्या व्हावे. शेवटी एक सांगू का, ज्या विंदा करंदीकरांचा प्रसंग मगाशी बघितला, त्यांच्याच एका कवितेत या बाबतीत अतिशय सुंदर ओळी आहेत- 'देणाऱ्याने देत जावे, घेणाऱ्याने घेत जावे... घेता घेता एक दिवस देणाऱ्याचे हात घ्यावे' ही कविता तो कवी प्रत्यक्ष जगत होता! आपल्यासारख्या सामान्यांना इतकी उंची गाठता यायची नाही; परंतु निरोप्या होणं किंवा आधुनिक दान करणं, हे तर जमू शकतं. बघूया प्रयत्न करून?

अध्याय क्र. १७ गीता श्लोक क्र. २३

ॐ तत्सदिती निर्देशो ब्रह्मणास्त्रीविधः स्मृतः। ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥२३॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की- ॐ, तत् आणि सत् असे ब्रह्माचे तीन प्रकारचे नाव आहे; सृष्टीच्या आरंभी या तीन नावांनी ब्राह्मण, वेद व यज्ञ हे उत्पन्न झालेले आहेत ॥२३॥

अध्याय १७ - ओव्या क्र. ३४८, ३५०, ३५१, ३५२

कां ल्यावया चोखट। टीक भांगार एकवट। घालुनी बांधिली मोट। गळा जेवी ॥३४८॥ अगा अन्न आणि भूक। पासी असे परी देख। जेऊ नेणता बालक। लंघनची की ॥३५०॥ कां स्नेहसूत्र वैश्वानरा। जालियाही संसारा। हातवटी नेणता वीरा। प्रकाशु नोहे ॥३५१॥ तैसे वेळे कृत्य पावे। तेथिंचा मंत्रही आठवे। परी व्यर्थ ते आघवे। विनियोगेविण ॥३५२॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की- किंवा सोन्याचे उत्तम टिक (जडावाचे) दागिने एकत्र करून त्याचे गाठोडे जसे गळ्यात बांधावे ॥३४८॥ अरे, पोटात भूक आहे, जवळ अन्नही आहे, पण ते कसे जेवावे, हे माहित नसलेल्या बालकाला जसा उपवास घडतो ॥३५०॥ किंवा तेल, वात व अग्नी वगैरे सामग्री असली, तरी त्याचे एकत्रीकरण करण्याची पद्धती माहित नसेल तर जशी प्रकाशाची प्राप्ती होत नाही ॥३५१॥ त्याप्रमाणे योग्य वेळी कर्म घडून त्या वेळेचे मंत्रही स्मरले तरी त्याच्या विनियोगाचे वर्म माहित नसेल तर ते सर्व व्यर्थ होते ॥३५२॥

या अध्यायात आपण पाहतो आहोत, की भगवंतांनी आणि माउलींनी श्रद्धा, तप, यज्ञ, आहार आणि दान या प्रत्येकाचे तीन प्रकार सांगितले आहेत. भगवंत म्हणतात, सर्वांत श्रेष्ठ सात्त्विक गुण आहे. इतर दोन गुणांबद्दलही ते सांगतात. सात्त्विक सोडून इतर दोन गुणांनी युक्त असे कुठलेही कर्म हे

दोषयुक्तच असते. सात्त्विक गुणांनी युक्त असे नुसते कर्म करून उपयोग नाही. शिवाय 'ओम तत्सत' या मंत्राच्या उच्चाराने ते पूर्ण होतेच, असेही नाही. कारण कर्म जरी ब्रह्मार्पण केले तरी त्याचा कर्ता शिल्लक राहतोच. हे सगळे कळायला जरा क्लिष्ट वाटते आणि म्हणूनच माउली आपल्याला सोपी उदाहरणे देऊन ते स्पष्ट करतात. माउली म्हणतात, 'कां ल्यावया चोखट। टीक भांगार एकवट। घालुनी बांधिली मोट। गळा जेवी ॥३४८॥ अगा अन्न आणि भूक। पासी असे परी देख। जेऊ नेणता बालक। लंघनची की ॥३५०॥ कां स्नेहसूत्र वैश्वानरा। जालियाही संसारा। हातवटी नेणता वीरा। प्रकाशु नोहे ॥३५१॥ तैसे वेळे कृत्य पावे। तेथिंचा मंत्रही आठवे। परी व्यर्थ ते आघवे। विनियोगेविण ॥३५२॥' या ओव्यांचा अर्थ वरती दिला आहे. केलेले कर्म कितीही सात्त्विक असले आणि ते करताना मंत्रही स्मरले तरी त्याचा विनियोग माहीत नसेल तर सगळे व्यर्थ आहे. हे समजण्यासाठी माउली लहान बाळाची, सोन्याच्या दागिन्यांच्या गाठोड्याची आणि दिव्याच्या सामग्रीची उपमा देऊन ते अधिक स्पष्ट करतात. आता या तिन्ही उदाहरणांचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी कसा संबंध येतो, असा विचार करताना जाणवते, की अशी उदाहरणे आपल्या आयुष्यात आपणही कधीतरी अनुभवलेली असतात. पूर्वीचे लोक अशा परिस्थितीला एक म्हण वापरायचे- 'दात आहेत तर चणे नाहीत, आणि चणे आहेत तर दात नाहीत.' भूक आहे, अन्नही आहे; पण जेवावे कसे, हे बाळाला ठाऊक नसते. सोन्याचे अनेक अलंकार आहेत; पण त्याचा वापर कसा करावा, तेच माहीत नसते. तेल, वात, दिवा सगळी सामग्री आहे; पण तो दिवा लावायचा कसा, हेच माहीत नाही. या उदाहरणांमधून हे लक्षात येते, की विनियोग किंवा वापर माहीत नसेल, तर ते सगळे व्यर्थ! आपण अगदी हौसेने चारचाकी घेतली; पण चालवताच येत नसेल तर ती धूळखात पडणार. अशी कितीतरी उदाहरणे आपल्याला बघता येतील. हे झाले लौकिक गोष्टींच्या बाबतीत. पण, आपण बघतो, की आजच्या या आधुनिक आणि वैज्ञानिक युगात सगळ्या सुख-सोयी आहेत; पण तरीही मनुष्य समाधानी किंवा सुखी नाही. गोष्टी आहेत, त्याचा वापरही माहिती आहे; पण 'अजून हवेपण' जोपर्यंत कमी होत

नाही, तोपर्यंत समाधान मिळणारच नाही. प्रत्येकाला स्वतःच्या आयुष्यात काहीतरी कमी आहे, याची सतत जाणीव बोचत असते. श्रीमंत माणसं सुखी असतात, अशी सामान्यांची समजूत असते, तर सामान्य राहणारी माणसंच सुखी असतात, असा श्रीमंतांचा समज असतो. श्रीमंतांकडे पैसे आहेत; पण वेळ नाही आणि सामान्यांकडे वेळ आहे; पण त्याचा सदुपयोग करायला पैसा नाही. बरं, ज्यांच्याकडे दोन्हीही आहे- म्हणजे पैसे आणि वेळ- ते तरी सुखी आहेत का? तर तसेही दिसत नाही. थोडक्यात, कोणीच समाधानी नाही. का होत असेल असं?

आजच्या काळातली आणि आपल्यासारख्या सामान्यांची उदाहरणे द्यायची झाली तर असे देता येईल, की आपण अगदी 'लेटेस्ट' स्मार्ट फोन घेतो; परंतु त्याचा पूर्ण उपयोग करतो का? तरुण पिढी कदाचित करत असेल, पण मध्यमवयीन किंवा वृद्ध लोकांना त्याचा वापर कसा कसा होऊ शकतो, हेच माहिती नसते. याला कारण ज्ञानाचा अभाव. जगात नित्य नवीन काय घडतंय, याचा बऱ्याच जणांना पत्ताच नसतो. आपण आपल्या चाकोरीतून जगणं जगत असतो. इतकंच नाही, तर आपली अशी समजूत असते, की आपल्या संपर्कात असलेल्या माणसांनाही आपल्याइतकेच ज्ञान असेल. थोडक्यात, आपण त्यांना 'अंडर एस्टिमेट' करतो; परंतु प्रसंग आला, की त्यांच्या अंतरीच्या नाना कळा आपल्याला चकित करून टाकतात. सगळ्यांना सगळे ज्ञान नसते, हे कबूल; परंतु आपण जे कार्य हाती घेतले आहे, त्याचे वर्म आपल्याला माहित पाहिजे, अन्यथा ते कार्य व्यर्थ जाण्याचा संभव असतो. गदिमांच्या एका गीतामध्ये छान ओळी आहेत- 'काय तुला उपयोग आंधळ्या, दीप असून उशाशी.' आपलेही असेच होते. आपल्यासारखी सामान्य माणसे सगळीच अपूर्णाक असतो. आपल्या मनात असे कधीच येत नाही, की दोन अपूर्णाक मिळून एक पूर्णाक होऊ शकतो. शंकर-जयकिशन, सलीम-जावेद, मेस्सी-नेयमार अशी कितीतरी उदाहरणे देता येतील. ज्यांनी हे ओळखले, की आपण एकटे अपूर्ण आहोत आणि म्हणून त्यांनी मदत घेतली आणि साम्राज्य उभे केले. मुळात आपण अपूर्ण आहोत, हेच बऱ्याच जणांना मान्य नसते. कोणाला तरी साहाय्याला घ्यावे तर 'अहं'

आड येतो. अहो, साधा पत्ता शोधतानासुद्धा दुसऱ्या कोणाला विचारत नाहीत. आपण सहज शोधू, या भ्रमात वणवण भटकत राहतात. मग आपण अपूर्ण आहोत, हे कसे मान्य होईल? खरं तर आपलं आयुष्य यशस्वी होण्यासाठी अनेकांचे हातभार लागतात. काही जाण ठेवतात तर काहींना त्याची जाणीवच नसते. एकट्याने जीवापाड मेहनत करून यशस्वी झालेली उदाहरणे हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतकी असतात. 'एकला चलो रे!' ही संकल्पना मानसिक सुख-समाधानासाठी एकवेळ ठीक आहे; परंतु लौकिक यशासाठी 'एकमेकां सहाय्य करू, अवघे धरू सुपंध' हेच योग्य आहे. एका ठिकाणी छान वाचले होते- एका माणसाने शंभर पावले पुढे जाण्यापेक्षा शंभर माणसांनी एक पाऊल पुढे टाकले तर समाज एकसंध, एकविचारी होईल. हे सगळे वाचताना पटते; पण आचरणात आणायचे म्हटले, की समोर खूप अडचणी दिसायला लागतात. मग यावर उपाय काय?

आपल्यासारख्या सामान्य माणसांची स्वप्नेसुद्धा सामान्यच असतात. संपूर्ण जगाने अचंबित व्हावे, असले कार्य उभे करण्याचे किंवा जगातला सगळ्यात श्रीमंत होण्याचे आपले स्वप्न नसते. मुलाबाळांना खाऊ घालावे, योग्य शिक्षण द्यावे, अब्रूने जगता यावे, एवढे साधले तरी आपल्या दृष्टीने ती श्रीमंतीच असते. यासाठी आपण पत्नीसह कष्ट करत असतो. नोकरी-व्यवसाय करत असताना अनेकविध माणसांशी आपला संपर्क असतो. याशिवाय मित्र-मंडळी, नातेवाईक, आम्हेष्ट अशी बरीच माणसं आपण जमवलेली आहेत, असा आपला समज असतो. 'समज असतो' असं म्हणालो कारण आपण- अगदी आपलं कुटुंब सोडलं तर बाकी सगळ्यांना कितपत ओळखतो? नातेवाईकांची थोडी-फार माहिती असते, मित्रमंडळींची त्रोटक माहिती असते. नोकरी-व्यवसायाच्या ठिकाणी तर आपली ओळख ही अगदीच 'प्रोफेशनल' असते. या सगळ्यांची अंतर्बाह्य माहिती आपल्याला नसते. यात वावगे किंवा चुकीचे काही नाही; परंतु जे नित्य बैठकीतले आहेत, त्यांच्याबद्दल, त्यांच्या विशिष्ट गुणांबद्दल, बोलण्याच्या लकबीबद्दल, खुबीबद्दल, विशिष्ट गोष्टींच्या तपशीलवार ज्ञानाबद्दल, कलेबद्दल आपल्याला फारसे माहिती नसते. ती माहिती आपण जनरल ओळख करून घेताना विचारत

नाही आणि मुद्दाम असल्या गोष्टी कशा विचारणार? आता तुम्ही म्हणाल, हे जरा विषयांतर होतंय. विषय भलतीकडेच चालला आहे. आपल्याकडे असलेल्या गोष्टींचा विनियोग कसा करायचा, हे माहीत नसेल तर त्या गोष्टी व्यर्थ आहेत, हा विषय आहे. मला मान्य आहे. पण, वस्तूच का बरं, आपल्या संपर्कात असणाऱ्या व्यक्तींचासुद्धा विनियोग किंवा उपयोग आपल्याला योग्य रीतीने करून घेता आला नाही तर त्या जोडलेल्या ऋणानुबंधांनाही काही अर्थ नाही. सगळी नाती व्यर्थ आहेत. फक्त नातेवाईक आहे म्हणून ओळख असणे; मित्र, मैत्रीण म्हणून ओळख असणे, व्यावसायिक ओळख असणे, शेजारी राहतात म्हणून ओळख असणे, या सगळ्या वरवरच्या ओळखी आहेत. अंतर्बाह्य ओळख ही तेव्हाच होते, जेव्हा त्या व्यक्तीमधली खुबी, कला (उर्दूत याला छान शब्द आहे- 'हुनर') आपल्याला माहीत होते. या खुबी दिसायला अगदी साधारण असतात. किंबहुना ती एक 'हुनर' आहे, याची त्या व्यक्तीला कल्पना नसते. उदा. एखाद्या व्यक्तीला लहान मुलांशी चटकन जुळवून घेता येते, काही जणांना शेकडो गाणी तोंडपाठ असतात, काहीजण सहजपणे फुलांची आकर्षक मांडणी करू शकतात, बाजारात कुठे-काय उत्तम मिळते, याची इत्थंभूत माहिती काही जणांकडे असते; प्लम्बिंग, इलेक्ट्रिक, सुतारकाम, बागकाम, शिवणकाम, एम्ब्रॉयडरी, पेंटिंग, गृहसजावट, पाककला अशी कितीतरी उदाहरणे आहेत. जे काम आपल्यासाठी कष्टसाध्य, कंटाळवाणे असते, ती या व्यक्ती अगदी आनंदाने, सहजतेने करून टाकतात. म्हणजेच, माउली म्हणतात तसं, आपल्याकडे साधनसामग्री असते; पण त्याचा विनियोग कसा करायचा, हे माहिती नसते. आपण अपूर्णाक असतो. आपल्या संपर्कातल्या या व्यक्तींची मदत घेतली तर आपणही पूर्णाक होऊन जाऊ. पण, हे ओळखायचे कसे, की अमुक एका व्यक्तीकडे अमुक एक 'हुनर' आहे? त्यासाठी एक उपाय आहे. थोडं बालिश वाटेल; पण असा खट्याळपणा कधीतरी करायला काही हरकत नाही. आपल्याला माहीत असलेल्या व्यक्तींची म्हणजेच आपल्या संपर्कात असलेल्या व्यक्तींची आपल्याला माहीत असलेली माहिती एका वहीत क्रमशः लिहून काढायची आणि नंतर एकेका व्यक्तीला गाठून त्याच्याशी वर उल्लेख

केलेल्या कुठल्याही एका 'हुनर'वर बोलायला सुरुवात करावी. साहजिकच, ती व्यक्ती चक्क नकार देईल, की मला हे जमत नाही! मग आपोआप पुढचा प्रश्न येतो, की मग तुमच्यात काय खुबी आहे? हे अवघड वाटत असेल, तर त्या व्यक्तीच्या अत्यंत निकटच्या व्यक्तीकडून माहिती घ्यावी. एकदा हा 'डेटा' आपल्याकडे तयार झाला आणि मेंदूत फिट बसला, की ती व्यक्ती समोर बोलायला आली, की त्याच्या त्या 'हुनर'वर विषय आणून ठेवावा. मग बघा, ती व्यक्ती तुमच्याशी कशी दिलखुलास बोलू लागते! सगळं अंतर झटकन कमी होतं. तो आपल्याशी आणि आपण त्याच्याशी चटकन 'कनेक्ट' होतो. मला वाटतं, यालाच अपूर्णाकाची बेरीज, असं म्हणता येईल. एकदा पूर्णाक झाला, की अशी व्यक्ती आपल्यापासून कधीच दुरावत नाही. माउलींच्या ओवीचा उपयोग असाही करता येईल. कारण आपल्याकडे सामग्री आहे (संपर्कातली माणसं) आणि त्याचा विनियोग कसा करायचा, हेही समजलयं (त्याच्या 'हुनर'बद्दल जाणून) त्यामुळे ज्योतीने ज्योत लागत जाईल आणि वेदामधली 'सर्वत्रे सुखिनः सन्तु...' ही प्रार्थना प्रत्यक्षात यायला वेळ लागायचा नाही. सुरुवात तर करून बघूया.

अध्याय क्र. १७ गीता श्लोक क्र. २४,२५

तस्मादोभित्युदाहृत्य यज्ञदानतपः क्रियाः। प्रवर्तन्ते विश्वानोक्ताः सततं
ब्रह्मवादिनाम् ॥२४॥ तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञातपःक्रियाः। दानक्रियाश्च
विविधाः क्रियन्ते मोक्षकांक्षिभिः ॥२५॥

या श्लोकांचा अर्थ असा दिला आहे, की- म्हणून कर्मांच्या आरंभी
ओंकाराचा उच्चाराने, वेदनिष्णात विद्वानांची विधिप्रतिपादीत यज्ञ, दान व तप
ही क्रिया सुरू होत असते ॥२४॥ मोक्षाभिलाषी (मुमुक्षू) पुरुष फलाचा उद्देश
न धरता, यज्ञ, तप व दानरूप त्रिविध क्रियांचे अनुष्ठान 'तत्' या निर्देशाने
करतात ॥२५॥

अध्याय - १७ - ओव्या क्र. ३६६, ३७४, ३७५

स्थळी नावा जिया दाटिजे। जळी तियांची जेवीं तरिजे। तेंवि बंधकी
कर्मी सुटिजे। नामे येणे ॥३६६॥ तें कर्म कीर ब्रह्माकारें। जाले तेणेही न
सरे। जे करी तेणेंसी दुसरें। आहे म्हणोनि ॥३७४॥ मीठ आंगे जळी विटे।
परी क्षारता वेगळी उरे। तैसे कर्म ब्रह्मकारे। गमे ते द्वैत ॥३७५॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की- जमिनीवर जी नाव मोठे ओझे
आहे, अशी वाटते, तीच पाण्यात लोटल्यावर हलकी वाटून तारून नेते (तरंगते);
त्याप्रमाणे कर्म बंधनकारक खरी, पण प्रणवाच्या उच्चाराने ती बंधनकारक होत
नाहीत ॥३६६॥ पण ते कर्म ब्रह्माकार झाले, एवढ्यानेच फक्त भागत नाही;
कारण, त्यांचा कर्ता म्हणून एक दुसरेपण शिल्लक आहेच ॥३७४॥ मीठ
पाण्यात विरून जरी नष्ट झाले तरी क्षार या स्वभावाने त्याचे वेगळेपण उरतेच,
त्याप्रमाणे कर्म ब्रह्मरूप आहे किंवा झाले, असे म्हणण्यातच त्याचे द्वितीयत्व
(दुसरेपण-द्वैत) सिद्ध होते ॥३७५॥

आजच्या भागाने आपला सतरावा अध्याय पूर्ण होतो. या अध्यायात
भगवंतांनी विविध कर्म व त्याचे प्रकार सांगितले आहेत. माउलींनी त्याचे

सोदाहरण स्पष्टीकरण केलेले आहे. आपण गेल्या चार भागांमध्ये सात्त्विक वृत्तीच्या माणसांच्या वागणुकीबद्दल, संवादशैलीबद्दल आणि सात्त्विक दानाबद्दल विवेचन केले. ही सगळी कर्मे केली तरी त्याच्या विनियोगाबद्दल जर माहिती नसेल, तर सगळे व्यर्थ आहे, हेही आपण बघितले. या भागात ब्रह्म, त्याचे तीन मंत्र आणि त्याच्या उच्चाराने सुरुवात करून केलेली कर्मे जरी ब्रह्मार्पण केली तरी त्यातला कर्ता शिल्लक राहतो, हे भगवंतांनी आज विवेचनासाठी घेतलेल्या श्लोकात सांगितले आहे आणि ते स्पष्ट करण्यासाठी माउलींनी बऱ्याच ओव्या रचल्या आहेत. हे कळायला कठीण आणि क्लिष्ट आहे; परंतु क्लिष्ट ब्रह्मज्ञान सोप्या भाषेत सांगायची माउलींची हातोटी आहे. तशाच आजच्या ओव्या आहेत. माउली म्हणतात, 'स्थळी नावा जिया दाटिजे। जळी तियांची जेवीं तरिजे। तेंवि बंधकी कर्मी सुटिजे। नामे येणे ॥३६६॥ तें कर्म कीर ब्रह्माकारें। जाले तेणेही न सरे। जे करी तेणेंसी दुसरें। आहे म्हणोनि ॥३७४॥ मीठ आंगे जळी विटे। परी क्षारता वेगळी उरे। तैसे कर्म ब्रह्माकारे। गमे ते द्वैत ॥३७५॥' या ओव्यांचा अर्थ वरती दिला आहे. प्रणवाच्या उच्चाराने कर्मे बंधनकारक होत नाहीत, हे सांगण्यासाठी माउली नावेचे उदाहरण देतात, तर कर्म ब्रह्माकार झाले तरी त्याचा कर्ता शिल्लक उरतोच, हे स्पष्ट करण्यासाठी माउली पाण्यात विरघळलेल्या मिठाची उपमा देतात. आता या दोन्ही उदाहरणांचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी कसा संबंध येतो, याचा विचार करताना जाणवले, की प्रारंभी कठीण वाटणारे कार्य काहीतरी कारण घडून नंतर ते सोपे वाटायला लागते. त्याचप्रमाणे एखाद्या कार्याचे श्रेय स्वतः न घेता, इतरांना जेव्हा दिले जाते, तेव्हा त्यात 'मी'पण अंतर्भूत असतोच. आपल्यासारख्या सामान्यांच्या आयुष्यात 'कार्य' या शब्दाचा अर्थ 'मंगल कार्य' किंवा 'मोठा समारंभ' इतकाच मर्यादित असतो. एखादे ध्येय उराशी बाळगून त्याच्या पूर्ततेसाठी स्वतःचे संपूर्ण आयुष्य झोकून देणारी माणसं ही सामान्य नसतात. म्हणूनच, त्यांच्याबद्दल समाजाला आदर असतो. म्हणून त्यांच्या कामाला 'कार्य' म्हणतात. त्यांच्या कार्याला शुभेच्छा देणं आणि जमेल तशी मदत करणं, एवढंच आपल्यासारखा सामान्य माणूस करू शकतो. आजच्या ओव्यांचा अर्थ आपल्या सामान्यांच्या दृष्टीने कसा लावता येईल, ते आपण बघतो आहोत. या भागात आपण दोन श्लोक आणि

तीन ओव्या एकत्र घेतल्या आहेत. पहिल्या श्लोकात आणि पहिल्या ओवीत असे म्हटले आहे, की प्रणवाच्या उच्चाराने कर्म बंधनकारक राहत नाही आणि त्यासाठी माउलींनी नावेची उपमा दिली आहे. आपल्या सगळ्यांना ऐकून माहिती असेल, की छोटी नाव असो, की प्रचंड मोठे जहाज, त्याची बांधणी जमिनीवरच होते. छोट्या होड्या किंवा नाव ओढत नेऊन पाण्यात लोटली जातात, तर प्रचंड मोठी जहाजे यंत्राच्या साहाय्याने पाण्यात लोटली जातात. दोन्ही (म्हणजे छोटी नाव किंवा मोठे जहाज) जमिनीवर असतात, तेव्हा ती वजनदार असतात; परंतु जेव्हा ती पाण्यात लोटली जातात, तेव्हा हलकी होतात. आता या उदाहरणाचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी तसा प्रत्यक्ष संबंध नाही; परंतु त्यातले जे वर्म आहे, त्याचा निश्चितच आहे. मग काय आहे ते वर्म?

या आपल्या विवेचनाच्या संपूर्ण उपक्रमात आपण स्वतः आणि आपल्या अवतीभवती असणारी असंख्य माणसं, त्यांचे स्वभाव, गुण-दोष बघताना आपल्या स्वतःमध्ये डोकावून बघणे (माउलींच्या ओवीच्या संदर्भातून) यावर चर्चा, विवेचन करतो आहोत. त्याच धर्तीवर आजचेही विवेचन आहे. आपण जेव्हा म्हणतो, की काही माणसांचे स्वभाव विचित्र असतात, तेव्हा त्याचा दुसरा अर्थ असा होतो, की त्यांचा स्वभाव आपल्याला अपेक्षित आहे तसा नसतो. हेच धोरण समोरच्याचेही असते. तोही आपला स्वभाव विचित्र आहे, असं म्हणत असतो. स्वभाव कधीच बदलत नाही, असे म्हणतात; परंतु स्वतः प्रयत्न करून, प्रसंगी इतरांचे साहाय्य घेऊन, तो बदलता येऊ शकतो आणि असे केल्याने खूप हलके वाटते. माउलींनी दिलेल्या नावेचे उदाहरण आपण त्याच अर्थाने बघतोय. आपल्या सगळ्यांना ही कल्पना आहे, की मनुष्याचा स्वभाव हा हळूहळू घडत जातो. मनुष्य हा काही जन्मजात तिरसट, भोळा, प्रेमळ किंवा हट्टी नसतो. आजूबाजूची परिस्थिती, त्याच्या आयुष्यात घडणाऱ्या घटना, प्रसंग आणि त्याच्या आयुष्यात विविध कारणांनी येणाऱ्या असंख्य व्यक्ती यांमुळे त्याचा स्वभाव घडत जातो आणि एका विशिष्ट वयामध्ये तो पक्का होतो. म्हणजेच, जमिनीवर बांधलेल्या किंवा घडवलेल्या नावेसारखा जड होतो. नाव बांधताना जसे अनेक हात राबलेले असतात, तसेच मनुष्यस्वभाव घडताना अनेक गोष्टी कारणीभूत झालेल्या असतात. आता या जड, 'रिजिड'

झालेला स्वभाव आमूलाग्र बदलणे म्हणजे पूर्णतः उलट्या दिशेने प्रवास! आणि हा काही सोपा नसतो. हा बदल घडण्यासाठी त्याचा ज्या गोष्टींवर, तत्वांवर अढळ विश्वास आहे, ठाम निष्ठा आहे; त्याला समूळ हादरा बसला पाहिजे, तरच हे शक्य आहे आणि तो विश्वास किंवा निष्ठा किती पोकळ आहे, याची त्याला स्वतःला जाणीव झाली, की त्याच्या स्वभावाचा प्रवास बदलाच्या दिशेने सुरू होतो. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे वाल्या कोळ्याचा वाल्मीकी ऋषी होणे. लूटमार, दरोडे, खून करणे ही वाल्या कोळ्याच्या उपजीविकेची साधने होती. त्याचा ठाम विश्वास होता, की ही जी दुष्कृत्ये तो करतो आहे, त्यात आपल्या कुटुंबाचा सहभाग निश्चितपणे आहे. त्याची अशी ठाम निष्ठा होती, की हे सगळं तो त्याच्या कुटुंबाच्या पालनपोषणासाठी करतो आहे; परंतु जेव्हा त्याचे कुटुंब त्याच्या या पापात वाटेकरी व्हायला ठाम नकार देतात, तेव्हा त्याला समूळ हादरा बसतो. त्याच्या विश्वासाला, निष्ठेला तडा जातो आणि इथूनच पुढे त्याचा वाल्मीकी ऋषी होण्याकडे प्रवास सुरू होतो. ही कथा सगळ्यांना माहिती असते; पण त्यातले तात्पर्य आपण लक्षात घेतले पाहिजे. आपल्या स्वभावाचे विश्लेषण आपण स्वतः तर केले पाहिजेच; पण इतरांच्याकडूनही- कुठलाही किंतु किंवा अहंभाव न ठेवता तपासून घेतले पाहिजे. त्यात बदल करण्यासाठी आपण घट्ट धरून ठेवलेली तत्त्वे, विचार पडताळून बघितली पाहिजेत. खरंच, असा स्वभाव असण्याची गरज आहे का, हे आपल्या मनालाच आपण विचारले पाहिजे आणि एकदा तुम्ही स्वतः असा प्रयत्न करताय, हे तुमच्या प्रियजनांना कळले, की तेसुद्धा यासाठी तुम्हाला साहाय्य करतील. आपणच आपली जमिनीवर जड झालेली नाव पाण्यात लोटण्यासाठी प्रयत्न केला तर इतरही साहाय्य करतात आणि एकदा ती नाव पाण्यात तरंगू लागली, की प्रवाही होण्यास वेळ लागत नाही. नाव पाण्यात लोटायला बरीच माणसं ताकद लावतात. पण, तीच नाव पाण्यात तरंगायला लागली, की एकटा नावाडी त्याला पाहिजे त्या दिशेला ती नेऊ शकतो. तात्पर्य, आपल्या स्वभावात सहजता आली, की जगही आपल्याशी सहजतेने वागायला लागते.

आता पुढच्या दोन ओव्यांमध्ये माउलींनी मिठाचे उदाहरण देताना सांगितले आहे, की मीठ पाण्यामध्ये अगदी पूर्ण विरघळले तरी क्षाररूपाने त्याचे अस्तित्व

जाणवतेच. ते संपूर्ण पाण्याला प्रभावित करते. म्हणजेच, ते पाणी चवीला खारट लागते. कर्म जरी ब्रह्मार्पण केले तरी त्याचा कर्ता शिल्लक उरतो. हे स्पष्ट करण्यासाठी माउलींनी चपखल बसणारे उदाहरण दिले आहे. आता या उदाहरणाचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी संबंध मानला तर येतो; अन्यथा नाही. कसे, ते बघू. आपण आपल्या स्नेहजनांमध्ये इतके गुंतलेले असतो किंवा एकजीव झालेले असतो, की त्याचे काम ते आपलेच काम, असं समजून ते समरसून करत असतो. यात आपल्याला श्रेय मिळावं, हा हेतू नसतो; परंतु त्या स्नेहजनाच्या मनात कृतज्ञता दाटून येते. त्याला असं वाटून जाते, की आपल्यामुळे त्याचे हे काम इतके सहज झाले. त्याचे हे जे मनात वाटणे आहे ना, ते माउलींनी मिठाच्या उपमेतून सांगितले आहे. आपल्या मनात ते काम करताना श्रेयाची भावना नसते; पण त्या स्नेहजनाच्या मनात आपले कर्तेपण रुजते. असं आपल्या बाबतीतही होतं. हे असं असणं चूक की बरोबर, हा वेगळा विषय आहे. मनुष्यस्वभाव आहे हा. न मागता केलेली किंवा मिळालेली मदत ही अपूर्वच असते! त्याच्या कर्त्याविषयी मनात कृतज्ञता निर्माण होते. माउली म्हणतात, मनात उमटणाऱ्या या कर्तेपणाच्या भावनेमुळे केलेले कार्य ब्रह्मरूप झाले तरी त्याचे द्वितीयत्व सिद्ध होते. आजच्या जगात कर्तेपणाची भावना उत्पन्न न होणे, हे मुळात अवघड आहे. प्रत्येक जण श्रेयाच्या पाठीमागे धावतोय. न केलेल्या कार्याचे श्रेय घेण्यासाठी जिथे चढाओढ लागते, तिथे केलेल्या कार्याबद्दल तर काही विचारूच नका! ते जाऊ द्या. आपल्या स्वतःकडून असं वागणं शक्य आहे का? खरं तर याचे उत्तर- शक्य नाही, असेच देता येईल. मग आपण आजच्या ओवीतून काय घ्यायचे? कसे जमेल हे, की कार्य तर करायचे; पण आपण कर्ता आहोत, ही भावना समोरच्याच्या मनात उमटू द्यायची नाही! खूप अवघड गोष्ट आहे ही, आपल्या दृष्टीने आणि समोरच्याच्या दृष्टीनेही. परमार्थात एक उपाय सांगितला आहे, की कुठल्याही कार्याचा भगवंताला कर्ता मानून त्याच्या इच्छेनेच सगळे घडते, असे मानले म्हणजे कर्तेपणाची भावना कुणाच्याच मनात उत्पन्न होत नाही. आपण सगळेजण प्रापंचिक आणि सामान्य माणसं आहोत. आपल्याला हे कसे जमणार? मग यावर उपाय काय? आजच्या काळातले उदाहरण द्यायचे तर स्मार्ट फोनचे

देता येईल. आपण स्मार्ट फोनसारखे त्या कार्यात वागावे. म्हणजे कसे, असं तुम्ही विचाराल. समजा, आपण स्मार्ट फोनवरून रेल्वेचे बुकिंग केले तर त्या फोनविषयी आपल्या मनात कृतज्ञतेची भावना येते का? स्मार्ट फोन कर्ता आहे, असं आपल्याला वाटते का? रेल्वे बुकिंग करण्याकरिता वापरलेले ते एक साधन आहे किंवा दुसरे उदाहरण म्हणजे रेल्वे, बस, विमान याने आपण आपल्या इच्छितस्थळी पोहोचतो, तेव्हा आपल्या मनात त्या वाहनांविषयी कृतज्ञतेची भावना येते का? ती वाहने आपल्या कार्याची कर्ते आहेत, असं आपल्याला वाटते का? उत्तर - नाही, असे येईल. पण त्याचबरोबर तुमच्या मनात हेही येईल, की त्या तर निर्जीव वस्तू आहेत! कृतज्ञतेची भावना माणसांबद्दल किंवा सजीवांबद्दल निर्माण होते. तुमचे म्हणणे बरोबर आहे. पण, सूक्ष्म विचार केला तर असं लक्षात येईल, की जो नियम वस्तूंना, तोच आपल्याला का लागू होणार नाही? आपण सगळेच होत असलेल्या किंवा झालेल्या कार्याला निमित्त आहोत, अशी भावना प्रत्येकाने बाळगली तर कोणा एकाकडे कर्तेपण जाण्याचा संभव नाही. हे स्वतःपासून सुरुवात करून इतरांनाही ते पटवून दिले, तर असा निरपेक्ष समाज सहजच निर्माण होईल. गीतेतल्या तत्त्वज्ञानाचे संपूर्ण आचरण आपल्यासारख्या सामान्यांच्या आवाक्याबाहेरचे आहे; परंतु त्यातला मथितार्थ, तात्पर्य समजून घेऊन त्याप्रमाणे स्वतःमध्ये बदल घडवण्यासाठी आणि मुख्य म्हणजे त्या निमित्ताने आपल्या आतमध्ये डोकावून बघण्यासाठी प्रयत्न करायला काय हरकत आहे?

इथे आपला सतरावा अध्याय पूर्ण झाला. परंपरेप्रमाणे अध्याय समाप्तीनंतर हरिनामाचा गजर करतो 'पुंडलिकाऽ वरदे हरीऽऽ विठ्ठल, श्रीज्ञानदेवऽऽ तुकाऽऽराम, पंढरीनाथ महाराज कीऽऽ जय!

अध्याय क्र. १८ गीता श्लोक क्र. १४

अधीष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधं। विविधाश्च दैवं चैवात्र पञ्चमम्
॥१४॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की- (ती कारणे म्हणजे) शरीर, जीव, निरनिराळ्या प्रकारची इंद्रिये (प्राणपानादिकांचे) निरनिराळे व्यापार आणि पाचवे कारण म्हणजे अधिष्ठात्री देवता ॥१४॥

अध्याय - १८ - ओव्या क्र. ३२६, ३२७, ३२८, ३३०

प्रकृती करी कर्म। ती म्या केली म्हणे भ्रमे। तेथ कर्ता येणे नामे।
बोलिजे जीवु ॥३२६॥ मग पातेयांच्या केशी। एकीच उठी दिठी जैसी।
मोकळी चवरी ऐसी। चिरीव गमे ॥३२७॥ कां घराआतुल एकु। दीपाचा
तो अवलोकु। गवाक्षभेदे अनेकु। आवडे जेवीं ॥३२८॥ तेवी बुद्धीचे एक
जाणणे। श्रोतादिभेदे येणे। बाहेरी इंद्रियपणे। फांके जे कां ॥३३०॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की- प्रकृती जी कर्म करते, ती कर्म मी केली असे जीव भ्रमाने म्हणतो; म्हणूनच जीवास कर्ता असे म्हणतात ॥३२६॥ दृष्टी एकच खरी, पापण्यांच्या केसांमुळे जशी ती चवरीच्या केसांसारखी चिरलेली दिसते ॥३२७॥ किंवा घरातील दिव्याचा एकच प्रकाश, अनेक झरोक्यातून बाहेर आल्यास, अनेक आहे असा वाटतो ॥३२८॥ तसे बुद्धीचे एकच ज्ञान, श्रोत्रादि (कान इत्यादी) भिन्नभिन्न इंद्रियांद्वारा जे बाहेर फाकते ॥३३०॥

आपण बघता बघता अठराव्या म्हणजेच शेवटच्या अध्यायापर्यंत पोहोचलो. या भागापासून आपला शेवटचा अध्याय सुरू होतो. या अध्यायाचे नाव 'सर्वगीतार्थसंग्रहयोग' असे आहे. यात संपूर्ण गीतेचे सार सांगितले आहे आणि म्हणूनच याला 'कलशाध्याय' असेही म्हणतात. हा अध्याय सर्वात मोठा आहे. भगवंतांनी या अध्यायात सांगितलेल्या अठ्याहत्तर (७८)

श्लोकांवर माउलींनी तब्बल अठराशे दहा (१,८१०) ओव्या रचल्या आहेत! या अध्यायाची सुरुवात अर्जुनाच्या प्रश्नाने होते. संन्यास व त्याग यातील फरक सांगण्याची विनंती अर्जुन भगवंतांना करतो. भगवंतांनी उत्तरादाखल जे त्याला सांगितले, तो हा अठरावा अध्याय. भगवंत म्हणतात, कर्म न करता, ते पूर्णतः टाकणे यास 'संन्यास' म्हणतात आणि कर्म तर करायचे; पण त्याचे फळ टाकायचे याला 'त्याग' म्हणतात. भगवंत पुढे जाऊन सांगतात, की सर्व सृष्टी ही तीन गुणांनी भरलेली आहे. त्या तीन गुणांनी ज्ञान, कर्म व कर्मकर्ता यांचे सात्त्विक, राजस आणि तामस असे भेद झालेले आहेत. आत्माच कर्म करतो, अशी दृढ भावना आपली असते, ती पाच कारणांमुळे. शरीर, जीव, इंद्रिये, इंद्रियांचे व्यापार आणि अधिष्ठात्री देवता ही ती पाच कारणे. अध्यायात पुढे भगवंत- बुद्धी, धैर्य, सुख, चातुर्वर्ण वगैरे गोष्टींवर भाष्य करतात आणि शेवटी सांगतात, की आपण आपल्याला नेमून दिलेले विहित कर्म निष्ठेने करत राहिल्यास आपल्याला वेगवेगळ्या सिद्धी प्राप्त होतात. त्या कोणत्या आणि कशा प्राप्त होतात, याचेही विवेचन भगवंतांनी केलेले आहे. हे सगळं सांगून झाल्यावर भगवंत अर्जुनाला या धर्मसंवादाची फलश्रुतीही सांगतात आणि म्हणतात, की आता युद्ध करायचे की नाही, हा तुझा तू निर्णय घे. यावर अर्जुन सांगतो, की माझ्या बुद्धीवरचे अज्ञानाचे मळभ पूर्णपणे नाहीसे झाले आहे आणि त्यामुळे यापुढे तू जी आज्ञा देशील, ती मी पाळीन. हे ऐकून भगवंताला अतिशय आनंद होतो आणि ते अर्जुनाला आलिंगन देतात आणि स्वस्वरूपात विलीन करून घेऊन हे गीताकथन पूर्ण करतात. संजयाला हे सगळे बघून आणि ऐकून परम आनंद झालेला असतो आणि असाच आनंद धृतराष्ट्राला झाला असावा, असे त्यास वाटते; परंतु इतकं सगळं ऐकून धृतराष्ट्र संजयाला विचारतो, की 'दुर्योधनाचा विजय होईल ना? तुझे काय मत आहे?' संजयच्या मताने या अध्यायाचा शेवट होतो. ते मत म्हणजे प्रसिद्ध असा श्लोक आहे- 'यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः। तत्र श्रीर्विजयो भूतिध्रुवानीतिर्मतिर्मम' या अध्यायात माउलींनी असंख्य उपमा, उदाहरणे दिली आहेत. त्यातील पुनरावृत्ती टाळून जी वेगळी वाटली, ती आपल्या विवेचनासाठी घेतली आहेत. या अध्यायाच्या शेवटी माउलींनी

जगप्रसिद्ध असे पसायदान मागितले आहे आणि तेसुद्धा विश्वशांतीसाठी! हा झाला संपूर्ण अध्यायाचा मला कळलेला सारांश. आज ज्या ओव्या आपण विवेचनासाठी घेतल्या आहेत, त्यात प्रकृती सर्व कर्म करत असते; परंतु ती सर्व कर्म मी केली आहेत, असे जीव भ्रमाने म्हणत असतो. बुद्धीचे एकच ज्ञान किंवा कर्म विविध इंद्रियांद्वारे केले जाते. पण, भ्रमाने ते इंद्रियांनी केलेली कर्म आहेत, असं आपण मानतो. भगवंतांनी आणि पर्यायाने माउलींनी हे असे का घडते, याची जी पाच कारणे सांगितली आहेत, त्यातले 'निरनिराळी इंद्रिये' या कारणावर आधारित ज्या ओव्या आहेत, त्या आज आपण विवेचनासाठी घेतलेल्या आहेत. माउली म्हणतात, 'प्रकृती करी कर्म। ती म्या केली म्हणे भ्रमे। तेथ कर्ता येणे नामे। बोलिजे जीवु ॥३२६॥ मग पातेयांच्या केशी। एकीच उठी दिठी जैसी। मोकळी चवरी ऐसी। चिरीव गमे ॥३२७॥ कां घराआतुल एकु। दीपाचा तो अवलोकु। गवाक्षभेदे अनेकु। आवडे जेर्वी ॥३२८॥ तेवी बुद्धीचे एक जाणणे। श्रोतादिभेदे येणे। बाहेरी इंद्रियपणे। फांके जे कां ॥३३०॥' या ओव्यांचा अर्थ वरती दिला आहे. बुद्धीचे ज्ञान किंवा बुद्धीला झालेले ज्ञान वेगवेगळ्या इंद्रियांद्वारे बाहेर पडते आणि त्यामुळे ते कर्म इंद्रियांनी केले आहे, असा भ्रम निर्माण होतो. हे स्पष्ट करण्यासाठी माउलींनी दृष्टी आणि पापण्या, घरातील दिव्याचा प्रकाश आणि झरोके यांचा फार खुबीने वापर केला आहे. याचे आजच्या काळातले उदाहरण द्यायचे झाले तर असे देता येईल, की समजा, आपण बाजारातून एखादी वस्तू आणण्याचे ठरवतो, त्याच वेळेला बुद्धी हात, पाय, डोळे या विविध इंद्रियांना ती वस्तू आणण्यासाठी सूचना देते आणि आपण ती वस्तू आणतो. इथे 'वस्तू आणणे' हे एकच ज्ञान- हात, पाय, डोळे या विविध इंद्रियांद्वारे प्रगत झाले, माउलींनी हे आज घेतलेल्या उदाहरणातून सांगितलंय. दृष्टी एकच आहे; पण पापण्यांमुळे ती विभागल्यासारखी दिसते किंवा दिव्याचा प्रकाश एकच आहे, पण वेगवेगळ्या झरोक्यांतून तो बाहेर आल्याने अनेक दिवे असल्याचा भास होतो.

आता या उदाहरणांचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी संबंध लावताना जाणवले, की जशी दृष्टी असेल, तसे जग दिसते. जे डोळ्यांना समोर दिसते,

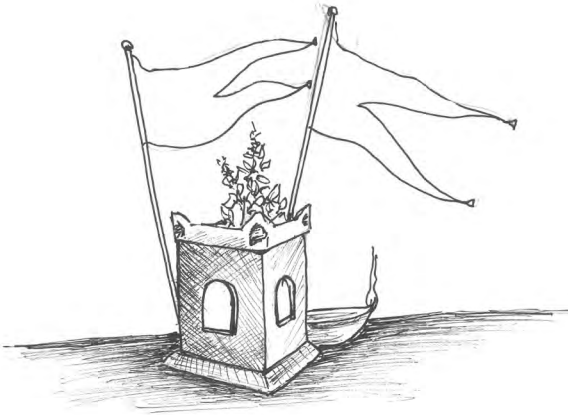
ते सत्य आहे असे म्हणावे, तर तो भ्रम आहे, असे लक्षात येते. उदा. माउलींचे आवडते उदाहरण म्हणजे मृगजळ किंवा विशाल तळ्यातले पाणी निळेशार दिसते. आपल्यापैकी कोणी पँगॉन्ना लेकला गेला असाल, तर तिथे निळ्या रंगाच्या वेगवेगळ्या छटा दिसतात. आता आपल्या दृष्टीला ते पाणी निळे दिसते; पण प्रत्यक्षात ते तसे नाही, हे आपल्याला माहीत असते; तो भ्रम असतो. काही भ्रम जाणवतात तर काही भ्रम जाणवत नाही. या उदाहरणामध्ये आपण जे समोर दिसतंय, त्यावर विश्वास ठेवत नाही. कारण तो भ्रम आहे, हे आपल्याला जाणवलेले असते. आपल्याला एखाद्या वस्तूचे, प्रसंगाचे, घटनेचे ज्ञान पंचेंद्रियांमुळे होते, हे तर आपण सगळे जाणतोच. उदा. बर्फ थंड आहे आणि तो जर हातात घेतला तर थंडच लागेल, याची आपल्याला खात्री असते; त्याचा चटका बसणार नाही, हा विश्वास असतो. किंवा एखादी दुःखद घटना घडली तर आजूबाजूचे वातावरण दुःखदच असते; तिथे कोणीही आनंदाने गाणी म्हणणार नाही. याचे कारण ती वस्तू, प्रसंग किंवा घटना या त्यांच्या मूळ स्वभावाप्रमाणेच असतात. पण, हेच तत्त्व आपण व्यक्तींच्या बाबतीत लावतो का? जी व्यक्ती आपल्यासमोर जशी दिसते, तशी ती आपण स्वीकारतो का? बहुधा नाही. याचे कारण माणसाचा माणसावर विश्वास राहिलेला नाही. आपण कुणालाच गृहीत धरू शकत नाही. कारण एकाच व्यक्तीच्या स्वभावाचे विविध पैलू असलेले आपण ऐकतो, पाहतो किंवा कधी कधी अनुभवतोसुद्धा! हेकट-प्रेमळ, रागीट-आनंदी, दुष्ट-सज्जन, क्रूर-दयाळू, उत्साही-उदासीन अशा अनेक स्वभावाची माणसं आपल्या अवतीभवती असतात. एकच एक स्वभाव असलेली माणसं तुलनेनं खूपच कमी असतात. बहुदंगी, बहुरंगी, बहुपेडी माणसंच आपण आपल्या आजूबाजूला बघतो. इथे माउलींच्या उदाहरणांची संगती लावता येते. दिवा एकच पेटलेला आहे; पण त्याचा प्रकाश कुठे तीव्र तर कुठे मंद, असा झरोक्याच्या अंतराप्रमाणे पडलेला दिसतो. शिवाय त्या झरोक्याच्या आकाराप्रमाणे तो प्रकाश बाहेर पडतो- कुठे चौकोनी, कुठे गोल तर कुठे त्रिकोणी! त्या आकारावरून किंवा प्रकाशाच्या तीव्रतेवरून मूळ दिवा कसा असेल, हे सांगता येत नाही. तसेच आहे माणसांच्या बाबतीत. माणसाची

योग्य पारख असणं, हा फार मोठा गुण आहे. बाह्यस्वरूपावरून आपल्याला माणसाची सहज पारख करता येत नाही. माउलीनीच एका उदाहरणात म्हटले आहे, की ऊस जरी वाकडा असला तरी त्याचा रस वाकडा नसतो. चोखोबांनी तर अभंगात स्पष्टच म्हटलंय, की 'ऊस डोंगा परी रस नाही डोंगा, कारे भुललासी वरलिया रंगा' बहुदंगी, बहुरंगी माणसं ही सगळ्यांना हवीहवीशी वाटतात. अशी माणसं लोकप्रिय असतात. एकसुरी माणसांना आपण शक्यतो टाळतो. मुद्दा असा आहे, की आपण स्वतः कसे आहोत, हे आपण तपासून बघतो का? आपल्या स्वभावाबद्दल अनेकांची अनेक मते असतात. त्यांना आलेल्या अनुभवांवरून त्यांनी ती बनवलेली असतात. पण, आपण खरे कसे आहोत, याचा आपण कधी विचार करतो का? बहुधा नाही. कारण आपण त्या दिव्यासारखे त्या झरोक्याच्या आत बसलेलो आहोत. झरोक्यातून येणाऱ्या प्रकाशाप्रमाणे म्हणजेच त्यांना येणाऱ्या अनुभवाप्रमाणे— आपण कसे आहोत, ते इतर लोकं ठरवतात. आपण कसे दिसतो, हे आरशात बघून आपल्याला कळते; पण कसे आहोत, हे आपल्याला कसे कळेल? सामान्यतः प्रत्येकाची अशी समजूत असते, की आपण स्वतः सद्गुणांची खाण आहोत; तरीसुद्धा इतरांना आपल्यात वैगुण्य, दोष दिसतात. काय कारण असेल? आता तुम्ही म्हणाल, लोक असेच असतात. राजाला पाजी म्हणतात. संत, देवादिकांत जिथे दोष दाखवले जातात, तिथे आपण म्हणजे 'किस झाड की पत्ती!' हे पटतंय, पण आपण ठरवलंय तसं आपल्या आत डोकावून हा प्रश्न विचारला, की आपण खरेच सद्गुणांची खाण आहोत का? उत्तर द्यायला अवघड वाटतंय ना? साहजिक आहे, कारण मनुष्य म्हटला, की गुण—दोष त्याला चिकटलेलेच असतात. स्वतःतले दोष ज्याला समजले, तो प्रगल्भ होत जातो, लोकप्रिय होतो.

प्रत्येक मनुष्य कुठलीही कृती 'स्वान्तः सुखाय' साठी करत असतो, असं कुणीसं म्हटलंय. इतरांना खुश करणे, समाधान देणे असा हेतू ती कृती करताना नसतो. उदा. आपण श्रीखंड खातो, ते आपल्याला आवडते म्हणून. आपण सिनेमा बघतो, वेगवेगळी गॅझेट्स वापरतो, फिरायला पर्यटनस्थळी जातो, नवनवीन कपडे घेतो, हे सगळं करतो ते इतरांना छान वाटावे, आनंद

व्हावा म्हणून करत नाही तर आपल्या स्वतःच्या आनंदासाठी करतो आणि अशा अनेक कृती (गीतेत याला 'कर्म' असे म्हटले आहे) करत असताना कळत-नकळतपणे कोणी दुखावला जाऊ शकतो आणि मग त्यांच्या दृष्टीने आपल्या वागण्यात त्याला वैगुण्य, दोष दिसायला लागतात. मग असं वागणं चूक आहे का? तर मुळीच नाही. आपण काहीही केले नाही, अगदी स्वस्थ बसून राहिलो तरी लोकं दोष देणारच. अगदी आनंदयात्री, महाराष्ट्राचं लाडकं व्यक्तिमत्त्व पु. ल. देशपांडेसुद्धा यातून सुटू शकले नाहीत. सुनीताबाईनाच त्यांच्यामध्ये काही दोष आढळले, ते त्यांनी 'आहे मनोहर तरी' या पुस्तकात लिहून ठेवलेत. याला काय कारण असेल? एक तर मनुष्यस्वभाव आणि दुसरे म्हणजे आपण अंतर्बाह्य निर्मळ नसतो कदाचित! कुणी तत्त्ववेत्याने लिहून ठेवलंय, की A PERSON ALWAYS SHOWS WHAT HE IS NOT आपण जसे आतून असतो, तसे बाह्यस्वरूपी नसतो किंवा उलट म्हणायचे तर जसे आपण बाह्यस्वरूपी वागतो, तसे आपण अंतर्दामी नसतो. हे माझं म्हणणं जरा जास्तच 'बोल्ड' वाटतंय ना? पण साधारणपणे असेच असते. याचे कारण असे, की प्रत्येकाला असे वाटत असते, की आपण स्वतः सोडून इतर सगळ्यांचे 'खायचे दात वेगळे आणि दाखवायचे दात वेगळे असतात.' आत्तापर्यंत आपल्याला अंतर्बाह्य निर्मळ मनुष्य भेटलेलाच नसतो त्यामुळे ते काय आहे, हे माहीत नसते. शेवटी काय आहे, जसे पूर्वीचे लोक म्हणायचे तसं 'जे पिंडात ते ब्रह्मांडात.' आपण जसे असू, त्याप्रमाणे जग दिसते. आणि म्हणूनच आपल्या स्वतःमध्ये काय बदल करता येतील आणि कसे करता येतील, यासाठी तर आपण हा विवेचनाचा उपक्रम करतोय. आपल्या आत डोकावून बघण्याची कला शिकण्याची ही संधी आहे. आता मूळ मुद्दा असा, की मग काय उपाय आहे यावर? असं काय करता येईल, ज्यामुळे आपण सर्वांना हवेहवेसे वाटले पाहिजे, अंतर्बाह्य निर्मळ, एकसमान वागता यायला पाहिजे, तुकारामबुवांनी फार पूर्वीच उपाय सांगून ठेवलाय, 'निंदकाचे घर असावे शेजारी'. म्हणजेच, आपली निंदा करणाऱ्याशी, आपले दोष दाखवणाऱ्याशी मैत्री केली पाहिजे. तुम्ही म्हणाल, हे अगदीच काहीतरी सांगताय! पण, विचार केला तर लक्षात येईल, की हे वाचायला जेवढे जड जाते, तेवढे आचारायला

सोपे आहे. आपला गुणगौरव करणाऱ्याशी आपली चटकन मैत्री होते, त्याची फारशी ओळख नसली तरी! पण दोष दाखवणारा अगदी जवळचा असला तरी आपण त्याच्यापासून चार हात लांब राहतो. दुसरं असं, की कुठलाही अनोळखी मनुष्य आपले दोष दाखवत नाही; आपल्या जवळची, स्नेहाची माणसंच हे करू शकतात. मग त्यांच्याकडून आपल्या दोषांचे, वैगुण्याचे मूल्यमापन करायचे, की त्यांना टाळायचे? त्यांच्याशी वैयक्तिकपणे बोलून हा आपला दोष का आहे, कसा सुधारता येईल, हे तर आपल्याला सहज जमण्यासारखे आहे. कदाचित गैरसमजातून ती व्यक्ती आपल्यात दोष, वैगुण्य आहे, असं म्हणत असेल. माउलींच्या उदाहरणाचा संदर्भ घेऊन बोलायचे तर ही माणसं वेगवेगळ्या झरोक्यांबाहेर उभी आहेत. त्यांना जसा प्रकाश दिसेल, तसे ते गृहीत धरणार. हे आपणच सुधारून घेतले पाहिजे. एक सांगू का, असं हळूहळू प्रत्येकाशी संवाद साधून आपलं मानसिक सौंदर्य दिवसेंदिवस वाढतच जाईल. शारीरिक सौंदर्यासाठी आपण नाही का विविध सौंदर्य प्रसाधने 'ट्राय' करत असतो, तसंच आहे हे. 'ट्रायल' घेऊन बघायला काय हरकत आहे? यात हानी तर कुठलीच नाही, उलट झाला तर फायदाच आहे. LET'S TRY.

अध्याय क्र. १८ गीता श्लोक क्र. १७

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्दस्य न लिप्यते। हत्वापि स इमँल्लोकात्र हन्ति न निबध्यते ॥१७॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की- ज्याच्या ठिकाणी अहंकार नाही व ज्याची बुद्धी धर्माधर्म संस्काररहित आहे, ज्याने जरी सर्व प्राण्यांचा नाश केला, तरी तो हत्यारा ठरत नाही, किंवा त्या कृतीच्या पापपुण्याने तो बद्धही होत नाही ॥१७॥

अध्याय १८ - ओव्या क्र. ४२३, ४२४, ४२७, ४२८

वारा जरी वाजोनि वोसरे। तरी तो डोल रूखी उरे। का सेंदे द्रुती राहे कापुरे। वेचलेनि ॥४२३॥ का सरलेया गीताचा समारंभु। न वचे राहवलेपणाचा क्षोभु। भूमी लोळोनि गेलिया अंबु। वोल थारे ॥४२४॥ नाना चक्री भांडे जाले। ते कुलाले परते नेले। परी भ्रमेची ते मागिले। भोवंडिलेपण ॥४२७॥ तैसा देहाभिमानु गेलिया। देह जेणे स्वभावे धनंजया। जाळे ते अपैसया। चेष्टवीच ते ॥४२८॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की- वारा वाहणे थांबले तरी त्याने उत्पन्न केलेले झाडाचे डोलणे चालूच असते, किंवा डब्यातील कापूर संपला तरी डब्यात वास उरतोच ॥४२३॥ गाण्याचा समारंभ संपला तरी, त्याने उत्पन्न केलेल्या समाधानाची छटा, ताना वगैरे रूपाने मनात जशी काही काळ चालू असतेच, अथवा पाणी भूमीवरून वाहून गेले तरी ओल जशी राहतेच ॥४२४॥ अथवा चाकावर तयार केलेले मातीचे भांडे कुंभाराने खाली काढले तरी, ते चाक पूर्वी दिलेल्या गतीच्या योगाने फिरतच असते ॥४२७॥ त्याप्रमाणे देहाभिमान नाहीसा झाला तरी, हे धनंजया, ज्या कर्माने देह उत्पन्न झाला आहे, ते कर्म त्या देहाकडून आपोआप क्रिया करविणारच ॥४२८॥

आजच्या भागातल्या श्लोकांमध्ये आणि ओव्यांमध्ये भगवंत आणि माउली

हे सांगत आहेत, की आत्मज्ञानाच्या योगे ज्याचा कर्तेपणाचा भाव मिथ्या ठरला आहे, त्याच्याकडून देह असेपर्यंत कर्म घडतातच. देहाभिमान नाहीसा झाल्यामुळे, कर्म हे त्या देहाकडून आपोआप क्रिया करविणारच. भगवंतांनी आणि माउलींनी -कर्म घडत राहतात, पण ज्याचा देहाभिमान नष्ट झाला आहे, त्याला ती कर्म बद्ध करू शकत नाहीत, असे जे सांगितले आहे त्यासाठी माउलींनी खूप सुंदर उदाहरणे दिली आहेत. वर लिहिलेली वाक्य नुसती वाचून समजत नाहीत. तत्त्वचिंतनपर असल्यामुळे आपल्यासारख्या सामान्यांना तर त्याहून समजत नाहीत. थोडी गुंतागुंतीची आणि क्लिष्ट वाटतात आणि म्हणूनच माउली ते तत्त्वज्ञान आपल्याला सोप्या सोप्या उदाहरणांतून स्पष्ट करून सांगतात. माउली म्हणतात, 'वारा जरी वाजोनि वोसरे। तरी तो डोल रुखी उरे। का सेंदे द्रुती राहे कापुरे। वेचलेनि ॥४२३॥ का सरलेया गीताचा समारंभु। न वचे राहवलेपणाचा क्षोभु। भूमी लोळोनि गेलिया अंबु। वोल थारे ॥४२४॥ नाना चक्री भांडे जाले। ते कुलाले परते नेले। परी भ्रमेची ते मागिले। भोवंडिलेपण ॥४२७॥ तैसा देहाभिमानु गेलिया। देह जेणे स्वभावे धनंजया। जाळे ते अपैसया। चेष्टवीच ते ॥४२८॥' या ओव्यांचा अर्थ वरती दिला आहे. भगवद्गीतेमधील गूढ तत्त्वज्ञान समजण्यासाठी माउली वाच्याने डोलणारी झाडे, कापूर आणि डबी, गाण्याची मैफल, जमिनीवरील ओल, कुंभाराचे चाक अशी आपल्या रोजच्या बघण्यातली उदाहरणे देऊन त्याचा अर्थ सोपा करून सांगतात. माउली तत्त्वचितक तर आहेतच; पण आईच्या हृदयाचेसुद्धा आहेत. मुलाला कठीण वाटणारी गोष्ट आई जशी सोपी करून सांगते, तीच भूमिका माउलींनी संपूर्ण ज्ञानेश्वरीत घेतलेली आपल्याला दिसते. आज विवेचनासाठी घेतलेल्या ओव्यांचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी संबंध येतो कारण या गोष्टी आपण कधीतरी बघितलेल्या असतात आणि क्वचितप्रसंगी अनुभवलेल्यासुद्धा असतात. पण, माउली ज्या दृष्टीने या उदाहरणांकडे बघतात, ती दृष्टी आपल्याला नाही. गीतेतले तत्त्वज्ञान सोपे करून सांगण्यासाठी याचा उपयोग होऊ शकतो, ही प्रज्ञा फक्त माउलींकडेच आहे, असे आपल्या लक्षात येईल आणि म्हणून त्यांनी दिलेली उदाहरणे आपण आपल्या रोजच्या जगण्याशी जोडून घ्यायचा प्रयत्न करतो आहोत. असो, आपण आता आपल्या मुद्द्याकडे वळूयात. आजच्या उदाहरणाचा अर्थ आजच्या

भाषेत सांगायचे झाले तर, जी कृती घडून जाते, त्याचा 'इम्पॅक्ट' आपल्या मनावर पुढे काही काळ राहतो. आपल्या रोजच्या जगण्यात असे प्रसंग, घटना घडतात, ज्याचा प्रभाव काही काळ आपल्या मनावर राहतो. उदा. समजा, आपण दुचाकीवरून घाईघाईने कुठेतरी चाललो आहोत आणि मधेच कुत्र आडवं आल्यामुळे आपण कसेतरी आपले वाहन थांबवतो. कुत्र निघून जाते; पण आपण काही क्षण तसेच उभे राहतो. या घटनेला तसे फारसे महत्त्व नाही. असे होते कधीकधी. परंतु आपल्या मनावर त्याचा 'इम्पॅक्ट' पडलेला असतो आणि तो दिवसभर राहतो. रोजचे जगणे जगताना, नाटकाच्या भाषेत सांगायचे झाले, तर आपण अनेक भूमिका करत असतो, अनेक प्रवेश आपण साकारत असतो. परंतु ते सगळं आपण 'डेली रुटीन' या नावाखाली ठेवून देतो. वर उदाहरण दिले तशा काही प्रसंगांचा 'इम्पॅक्ट' दिवसभर राहतो; पण नंतर आपण ते विसरून जातो. परंतु काही व्यक्तींमुळे जर असं काही विचित्र घडलं तर त्याचा प्रभाव बराच काळ आपल्या मनावर राहतो. हा प्रभाव दोन्ही अर्थानी असतो. काही असामान्य माणसांची अचानक गाठ पडली आणि काही बोलणं झालं तर, त्या व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा आपल्यावर काही काळ सकारात्मक प्रभाव राहतो. याउलट कधी भांडखोर, वाईट वृत्तीच्या माणसांशी आपला कधी वाद झाला, तर त्याचाही 'इम्पॅक्ट' आपल्या मनावर पडतो आणि कधीकधी त्याचा मनावर ताणही येतो.

थोडक्यात, रोजच्या 'रुटीन'पेक्षा काही वेगळं घडलं, वेगळ्या व्यक्तींशी आपली गाठ पडली तर त्याचा ठसा आपल्या मनावर बराच काळपर्यंत राहतो. यात चूक काहीच नाही. हा मनुष्यस्वभाव आहे. आपल्या सामान्य माणसांचे जगणे म्हणजे अनेक घटना, प्रसंग आणि संपर्कात येणाऱ्या असंख्य व्यक्ती यांची गुंफण असते. आनंदाचे, दुःखाचे, भीतीचे, उत्साहाचे, वात्सल्याचे अनेक प्रसंग आपल्या आयुष्यात सतत येत असतात. पण, तरीही कोणालाही आपण विचारले, की 'कसं चाललय?' तर त्याचे 'पेटंट' उत्तर असते, की 'मजेत!' म्हणजेच आपले जगणे म्हणजे एक आनंदयात्राच असली पाहिजे. पण, असं खरंच असते का? आनंद, सुख-समाधान मिळवण्यात आपण कमी पडतोय, असंच आपल्याला वाटते. काय कारण असेल याचे? आपल्या गत आयुष्यात

घडलेल्या प्रसंगाचे चित्र आपल्या मनात ठसलेले असते; परंतु बहुतकरून दुःखाचेच जास्त रुतून बसलेले असतात. उदा. प्रिय व्यक्तीचा विरह, निधन, नोकरी-व्यवसायातले नुकसान, मित्रांकडून फसवणूक, चुकलेले निर्णय इ. खरं तर बालपणापासून आपण अनेक छोटे छोटे आनंद घेतलेले असतात. असे प्रसंग छोटे होते; पण त्यातून त्यावेळी मिळालेला आनंद खूप मोठा होता. उदा. वर्गात पहिला नंबर, खेळातली जीत, बक्षीस मिळालेल्या गोळ्या-चॉकलेट, शाळेला उन्हाळ्याची सुटी, नातेवाइकांच्या कडे गावाला जाणे, रात्री अंगणात किंवा गच्चीवर बसून केलेली अंगतपंगत, मारलेल्या गप्पा अशा अनेक घटना आणि प्रसंग. पण, त्यातल्या आता किती आठवतात? फारच मोजक्या! आणि बालपणी सोय नव्हती म्हणून मोठे झाल्यावर आपण आपल्या आयुष्यात घडणाऱ्या अगदी छोट्यातल्या छोट्या आनंदाच्या क्षणांचे फोटो काढून ठेवतो, व्हिडिओ करतो. याचे कारण आनंदाच्या क्षणांचा 'इम्पॅक्ट' मनावर फार थोडा वेळ राहतो आणि दुःखाचा खूप जास्त काळ. दुःख विसरण्याचा जेवढा आपण प्रयत्न करतो, तेवढे ते जास्त उफाळून येते. आनंदाचे क्षण आपण दुःखासारखे उगाळत बसत नाही. त्यामुळेच ते हळूहळू स्मरणातून जातात. कधीतरी बऱ्याच वर्षांनी 'अल्बम' काढून बघितला तर धूसर आठवतात. माउलींनी कुंभाराच्या चाकाचा, गाण्याच्या मैफलीचा, कापराच्या वासाचा प्रभाव हा मुख्य घटना किंवा प्रसंग घडून गेल्यानंतर काही काळ राहतो, असे जे म्हटले आहे, ते या उद्देशाने म्हटले असं जर आपण मानलं, तर ते आनंदाच्या आणि दुःखाच्या, दोन्हींच्या बाबतीत घडायला हवे. खरं तर निसर्गतः तसेच घडते; परंतु मनुष्यस्वभाव हल्ली असा बनत चालला आहे, की जे कायमस्वरूपी स्मरणात ठेवायला हवं, ते आपण थोड्याच काळात विसरतो आणि जे विसरायला हवं, ते दीर्घ काळापर्यंत आपण लक्षात ठेवतो. असं का व्हावं? याला कारण वॉईट घटना उदा. भांडण, मतभेद, दुरावा या सहजसाध्य गोष्टी आहेत. कुठल्याही व्यक्तीबरोबर आपण हे सहजपणे करू शकतो; परंतु मैत्री, प्रेम, आपुलकी या गोष्टी जाणीवपूर्वक कराव्या लागतात. मतभेद, भांडण करायला आपण माणसं काही निवडून घेत नाही. पटलं नाही, कर भांडण, इतकं सोपं आहे हे; परंतु मैत्री करायला, प्रेम करायला, आपुलकी दाखवायला आपण माणसं निवडून घेतो

आणि मैत्री, प्रेम फुलायला बराच काळ जावा लागतो. आजच्या धावपळीच्या जगात एवढा वेळ कुणाकडेही नाही. आता तुम्ही म्हणाल, की वॉईट घटना, प्रसंग, व्यक्ती विसरून जाणं कसं शक्य आहे? पण इथे एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे, की जगातला कोणीही सजीव काळाचे चक्र मागे फिरवू शकत नाही. जे घडून गेलं, ते दुरुस्त करता येत नाही. मग त्याच त्या वॉईट प्रसंगांची, घटनांची आणि व्यक्तींची आठवण काढून काय उपयोग आहे? मग काय करता येईल? हे विसरून जाणं कसे साधेल?

इथे मला सुप्रसिद्ध लेखक श्री. व. पु. काळे यांच्या 'वपुर्जा' या पुस्तकातलं एक वाक्य आठवलं. ते म्हणतात, 'नियती रोज सकाळी उठल्यावर आपल्याला एक कोरी करकरीत पाटी देते (म्हणजेच कोरा करकरीत दिवस), त्यावर कालचीच अक्षरं गिरवायची, की नवीन काही लिहायचे, हे ज्याचे त्याने ठरवायचे आहे.' हाच धागा पकडून आपण माउलींच्या ओव्यांचा विचार केला तर असं लक्षात येईल, की कुंभाराच्या चाकाची गती काही काळाने थांबते, गाण्याच्या मैफलीचे सूर काही काळाने विस्मरणात जातात, कापराच्या डबीतल्या कापराचा वास काही वेळाने नाहीसा होतो. म्हणजेच, नैसर्गिकरीत्या त्यांचा नाहीसा होण्याचा जो काळ आहे, तिथपर्यंतच आपल्या ते स्मरणात राहतात. मग हाच नियम वॉईट घटना, प्रसंग किंवा व्यक्तींच्या बाबतीत का लागू होणार नाही? आनंदाच्या किंवा दुःखाच्या प्रसंगाचा 'इम्पॅक्ट' आपल्या मनावर नैसर्गिकरीत्या जितका वेळ होतो, तेवढाच व्हायला हवा. दुःख कुरवाळत बसू नये किंवा आनंदाने बेहोशही होऊ नये. यासाठी प्रयत्न करायला हवा. त्यामुळे एक फायदा होईल, की नवीन येणाऱ्या (आनंदाच्या किंवा दुःखाच्या) प्रसंगाला सामोरे जायला आपण तयार असू. खरं तर असंच असायला हवं, रोज सकाळी उठल्यावर आपल्या मनाची पाटी कोरी असेल, तर त्यावर मागच्या घटनांचा साधा ओरखडासुद्धा दिसणार नाही आणि मग नवे प्रसंग, नव्या घटना, नवी माणसं यांना आपण सहज सामोरं जाऊ. हे अगदीच अवघड नाहीये. त्यासाठी आधी आपल्या मनाची पाटी मात्र धुऊन-पुसून लखखं कोरी करायला हवी. बघूया प्रयत्न करून?

अध्याय क्र. १८ ओव्या क्र. ४८

सहजं कर्म कौंतेय सदोषमपि न त्यजेत। सर्वांश्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः
॥४८॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की- हे कौंतेया, (आपल्या) जन्माबरोबर उत्पन्न झालेले (आपले) कर्म दोषयुक्त जरी असले, तरी त्याचा त्याग करू नये, कारण ज्याप्रमाणे सर्व कर्म, धुराने जसा अग्नी, तशी दोषांनी आच्छादलेली असतात ॥४८॥

अध्याय १८ - ओव्या क्र. १३७, १३८, १४०, १४५

अगा उजू वाटा चालावे। तन्ही पायचि शिणवावे। ना आडराने धांवावे।
तन्ही तेंची ॥१३७॥ पै शिळा कां सिदोरिया। दाहणे एक धनंजया। परी
जे वाहतां विसावया। मिळिजे ते घेपे ॥१३८॥ दधी जळाचिया घुसळणा।
व्यापार सारिखेची विचक्षणा। वाळुवे तिळा घाणा। गाळणे एक ॥१४०॥ तैसे
आवडतेही करणे। न निपजे शिणल्याविणे। तरी विहित बा रे कोणें। बोले
भारी? ॥१४५॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की- अरे, सरळ वाटेने चालायचे झाले तरी पायच शिणवावे लागतात आणि आडरानात भटकला (धावला) तरी शीण पायांनाच होतो ॥१३७॥ अर्जुना, प्रवासाला जाताना पदरात धोंडा बांधला किंवा शिदोरी बांधली तरी श्रम (ओझे) सारखेच; पण जे घेतले असता विश्रांतीच्या जागी सुखकर होईल, त्याचेच ओझे वागवावे हेच बरे ॥१३८॥ रे चतुरा अर्जुना, दही अथवा पाणी काहीही घुसळले तरी श्रम सारखेच, अथवा वाळू किंवा तीळ घाण्यात गाळण्याचे श्रम सारखेच ॥१४०॥ तसे वाटेल ते कर्म करा, श्रम जर पडणारच, तर विहित कर्म विषम आहे किंवा करणे कठीण आहे, हे कोणत्या शब्दांनी म्हणावे? ॥१४५॥

आपण या अध्यायाच्या सुरुवातीच्या म्हणजे पहिल्या भागात बघितले, की

भगवंत विहित कर्म करीत राहण्यावर जास्त भर देतात. ती कर्म निर्दोष असो व दोषयुक्त, ते सतत करत राहिले पाहिजे. आज आपण जो श्लोक आणि त्यावर आधारलेल्या माउलींच्या ओव्या विवेचनासाठी घेतल्या आहेत, त्यात हे सांगितले आहे, की कुठलेही कर्म करण्यासाठी श्रम हे पडणारच आहेत; मग विहित कर्म करण्यासाठी श्रम केले तर बिघडले कुठे? माउली असा प्रश्न विचारण्याआधी अनेक उदाहरणे देतात. माउली म्हणतात, 'अगा उजू वाटा चालावे। तन्ही पायचि शिणवावे। ना आडराने धांवावे। तन्ही तेंची ॥९३७॥ पें शिळा कां सिदोरिया। दाहणे एक धनंजया। परी जे वाहतां विसावया। मिळिजे ते घेपे ॥९३८॥ दधी जळाचिया घुसळणा। व्यापार सारिखेची विचक्षणा। वाळुवे तिळा घाणा। गाळणे एक ॥९४०॥ तैसे आवडतेही करणे। न निपजे शिणल्याविणे। तरी विहित बा रे कोणें। बोले भारी? ॥९४५॥' या ओव्यांचा अर्थ वरती दिलेला आहे. माउलींनी जी उदाहरणे दिली आहेत, त्यात त्यांनी सरळ वाटेने गेले काय किंवा आडरानातून धावत गेले काय, श्रम तर पायांना पडणारच आहेत; दही किंवा पाणी घुसळले, तीळ किंवा वाळू घाण्यातून गाळले तरी श्रम पडणारच आहेत; प्रवासाला जाताना पदरात दगड बांधला काय किंवा शिदोरी बांधली काय, ओझे तर दोन्हीचे होणार! मग असं असताना जे योग्य आहे आणि विहित कर्म आहे, तेच का करू नये, असा खडा सवाल माउली करतात. आता या उदाहरणांचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी तर जवळचा संबंध येतो. आपण जन्मापासून आतापर्यंत अनेक प्रकारची ओझी वागवत आलोय. ती वाहताना आपण कधीकधी फार थकून जातो. ओझं झुगारून देण्यासाठी एकीकडे आपण मनात ठरवत असतो; पण प्रत्यक्षात तसे होत नाही आणि मग रोजचं जगणं हे कंटाळवाणं होत जातं. मनुष्यस्वभावच असा आहे, की आपल्याला एकच एक गोष्ट सतत करायचा लगेच कंटाळा येतो. आपल्यासारख्या सामान्यांच्या आयुष्यात रोज उठून नवीन काय घडते? तेच रोजचं 'रूटीन' आपण जगत असतो. नोकरी-व्यवसाय, कौटुंबिक जबाबदाऱ्या, मुलांची शिक्षणं, वगैरे, वगैरे. जे काळाच्या प्रवाहाप्रमाणे घडत असते आणि आपण ते स्वीकारलेलेही असते. नावीन्य, चैतन्य, उत्साह फार कमी वेळा आपल्या वाट्याला येतो. जगण्याच्या ठरावीक टप्प्यावरून केलेला प्रवास हा आपणच ठरवून घेतलेला असतो. यात वेगळं काही करता येईल का, असा विचार काहींच्या मनात काही

काळ रेंगाळतो; परंतु जगण्याच्या धबडग्यात तो विचार कुठेतरी अडगळीत जाऊन पडतो. आपण कोण आहोत? आपलं विहित कर्म काय आहे, याचा शोध अनेक वर्षे मानव करीत आला आहे. त्यात आपण सगळेही आलोच. उदासीनता, निष्क्रियता, 'चाललं आहे ते बरं आहे', ही वृत्ती सध्याच्या धावपळीच्या, गुंतागुंतीच्या आणि प्रचंड वेग असलेल्या काळात वाढत चाललेली आपल्याला दिसते.

या सगळ्या पार्श्वभूमीवर आज आपण ज्या ओव्या विवेचनासाठी घेतल्या आहेत, त्याचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी काय संबंध आहे? तुम्ही म्हणाल, भगवंतांनी तर हेच सांगितलंय, की विहित कर्म करत राहा. आम्ही तरी वेगळं काय करतोय, असा प्रश्न आपल्या मनात येणं साहजिक आहे. पण, मुद्दा असा आहे, की भगवंतांनी आणि पर्यायाने माउलींनी विहित कर्म सतत करीत राहा, असे जे सांगितले आहे, ते आपण खरंच तंतोतंत पाळतोय का? आपण करीत असलेलं काम आपण समरसून आणि आनंदाने करतो का? याची उत्तरे ज्याची त्याने आपल्या मनाला विचारावीत. आजच्या काळातला शब्द वापरायचा म्हणजे आपल्याला 'जॉब सॅटिसफॅक्शन' आहे का? उत्तर बहुतकरून 'नाही' असेच येते. मग ते आपले विहित कर्म कसे होईल? 'विहित कर्म' याचा मला उमजलेला अर्थ 'आधी आखून ठेवलेले कर्म', असा आहे. आपण जे काही काम, कार्य करत असू, ते आपण आखलेले असते का, की अनिच्छेने ते आपण करतोय, याचा आढावा घेतला तर असं लक्षात येईल, की बहुसंख्य लोकांचं असं मत असतं, की दुसरा इलाज नव्हता म्हणून जे समोर आलं, ते स्वीकारलं. अशा दृष्टीने विचार केला तर असं लक्षात येईल, की नियती आपल्याला आयुष्याच्या प्रत्येक टप्प्यावर आपला सांधा बदलण्याची संधी देत असते. आपण ती न स्वीकारता, जी चाकोरी आहे त्यातूनच चालणे पसंत करतो आणि मग ज्याने वेगळा मार्ग स्वीकारून यश संपादन केलं, त्याच्या बाबतीत आपल्या मनात मत्सर, कौतुक, असूया अशा वेगवेगळ्या भावना निर्माण होतात. मग आपल्याला इतरांचे काम हे अधिक सुखकारक वाटायला लागते. आपल्याला अशी संधी मिळाली असती तर आपण कुठच्या कुठे गेलो असतो, असा आपला आपल्याबद्दलचा समज वाढत जातो आणि मग यातूनच असमाधान, नैराश्य येते. माउली आपल्याला उदाहरणातून हे सांगतायेत, की आपण आपल्या वाट्याला आलेलं कर्म समरसून, आनंद घेऊन केलं काय

किंवा नाईलाज म्हणून केलं काय, श्रम तर करावेच लागणार! मग आनंदाने आणि समरसून केले तर बिघडले कुठे? कधीकधी आपण पुष्कळ ठरवतो, की आनंद घेऊन काम करायचं; पण त्या कामात मजाच वाटत नाही कारण आपण त्यात झोकून देऊन काम करत नाही. कमी श्रमात यश, पैसा, प्रसिद्धी आपल्याला हवी असते. त्यासाठी ज्यांना हे मिळालंय, त्यांच्या कामाची तुलना आपल्या कामाशी करतो. हल्ली 'कॅम्पस इंटरव्यू'मध्ये कोणाला कितीचे 'पॅकेज' मिळाले, यावर यशापयश ठरवले जाते. हे चूक आहे, असं मला म्हणायचे नाही; परंतु आपण आपल्याला जिथे काम करण्याची मनापासून इच्छा होती, तिथे न जाता काही अपरिहार्य कारणाने आता जिथे काम करतोय, तेच काम आपल्या आवडीचे का समजू नये? प्रत्येकाची शारीरिक, मानसिक आणि बौद्धिक पातळी ठरलेली असते. ती आपली आपल्याला ओळखता आली पाहिजे. आपलं कौशल्य कशात आहे, आपल्या उणिवा काय आहेत, हे एकदा समजलं, की आपणही 'मिरॅकल' करू शकतो. जे आपल्याकडे नाही, त्याची खंत न बाळगता जे आपल्यात उपजत आहे, त्याचा योग्य वापर केला तर आपणही कोणीतरी 'स्पेशल' बनू शकतो.

या ठिकाणी मला मीरा गवाणकरांनी अनुवादित केलेल्या 'एक होता कार्कर' या पुस्तकाची आणि त्यातल्या कार्करांच्या यशोगाथेची आठवण झाली. लहानपणी लौकिक शिक्षणात खूप मागे पडलेला कार्कर पुढे जाऊन वनस्पती शास्त्रज्ञ होतो, हा प्रवास थक्क करणारा आहे! याहीपेक्षा मला त्या पुस्तकाच्या सर्वांत शेवटच्या म्हणजे मलपृष्ठावर असलेल्या दोन ओळी खूप आवडतात. **START FROM WHERE YOU ARE AND START WITH WHAT YOU HAVE** माउलींच्या आजच्या ओव्या समजून घेताना या दोन ओळींचा नक्कीच उपयोग होईल. आपणही असं करू शकतो का? असं वाट्याला आलेलं काम झोकून देऊन करू शकतो का? इथे मला अजून एक सुंदर वाक्य आठवलं, जे बहुतेकांना माहितीही असेल. **The great people do not do the different things, they do the things differently** यासाठी सर्वांत प्रथम आपण करीत असलेल्या कामाबद्दलचा आपल्यात असलेला न्यूनगंड आपण काढून टाकला पाहिजे. दुसरा अमुक करतो म्हणून आपणही तेच करायला पाहिजे होतं, हे मनातून काढून टाकलं पाहिजे. कुठलंही काम, कार्य हे श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ नसते; त्याला आपणच तसा रंग

देतो. माउलींच्या ओवीत हेच सांगितले आहे, की ओझे वाहायचेच आहे तर ते असे वाह्यात, की विश्रांतीच्या वेळेत त्याचा उपयोग होईल. श्रम करायचेच आहेत, तर ते समजून-उमजून केले, तर कामाचे ओझे वाटणार नाही. आपण करत असलेले काम हे अत्यंत महत्त्वाचं आणि कौशल्याचं आहे, असं आपल्यालाच वाटलं नाही तर इतर त्याची काय तमा बाळगणार? यासाठी आपण स्वतःचा गौरव स्वतः केला पाहिजे, हे तर आपल्याला सहज जमण्यासारखे आहे. बघूया प्रयत्न करून ?

अध्याय क्र. १८ गीता श्लोक क्र. ६७

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन। न चाशु श्रूषवे वाच्यम् न च मां
योऽभ्यसूयति ॥६७॥

या श्लोकाचा अर्थ असा दिला आहे, की- तुला सांगितलेले हे शास्त्र तू
केव्हाही तपोरहित, अभक्त, गुरुसेवारहित व जो माझी निंदा करतो, त्याला सांगू
नकोस ॥६७॥

अध्याय - १८ - ओव्या क्र. १४९१, १४९२, १४९३, १४९४

मुक्ताफळ भलतैसैं। हो परी मुख नसे। तंव गुण प्रवेशे। तेथ कायी ?

॥१४९१॥ सागरु गंभीरु होये। हे कोण ना म्हणत आहे। परी वृष्टी वाया
जाये। जाली तेथ ॥१४९२॥ धालिया दिव्यान्न सुवावें। मग जे वाया धाडावे।
तें आर्ती कां न करावे। उदारपण ? ॥१४९३॥ म्हणोनि योग्य भलतैसैं। होतु
परी चाड नसे। तरी झणी वानिवसैं। देसी हें तथा ॥१४९४॥

या ओव्यांचा अर्थ असा दिला आहे, की- मोती वाटेल तितके चांगले
असोत, पण त्याला जर वेज (छिद्र) नसेल तर ते सूत ओवण्याच्या लायकीचे
आहे काय ? ॥१४९१॥ समुद्र गंभीर असतो, हे कोण नाकबूल करतो ? तरीही
त्यात होणारा (पावसाचा) वर्षाव हा व्यर्थच म्हणावा लागेल ॥१४९२॥ तृप्त
असलेल्यांना आग्रहाने उत्तम अन्न वाढून फुकट दवडण्यापेक्षा ते भुकेलेल्यांना
देण्याचे औदार्य का करू नये ? ॥१४९३॥ म्हणून इतर गोष्टींनी वाटेल तितके
योग्य असोत; पण श्रवणाची आवड नसेल, तर चुकून अथवा कौतुकानेही त्यांना
हे गीताशास्त्र देऊ नको बरं ॥१४९४॥

आपण आता या अध्यायाच्या आणि पर्यायाने या उपक्रमाच्या शेवटाकडे येत
चाललो आहोत. जवळजवळ संपूर्ण गीता सांगून झाल्यावर भगवंतांनी अर्जुनाला
ही गीता कोणाला सांगावी आणि कोणाला सांगू नकोस, हे सांगतानाच या गीतेच्या
श्रवणाने होणारी फलश्रुतीही सांगितली आहे. गीता हे सगळ्या वेदांचे सार आहे,

हे प्रत्यक्ष माउली, अनेक संतमंडळी, अभ्यासक आणि विद्वानांनी सांगितले आहे. भगवंत म्हणतात, एखादा कितीही विद्वान, गंभीर आणि प्रकांडपंडित असला तरी त्याला जर श्रवणाची इच्छा नसेल, तर त्याला हे गीताशास्त्र सांगू नकोस. अर्जुनाला असे कोण असतात, याचे ज्ञान निश्चितच होते; परंतु आपल्यासारख्या सामान्यांना अशी माणसे आणि त्यांची श्रवणाची इच्छा आहे की नाही, हे चटकन ओळखू येत नाही. त्यामुळेच माउली आपल्याला विविध उदाहरणांतून ते स्पष्ट करून सांगतात. माउली म्हणतात, 'मुक्ताफळ भलतैसें। हो परी मुख नसे। तंव गुण प्रवेशे। तेथ कायी ? ॥१४९१॥ सागरु गंभीरु होये। हे कोण ना म्हणत आहे। परी वृष्टी वाया जाये। जाली तेथ ॥१४९२॥ धालिया दिव्यान्न सुवावें। मग जे वाया धाडावे। तें आर्ती कां न करावे। उदारपण ? ॥१४९३॥ म्हणोनि योग्य भलतैसें। होतु परी चाड नसे। तरी झणी वानिवसें। देसी हें तथा ॥१४९४॥'

गीतेच्या श्लोकात म्हटले आहे, की जो तपोरहित, अभक्त आणि गुरुसेवाविरहित आहे, त्याला हे गीताशास्त्र सांगू नकोस. मग असा मनुष्य कसा ओळखणार ? म्हणून माउली मोती, सागर आणि तृप्त माणसांचे उदाहरण देतात; विद्वान परंतु तपोरहित, अभक्त माणसांसाठी माउली म्हणतात, की मोती चांगला आहे; पण तो ओवण्यासाठी त्याला छिद्र नसेल, तर काय उपयोग ? म्हणजेच, तो विद्वान समाजाशी स्वतःला जोडून घेत नसेल, तर त्याचा उपयोग नाही. दुसऱ्या उदाहरणात माउली म्हणतात, की समुद्र गंभीर असतो; त्यात अनेक गोष्टी साठवून ठेवायची क्षमता असते; समुद्राच्या पृष्ठभागावर पावसाचा वर्षाव झाला तर त्याचा काहीच फायदा नाही. हाच वर्षाव जमिनीवर झाला तर त्यातून नवजीवन फुलते, तर तिसऱ्या उदाहरणात माउलींना सर्व मानवजातीची किती काळजी होती, हेही स्पष्टपणे दिसते. ते म्हणतात, जे आधीपासूनच तृप्त आहेत, त्यांना आग्रह करून जेवू घालण्यात काहीच अर्थ नाही. ते अन्न वायाच जाणार; त्याऐवजी भुकेलेल्यांना अन्न दिले तर त्या अन्नाचा योग्य विनियोग होईल आणि त्यात औदार्यही आहे. आता या तिन्ही उदाहरणांचा आपल्या जगण्याशी जवळचा संबंध येतो. माउली म्हणतात, श्रवणाची आवड ज्याला आहे, त्यालाच शास्त्र सांगण्यात अर्थ आहे. पूर्वीच्या काळी लोक एक म्हण वापरायचे, की 'गाढवापुढे

वाचली गीता आणि कालचा गोंधळ बरा होता.' म्हणजेच, ज्याला सांगूनही काही उपयोग नाही, त्याच्यापुढे कितीही पांडित्याने भाषण केली तरी त्याच्यावर काहीही परिणाम होत नाही. आपण नाही का सहज म्हणतो, की 'मी पुष्कळ सांगेन त्याला; पण त्याने ऐकलं तर ठीक.' इथे ऐकणे म्हणजे अनुकरण करणे किंवा अनुसरणे या अर्थाने आहे. म्हणजेच, ऐकण्याऐकण्यात फरक आहे. संगीतामध्ये असं म्हणतात, की शास्त्रीय संगीत ऐकण्याचा 'कान' असावा लागतो. जसे, इंग्रजीमध्ये listen आणि Hear असे दोन शब्द ऐकण्याच्या बाबतीत वापरतात, तसेच मराठीतसुद्धा 'श्रवण करणे' आणि 'ऐकणे' असे दोन शब्द वापरतात. यात जो फरक आहे, तो एकदा समजला, की आजच्या ओव्या समजायला मदत होईल. श्रवण करणे यामध्ये आपली भूमिका फक्त श्रोत्याची असते, तर ऐकणे- यात आपण आपलं मत मांडू शकतो. त्यामुळे माउलीनीसुद्धा 'श्रवण करणे' हाच शब्दप्रयोग वापरला आहे. आपले रोजचे जगणे जगत असताना आपण अनेक गोष्टी ऐकत असतो आणि ऐकवतही असतो. त्या ऐकण्याच्याही आपण प्रतवारी करतो. सगळंच ऐकलेलं आपण लक्षात ठेवत नाही. कुठल्या गोष्टी लक्षात ठेवायच्या आणि कुठल्या नाही, हे प्रत्येक व्यक्तिगणिक भिन्नभिन्न असते. त्यामुळेच, समाजामध्ये बौद्धिक पातळ्या निर्माण होतात, उदा. विद्वान, साधारण, इ. या जगतामध्ये ज्ञान अगदी ठासून भरलेलं आहे; लिखित, मौखिक, कला, स्थापत्य; अनेक प्रसंग, घटना आणि मुख्य म्हणजे आपल्या अवतीभवती वावरणारी असंख्य माणसं. शिवाय हल्लीच्या काळात इंटरनेटमुळे तर ज्ञानाचा खजिनाच आपल्या 'फिंगर टिप्स'वर आहे, असं म्हणतात.

आजच्या विवेचनाचा मुद्दा असा आहे, की आपल्याजवळ असलेले ज्ञान आपण कोणाला 'शेअर' करतो, हे महत्त्वाचे आहे. ती व्यक्ती योग्य आहे की नाही, हे कसे ठरवायचे? अत्यंत प्रतिभावान, विद्वान, हुशार मनुष्याजवळ व्यवहारज्ञान असतेच, असं नाही. त्याच्या ज्ञानसाधनेपुढे त्याला या गोष्टी गौण वाटतात; परंतु त्याही तितक्याच महत्त्वाच्या असतात. ऐकणारा उत्सुक असेल तर सांगणाऱ्याचासुद्धा उत्साह वाढतो. याचे आपल्या सामान्यांच्या बाबतीतले उदाहरण द्यायचे झाले तर ऑफिसमधले 'गॉसिपिंग' ऐकण्यासारखे असते. विशेषतः दोन स्त्रियांचे 'गॉसिपिंग'! एखादा सुरुवात करतो, की 'अरे, तुम्हाला

कळलं का?’ बस, एवढ्या वाक्यावर सगळेजण ज्या उत्साहाने ‘काय झालं? सांग ना’ असं ज्यावेळेला म्हणतात, त्यावेळेला सगळ्यांची ऐकण्याची इच्छा प्रबळ झालेली असते; परंतु हे किंवा दिवसभरात आपण जे जे काही ऐकतो किंवा ऐकवतो, ते सगळं ‘डेली रुटीन’मध्ये येते म्हणजेच ‘ऐकणे’ यात मोडते. ही फक्त शब्दांची देवाणघेवाण होते; ज्ञानाचे आदानप्रदान होत नाही. ज्ञान संपादन करण्यासाठी आपण जे काही ऐकत असतो, ते ‘श्रवण’ असते. मग ती एखादी गाण्याची मैफल असेल, व्याख्यान असेल, ऑफिसमधले महत्त्वाचे ‘प्रेझेंटेशन’ असेल, अभ्यास असेल, कौशल्य वाढवण्यासाठीच्या ‘टिप्स’ असतील, खेळात प्रावीण्य मिळवण्यासाठीच्या चार युक्तीच्या गोष्टी असतील, असे काहीही ज्यामुळे आपल्या ज्ञानात भर पडेल. माउलींना या श्रवणाची अपेक्षा आहे. भगवंतांनीसुद्धा गीता ही फक्त आणि फक्त अर्जुनालाच सांगितली कारण त्याची श्रवणाची इच्छा होती आणि जे ऐकलं त्याप्रमाणे अनुकरण करण्याची क्षमता होती. त्यामुळेच भगवंत त्याला कळकळीने सांगतात, की फक्त विद्वत्ता हा निकष लावून हे गीताशास्त्र कोणाला सांगू नकोस. आता मुद्दा असा आहे, की आपण असे ‘श्रवण’ करणारे आहोत का, याचे उत्तर आपण सगळेजण ठासून ‘हो’ म्हणूनच सांगू. कारण प्रत्येकालाच असे वाटत असते, की आपण समोरच्याचे पूर्णपणे ऐकून घेतो; मग विषय कुठलाही असो. पण, परिस्थिती तशी आहे का? सामान्य माणसांच्या भांडणांपासून ते विद्वान लोकांच्या मतभेदापर्यंत बघितले, तर असे लक्षात येईल, की कोणीही कोणाचे ऐकून घ्यायला तयार नसतो. याला कारण, मला असं वाटतं, की जोपर्यंत समोरची व्यक्ती आपल्याला अनुकूल असेल; ते बोलत असते, तोपर्यंत आपण अगदी मनःपूर्वक त्याचे ऐकत असतो. परंतु जर त्याने सांधा बदलला आणि समोरची व्यक्ती प्रतिकूल मत द्यायला लागली, की आपण प्रत्युत्तर द्यायला सुरुवात करतो! स्वतःच्या चुका, दोष हे सहसा कोणीही मान्य करत नाही. कारण ते चुकीचे आहे, असे त्यांना वाटतच नाही. आपण मांडलेल्या मुद्द्याला दुसरी बाजू असू शकते, हे त्यांना मान्यच नसते. सामान्य माणसांच्या या मतभेदाला ‘भांडण’ म्हणतात, तर ज्ञानी लोकांच्या या मतभेदाला ‘वैचारिक मतभेद’ म्हणतात. त्यामुळेच, ज्ञानाचे आदानप्रदान करताना भगवंत आणि माउली म्हणतात, तशी खबरदारी घ्यावी लागते.

या ठिकाणी मला श्री. पु. ल. देशपांडे यांनी बालगंधर्वाबाबतीत सांगितलेली एक आठवण सांगावीशी वाटते. श्री. भास्करबुवा बखले हे बालगंधर्व आणि मा. कृष्णराव या दोघांचे संगीतातले गुरू. एके दिवशी भास्करबुवांनी कृष्णरावांना एक 'चीज' शिकवली आणि रियाझ करायला सांगून ते बाहेर गेले. बालगंधर्वसुद्धा तिथे होते. त्यांनी त्या 'चीजे'चा रियाझ करायला सुरुवात केली. त्यावेळी अचानक भास्करबुवा तिथे आले आणि बालगंधर्व हे कृष्णरावांना शिकवलेल्या 'चीजे'चा रियाझ करताना बघून त्यांना म्हणाले, "अरे नारायणा, तुझ्यापासून लपवून ठेवण्यासाठी का ही चीज कृष्णरावाला शिकवली आणि तुला नाही? अरे, तुझ्या गाण्याची जातकुळी निराळी त्यामुळे तुला नाट्यसंगीत शिकवतो आणि त्या कृष्णरावाला आयुष्यभर शास्त्रीय संगीतच गायचे आहे, मैफलीत गायचे आहे म्हणून त्याला तसे शिकवतो." या प्रसंगावरून आपल्याला आजच्या उदाहरणातून माउली काय सांगतायेत, ते लक्षात येते. थोडक्यात काय, आपल्यासारखी सामान्य माणसं ज्ञानाचे आदानप्रदान करतील किंवा नाही, हे ज्याच्या त्याच्या वकुबावर अवलंबून आहे; परंतु सामान्यपणे आपलं जे म्हणणं असतं, ते अशाच लोकांना सांगावं, की जो 'श्रवण' करील किंवा तशी इच्छा दाखवील; अन्यथा माउली जे समुद्रावर पडणाऱ्या पावसाचे उदाहरण देतात, ती गत आपली व्हायची! आणि एक सांगू का, असं वागणं कसं शक्य आहे, त्यासाठी काय करता येईल, हे आज मी सांगणार नाही. कारण या संपूर्ण उपक्रमात अशा अनेक उपायांचे आपण विवेचन केले. मला खात्री आहे, की आपल्यापैकी बऱ्याच जणांनी- त्यात मीपण आलो, त्याप्रमाणे वागण्या-बोलण्याचा प्रयत्न करून बघितला असेल. हे एक प्रकारचे ज्ञानाचे आदानप्रदानच होते. तुम्ही सर्व सुज्ञ आहात त्यामुळे तुम्हास अधिक सांगणे न लगे. तसं बघायला गेलं तर आजचा भाग हा या उपक्रमातल्या विवेचनाचा, चर्चेचा शेवटचा भाग. कारण पुढच्या भागाने या उपक्रमाची सांगता होणार आहे.

भाग १० समारोप

अध्याय क्र. १८ गीता श्लोक क्र. १७९३ ते १८०१

॥ पसायदान ॥

आता विश्वात्मके देवे। येणे वाग्यज्ञे तोषावे। तोषोनि मज द्यावे। पसायदान हे ॥१७९३॥ जे खळांची व्यंकटी सांडो। तया सत्कर्म रती वाढो। भूतां परस्परे पडो। मैत्र जीवांचे ॥१७९४॥ दुरितांचे तिमिर जावो। विश्व स्वधर्मसूर्ये पाहो। जो जे वांछील तो तें लाहो। प्राणिजात ॥१७९५॥ वर्षत सकळमंगळी। ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी। अनवरत भूमंडळी। भेटतु या भुतां ॥१७९६॥ चलां कल्पतरूंचे आरव। चेतना चिंतामणीचे गांव। बोलते जे अर्णव। पीयूषांचे ॥१७९७॥ चंद्रमे जे अलांछन। मार्तंड जे तापहीन। ते सर्वाही सदा सज्जन। सोयरे होतु ॥१७९८॥ किंबहुना सर्व सुखीं। पूर्ण होऊनि तिही लोकीं। भजिजो आदिपुरुखी। अखंडित ॥१७९९॥ आणि ग्रंथोपजीविये। विशेषीं लोकीं इये। दृष्टादृष्ट विजयें। होवावे जी ॥१८००॥ तेथ म्हणे श्रीविश्वेशरावो। हा होईल दानपसावो। येणे वरे ज्ञानदेवो। सुखिया जाला ॥१८०१॥

या पसायदानाचा अर्थ देत नाही, कारण तो सर्वानाच माहिती आहे. आजच्या भागाने सांगता होत आहे. माउलींनी श्रीज्ञानेश्वरी (भावार्थदीपिका) या ग्रंथराजाची सांगता पसायदानाने केलेली आहे. त्यामुळे आपणसुद्धा या विश्वशांतीच्या प्रार्थनेने आपल्या उपक्रमाची सांगता करत आहोत. मी प्रस्तावनेत सांगितले, त्याप्रमाणे माझा श्रीज्ञानेश्वरीवर कसलाही अभ्यास नाही. ज्या ओव्या आवडल्या आणि त्यावर बोलावं असं वाटलं, त्या घेतल्या. माउली हे ज्ञानाचे सागर आहेत. त्यांच्या पायाशी बसून जे मला सुचलं, ते लिहिलं. मुख्यतः हा उपक्रम करण्यामागे असा उद्देश होता, की माउली आपल्या ओव्यांमधून ज्या गोष्टी आपल्या परिचयाच्या आहेत, नित्य बघण्यातल्या आहेत,

त्यांचा उदाहरणे म्हणून उपयोग करतात आणि श्रीमद्भगवद्गीतेमधले गूढ तत्त्वज्ञान सोपे करून सांगतात. त्या उदाहरणांचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी खूप जवळचा संबंध आहे आणि म्हणून हा लेखनप्रपंच. खरं तर हा अध्याय म्हणजे संपूर्ण गीतेचे आणि पर्यायाने ज्ञानेश्वरीचे सार आहे, असे म्हणता येईल आणि म्हणूनच, हा 'कलशाध्याय' आहे आणि या कलशाध्यायाचा कळस म्हणजे माउलींनी त्या विश्वात्मक भगवंताकडे विश्वशांतीसाठी मागितलेले हे पसायदान! या प्रार्थनेचा शब्दशः अर्थ श्री. मामासाहेब दांडेकरांच्या पुस्तकात दिलेला आहे; परंतु या पसायदानाचा अर्थ प्रत्येकजण स्वतःला जो प्रतीत होतो, तो लावत असतो, असा अनुभव आहे. जगभरातील अनेक अभ्यासक याचा सूक्ष्म विचार करताना आपल्याला दिसतात. माझ्यासारखा सर्वसामान्य माणूस याचा काय अर्थ लावणार! माझी तेवढी कुवतही नाही आणि क्षमताही नाही. अनेक विद्वान, संतमंडळी, अभ्यासक, तत्त्वचिंतक, संप्रदायातले हरिभक्तपरायण अशा अनेकांनी याचा अर्थ शोधण्याचा आणि तो सांगण्याचा प्रयत्न केलेला आपण बघतो, वाचतो आणि ऐकतोही. पण, तरीही 'मला भावलेली ज्ञानेश्वरी' या आपल्या उपक्रमाचे जे उद्दिष्ट आहे, की आपल्या रोजच्या जगण्याशी या महान प्रार्थनेचा कसा संबंध येतो, हे बघणे आहे. माउलींनी सुमारे सातशे-आठशे वर्षांपूर्वी ही प्रार्थना करताना त्या विश्वात्मक देवाजवळ मागणं किंवा दान मागितलं आहे. माउली पसायदानात म्हणतात, माणसांमधली दुष्ट वृत्ती नाहीशी व्हावी, सत्कर्माची आवड निर्माण व्हावी; मानवांमध्येच नव्हे, तर संपूर्ण सजीव सृष्टीमध्ये एकमेकांबद्दल मित्रभाव निर्माण व्हावा, सगळ्यांच्या सर्व इच्छा पूर्ण व्हाव्यात; असे होत असताना ईश्वरनिष्ठांचा जो समुदाय (साधू-संन्यासी, संतमंडळी) सर्वांना भेटोत. ही सगळी मंडळी म्हणजे प्रेमाची स्थानं आहेत. ही भेटल्यामुळे सगळ्यांना दुष्ट व अदृष्ट विजयसुखाचा लाभ होवो.

मुद्दा असा आहे, की या सगळ्यांपैकी कुठले दान आपल्याला फलश्रुत झाल्याचे दिसते? एक आई ज्याप्रमाणे आपल्या मुलांचे कायम भलेच चिंतिते, त्या भावनेने माउलींनी हे पसायदान मागितले आहे. आज इतकी वर्षे झालीत, आपण त्यातून काय बोध घेतला? आपल्यात काय सुधारणा

झाली? दुष्ट लोकं अजून दुष्ट झाले, परस्परांमध्ये मैत्रीऐवजी तेढ निर्माण झाली. सगळ्यांच्या ऐवजी माझी इच्छा कशी पूर्ण होईल, याकरिता स्पर्धा लागली. साधू-सज्जन माणसांची कुचेष्टा, अवहेलना करण्यापर्यंत आपली मजल गेलीये. संपूर्ण निसर्ग, मानव, पशु-पक्षी यांवर प्रेम करायचे सोडून आपण लौकिक गोष्टींवर प्रेम करतोय. या सगळ्यांवर राहू द्या; पण आपण स्वतःवरसुद्धा प्रेम करत नाही. सगळीकडे नैराश्य, नकारात्मकता, वैफल्य येत चालले आहे. हे असं का होतंय, याचीही अनंत कारणे आहेत. त्यातली काही आपण या उपक्रमात विवेचनासाठी घेतली आहेत आणि त्याचे उपाय शोधायचा प्रयत्नही केला आहे. आपण सामान्य आहोत, हे मान्य आहे. आपण जग बदलू शकत नाही, हेही मान्य आहे. आपली ती कुवतही नाही. मग आपण काय करू शकतो? आपल्यापासून जग सुरू होते आणि आपल्यापाशी येऊन थांबते. आपण आपल्यात बदल घडवला तर? सर्व संतांनी हेच तर सांगितलंय. आपल्यामध्ये काही आमूलाग्र बदल करायचा नाहीये. छोट्या छोट्या सवयी, लकबी, वागण्या-बोलण्याची रीत, मनाची वारंवार मशागत आणि सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे आपल्या स्वतःच्या आत डोकावून बघून आपला आतला आवाज ऐकण्याचा प्रयत्न करणे, हे तर आपल्याला सहज जमू शकते. परंतु सध्या आपलं काय झालंय, सांगू का? जे आपल्याकडे नाही, ते मिळवण्याच्या प्रयत्नात जे आहे त्याचा उपभोग, आनंद घ्यायचा आपण विसरत चाललो आहोत. सतत असमाधानी राहण्याची वृत्ती वाढत चालली आहे. निसर्गाने फक्त मानवाला भाव-भावना दिल्या आहेत. आनंद, मैत्रीभाव, उत्साह, प्रेम या इतक्या उच्चकोटीच्या भावना आहेत, की त्याच्या उच्चारानेसुद्धा आजूबाजूचे वातावरण प्रसन्न होऊन जाते. पण, आपण तेच मागे सारून निराशा, स्पर्धा, निरुत्साह, द्वेष यांनाच 'गुड मॉर्निंग' करून दिवसाची सुरुवात करतो. अपयश ही प्रत्येकाच्या आयुष्यात येणारी अपरिहार्य गोष्ट आहे. पण, तीच कुरवाळत बसून आपलं जे मौल्यवान जगणं आहे, तेच हरवून बसलोय. आपण इतरांना प्रेम, मैत्रीभाव, उत्साह तेव्हाच देऊ शकतो, जेव्हा आपल्या आतमध्ये तो ओतप्रोत भरलेला असेल. उदा. पाण्याचा तांब्या पाण्याने भरलेला असेल, तरच त्यातून भांड्यात पाणी ओतता येईल. पूर्वीचे

लोक एक म्हण म्हणायचे- 'भरल्यापोटी कीर्तन रंगे' म्हणजे आपण जर या गोष्टींनी तुडुंब भरलेले असू, तरच आपण ते इतरांना वाटू शकू. जे काही जगातलं सुख-समाधान असेल, ते आपल्याच वाट्याला आले पाहिजे, या तीव्र इच्छेपायीच सगळा घोटाळा होतो. जे मिळालं, त्यात समाधान मानून ते सगळं वाटून टाकता आलं पाहिजे. सतत आनंदी वृत्ती, निरपेक्षपणा, प्रत्येक व्यक्तीला आपल्याशी जोडून घ्यायची वृत्ती, अंतर्बाह्य निर्मळता या गोष्टी आपल्यात उपजत असतातच; आपण त्या दाबून टाकलेल्या असतात. यासाठी प्रत्येकाने आपलं बालपण आठवून बघावं, म्हणजे मी म्हणतो त्या भावना आपल्यात ठासून भरलेल्या होत्या की नाही, ते कळेल आणि या गोष्टी पुन्हा आपल्यात बाणवण्यासाठी छदामसुद्धा लागणार नाही. मग हे करायला काय हरकत आहे? इतकं अवघड आहे का हे? मी प्रत्येक भागाच्या शेवटी लिहायचो, की प्रयत्न करून बघायला काय हरकत आहे? परंतु या समारोपाच्या भागात मी असा आग्रह धरीन, की आपण हे करूनच बघूयात. यासाठी कुठलाही ऑनलाइन क्लास लावण्याची गरज नाही, कुठलाही व्हिडिओ बघण्याची आवश्यकता नाही, कुठल्याही हास्यक्लबात जाण्याची गरज नाही. गरज आहे ती एवढीच, की आपण आपल्या आतमध्ये ज्या निसर्गदत्त देणग्या आहेत, त्या पुन्हा एकदा वापरणं. त्यासाठी आपल्या आतमध्ये डोकावून बघूया. आपल्या या उपक्रमाचा मूळ उद्देश तोच तर आहे. त्यामुळे आपण माउलींची विश्वशांतीची प्रार्थना थोडी तरी अनुभवली, असे म्हणता येईल. कारण आपण आनंदी, शांत, उत्साही तर जगही आपल्याला तसेच दिसते, हा सार्वत्रिक अनुभव आहे.

शेवटी एवढेच म्हणतो, की या उपक्रमाच्या निमित्ताने आपला सुसंवाद घडला. अनेकांचे कळत-नकळतपणे मोलाचे साहाय्य झाले. तज्ज्ञ अभ्यासकांनी वेळोवेळी केलेल्या अमूल्य सूचनांमुळेच हा उपक्रम यशस्वीपणे संपन्न झाला. माउलींच्या ओव्यांवर माझ्यासारख्या सामान्य माणसाने लिहिणं, हे खरं तर 'गोवर्धन' उचलण्यासारखं होतं. पण, तुमच्या सगळ्यांच्या सहभागाने ते सहज जमून गेलं. माउलींची कृपा ही त्याची करंगळी आहे. आता इथेच थांबतो. पुन्हा भेटूया नवीन उपक्रम घेऊन; तोपर्यंत नमस्कार!

प्रथेप्रमाणे हरिनामाचा गजर करतो आणि थांबतो!

इथे आपला उपक्रम समाप्त झाला. पुंडलीक वरदे हरी विठ्ठल
श्रीज्ञानदेवSS तुकाSSराम, पंढरीनाथ महाराज कीSS जय! संतश्रेष्ठ
श्रीज्ञानेश्वर महाराज की जय!

रामकृष्णहरी!

‘श्रीमद्भगवद्गीता’ आणि ‘श्रीज्ञानेश्वरी’ ह्यावर असंख्य ज्ञानी लोकांनी अनेक पुस्तके लिहिली आहेत. परंतू ‘श्रीज्ञानेश्वरी’ मधल्या ओव्यांमधे अशा अनेक उपमा, संदर्भ, उदाहरणे आहेत त्याचा आपल्या रोजच्या जगण्याशी फार जवळचा संबंध आहे. कारण त्यातील उदाहरणे ही आपल्या रोजच्या बघण्यातली आहेत. आजच्या धावपळीच्या आणि तणावपूर्ण वातावरणात संपूर्ण ‘श्रीज्ञानेश्वरी’ वाचन थोडसं अवघड आहे. म्हणून त्यातील निवडक ओव्या घेऊन प्रत्येक अध्यायाचे पाच भाग केले आहेत. त्यातील कुठलाही भाग काढून वाचला तरी आपल्याला सकारात्मक विचार कसा करता येईल हा या पुस्तकाचा उद्देश आहे.

अधिक माहितीकरिता कृपया संपर्क साधावा

प्रसाद प्रकाशन

१८९२, सदाशिव पेठ, नातूबाग, पुणे- ४११०३०

दूरध्वनी : ०२०-२४४७१४३७, मोबाईल - ८४४६०३७८९०

Email : prasadprakashanoffice@gmail.com,

Web : www.prasadprakashan.com

किंमत रु. ६७२/-